

MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**17. YÜZYILDA HASSA MİMARLAR OCAĞI'NIN ARKA PLANI:
BAŞMİMAR-BÂNİ-YAPI İLİŞKİSİ**

DOKTORA TEZİ

Aysu ATEŞ

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Türk-İslam Sanatları Programı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Şükrü SÖNMEZER

TEMMUZ 2022

MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**17. YÜZYILDA HASSA MİMARLAR OCAĞI'NIN ARKA PLANI:
BAŞMİMAR-BÂNİ-YAPI İLİŞKİSİ**

DOKTORA TEZİ

Aysu ATEŞ

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Türk-İslam Sanatları Programı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Şükrü SÖNMEZER

TEMMUZ 2022

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım klavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- ve bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

....

Annem ve Babam'a,

ÖNSÖZ

“17. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı’nın Arka Planı: Başmimar-Bâni-Yapı İlişkisi” başlıklı doktora tez çalışmasında*, çağın siyasi gelişmeleri çerçevesinde dönemin mimarlık ortamı irdelenmeye çalışılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun bir yüzyılının ele alındığı bu çalışmada, Osmanlı mimarlık ortamındaki değişimlerin/çözümlerin daha açık bir şekilde anlaşılabilmesi için büyük ölçüde XVI. yüzyıl ile kıyaslanmıştır. Kuşkusuz bu değişimlerin başlangıcı, XVI. yüzyılın ikinci yarısına dayanır. Osmanlı İmparatorluğu’nda mimarlık ortamının gelişim seyrinin tümüyle aydınlatılabilmesi için yalnız sanatçıların ele alındığı nitelikli çalışmaların yanı sıra dönemi siyaset perspektifinden tüm yönleriyle aydınlatan araştırmalara da ihtiyaç vardır. Bununla birlikte irdelenen her konu, farklı bakış açılarıyla zenginleştirilmeli, yeni ulaşılabilecek bilgi ve belgeler ile tekrar tekrar yorumlanmalı ve tartışılmalıdır.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi’nde Sanat Tarihi bölümünde eğitime başladığım 2009 yılından itibaren bakış açımı değiştiren, beni bilgilendiren, bilgi ve tecrübesiyle şaşırtan, araştırma ve yazma tutkunu çok sayıda kişiyle tanışma şansına sahip oldum. Bugünkü düşüncelerimde ve davranışlarımda kuşkusuz büyük payları var. Hayatımda ve çalışmalarımıda büyük yerleri, üzerimde büyük emekleri olan kişileri belirtmek ve teşekkür etmek isterim. Anılan kişilerin başında yüksek lisans ve doktora tez çalışmalarımıda danışmanlığımlı yürüten Doç. Dr. Şükrü SÖNMEZER gelmektedir. Çalışmaya başladığımız ilk günden beri bana, kendimden daha çok güvenen, gelişmem için beni yönlendiren, fırsat veren, her bilgiyi sorgulamamda büyük payı olan ve birlikte çalıştığımız için kendimi çok şanslı hissettiğim hocam Şükrü SÖNMEZER’e teşekkür ederim. Bundan sonra da birlikte çok daha iyi çalışmalar yapacağımıza inanıyorum.

* Doktora tez çalışması, YÖK 100/2000 Bursu ile desteklenmiştir.

Hayatımdaki dönüm noktalarından biri, Prof. Dr. M. Zeki SÖNMEZ'in öğrencisi olmam ve ardından uzun yıllar yakınında bulunarak, çalışmalarında yer alma şansı yakalamamdır. Doktora tez konusunun belirlenmesinde büyük katkısı olan hocam Zeki Sönmez'in, doktora tezime de dahil tüm çalışmalarında olduğu kadar hayat görüşümde ve kendimi dönüştürmemde büyük etkisi olmuştur. O yüzden bana bu şansı tanıdığı için kendisine bir kez daha teşekkür ederim.

Her ne kadar çalışmanın yazarı olarak yalnız benim adım geçse de doğrudan veya dolaylı olarak birçok kişinin katkısı olmuştur. Bahsedilen kişiler arasında lisans, yüksek lisans ve doktora sürecinde öğrencisi olduğum, üzerimde büyük emeği olan, desteğini ve güvenini her zaman hissettiğim hocam Prof. Dr. Nurcan YAZICI METİN gelmektedir. Desteği için sonsuz teşekkürlerimi iletirim. Ardından kendisiyle doktora tez çalışmam dolayısıyla tanıştığım ancak kısa sürede birçok konuda ilk danıştığım kişilerden biri haline gelen hocam Doç. Dr. M. Çağhan KESKİN, ilk günden beri Osmanlı kroniklerini ve kadı sicillerini incelemem konusundaki tavsiyeleriyle doktora tez çalışmamın büyük ölçüde şekillenmesini sağladı. Ayrıca diğer çalışmalarımı da titizlikle inceleyen, eleştiren, tavsiyeleriyle yön veren ve çalışmalarımı merakla takip ettiğim hocam M. Çağhan KESKİN'e her şey için çok teşekkür ederim.

Uzun yıllar öğrencisi olduğum hocam Doç. Dr. Nuri Seçgin'e arşiv belgelerine ulaşmam konusundaki yardımlarından ötürü bir kez daha teşekkür ederim. Lisans yıllarının başından beri arkadaşım olan ve üzerinde çalıştığımız konulara dair uzun sohbetler sırasında Osmanlı mimarlık ortamına dair fikirler oluşmasında payı olan Arif Erdoğan'a teşekkür ederim. Doktora tez çalışması süresince yararlandığım Osmanlı Arşiv Merkezi'nin çalışanlarına, Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde Uzman Hakkı Şahin ve arşiv birimi çalışanlarına gerekli kolaylıkları sağladıkları için teşekkür ederim. Günümüzde müze veya özel kurumlar tarafından işletilen XVII. yüzyıl Osmanlı mimari eserlerinde incelemeler yapmam için yardımcı olan tüm çalışanlara da ayrıca teşekkür ederim.

Son olarak, hayallerimin peşinden gidebilmem için beni her zaman destekleyen ve cesaretlendiren annem Sema ATEŞ ve babam Necmettin ATEŞ başta olmak üzere yanımda olan ya da her zaman yanımda hissettiğim tüm aile üyelerime çok teşekkür ederim.

Temmuz 2022

17. YÜZYILDA HASSA MİMARLAR OCAĞI'NIN ARKA PLANI: BAŞMİMAR-BÂNİ-YAPI İLİŞKİSİ

ÖZET

XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen olumsuz siyasi gelişmeler, devletin yönetim mekanizmasının zarar görmesine yol açmıştır. Yüzyılın başından itibaren “*sancağa çıkma*” yerine “*kafes usulü*” yoluyla, deneyimsiz ve küçük yaşta tahta çıkan sultanlar nedeniyle devlet yönetimini belirli aralıklarla, sultanın vekili olarak Mahpeyker Kösem Sultan ve Hadice Turhan Sultan üstlenmiştir. Dolayısıyla harem ağaları başta olmak üzere valide sultanların yakınında bulunan kişiler de saray entrikalarına doğrudan katılmıştır. İlginç olan, bu kişiler arasında yüzyılın Kasım Ağa ve Mustafa Ağa gibi başmimarlarının da bulunmasıdır. Kasım Ağa gibi mimarlar sadrazamların atanmasında etkili olabilecek güce erişerek, zamanla politik mimar figürlerine dönüşmüştür. Bu durum, aynı zamanda Osmanlı başmimarının sarayda değişen konumunu da yansıtmaktadır.

Osmanlı mimarlarının çağın siyasi oyunlara katılması, doğrudan yönetimde meydana gelen otorite boşluğuyla alakalıdır. Nitekim XVII. yüzyılda Sultan I. Ahmed'in tahtta bulunduğu süreçte (1603-1617) ve Sultan IV. Murad'ın saltanat yıllarının (1623-1640) sonlarında, devlet yönetiminin saltanatta bulunan sultanlar dolayısıyla güçlü olduğu yıllarda mimarların entrikalarından söz edilmez. Mimarların saray yaşamında rol oynaması, özellikle sultanın yönetim gücünün zayıfladığı ve valide sultanların idari bakımdan etkin olduğu döneme rastlar.

Yüzyılın başlarında Sultan Ahmed'in hayatını kaybetmesinin (ö. 1617) ardından altı yıl gibi kısa sürede taht değişimleri yaşanmış, Sultan I. Mustafa iki kez tahta çıkarılmış (1617-1618 ve 1622-1623) ve Sultan II. Osman (1618-1622) katledilmiştir. Devlet yönetimindeki istikrarsızlıkla eş zamanlı olarak, yönetimde Sultan I. Ahmed ve mimarbaşılık mevkiinde ise Mimar Sinan'ın yanında yetişen son başmimar Sedefkâr Mehmed Ağa'nın ardından yapı faaliyetlerinin yürütüldüğü Hassa Mimarlar Ocağı da zayıflamaya başlamış ve sıklıkla başmimar değişimleri yaşanmıştır. Özellikle Kasım Ağa'nın göreve getirilmesinin ardından bu değişimler artarak devam etmiştir. Bununla birlikte, mimarlık teşkilâtında Sinan ekolü giderek etkisini kaybetmiş ve Hassa Mimarlar Ocağı'nın ana ilkelerinden biri olan başmimarlıkta “*kayd-ı hayat*” yani ömür boyu görevde bulunma şartı tümüyle ortadan kalkmıştır. Özellikle yüzyılın sonunda yapılan düzenlemelerde görevde bulunmayan kişilerin ocağa kayıtlı olduğunun anlaşılması üzerine hassa mimarlarının yarısından çoğunun azledilmesi, yüzyıl boyunca artan başmimar sayısı ve sürekli mimar değişimi, Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki çözülmeyi açıkça göstermektedir.

Osmanlı sarayında sanat ve siyaset ilişkilerinin iç içe geçtiği XVII. yüzyılda başmimar, bâni ve yapı ilişkisi üzerinden Hassa Mimarlar Ocağı'nın ele alındığı çalışmada, mimari üretim sürecine geniş bir perspektiften bakılarak, arka planındaki olaylarla birlikte mimarlık ortamı yansıtılmaya çalışılmıştır. Politik yaşamda etkin olan siyasi kişilikler aynı zamanda çağın önemli bânileridir. Kasım Ağa ve Mustafa Ağa gibi mimarların siyasetle ilgilenmesi dolayısıyla XVII. yüzyıla özgü bir özellik olarak bâniler ile aralarında mimarlık dışında bağlar da gelişmiştir. Dolayısıyla başmimarlar, bâniler ve yapıların ayrı olarak incelenmesinin ardından aralarındaki sanatsal ve siyasi ilişkiler, politik gelişmeler üzerinden çeşitli yönleriyle irdelenmiştir. Ağırlıklı Osmanlı arşiv belgeleri, kadı sicilleri, vakfiyeler ve Osmanlı vakayinamelerinden yararlanılarak hazırlanan çalışma, XVII. yüzyıl ile sınırlandırılmıştır. Hassa Mimarlar Ocağı, başmimarlar, yapı üretimi ve mimari eserlerin nitelikleri özelinden mimarlık ortamında çağın değişen unsurları incelenirken özellikle “*Mimar Sinan Ekolü*” ya da “*Klasik Dönem*” ile birlikte değerlendirilmiştir. Siyaset çerçevesinde başmimarlar, bâniler ve yapılar arasındaki ilişkiler ağının irdelendiği çalışmada sonuç olarak, XVII. yüzyıl Osmanlı mimarlık ortamında çağın siyasi koşullarının belirleyici olduğunu, sanat ve siyasetin birbirinden ayıramayacağını söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Mimarlık Ortamı, XVII. Yüzyıl, Başmimar, Bâni, Yapı

THE BACKGROUND OF THE OTTOMAN GUILD OF ARCHITECTS IN THE 17TH CENTURY: RELATION BETWEEN CHIEF ARCHITECT, PATRON AND, BUILDING

ABSTRACT

Negative political developments in the Ottoman Empire in the 17th century caused the state's administrative mechanism to be damaged. Since the beginning of the century, Mahpeyker Kösem Sultan and Hadice Turhan Sultan took over the state administration as the sultan's representatives at certain intervals due to the inexperienced and young sultans. Therefore, people who were close to the queen mother, especially the eunuchs, also directly participated in the palace intrigues. What is interesting is that among these people were the chief architects of the century such as Kasım Agha and Mustafa Agha. Architects such as Kasım Agha gained the power to be influential in the appointment of grand viziers, and in time they turned into political architect figures. This situation also reflects the changing position of the Ottoman chief architect in the palace.

The participation of Ottoman architects in the political games of the age is directly related to the authority vacuum that occurred in the administration. As a matter of fact, during the reign of Sultan Ahmed I (1603-1617) and at the end of the reign of Sultan Murad IV (1623-1640), in the years when the state administration was strong due to the sultans in the reign, the intrigues of the architects are not mentioned. The role of architects in the palace life coincides with the period when the sultan's administrative power weakened and the queen mothers were administratively active.

At the beginning of the century, after the death of Sultan Ahmed I (d. 1617), throne changes took place in a short period of six years, Sultan Mustafa I was enthroned twice (1617-1618 and 1622-1623), and Sultan Osman II (1618-1622) was murdered. Simultaneously with the instability in the state administration, Ottoman Guild of Architects also started to weaken after Sultan Ahmed I in the administration and Sedefkâr Mehmed Agha as chief architect, and there were frequent chief architect changes. Especially after Kasım Agha was appointed, these changes continued increasingly. Moreover, the Sinan Ecolé gradually lost its influence in the architectural organization, and the condition of "life annuity" in the chief architect, which was one of the main principles of the Ottoman Guild of Architects, completely disappeared. The dismissal of more than half of the architects, the increasing number of chief architects throughout the century, the constant change of architects, and those who were not on duty were registered to the organization, clearly show the weakening of the Ottoman Guild of Architects.

In the 17th century, when the relations between art and politics in the Ottoman palace were intertwined, Ottoman Guild of Architects discussed the relationship between chief architect, patron, and building. The architectural production process has been examined from a wide perspective, and the architectural environment has been tried to be reflected with the events in the background. Political personalities who are active in political life are also important patrons of the age. As architects such as Kasım Agha and Mustafa Agha were interested in politics, ties with the patrons developed besides architecture, which is a characteristic unique to the 17th century. Therefore, after examining the chief architects, patrons, and buildings separately, the artistic and political relations between them were examined in various aspects through political developments. The study, which was prepared mainly by using Ottoman archive documents, kadi registers, waqfs, and Ottoman chronicles, was limited to the 17th century. While examining the changing environment of the era, such as Ottoman Guild of Architects, chief architects, building products, and the qualities of architectural works, it was especially evaluated together with the "Architect Sinan Ecol" or the "Classical Period". As a result of the study, in which the relations between the chief architects, the patrons, and the buildings are examined within the framework of politics, it is possible to say that the political conditions of the age were decisive in the 17th century Ottoman architectural environment and that art and politics cannot be separated from each other.

Key Words: Architectural Environment, 17th Century, Chief Architect, Patron, Structure

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ.....	ix
ÖZET.....	xiii
ABSTRACT.....	xv
İÇİNDEKİLER.....	xvii
KISALTMALAR.....	xxi
ŞEKİL LİSTESİ.....	xxiii
1. GİRİŞ.....	1
1.1 Çalışmanın Amaç, Kapsam ve Yöntemi.....	3
1.2 XVII. Yüzyıl Mimarlık Ortamının Başmimar, Bâni ve Yapı İlişkisi Yönünden Tarihsel Kaynakların Kısa Bir Değerlendirmesi.....	13
2. XVII.YÜZYILIN SİYASİ GÖRÜNÜMÜ ÇERÇEVESİNDE İSTANBUL'DA- Kİ YAPI ETKİNLİKLERİ İLE ÖNE ÇIKAN KİŞİLER/BÂNİLER.....	23
2.1 Sultanlar.....	25
2.1.1 Sultan I. Ahmed (1603-1617).....	26
2.1.2 Sultan I. Mustafa (1617-1618, 1622-1623).....	28
2.1.3 Sultan II. Osman (1618-1622).....	29
2.1.4 Sultan IV. Murad (1623-1640).....	30
2.1.5 Sultan I. İbrahim (1640-1648).....	33
2.1.6 Sultan IV. Mehmed (1648-1687).....	34
2.1.7 Sultan II. Süleyman (1687-1691).....	36
2.1.8 Sultan II. Ahmed (1691-1695).....	37
2.2 Valide Sultanlar.....	38
2.2.1 Valide Mahpeyker Kösem Sultan (ö. 1651).....	38
2.2.2 Valide Hadice Turhan Sultan (ö.1683).....	41
2.3 Sadrazamlar.....	42
2.3.1 Sadrazam Kuyucu Murad Paşa (1606-1611).....	44
2.3.2 Sadrazam Bayram Paşa (1637-1638).....	45
2.3.3 Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa (1638-1644).....	47
2.3.4 Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa (1556-1661).....	49
2.3.5 Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa (1661-1676).....	52
2.3.6 Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1676-1683).....	55
2.4 Diğer Devlet Görevlileri.....	57
2.4.1 Defterdar Ekmekçizâde Ahmed Paşa.....	57
2.4.2 Kazasker Ebu'l Fazl Mahmud Efendi.....	58
3. OSMANLI DEVLETİ'NDE SANATÇI ÖRGÜTLERİ VE YAPI FAALİYETİ TEŞKİLÂTI.....	61
3.1 Osmanlı Dönemi Öncesinde Yapı Etkinliklerinin İşleyişi.....	62
3.2 Cemaât-i Mi'mâran-ı Hassa/Hassa Mimarlar Ocağı'nın Tarihçesi, Temel Yapısı, Düzeni ve İşleyişi.....	65
3.3 Başkentteki Meslek Grupları Arasında İnşaat Esnafı.....	70
3.4 Hassa Mimarlar Ocağı'na Yardımcı Olan Mimarlık Örgütleri.....	72

3.5 Hassa Mimarlarının Başlıca Gelirleri, XVI. ve XVII. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki Mimar Mevcudu ile Mimar Ulûfelerinin Sayısal Verileri.....	75

4. XVII. YÜZYILDA OSMANLI MİMARİSİNE YÖN VEREN

BAŞMİMARLAR.....	81
4.1 Dalgıç Ahmed Ağa.....	83
4.2 Sedefkâr Mehmed Ağa.....	90
4.3 Ali Çelebi.....	110
4.4 Ömer Ağa.....	110
4.5 Kasım Ağa.....	110
4.6 Hasan Ağa.....	157
4.7 Hasan Ağa.....	161
4.8 Mustafa Ağa.....	163
4.9 Mustafa Ağa.....	188
4.10 Ali Ağa.....	196
4.11 Abdî Ağa.....	196
4.12 Ahmed Ağa.....	197
4.13 Mehmed Ağa.....	197
4.14 İbrahim Ağa.....	198
4.15 İsmail Ağa.....	201
4.16 İlyas Ağa.....	205
4.17 Hasan Ağa.....	205
4.18 Ahmed Ağa.....	206
4.19 Hasan Ağa.....	206
4.20 Hacı Hasan Ağa.....	207
4.21 Hacı Hüseyin Ağa.....	212
4.22 Hacı Ömer Ağa.....	219
4.23 Mehmed Ağa.....	219
4.24 İbrahim Ağa.....	219

5. XVII. YÜZYILDA İMPARATORLUK BAŞKENTİ İSTANBUL'UN

MİMARLIK KÜLTÜRÜ.....	223
5.1 XVII. Yüzyılda İstanbul'un Fizikî Durumu, Yapıların İnşa Edildiği Başlıca Merkezler-Tarihî Arterler.....	225
5.2 Anıtsal ve Cami Merkezli Külliye Tasarımında Klasik Üsluptan Süregelen ve Değişen Tasarım İlkeleri.....	234
5.3 Geç Klasik Dönem Osmanlı Mimarisinde Dini Yapılar: Camiler, Mescidler ve Türbeler.....	245
5.4 Eğitim Yapıları; Medreseler, Sıbyan Mektepleri, Kütüphaneler.....	280
5.5 Ticari İşlevli Yapılar; Hanlar, Arastalar ve Dükkânlar.....	305
5.6 Su Yapıları; Sebiller, Çeşmeler, Hamamlar, Bentler ve Suyolları.....	315
5.7 Sivil Yapılar; Saraylar/Kasırlar.....	338

6. XVII. YÜZYILDA HASSA MİMARLAR OCAĞI'NDA MEYDANA GELEN DEĞİŞİM VE ÇÖZÜLME.....

6.1 Sanatkârdan Siyaset Adamına Evrilen Başmimarın Osmanlı Sarayında Değişen Konumu.....	353
6.2 Mimarlık Mesleğinde Bozulma ve “Kayd-ı Hayat” Şartının Kaldırılması...359	
6.3 Yüzyıl Boyunca Artan Başmimar Sayısı ve Mimar Kadrolarındaki İstikrarsızlık.....	361
6.4 Hassa Mimarlar Ocağı'nda Suyolu Nâzırlığının Yeri ve Önemi.....	362

7. DEĞERLENDİRME.....	367
7.1 Hassa Mimarlar Ocağı'nın Dönüşümünü Hazırlayan Koşullar; Sanat ve Siyaset İlişkisi.....	367
7.2 Hassa Mimarlar Ocağı'nda Mimar Sinan Ekolünün Giderek Etkisini Kaybetmesi ve Değişen Uygulamalar.....	373
7.3 Askerî-İdari Görevleri, Siyasi Eğilimleri ve Bâni Kimlikleri Üzerinden Yüzyılın Başmimarları.....	376
7.4 Çağın Mimarlık Ortamı Çerçevesinde Başmimar, Bâni ve Yapı İlişkisi.....	383
8. SONUÇ.....	403
KAYNAKLAR.....	407
ÖZGEÇMİŞ.....	421

KISALTMALAR

BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
TKG.KK	: Tapu ve Kadastro Genel M¼d¼rl¼ę¼ Kuyud-1 Kadime
VKF.Cd	: Vakf-1 Cedit Defterleri
MAD.d	: Maliyeden M¼devver Defterler
TDV	: T¼rkiye Diyanet Vakfı
İE.TCT	: İbn¼lemin Tevcihat
İE.DH	: İbn¼lemin Dahiliye
A.DVNS.MHM.d	: Bab-1 Asafı Divan-1 H¼mayun Sicilleri M¼himme Defterleri
C.SM	: Cevdet Saray
C.BLD	: Cevdet Belediye
M	: Muharrem
S	: Safer
RA	: Rebi¼levvel
R	: Rebi¼lahir
CA	: Cemaziyelevvel
C	: Cemaziyelahir
B	: Receb
ř	: şaban
N	: Ramazan
L	: şevval
ZA	: Zilkade
Z	: Zilhicce

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 3.1.1 : Konya, Alâeddin Camii'nin taçkapısından görünüm (Zeki Sönmez Arşivi).....	63
Şekil 3.1.2 : Alâeddin Camii'nde kitabe üzerinde Zengi düğümü motifi (Zeki Sönmez Arşivi).....	63
Şekil 4.2.1 : “Mimarbaşı” ifadesi geçen kitabe.....	100
Şekil 4.5.1 : Kasım Ağa'nın mührü (Zeki Sönmez Arşivi).....	115
Şekil 4.5.2 : Kasım Ağa'nın Karacaahmet Mezarlığı'nda bulunan lahdi.....	124
Şekil 4.5.3 : Mezar kitabesi detayı.....	124
Şekil 4.8.1 : Başmimar Mustafa Ağa'nın mührü “ <i>Racii lütfü ilâhi Mustafa</i> ” (Zarif Orgun, “Hassa Mimarları”, Arkitekt, 1938-12-96, 1938, s. 338).....	165
Şekil 4.8.2 : Mimar Mustafa Ağa'nın adı geçen 1672 tarihli Köprülü Suyolu Haritası (Kazım Çeçen, İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları, İSKİ Yayınları, İstanbul,1999).....	173
Şekil 4.17.1 : Mimarbaşı Hasan Ağa'nın mührü “ <i>Ve ma tevfiği illâ billah Abdüh u Hasan</i> ” (Zarif Orgun, “Hassa Mimarları”, Arkitekt, 1938-12-96, 1938, s. 336).....	205
Şekil 5.1.1 : Ticari merkezler ve başlıca yapılar (Robert Mantran, 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Kurumsal İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi, Cilt II, TTK Basımevi, Ankara, 1990).....	229
Şekil 5.1.2 : Sûnâme-i Hümâyûn, 1582 (Banu Mahir, Osmanlı Minyatür Sanatı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2012).....	231
Şekil 5.1.3 : Divanyolu güzergâhı (Cerasi, Divanyolu, s.16).....	233
Şekil 5.1.4 : Divanyolu güzergâhı üzerinde XVII. yüzyıl (1610-1690) yapıları (Cerasi, Divanyolu, Levha 5).....	235
Şekil 5.2.1 : Sultan Ahmed Külliyesi vaziyet planı (Doğan Kuban, Osmanlı Devri Mimarisi, YEM Yayınları, İstanbul, 2017, s. 365).....	243
Şekil 5.2.2 : Yeni Camii Külliyesi vaziyet planı (Doğan Kuban, Osmanlı Devri Mimarisi, YEM Yayınları, İstanbul, 2017, s. 374).....	245
Şekil 5.3.1.1 : Sultan Ahmed Camii planı (Z. Sönmez Arşivi).....	253
Şekil 5.3.1.2 : Yeni Camii planı (Z. Sönmez Arşivi).....	253
Şekil 5.3.1.3 : Sultan Ahmed Camii Hünkâr Kasrı.....	255
Şekil 5.3.1.4 : Sultan Ahmed Camii Hünkâr Kasrı.....	255
Şekil 5.3.1.5 : Yeni Camii Hünkâr Kasrı.....	256
Şekil 5.3.1.6 : Yeni Camii Hünkâr Kasrı.....	256
Şekil 5.3.1.7 : Yeni Camii Hünkâr Kasrı.....	257
Şekil 5.3.1.8 : Yeni Camii üst örtü detay.....	259
Şekil 5.3.1.9 : Yeni Camii üst örtü detay.....	260
Şekil 5.3.1.10 : Yeni Camii üst örtü detay.....	260
Şekil 5.3.1.11 : Sultan Ahmed Camii avlu cephesi.....	263
Şekil 5.3.1.12 : Yeni Camii kible cephesi.....	265
Şekil 5.3.1.13 : Yeni Camii kible cephesi.....	265
Şekil 5.3.2.1 : Divanyolu'nda Koca Sinan Paşa Külliyesi dâhilindeki Koca Sinan Paşa Türbesi.....	267
Şekil 5.3.2.2 : Koca Sinan Paşa Türbesi.....	267
Şekil 5.3.2.3 : Ekmekçizâde Ahmet Paşa Türbesi.....	269
Şekil 5.3.2.4 : Bayram Paşa Türbesi.....	270

Şekil 5.3.2.5 : Bayram Paşa Türbesi.....	270
Şekil 5.3.2.6 : Bayram Paşa Türbesi'nin avlu içinden görünümü.....	271
Şekil 5.3.2.7 : Bayram Paşa Türbesi Girişi.....	272
Şekil 5.3.2.8 : Bayram Paşa Türbesi Girişi.....	271
Şekil 5.3.2.9 : Köprülü Mehmed Paşa Türbesi'nin avludan görünümü.....	273
Şekil 5.3.2.10 : Köprülü Mehmed Paşa Türbesi'nin Divanyolu'ndan görünümü...274	
Şekil 5.3.2.11 : Sultan Ahmed Türbesi planı (Zeki Sönmez Arşivi).....	276
Şekil 5.3.2.12 : Sultan Ahmed Türbesi.....	277
Şekil 5.3.2.13 : Sultan Ahmed Türbesi.....	277
Şekil 5.3.2.14 : Hadice Turhan Sultan Türbesi planı (Zeki Sönmez Arşivi).....	278
Şekil 5.3.2.15 : Hadice Turhan Sultan Türbesi.....	279
Şekil 5.3.2.16 : Hadice Turhan Sultan Türbesi girişi.....	279
Şekil 5.4.1 : Kuyucu Murad Paşa Külliyesi planı (Zeki Sönmez Arşivi)	286
Şekil 5.4.2 : Kuyucu Murad Paşa Külliyesi (Maurice Cerasi, Divanyolu, Çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 70).....	287
Şekil 5.4.3 : Ekmekçizâde Ahmed Paşa Külliyesi (Zeynep Nayır, Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası (1609-1690) Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1975).....	287
Şekil 5.4.4 : Sultan Ahmed Medresesi planı (Zeynep Nayır Ahunbay, "17. Yüzyıl İstanbul'unda Eğitim Kurumları", 17. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı, Sempozyum Bildirileri 19- 20 Mart 1988, Sanat Tarihi Derneği Yayınları İstanbul 1988, s. 14)	288
Şekil 5.4.5 : Sultan Ahmed Medresesi ve türbesi.....	289
Şekil 5.4.6 : Çinili Medresesi planı (Zeynep Nayır Ahunbay, "17. Yüzyıl İstanbul'unda Eğitim Kurumları", 17. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı, Sempozyum Bildirileri 19- 20 Mart 1988, Sanat Tarihi Derneği Yayınları İstanbul, 1988, s. 16)	290
Şekil 5.4.7 : Bayram Paşa Medresesi planı (Zeynep Nayır, Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası (1609-1690), Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1975)	291
Şekil 5.4.8 : Ebu'l Fazl Mahmud Efendi Medresesi planı (Zeynep Nayır, Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası (1609-1690), Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1975).....	293
Şekil 5.4.9 : Köprülü Külliyesi'nde derslane/mescid.....	294
Şekil 5.4.10 : Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi planı (Z.Sönmez Arşivi)....	296
Şekil 5.4.11 : Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi'nde derslane/mescid.....	297
Şekil 5.4.12 : Sultan Ahmed Sıbyan Mektebi planı (Zeki Sönmez Arşivi).....	299
Şekil 5.4.13 : Çinili Sıbyan Mektebi.....	300
Şekil 5.4.14 : Çinili Sıbyan Mektebi planı (Zeki Sönmez Arşivi).....	300
Şekil 5.4.15 : Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi'nde sıbyan mektebi.....	301
Şekil 5.4.16 : Köprülü Kütüphanesi.....	304
Şekil 5.4.17 : Köprülü Kütüphanesi planı (Behçet ÜNSAL, "İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı", Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri II, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Yayınları İstanbul, 1968, s. 113)	304
Şekil 5.5.1 : Valide Arastası/Mısır Çarşısı.....	307
Şekil 5.5.2 : Valide Arastası/Mısır Çarşısı.....	308
Şekil 5.5.3 : Vezir Hanı.....	313

Şekil 5.5.4 : İstanbul hanları haritası (Ceyhan Güran, Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1976, s. 29.).....	314
Şekil 5.6.1 : Yeni Camii sebil ve çeşmesi.....	316
Şekil 5.6.2 : Yeni Camii sebil detayı.....	316
Şekil 5.6.3 : Yeni Camii çeşmesi, ayna taşı detayı.....	317
Şekil 5.6.4 : Ekmekçizâde Ahmed Paşa sebili.....	318
Şekil 5.6.5 : Bayram Paşa Sebili.....	319
Şekil 5.6.6 : Bayram Paşa Sebili detayı.....	319
Şekil 5.6.7 : Çinili Camii Şadırvanı yanında sebil olarak düzenlenen pencereler....	320
Şekil 5.6.8 : Bayram Paşa Çeşmesi ve ayna taşı detayı.....	321
Şekil 5.6.9 : Bayram Paşa Çeşmesi ve ayna taşı detayı.....	321
Şekil 5.6.10: Çinili Camii çeşmesi, ayna taşı detayı.....	321
Şekil 5.6.11: Çinili Camii çeşmesi, ayna taşı detayı.....	321
Şekil 5.6.12 : Köprülü Çeşmesi.....	322
Şekil 5.6.13 : Köprülü Çeşmesi.....	322
Şekil 5.6.14 : Köprülü Çeşmesi detayı.....	322
Şekil 5.6.15 : Sultan Ahmed Hamamı kalıntısı.....	323
Şekil 5.6.16 : Sultan Ahmed Hamamı planı (Zeki Sönmez Arşivi).....	324
Şekil 5.6.17 : Çinili Hamamı planı (Zeki Sönmez Arşivi).....	324
Şekil 5.6.18 : Sultan II. Osman Bendi'nin mansap yönünden betimlemesi (Luigi Mayer, Views in the Ottoman Dominions, in Europe in Asia, and some of the Mediterranean Islands, from the Original Drawings taken for Sir Robert Ainslie by Luigi Mayer, F.A.S. with descriptions historical and illustrative, P. Bowyer, London, 1810)	327
Şekil 5.6.19 : Mansap yönünden Sultan II. Osman Bendi.....	327
Şekil 5.6.20 : Sultan II. Osman Bendi'nin menba yönünden betimlemesi (Antoine Ignace Melling,, Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore, Treuttel et Würtz, Paris, 1819)	328
Şekil 5.6.21 : II. Osman Bendi'nin menba yönünden günümüzdeki görünümü.....	328
Şekil 5.6.22 : 1672 tarihli su yolu haritasında Köprülü Suyolu'nun sur dışındaki güzergâhı (Kazım Çeçen, İstanbul 1999)	332
Şekil 5.6.23 : 1672 tarihli su yolu haritası üzerinde Körpülü Suyolu'nun suriçindeki güzergâhı (Kazım Çeçen, İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları, İSKİ Yayınları, İstanbul, 1999)	332
Şekil 5.6.24 : Avrupa Yakası'nda XVII. yüzyıla tarihlenen suyolları ve Karanlık Bent (Soner Şahin)	333
Şekil 5.6.25 : Suyollarının Suriçi'ndeki güzergâhı (Soner Şahin).....	334
Şekil 5.6.26 : XVII. Yüzyılda Üsküdar'da inşa edilen suyolları (Soner Şahin).....	337
Şekil 5.7.1 : Revan Köşkü planı (Zeki Sönmez Arşivi).....	341
Şekil 5.7.2 : Topkapı Sarayı'nda Bağdat Köşkü planı (Zeki Sönmez Arşivi).....	342
Şekil 5.7.3 : Topkapı Sarayı'nda Bağdat Köşkü.....	342
Şekil 5.7.4 : Sultan Ahmed Camii Hünkâr Kasrı.....	346
Şekil 5.7.5 : Sultan Ahmed Camii Hünkâr Kasrı.....	347
Şekil 5.7.6 : Yeni Camii Hünkâr Kasrı.....	347
Şekil 5.7.7 : Yeni Camii Hünkâr Kasrı.....	348
Şekil 5.7.8 : Çiftehavuzlar'da kasr-ı hümayunun eski planı ve darüssaade ağası kasrı planı (Nazım Nirven, İstanbul 1954).....	350

- Şekil 5.7.9 :** Çiftehavuzlar'da kasr-ı hümayunun eski planı ve darüssaade ağası kasrı planı (Nazım Nirven, İstanbul 1954).....350
- Şekil 5.7.10 :** Çiftehavuzlar Kasr-ı Hümayunu Restitüsyonu (Sedad Hakkı Eldem, Köşkler ve Kasırlar, Cilt: II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974)..350

1.GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. yüzyılın sonlarında başlayan olumsuz gelişmelerle birlikte XVII. yüzyıl siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan büyük değişimlerin yaşandığı bir çağdır. XVI. yüzyılın sonunda büyük Avrupa fetihlerinin durmasının ardından, doğuda İran seferleri ve batıda Avusturya savaşları, özellikle yüzyılın başında oldukça kısa süre içinde meydana gelen taht değişimi nedeniyle fazladan cülus dağıtımından kaynaklanan devlet yönetimindeki istikrarsızlığın yanında, yeniçeri ve Anadolu'daki isyan hareketleri, Sultan I. İbrahim (1640-1648) gibi padişahların ve haremın aşırı istekleri, hazinenin boşalması dolayısıyla bütçe açığına yol açan başlıca etkenlerdir. XVI. yüzyılın sonunda ticari güzergâhların değişimi, Osmanlıların denizlerdeki egemenliğini tehdit eden İngiliz ve Hollandalıların Akdeniz'deki hâkimiyeti, 1580'lerden başlayan büyük ekonomik bunalım, gümüş akçedeki tağşış/değer kaybı, tımar sisteminin bozulması ile vergilerin arttırılması, XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısını ve toplumsal düzenini büyük ölçüde etkilemiştir.

Osmanlı yönetiminde Sultan I. Ahmed'in saltanatının (1603-1617) ardından başlayan çalkantılı süreç, Sultan IV. Murad'ın taht yıllarında (1623-1640) özellikle yönetimi validesi Kösem Sultan'dan devraldığı 1632 yılından sonra iyileşmeye ve yeniden güçlenmeye başlamıştır. Bu dönemde isyan hareketleri bastırıldığı gibi, devlet bütçesinin kontrolünün yeniden sağlanması üzerine hazine hızla dolmuştur. Sultan IV. Murad'ın hayatını kaybetmesinden sonra Sultan I. İbrahim devrinde (1640-1648) Kösem Sultan'ın yönetimdeki etkinliği ve siyasi kargaşa yeniden başlamıştır. Politik mücadeleler, Mahpeyker Valide Kösem Sultan'ın 1651 yılında katledilmesinin ardından IV. Mehmed'in (1648-1687) validesi Hadice Turhan Sultan'ın bir nevi sultanın vekili olarak devleti idare ettiği süre boyunca Köprülü Mehmed Paşa'nın 1656 yılında sadaret makamına getirilişine dek devam etmiştir.¹ Çağın zorlayıcı koşulları,

¹ Halil İNALCIK, **Devlet-İ Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- II Tagayyür Ve Feşâd (1603-1656): Bozuluş Ve Kargaşa Dönemi**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 162, 273-274, 344.

kuşkusuz mimariye külliye kurgulanışı, yapıların boyutları, tasarım disiplini ve yapı türü seçimi olarak yansımış olmalıdır. İmar faaliyetleri açısından Sultan I. Ahmed (1603-1617), Sultan IV. Murad (1623-1640) ve Sultan IV. Mehmed (1648-1687) devirleri mimari üretim bakımından verimli iken, Sultan I. Mustafa (1617-1618, 1622-1623), Sultan II. Osman (1618-1622), Sultan I. İbrahim (1640-1648), Sultan II. Süleyman (1687-1691) ve Sultan II. Ahmed (1691-1695) dönemleri oldukça durağan geçmiştir.

Yüzyılın anıtsal külliyesi arasında Sultan Ahmed ve Yeni Camii külliyesi sayılmaktadır. Bunun dışında başkent İstanbul’da inşa edilen külliyeler genellikle daha küçük ölçekli ve medrese merkezli olarak inşa edilmiştir. Klasik dönem veya Sinan ekolünde araziye bağlı olarak aksiyal düzenleme ile inşa edilen külliyeler, XVII. yüzyıla gelindiğinde genellikle dağınık olarak yayılım göstermiştir. Ana yapı elemanı caminin yerini medresenin aldığı külliyelerde ise türbe, sebil ve dersane birimi birlikteliğinin yanı sıra, türbeye daha fazla önem verilmiştir. Ayrıca Köprülü Külliyesi ile Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi’nde, medrese bölümünde bir takım yenilikler dikkat çeker. Medresenin dersane birimi, ana yapı kütlelerinden kopararak sekizden planlı inşa edilmiş ve medrese hücreleri “L” biçiminde, iki kol halinde ayrı olarak konumlandırılmıştır. Diğer yapılarda ise genellikle kare veya dikdörtgen bir avluyu üç yönden çeviren öğrenci hücreleri ve önünde avluyu dört yönden kuşatan revaklar dışında, açık tarafta bir dersane/mescid biriminden meydana gelmektedir. Medreselerdeki bu farklılığın yanı sıra birçok yapı topluluğunda dersane-türbe-sebil birlikteliği görülmektedir.

Mimaride yaşanan değişimlerin dışında, Osmanlı İmparatorluğu’nda mimarlık faaliyetlerini yürüten Hassa Mimarlar Ocağı’nın ana yapısında da büyük değişimler yaşanmıştır. XVII. yüzyılda devletin çeşitli kademelerinde görülen çözülme, mimarlık teşkilâtının yapısında da etkili olmuştur. Başmimarlıkta “kayd-ı hayat” yani ömür boyu görevde kalma şartı gibi ana ilkeler ortadan kalkmış, yüzyıl boyunca başmimar sayısında büyük bir artış meydana gelmiş, sürekli azledilen ve görev değişimi içinde olan başmimarlar nedeniyle mimarbaşılık görevinde istikrarsız bir sürece girilmiştir. Bununla birlikte yüzyılın başından itibaren Osmanlı salatanatında “sancağa çıkma” yerine “kafes usulü” yoluyla deneyimsiz ve küçük yaşta sultanlar tahta çıkmıştır. Bu nedenle Mahpeyker Kösem Sultan ve Hadice Turhan Sultan gibi valide sultanlar,

sultanın vekili olarak belirli dönemlerde yönetimi idare etmiştir. Kadın sultanların yönetimdeki hâkimiyetiyle birlikte sultanın mutlak otoritesi sarsılmıştır. Valide sultanların yakınında bulunan darüssaâde ağaları başta olmak üzere harem, yeniçeri ağası ve siyasi hareketleri meşrulaştırması bakımından önemli konumdaki dini yetkilerin mutlak temsilcisi ulemanın yönetimdeki ağırlığı hissedilmiştir. Darüssaâde ağalarının Haremeyn (Mekke ve Medine) ile selâtin vakıflarının nezaretini üstlenmesi nedeniyle politik yaşamdaki rolleri de oldukça artmıştır.² İlginç olan kadın sultanların yakınında bulunan ve saray entrikalarına katılan kişiler arasında kethüdalık görevinde ya da mimarbaşı konumunda Kasım Ağa ve Mustafa Ağa gibi mimar isimlerine de rastlanılmasıdır. Bir başka deyişle başmimarların çağın siyasi oyunlarına katılmaları üzerinden Hassa Mimarlar Ocağı'nda yaşanan zayıflama açıkça gözlenmektedir.

Hassa Mimarlar Ocağı'nda XVII. yüzyılda yaşanan bu olumsuz gelişmelerin ardından hassa başmimarı ve sadrazamın onayı ile yapılan atamanın yerini artık kuraldışı etkenler belirlemeye başlamıştır. Meslekle ilişkisi olmayan kişiler, doğal olmayan yollarla ulûfe dışında, devlete ve vakıflara ait yapılardan “harc-ı mimari”, dükkânlar ve azınlıklara ait konutlardan “rusum-ı mutâde” toplama hakkı elde etmiştir. Zamanla mimarlık ocağının teknik değeri de zarar görmüş ve önlem olarak mühendishanedeki dersleri izlemeleri ve Hassa Mimarlar Ocağı'na alınacak mimarlarında da mühendishane çıkışlı olmaları beklenmiştir. Bu süreç 1831 yılında Hassa Mimarlar Ocağı'nın kapanmasıyla sonuçlanmıştır.³

1.1 Çalışmanın Amaç, Kapsam ve Yöntemi

XVII. yüzyılda Mimar Sinan ekolünü büyük ölçüde sürdüren ve Geç Klasik Dönem olarak adlandırılan süreçte Osmanlı mimarisini ve yapı faaliyetlerinin yürütüldüğü Hassa Mimarlar Ocağı'nı ele alan nitelikli çalışmalar vardır. Ne var ki yüzyılın siyasi koşulları, mimari eserlerin yanında doğrudan mimarların saraydaki konumları üzerinde ve bâniler özelinde de etkilidir. Dolayısıyla XVII. yüzyılın mimarlık ortamının tüm yönleriyle aydınlatılması, yüzyılın siyasi gelişmeleri çerçevesinde

² İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 108-109.

³ Zeki SÖNMEZ, “Osmanlı Mimarisinin Gelişiminde Hassa Mimarlar Ocağı'nın Yeri, Örgütlenme Biçimi ve Faaliyetleri”, *Osmanlı*, X, Ankara 1999, s. 188-189.

başmimar, bâni ve yapı arasındaki ilişkilerin yeni bilgi ve belgelerin ışığında daha geniş bir perspektiften irdelenmesini gerekli kılmıştır.

“17. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı'nın Arka Planı: Başmimar-Bâni-Yapı İlişkisi” başlıklı doktora tez çalışmasında, XVII. yüzyılın siyasi koşulları çerçevesinde başmimar, bâni ve yapı ilişkisinden yola çıkarak, Hassa Mimarlar Ocağı/Cemaât-i Mi'mâran-ı Hassa'nın arka planındaki gelişmeler çerçevesinde dönemin mimarlık ortamının irdelenmesi hedeflenmiştir. Siyasi yaşamda meydana gelen gelişmelerin Hassa Mimarlar Ocağı'na ve doğrudan mimari eserlerin üretimine etkisinin yanında, yüzyıl boyunca sayıları yirmiyi aşan başmimarların yaşamı, eserleri ve genellikle bilimsel çalışmalarda geri planda kalan banîlerin yapı tasarımındaki rolü ile birlikte incelenmiştir.

Hassa Mimarlar Ocağı'nda Sedefkâr Mehmed Ağa'nın başmimarlığından itibaren bir mimar defalarca görevden alınıp, tekrar aynı göreve getirilmiştir. Mimarlık Ocağı'nın kadrosundaki sürekli değişim, teşkilâtın ana yapısında çözümlerin başladığına işaret etmektedir. Bununla birlikte Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki başmimarların sayısı XVI. yüzyıl boyunca yalnızca beş iken, XVII. yüzyıl boyunca başmimar sayısı yirmiyi aşmıştır. Buna ek olarak usulsüz uygulamaların devletin birçok kademesinde yaygınlaştığı XVII. yüzyılda, başmimarın sürekli değişimi ve mimar sayısındaki artış, bahsedilen usulsüzlüklerin mimarlık teşkilâtına sızmış olabileceğini ve bu yüzden Hassa Mimarlar Ocağı'nın yapısının giderek zayıfladığını düşündürmektedir. Hassa Mimarlar Ocağı'nda yüzyılın sonlarında yapılan düzenlemeler sırasında hassa mimarlarının yarısından çoğunun hizmette bulunmadığı gerekçesiyle azledilmesi, Kasım Ağa ve Mustafa Ağa gibi mimarların ise mimarlıktan ziyade saray entrikaları içine yer alması bu düşünceyi desteklemektedir.

XVII. yüzyılda başkent İstanbul ve Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki başmimarlar ile sınırlandırılan çalışmada, bâniler arasında sultanların tümü çalışma kapsamına dâhil edilirken, valide sultanlar ve sadrazamlar ağırlıkta olmak üzere diğer devlet görevlileri arasında İstanbul'da külliye inşası gibi kapsamlı yapı etkinliklerinde bulunanlar ve başmimar-bâni-yapı ilişkisini ortaya koyabilecek nitelikte eserleri bulunan siyasi kişilikler çalışma kapsamında irdelenmiştir. Aynı zamanda çağın bânileri olan politik figürlerin Osmanlı sarayındaki hiyerarşik konumları ve kişisel istekleri, dönemin

siyasi ve ekonomik koşullarının yanı sıra mimari eserlerin biçimlenişini doğrudan belirleyen faktörlerden olduğu için bânilerin etkisi de incelenmiştir. Buna ilaveten bânilerin maddi gücü, estetik eğilimleri, mimarın yeteneği ve kent içinde uygun arazinin varlığı gibi çeşitli etkenler birleşerek mimarın elinde şekillenir. Dolayısıyla eserlerin üretim süreci ve mimarisi, başmimar-bâni-yapı ilişkisi çerçevesinde çok yönlü olarak ele alınmıştır. XVII. yüzyıla özgü bir özellik olarak yönetimdeki otorite boşluğundan yararlanan başmimarların saray entrikalarına katılması dolayısıyla hanedan üyeleri ya da devlet görevlilerinden oluşan bâniler ile aralarında mimarlık dışında bağların gelişmesi dolayısıyla yüzyılın girift sanat ve siyaset ilişkileri tüm detaylarıyla irdelenmiştir.

Yapı üretiminin kısıtlı olması nedeniyle mimari eserler üzerinde, aynı mimarın elinden çıkan veya aynı bâni tarafından ısmarlanan yapılar üzerinde ortak özellikler aramak güçtür. Ne var ki bâninin, eserin estetik biçimlenmesinde veya konumunda ne derece etkin olduğu, özellikle Osmanlı tarihçilerinin eserlerine dayanılarak incelemek mümkündür. Bu nedenle bânilerin yapı tasarımındaki rolü ve mimarlar arasındaki ilişkiler de ele alınmıştır.

Sekiz ana bölümden meydana gelen çalışmanın *Giriş* kısmında, amaç, kapsam ve yöntemin belirtilmesinin ardından yüzyılın Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde ana hatlarıyla mimarlık ortamının ele alınması üzerinde durulmuştur. Ardından “2.XVII. Yüzyılın Siyasi Görünümü Çerçevesinde, İstanbul’daki Yapı Etkinlikleriyle Öne Çıkan Kişiler/Bâniler” başlıklı ikinci bölümde, çağın mimarlık ortamını doğrudan etkileyen siyasi ve ekonomik gelişmeler çerçevesinde ele alınan bâniler, sultanlar, valide sultanlar, sadrazamlar ve diğer devlet görevlileri olmak üzere sınıflandırılarak, kısaca yaşamlarına, görevlerine ve bâni kimliklerini vurgulamak adına İstanbul ile sınırlandırılmaksızın imparatorluk coğrafyasında inşa ettirdikleri tüm yapılara ismen değinilmiştir.

Başmimarların ele alındığı bölümden önce, konuya hazırlık niteliği taşıyan ve üçüncü bölüm olan “3. Osmanlı Devleti’nde Sanatçı Örgütleri ve Yapı Faaliyeti Teşkilâtı” adlı ana bölümde, “3.1 Osmanlı Dönemi Öncesinde Yapı Etkinliklerinin İşleyişi”, “3.2 Cemaât-i Mi’mâran-ı Hassa/Hassa Mimarlar Ocağı’nın Tarihçesi, Temel Yapısı, Düzeni ve İşleyişi”, “3.3 İstanbul’daki Meslek Grupları Arasında İnşaat Esnafı”, “

3.4 Hassa Mimarlar Ocağı'na Yardımcı Olan Mimarlık Örgütleri", "3.5 Hassa Mimarlarının Başlıca Gelirleri, XVI. ve XVII. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki Mimar Mevcudu ile Mimar Ulûfelerinin Sayısal Verileri" incelenmiştir. Son bölümde özellikle XVII. yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı'nda mimar ulûfeleri üzerinden meydana gelen değişimler yansıtılmaya çalışılmıştır.

"4. XVII. Yüzyılda Osmanlı Mimarisine Yön Veren Başmimarlar" başlıklı dördüncü ana bölümde ise yüzyıl boyunca sayıları yirmiyi aşan başmimarların yaşamı, çeşitli görevleri yeni bilgi, belge ve bulgulara dayanılarak incelenmiş, mimarların çalıştıkları eserlerin yanında bâni kimlikleriyle inşa ettirmiş oldukları yapılara da ismen değinilmiştir. Ayrıca incelenen mimarbaşının adına rastlanan buyruklar ve kadı sicilleri gibi çeşitli belgeler her bölümün sonunda ek halinde sunulmuştur.

"5. XVII. Yüzyılda İmparatorluk Başkenti İstanbul'un Mimarlık Kültürü" başlıklı beşinci ana bölümde İstanbul'da inşa edilen mimari eserler öne çıkan özellikleri, Sinan ekolünden süregelen ve değişen yönleri bakımından irdelenmiştir. Bunun yanı sıra İstanbul'un XVII. yüzyıldaki fizikî durumu, yapıların inşa edildiği başlıca merkezler ve tarihî arterler, külliye tasarımında klasik üslubu sürdüren ve değişen tasarım ilkeleri, geç klasik dönem osmanlı mimarisinde dini yapılar; cami ve mescidler ile mezar yapıları; türbeler incelenmiştir. Buna ek olarak eğitim yapıları arasında medreseler, sıbyan mektepleri, kütüphaneler, ticari işlevli yapılar arasında han, arasta ve dükkânlar, su yapıları arasında sebil, çeşme, hamam, bent, suyolları ve sivil yapılar arasında saraylar/konaklar irdelenmiştir. Zeynep Nayır'ın "*Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*" adlı çalışması başta olmak üzere doğrudan XVII. yüzyıl Osmanlı mimarisine odaklanan nitelikli çalışmalar bulunduğu için yapıları tek tek ele almak yerine bütüncül olarak irdelenmiş, ortak özellikleri ve ayrılan yönleri üzerinden Osmanlı mimarlığındaki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. Büyük ölçüde Klasik dönem mimari üslubunun sürdürüldüğü XVII. yüzyılda, mimari anlatımlarda genellikle Sinan ekolü ile mukayese edilmiştir. Klasik dönemin yansıtılmasında ise bu zamana dek çeşitli çalışmalarıyla Osmanlı mimarlığını derinlemesine inceleyen Doğan Kuban'ın çalışmalarının etkisi oldukça fazladır.

"6. XVII. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı'nda Meydana Gelen Değişim ve Çözülme" başlıklı ana bölümde ise "*Sanatkârdan Siyaset Adamına Evrilen Başmimarın Osmanlı*

Siyasi Yaşamında Değişen Konumu”, “*Mimarlık Mesleğinde Kayd-ı Hayat Şartının Kaldırılması*”, “*Yüzyıl Boyunca Artan Başmimar Sayısı ve Mimar Kadrolarındaki İstikrarsızlık*” ve “*Mimarlık Ocağı’nda Suyolu Nazırlığının Yeri ve Önemi*” üzerinde durulmuştur. Önceki bölümlerin ve ortaya çıkan bulguların değerlendirildiği bu bölümde, özellikle Sinan ekolünden farklılaşan yönleri vurgulanarak, Hassa Mimarlar Ocağı’nın çözülmesi ve bunun altında yatan olası nedenler incelenmiştir.

“7. Değerlendirme” bölümünde ise “7.1 Hassa Mimarlar Ocağı’nın Dönüşümünü Hazırlayan Koşullar, Sanat ve Siyaset İlişkisi”, “7.2 Hassa Mimarlar Ocağı’nda Mimar Sinan Ekolünün Giderek Etkisini Kaybetmesi ve Değişen Uygulamalar”, “7.3 Askerî-İdari Görevleri, Siyasi Eğilimleri ve Bâni Kimlikleri Üzerinden Yüzyılın Başmimarları” ve “7.4 Çağın Mimarlık Ortamı Çerçevesinde Başmimar, Bâni ve Yapı İlişkisi” adlı başlıklar altında ilgili konular irdelenmiştir. Doktora tez çalışmasından ulaşılan sonuçlar ise “8 Sonuç” bölümünde sunulmuştur.

Batı toplumları ve Osmanlı İmparatorluğu’nun aynı dönemlerde farklı düşünsel altyapılarının olması mimarlara ilişkin çalışmaları doğrudan etkilemiştir. Rönesans İtalyasına bakıldığında henüz XV. yüzyılın sonlarından itibaren “*insan*” kavramının taşıdığı değer ile birlikte Giorgio Vasari’nin (1511 Arezzo-1574 Floransa), ressam, heykeltıraş, mimar gibi sanatçıların yaşamlarını ele alan “*Sanatçıların Hayat Hikâyeleri / Le Vite de’ più Eccellenti Pittori Scultori e Architettori*” adlı çalışması ilk kez 1550 yılında yayımlanmıştır. Öte yandan XVII. yüzyılda Hümanizm akımı ve sanatçıların toplumdaki konumu dolayısıyla haklarında daha fazla bilgi edinilebilmektedir. Osmanlı mimarlarına ilişkin bilinenler ise Batıya oranla çok daha sınırlıdır. Osmanlı devrinde sanatçıları tümüyle ele alan bir çalışmaya rastlanmadığı gibi, Mimar Sinan ve Sedefkar Mehmed Ağa’nın adına kaleme alınan risaleler yaşamlarına dair detaylı bilgiler içermesi bakımından oldukça kıymetlidir. Ne var ki, Osmanlı sarayında mimari yeteneği veya siyasi zekâsıyla çağdaşları arasından sıyrılan sanatçılara dair önemli bilgilerin varlığı da gözden kaçırılmamalıdır. Osmanlı mimarlarının birçoğu risale, tezkire, seyahatname, vak’a-nüvislerin eserlerinde yer almış ve hatta geç dönemlerde tarihi romanlarına dahi konu olmuştur. Ayrıca Kadı Sicilleri, Mühimme Defterleri, Ruznamçe Defterleri gibi Osmanlı arşiv kayıtları ve mimar vakfiyeleri, yaşamları, çeşitli görevleri ve eserlerine dair önemli bilgiler içermektedir.

XVI. yüzyılda *Sai Mustafa Çelebi* tarafından kaleme alınan, başlıca Mimar Sinan ve eserlerine odaklanan *Tezkiretü'l Bünyân*, *Tezkiretü'l Ebniye* ve *Tuhfet'ül-Mi'marin*, Mimar Sinan'ın yaşamına tanıklık edilebilmesine imkân sağlarken, mimari eserleri listeler halinde sunulmuştur. Ardından XVII. yüzyılda 1023 H./1614 M. yılında *Cafer Çelebi* tarafından hazırlanan *Risale-i Mi'mâriyye* adlı eserde başlıca Sedefkâr Mehmed Ağa'nın yaşamı ele alınmış ve mimariye dair çeşili konulardan söz edilmiştir. Osmanlı döneminde kaleme alınan ne yazık ki az sayıdaki değerli eserler yalnızca bir mimara odaklanmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı mimarlarına ilişkin bilgi edinebilmek için tarihsel kaynaklar, vakfiyeler, Osmanlı arşiv belgeleri başta olmak üzere oldukça kapsamlı ve çok yönlü bir çalışma yürütülmelidir.

Osmanlı mimarları konusunda hazırlanan çalışmaların başında Sanat Tarihçisi Ahmet Refik Altınay'ın “*Türk Mimarları: Hazine-i Evrak Vesikalarına Göre*” adlı eseri gelir. İlk olarak 1936 yılında yayımlanan çalışmada birtakım eksiklikler içeren başmimar listesinin aktarımının ardından Osmanlılarda yapı alanının örgütlenmesi incelenmiş ve Mimar Sinan, Mimar Davud Ağa, Mimar Kasım Ağa ve Mimar Mustafa Ağa olmak üzere dört mimar ana hatlarıyla ele alınmıştır. Anılan eser M. Zeki Sönmez tarafından, 1977 yılında tashihlerin yapılması ve dipnotların eklenmesinin ardından düzenlenerek, yeniden yayımlanmıştır. Bununla birlikte İslâm Sanatları Tarihçisi Leo Aryeh Mayer'in *Islamic Architects and their Works* adlı eseri Osmanlı mimarları konusunda başvuru kitaplarından biri sayılır. 1956 yılında yayımlanan kitapta, yalnızca Osmanlı mimarlarına değil, IX. yüzyıldan 1830 yılına uzanan süreçte çeşitli yapılarda çalışan mimarlara yer verilmiştir.

Mimarlara dair alandaki boşluğu dolduran ve nitelikli bir araştırma, Sanat ve Mimarlık Tarihçisi M. Zeki Sönmez tarafından hazırlanan “*Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*” adlı çalışmadır. Eserde, yaklaşık X. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadarki süreçte ağırlıklı kitabelere dayanılarak sanatçılar/mimarlar ele alınmış, buna ek olarak taşçı, mezar taşı sanatçısı, ağaç işleri sanatçısı ve çiniciler de çalışmaya dâhil edilmiştir. Katalog şeklinde ele alınan mimarlar bölümünde ayrıca değerlendirmelere de yer verilmiştir. Bununla birlikte M. Zeki Sönmez tarafından, Mimar Sinan'dan önce başmimarlık görevini yürüten başmimarları ele alan “*Erken Klasik Osmanlı Mimarları; Hayreddin, Yakub Şah ve Alâeddin Ali/Acem Ali*” adlı doçentlik tezi

hazırlanmıştır. Mimar Sinan'ın yaşamına ve eserlerine geniş yer veren Tezkiretü'l Bünyân, Tezkiretü'l Ebniye, Tuhfet'ül-Mi'marin, Selimiye Risalesi ve Adsız Risale, Zeki Sönmez tarafından sadeleştirilerek “*Mimar Sinan ile ilgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*” başlıklı eserinde yayımlanmıştır.

Bahsedilen yayınlar dışında Hacı İvaz'a dair İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın bir çalışması mevcuttur. İlaveten Yılmaz Önge'nin Ali Neccar, Azatlı Sinan ve Mimar Ayas'a ilişkin bir yayını ve Rıfkı Melül Meriç'in Yakub Şah bin Sultan Şah üzerine bir araştırması vardır. Bunun dışında, kuşkusuz Osmanlı devrinin mimari tasarım, teknik ve estetik açıdan en yetenekli mimarı olan, mimarlara ilişkin çalışmaların odağında bulunan ve hakkında yazılan risaleler, Osmanlı arşiv belgeleri, günümüze ulaşan vakfiyesi dolayısıyla diğer mimarlara kıyasla çok daha fazla bilgi edinilebilen Mimar Sinan ile ilgili çalışmalar ise başlıca Rıfkı Melül Meriç, Ahmed Cevdet, Oktay Aslanapa, A. Bülent Koçu, İ. Hakkı Konyalı, Reşat Ekrem Koçu, Sedat Çetintaş, Ö. Lütfi Barkan, Aptullah Kuran, Doğan Kuban, M. Zeki Sönmez ve Gülru Necipoğlu gibi araştırmacılar tarafından farklı yönleriyle ve kapsamlı bir şekilde irdelenmiştir. Mimar Sinan'ın yanında çalışan ve Mimar Sinan'ın hayatını kaybetmesi üzerine başmimarlık görevine getirilen Davud Ağa ise özellikle Ahmet Refik ve Muzaffer Erdoğan tarafından ele alınmıştır. Daha geç dönemden, Lale devri mimarlarından Kayserili Mehmed Ağa'ya dair ise Muzaffer Erdoğan'ın nitelikli bir çalışması vardır. Ayrıca mimarlık ortamını, mimarları ve Hassa Mimarlar Ocağı'nın durumunu işleyen ve XIX. yüzyılı ele alan Nurcan Yazıcı Metin'in “*Mimarlık Kurumu'nun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı*” adlı doktora tezi bu konuda önemlidir. XIX. yüzyılı ele alan bir diğer çalışma ise Selman Can tarafından hazırlanan “*Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi*” başlıklı doktora tez çalışmasıdır.

Doktora tez çalışması kapsamında XVII. yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı içinde sayıları yirmiye aşan başmimarlar arasında mevcut çalışmalar Dalgıç Ahmed Ağa, Sedefkâr Mehmed Ağa ve Kasım Ağa üzerine odaklanmaktadır. Dalgıç Ahmed hakkındaki başlıca çalışmalar M. Zarif Orgun ve Şahabettin Akalın tarafından hazırlanmıştır. Sedefkâr Mehmed Ağa'yı konu alan araştırmalar ise hayatı ve mimarlığına dair oldukça fazla bilgi edinilebilen *Risâle-i Mimâriyye* adlı eser dolayısıyla çağın diğer mimarlarına kıyasla oldukça fazladır. *Risâle-i Mimâriyye* ve

Sedefkâr Mehmed Ağa konusunda, Howard Crane, Ahmet Cevdet Bey, Celal Esad Arseven, Tahsin Öz, İ. Hakkı Konyalı, M. Zeki Sönmez, Orhan Şaik Gökyay, Filiz Yenişehirlioğlu, İsmet Parmaksızoğlu, Şahap Tayfur, Kemal Altan, İzzet Kumbaracılar ve Ahmet Vefa Çobanoğlu tarafından çalışmalar yapılmıştır.

Yüzyılın entrikaları ve siyasi ilişkileri nedeniyle öne çıkan mimarı Kasım Ağa'ya ilişkin çalışmalar ise başlıca Ahmet Refik, F. Babinger, E. Kühnel, A. Kemalettin, Semavi Eyice, Necmeddin Emre, İzzet Kumbaracılar, Zarif Orgun, İsmet Parmaksızoğlu, L. A. Mayer ve Candan Sökhan tarafından hazırlanmıştır. Söz konusu araştırmacıların çalışmaları arasında özellikle Semavi Eyice'nin "*Mimar Kasım Hakkında*" adlı makalesi oldukça kapsamlıdır. Kasım Ağa ile ilgili birtakım sorular tam anlamıyla cevaplanamasa dahi Kasım Ağa konusunda yapılacak yeni çalışmalar konusunda önemli bir yol göstericidir. Aynı zamanda anılan makalede Kasım Ağa'nın vakfiyesi özet halinde yayımlanmıştır. Doktora tez çalışmasında ise söz edilen vakfiyenin tamamı incelenmiş, tasnif edilerek, değerlendirilmesi yapılmıştır.

Kasım Ağa'nın dışında dönemin bir diğer politik mimar figürü olan Mimar Mustafa Ağa'ya ilişkin araştırmalar ise oldukça sınırlıdır. Genellikle Osmanlı mimarlarının topluca ele alındığı çalışmalarda Kasım Ağa ile olan görev değişimine kısaca değinilmiştir. Bu yüzden doktora tez çalışmasında Mustafa Ağa'nın yaşamı çok yönlü olarak irdelenerek, büyük ölçüde aydınlatılmaya çalışılmıştır. Osmanlı mimarlarının yanı sıra, Hassa mimarlar Ocağı ve başmimarlar ile ilgili başlıca çalışmalar ise Ahmet Refik, Leo Aryeh Mayer, Şerafettin Turan, M. Zeki Sönmez, Zarif Orgun, Orhan Erdenen, İzzet Kumbaracılar, Abdulkadir Dünder, Erhan Afyoncu ve Fatma Afyoncu tarafından hazırlanmıştır.

Ana hatlarıyla özetlendiği kadarıyla mimarlara ilişkin çalışmalar, söz edilen bazı araştırmalar dışında, genellikle tek bir mimar üzerine odaklanmıştır. Doktora tez çalışmasında ise XVII. yüzyılda tespit edilebilen tüm başmimarlar yer verilerek, başmimar, bâni ve yapı ilişkisi üzerinden Hassa Mimarlar Ocağı ve mimarlık ortamı, Osmanlı arşiv belgeleri başta olmak üzere, kadı sicilleri, mimar vakfiyeleri gibi çeşitli kayıtlar ve çağın Osmanlı tarihçilerinin eserlerine dayanılarak irdelenmiştir. Özellikle Osmanlı mimarları konusunda yapılan erken tarihli çalışmalar, yeni bulgu ve belgelerin ışığında belirli aralıklarla yeniden gözden geçirilmelidir. Nitekim doktora

tez çalışması sırasında ortaya çıkarılan bazı belgeler, bugüne dek bilinenlerin sorgulanmasına yol açmış ve farklı görüşler öne sürülmesi nedeniyle mimarlar konusundaki birçok konuyu tartışmaya açmıştır. Bunun dışında, doktora tez çalışmasında yüzyıl boyunca sayıları yirmiye aşan başmimarlar arasında Dalgıç Ahmed Ağa, Sedefkâr Mehmed Ağa, Kasım Ağa ve Mustafa Ağa, mimar kimlikleri, politik etkileri veya askeri-idari görevleri gibi farklı yönleriyle öne çıkmıştır.

Doktora tez çalışmasının ilk aşamasında konuyla ilgili tarihsel analizlerin sağlam temellere dayanması için XVII. yüzyıl Osmanlı tarihi, Halil İnalcık ve İ. H. Uzunçarşılı'nın eserleri başta olmak üzere çeşitli kaynakların incelenmesinin ardından, başmimarlar konusundaki bilimsel nitelikli yayınlar taranmıştır. Osmanlı başmimarlarını ele alan çalışmalarda genellikle başmimarların yaşamı, görev süreleri ve mimari eserleri açısından örtüşmeyen ve karmaşık bilgilerin bulunması nedeniyle bu karışıklık özellikle arşiv belgeleri ve tarihsel kaynaklarla desteklenerek giderilmeye çalışılmıştır. Mimarlar konusunda örtüşmeyen ve farklı bilgiler söz konusu olduğunda, yayımlanan tüm çalışmalar birbirleriyle karşılaştırmalı olarak ele alınmış, varsayımlardan ziyade Osmanlı arşiv belgelerine dayanan görüşler doktora tez çalışması kapsamına dâhil edilmiştir. Başmimarlara ilişkin yararlanılan başlıca kaynaklar arasında, yukarıda söz edilen eserlerin yanında, Ahmet Refik'in "*Onbirinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1592-1688)*" adlı çalışmasını saymak gerekir. XVII. yüzyılda saray idaresi, evkaf muamelâtı, cami, çeşmeler, medreseler, fikri hayat, sanat, gayri müslimler, kiliseler, belediye işleri, ahvali sıhhiyye, sokaklar, meskûkât, ücretler, iâşe, erzak, ticaret, sanayi ve gümrük muameleleri başlıkları altında, konuyla ilgili Osmanlı arşiv belgelerinin çevirileri yayımlanmıştır. Dolayısıyla başmimarların isimlerinin de geçtiği bu kayıtlar oldukça önemli olup, doğrudan yararlanılan kaynaklardandır.

1023 H./1614 M. yılında Cafer Efendi tarafından kaleme alınan Risâle-i Mi'mâriyye başlıca Sedefkâr Mehmed Ağa'nın yaşamını konu edinmekle birlikte, mimarlık terimleri, inşaat ve malzeme, Türk Musikisi ve mimarların yettışmelerine dair bilgiler içermesi dolayısıyla doktora tez çalışmasında sıklıkla yararlanılmıştır.

Osmanlı kroniklerinde genellikle mimarlar ve mimarlık ortamına çok sınırlı olarak değinilmekle birlikte, XVII. yüzyılda mimarların siyasetle ilgilenmeleri veya askeri-

idari görevleri dolayısıyla bu tür kaynaklarda geniş yer bulmaları nedeniyle XVII. yüzyıl vak'anüvislerinin eserlerinden faydalanılmıştır.

XVII. yüzyılın en önemli tanıklarından biri olan Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* adlı eseri, Osmanlı mimarlık ortamı, bâniler, mimarlar ve Osmanlı mimarisine dair bizzat yüzyılın çağdaşı tarafından kaleme alınan bilgiler içermesi bakımından oldukça değerlidir. Ne var ki, Evliya Çelebi'nin aktarımları kimi zaman yanıltıcı bilgiler de içerebildiği için Osmanlı arşiv kayıtlarıyla birlikte irdelenmiştir. Bununla birlikte Hüseyin Ayvansarâyî tarafından başlanan Alî Sâtî' Efendi ve Süleymân Besîm Efendi tarafından eklemeler ile günümüze ulaşan *Hadîkatü'l-Cevâmi'* adlı eserden yapıların tarihlendirilmesinde ve özellikle günümüze ulaşamayan yapılar konusunda sıklıkla yararlanılmıştır.

Genellikle başmimarlık görevi öncesinde su yolu nazırlığı görevinde bulunan başmimarlara yer verilen bir diğer önemli kaynak ise Saadi Nazım Nirven'in "*İstanbul Suları*" adlı eseridir. Osmanlı suyolları ve yapıları konusunda başvuru kaynaklarından biri olan eser, XVII. yüzyıl mimarlarından Dalgıç Ahmed Ağa, Sedefkâr Mehmed Ağa, Mustafa Ağa gibi mimarların yanı sıra çalışmalarda geri planda kalan Hasan Ağa, yüzyılın sonunda başmimarlık görevini yürüten İsmail Ağa, Hacı Hüseyin Ağa, Mehmed Ağa ve İbrahim Ağa gibi mimarlara dair bilgiler de içermektedir. Ayrıca bu eserde yayımlanmış olan belgelere göre başmimarlık, şehreminliği ve su yolu nazırlığı görevlerinin zaman zaman aynı kişi tarafından yürütülmeye çalışıldığı görülmektedir.

Fatma Afyoncu'nun "*17. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı*" adlı çalışması ise özellikle başmimarların görev sürelerinin belirlenmesi ve Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki iki köklü düzenlemeye ilişkin önemli belgeler içermesi bakımından yararlanılan temel kaynaklardan birisidir. Sultan Murat Topçu tarafından "*Gücün Mimariye Yansıması Köprülüler*" başlıklı çalışma, ağırlıkla vakfiyeler, kitabeler, Osmanlı arşiv belgeleri ve çağdaş kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır. Yalnızca İstanbul ile sınırlı tutulmayan çalışmada Köprülü Ailesi tarafından inşa edilen, günümüze ulaşan ve ulaşamayan, Anadolu ve Anadolu dışında inşa edilen tüm eserlere yer verilmiştir. Doktora tez çalışması kapsamında incelenen sadrazamlarının büyük bir kısmını Köprülü Ailesi'nin üyelerin oluşturduğu için sıklıkla başvurulmuş kaynaklardan birisi olmuştur.

Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan ve Kasım Ağa'ya dair birincil kaynak niteliğindeki “*Defter-i Evkaf-ı Mimarbaşı Kasım Ağa*” adlı vakfiyesinden yararlanılmıştır. XVII. yüzyıl başmimarları arasında yalnızca Kasım Ağa'nın vakfiyesinin bulunması bakımından büyük önem taşır. Bununla birlikte, Osmanlı başmimarlarına ilişkin Osmanlı Arşiv Merkezi'nde çalışmalar yapılmış, gerekli belgeler irdelenerek, çalışma kapsamında değerlendirilmiştir. Osmanlı arşiv belgelerinin yanı sıra İstanbul Kadı Sicilleri'nden özellikle mimarlar konusunda önemli bilgiler içermesinden dolayı yararlanılmıştır. Ana hatlarıyla bilimsel yayınlar, vakayinameler, Osmanlı arşiv belgeleri, mimar vakfiyeleri ve kadı sicillerinden yararlanılarak hazırlanan çalışmada, Osmanlı Arşiv Merkezi'ndeki çalışmaların ardından İstanbul'daki mimari eserler yapılan arazi çalışmaları sonucunda yerinde incelenmiştir.

1.2 XVII. Yüzyıl Mimarlık Ortamının Başmimar, Bâni ve Yapı İlişkisi Yönünden Tarihsel Kaynakların Kısa Bir Değerlendirmesi

Osmanlı kronikleri, erken dönemde büyük ölçüde göçebe kültürlerde yaygın olarak görülen sözlü geleneğin izlerini taşımaktadır. Bu tür eserlerde olaylar, genellikle tarihi değeri gözetilmeden ve birbiri içinde bütünlük taşımasına bakılmaksızın, sene tertibine göre sınıflandırılır. Bu yaklaşım, yaklaşık XV. yüzyılın sonlarına doğru değişim göstermeye başlamış, artık kısıtlı da olsa olaylar arasındaki etkileşimlere değinilmiş ve tarihi olaylar neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde ele alınmıştır.⁴

Resmi tarih yazıcılığı olan vak'anüvisliğin başlangıcı XVII. yüzyıla dayanmakta olup, Osmanlı tarihçilerinin eserlerini kaleme alırken kullandıkları metodolojide halen erken dönemden gelen geleneğin etkisi hissedilmektedir. Olayların sene tertibi esas alınarak aktarılmasının ardından genellikle her yılın sonunda, o yıl içinde hayatını kaybeden Osmanlı bürokrasisi içinde önem taşıyan başta sadrazam olmak üzere, devlet erkânı ve tanınmış kişilerin biyografileri aktarılmıştır. Bununla birlikte, XVII. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin konuyu ele alış biçimlerinde birtakım farklılıklar da göze çarpar. Kimi tarihçiler Osmanlı sultanlarını merkeze alarak, dönemin siyasi koşullarını geri planda tutmuş ve yalnızca sultanlar ve savaşları üzerine odaklanmıştır. Kimi

⁴ Franz BABİNGER, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, Çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 7.

tarihçiler ise kısmen daha eleştirel bir yaklaşımla, devletin yönetim mekanizmasında gördükleri aksaklıkları ifade etmiş ve devletin içinde bulunduğu bunalımdan kurtulması adına çözüm önerilerini de eklemiştir.

Osmanlı mimarları arasında, adlarına risale yazılması dolayısıyla XVI. yüzyıl başmimarı Sinan ve XVII. yüzyılda mimarbaşı Sedefkâr Mehmed Ağa'nın yaşamlarına yakından tanıklık edilebilmektedir. Anılan mimarların dışındaki diğer mimarlara dair Osmanlı arşiv belgeleri, mimar vakfiyeleri, kadı sicilleri gibi çeşitli kayıtlar üzerinden bilgi edinilebilir. Osmanlı mimarları konusunda ikincil derecede önem taşıyan diğer kaynaklar ise Osmanlı tarihçilerinin eserleridir. Osmanlı mimarlarının çeşitli görevlerinin izlenebildiği Osmanlı kroniklerinde, tarihsel olaylar akışı içinde mimarlar ve mimari ortam konusuna genellikle çok kısıtlı yer verilmiş olup, çoğu kez de bu konu tamamen göz ardı edilmiştir. Bununla birlikte, aynı mimarın başına gelen bir olay farklı şekillerde yansıtılabilmektedir. Mimarlar konusundaki aktarımların tarihçilere göre değişkenlik göstermesi dolayısıyla bilgi karmaşasını gidermek, çelişkili yaklaşımları olabildiğince çözüme ulaştırabilmek için Osmanlı vakayinamelerinde geçen bilgilerin, Osmanlı arşiv belgeleriyle teyit edilmesi gerekmektedir.

XVII. yüzyılda çok sayıda vakayiname yazılmış olmasına karşın, genellikle çok sınırlı yer verilen kültür ve sanat ortamında ağırlıkla şair ve hattatların yaşamına geniş yer verilmiştir.⁵ Bu tür eserlerde Osmanlı mimarisinin ele alınış biçimi ise yazara göre değişkenlik göstermektedir. Bânilerinin siyasi başarılarını somut olarak göstermesi bakımından büyük önem taşıyan ve özellikle bânileri bir nevi ölümsüzleştiren ve yücelten Osmanlı mimari eserlerinin tümüyle tarihsel kaynaklara dâhil olduğu söylenemez.

XVII. yüzyıl Osmanlı mimarlığında anıtsal yapı faaliyetleri arasında yalnızca Sultan Ahmed ve Yeni Camii külliyesi sayılmaktadır. Anılan yapılar, tarihsel kaynaklarda da çağın Osmanlı mimari eserleri arasında en fazla üzerinde durulan yapılar olmuştur. Yapıların mimari nitelikleri ve bezeme karakterlerinden ziyade genellikle konumları, açılış törenleri, açılış ve temel atma törenleri sırasında devlet görevlilerine verilen

⁵ Mustafa CEZAR, “17. Yüzyıl Osmanlı Kaynaklarında Sanat Tarihi ile İlgili Bilgilerin Yeri”, **17. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı**, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul 1998, s. 42.

in'amlar/hediyeler üzerinde durulmuştur.XVII. yüzyılda anıtsal külliyelerin yanında Bayram Paşa Külliyesi, Köprülü Külliyesi ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi .gibi çağın mimari zevkinde belirleyici olan medrese merkezli ve küçük ölçekli külliyeler de inşa edilmiştir. Vakayinamelerde mimari özellikleriyle yer bulamayan bu eserlerden yalnızca bânileri olan genellikle Osmanlı devlet adamlarının biyografilerini içeren bölümlerde ismen söz edilmiştir. Külliyeler dışında stratejik önemi nedeniyle özellikle kalelerin Osmanlı vak'anüvislerinin eserlerine dâhil olduğu söylenebilmektedir.

XVII. yüzyıl boyunca sayıları yirmiyi aşan başmimarlar arasında yalnızca Dalgıç Ahmed Ağa, Kasım Ağa ve Mustafa Ağa tarihsel kaynaklarda yer almıştır. İlginç olan XVII. yüzyılda adına risale yazılan tek başmimar ve dönemin iki anıtsal külliyesinden biri olan Sultan Ahmed Camii'nin mimarı olmasına rağmen Sedefkâr Mehmed Ağa'dan vakayinamelerde söz edilmemesidir. Sedefkâr Mehmed Ağa'dan önce başmimarlık görevini yürüten Dalgıç Ahmed Ağa'nın ismine ise dönemin ikinci anıtsal külliyesi olan Yeni Camii Külliyesi'nin mimarlarından biri olması dolayısıyla değil, Silistre Beylerbeyliği sırasında Anadolu'da çıkan Kalenderoğlu isyanını bastırmak üzere görevlendirilmesiyle Manyas Gölü Savaşı'nda hayatını kaybetmesi nedeniyle tarihsel kaynaklarda yer bulmuştur. Bir başka deyişle Dalgıç Ahmed Ağa/Paşa'nın mimar kimliği değil, askeri yönü vurgulanmıştır.

Dönemin saray entrikalarına karışan ve siyasete olan ilgisi nedeniyle mimar kimliği dışında politik yönü de bulunan Kasım Ağa, tarihi kaynaklarda en fazla yer verilen başmimar olması dolayısıyla XVII. yüzyıl başmimarları arasında ayrı bir öneme sahiptir. Ne var ki Kasım Ağa, tıpkı Dalgıç Ahmed Ağa gibi mimarlık dışındaki etkinlikleriyle vak'anüvislerin eserlerinde yer almıştır. Vakayinamelerde Kasım Ağa'ya yer verilme nedeni, dönemin siyasi kişilikleriyle yakın ilişkisi ve özellikle de yüzyılın ortasında Sultan IV. Mehmed'in validesi Hadice Turhan Sultan'ın kethüdası olarak Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi konusundaki çabasından kaynaklanır. Tarihsel kaynaklarda mimarlığından söz edilmeyen Kasım Ağa'nın politik ilişkilerine geniş yer verilmiştir.

Yeni Camii ve Külliyesi'nin mimarlarından biri olan Mustafa Ağa'nın ise Kasım Ağa gibi entrikalarla dolu bir yaşamı olduğu izlenir. Vakayinamelere göre mimari

konusunda yolsuzluklara karışan ve özellikle Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın düşmanlığını kazanan Mustafa Ağa'nın Yeni Camii Külliyesi'nin inşası devam ederken mimari konusunda bir hatanın üzerine yıkılması sonucunda katledilmesi, mimarlığın yanında dönemin çarpık siyasi oyunlarına katıldığını göstermektedir. Mustafa Ağa, tıpkı Kasım Ağa gibi saray entrikalarına karışması nedeniyle Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde adına rastlanmaktadır. Görüldüğü gibi, her ne kadar kültür ve sanat ortamına kısıtlı olarak yer verilmiş olsa da, mimarlar asıl meslekleri olan mimari faaliyetleri ve yetenekleriyle değil, siyasi kişilerle münasebetleri ve askeri görevleri nedeniyle XVII. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde yer bulabilmiştir.

Osmanlı tarihçilerinden Mustafa Sâfi'nin *Zubdetü't-Tevârih* adlı eseri Sultan I. Ahmed'in isteği üzerine kaleme alınmıştır. 1012 H./1603 M. yılında Sultan I. Ahmed'in cülusuyla başlayan eser, 1023 H./1614 M. yılında meydana gelen olaylarla sonlanmaktadır. Mustafa Sâfi, anılan eserinde birinci dereceden kişilerden öğrendikleri bilgilerin yanında bizzat kendi gözlemlerinden de yararlanmıştır.⁶ *Zubdetü't-Tevârih*'te dönemin imar faaliyetlerine ilişkin özellikle Sultan Ahmed Külliyesi'ne geniş yer verilmesi oldukça önemlidir. Bu bölümde Sultan Ahmed Camii ve Külliyesi'nin inşasını anlatan ve temel atılma tarihini veren bir nazımla taçlandırılmıştır. Bunun dışında Topkapı Sarayı içinde bir köşk, Edirne Sarayı'ndaki Mermerli Köşk, Üsküdar Bahçesi ve Beşiktaş'ta cami inşası, Şehzade Mahmud Türbesi, Kanunî Sultan Süleyman Türbesi ve Kâbe'deki onarım faaliyetlerinden söz edilmiştir.

Tarihçi, şair ve bestekâr Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, şiirlerinde “Hemdemî” musikîde ise “Miskalî” mahlasını kullanmaktadır. Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Sultan I. Ahmed'in vefatına kadarki askeri ve siyasi olayları içeren *Nevâdirü'l Vukû'* veya daha çok tanınan adıyla *Solak-zâde Tarihi* adlı eserin yazarıdır. Eserin bitişi nüshalara göre farklılık göstermekle birlikte, söz konusu farklılığın nedeninin Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi'nin eseri tamamlayamadan hayatını kaybetmiş olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Eser, Hoca Sadeddin Efendi'nin Tacü't Tevârih'i, Gelibolulu

⁶ İbrahim Hakkı ÇUHADAR, *Mustafa Sâfi'nin Zubdetü't-Tevârih'i*, Cilt I, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, XXVIII-XXIX.

Mustafa Ali'nin Künhü'l Ahbar'ı ve Edirneli Mehmed bin Mehmed'in Nuhbetü't Tevârih isimli eserlerinin icmali niteliğindedir.⁷ Nevâdirü'l Vukû'/Solak-zâde Tarihi'nde Sultan Ahmed Camii'nin inşası, Kâbe'deki onarımlar ve Başmimar Dalgıç Ahmed'in ölümüne geniş yer verilmiş olup, Edirne Sarayı ve Bayezid Köşkü gibi yapılardan ismen söz edilir.

Macaristan'da doğan İbrahim Peçevî, 926-1049 H./1520-1639 M. yıllarını aydınlatan **Peçevî Tarihi**'ni kaleme almıştır. Erken dönemler için Celâlzâde Mustafa, Sâlih, Nişancı Mehmed Paşa, Âlî, Hasan Beyzâde, Hadîdî, Kâtip Mehmed Za'îm, Sa'deddîn gibi yazarlardan faydalanan İbrahim Peçevî, yaşadığı süreci bizzat tanıklık ettiği olaylara dayanarak kaleme almıştır. Eser, nüshalara göre farklılık göstermekle birlikte, 1049 H./1639 M. yılında IV. Murad'ın İran Seferi'nden dönmesiyle sonlanmaktadır.⁸ Sultan İbrahim'in tahta çıkmasıyla başlayan Zeyl kısmı ise İstanköy'ün alınmasıyla sonlanmaktadır.⁹ XVII. yüzyıl sanat ve mimarlık ortamına çok kısıtlı yer verilen Peçevî Tarihi'nde, Üsküdar Sarayı, Eski Saray, Galata Sarayı, Yeni Han'a ismen değinilmiş, Sultan I. İbrahim'in kürk merakı nedeniyle Topkapı Sarayı'nı kürk ile döşetmesi ve dönemin entrikalarının baş kahramanlarından Cinci Hoca Hüseyin Efendi'nin kökeninin dayandığı Safranbolu'daki imar faaliyetlerinden yüzeysel olarak bahsedilmiştir.

Osmanlı şeyhülislâmı ve tarihçisi Kara Çelebizâde Abdüzaziz Efendi'nin "*iyilerin bahçesi ve geçmişteki iyi insanların açıklayıcı haberleri*" anlamına gelen **Ravzatü'l-Ebrârî'l-Mübîn bi-Vekayi'i Selefi'l-Mâziyye ve'lAhbâr** veya **Ravzatü'l-Ebrâr** adlı eseri, yazarın Rumeli kadıaskeri olduğu sırada, 1059 H./1649 M. yılında anılan eserini tamamlaması üzerine Sultan IV. Mehmed'e (1648-1687) sunmuştur. Eser, Hz. Âdem'den başlayarak, 1058 H./1648 M. yılına kadarki olayları kapsamakta olup, dört bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölümde Hz. Adem'den başlayarak Hz. Muhammed'e dönemine kadarki hadiseler, ikinci bölümde Hz. Muhammed dönemi, üçüncü bölümde dört halife ve İslâm hükümdarları, dördüncü bölümde ise Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Sultan IV. Mehmed dönemine kadarki olaylar açıklanmıştır.

⁷ Süleyman LOKMACI, **Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi**, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2015, s. II, IV.

⁸ BABİNGER, **Osmanlı Tarih Yazarları**, s. 211-213.

⁹ Hamdi ŞİMŞEK, **Peçevî Tarihi**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2005, s. 5.

Son bölüm padişahlara göre sınıflandırılmış ve padişahların yanında devlet erkânı hakkında bilgiler ile önemli siyasi olaylar aktarılmıştır. Diğer Osmanlı tarihçilerinden farklı olarak Kara Çelebizâde Abdüzzaziz Efendi'nin tarihsel olaylara karşı eleştirel tavrı yazılarından hissedilmektedir.¹⁰

Ravzatü'l-Ebrâr'da mimariye dair genellikle dönemin tarihi kişiliklerine ilişkin bilgiler aktarılırken inşa ettirmiş oldukları yapılara yalnızca ismen değinilmiştir. Anıtsal bir sultanî külliye olması dolayısıyla çağın mimarisi içinde önemli bir yeri bulunan Sultan Ahmed Külliyesi içindeki yapılardan ana hatlarıyla bahsedilmiştir. Bunun dışında, stratejik önemi nedeniyle -mimari anlatımlardan yoksun bir şekilde- kaleler arasında özellikle de Kaniye Kalesi', Topkapı Sarayı'ndaki Revan Köşkü ile Bağdat Köşkü ve Bayram Paşa Hanı açıklanmıştır. Mimarlar konusunda ise Kasım Ağa'nın sürgün edilmesi ve Dalgıç Ahmed Ağa'nın ölümüne yer verilmiştir.

Kâtip Çelebi'nin, Osmanlı coğrafyasında 1000 H./1591-1592 M. ve 1065 H./1654-1655 M. yılları arasında meydana gelen olayları konu edinen **Fezleke** adlı eserinde, kronolojik bir şekilde sene tertibine göre sınıflandırılarak ağırlıklı siyasi olaylar aktarılmıştır.¹¹ *Fezleke*'de başmimar isimlerine rastlanmamakla birlikte, genellikle Osmanlı devlet adamlarının biyografilerini içeren bölümlerde, bâni olarak inşa ettirdikleri yapılara ismen değinilmiştir. Ayrıca eserde, Girit'te bulunan kaleleri tasvir edildikten sonra mimarın Topkapı Sarayı'na gönderilmesi, Hanya (Girit) ve Revan Kalesi'ndeki imar faaliyetleri ile bedesten yangınından söz edilmiştir.

Bosnalı Mehmed Halife'nin eseri olan **Tarih-i Gılmanî**, Sultan IV. Murad (1623-1640), Sultan I. İbrahim (1640-1648), ve Sultan IV. Mehmed (1648-1687) dönemlerinde meydana gelen siyasi olayları içermektedir. Mehmed Halife, bizzat kendisinin de gözlemlediği siyasi olayları açıklamış ve diğer tarihi kaynaklarda bulunmayan sadrazam Tarhuncu Ahmed Paşa'nın Osmanlı maliyesini iyileştirmeye yönelik lâyihasını aktarmıştır.¹² Tarhuncu Ahmed Paşa tarafından hazırlanan defterde

¹⁰ İbrahim ÖZGÜL, **Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l Ebrâr adlı eseri (1299-1648) Tahlil ve Metin**, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2010, s.XXX-XXXI.

¹¹ Zeynep AYCİBİN, **Kâtip Çelebi Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]**, Cilt I, Çamlıca Yayınevi, İstanbul, 2016, s. CXVIII.

¹² Ertuğrul ORAL, **Mehmed Halife Tarih-i Gılmanî**, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2000, s. IV.

belirtilen yıllık giderler arasında özellikle mimari ve şehirciliğe dair, Ehl-i Hiref Teşkilâtı ve mimarlara verilen yıllık maaş, binaların onarımında denetletleyici rol üstlenen ve harcama kalemlerini yöneten Şehremini'ye verilen ücret, köprü ve su yolları giderleri, XVII. yüzyıl imar faaliyetlerinin mali yönünü ortaya koyması bakımından önem taşır. Bunun dışında Kasım Ağa'nın kethüdalığa getirilmesi, Sultan IV. Mehmed döneminde Hadice Turhan Sultan tarafından Çanakkale Boğazı'nda kalelerin inşa edilmesi, İstanbul'daki sarayların sayısı, özellikle İbrahim Paşa Sarayı ve Siyavuş Paşa Sarayı'nın konumları, Eski Saray ve Eski Saray'daki inşa faaliyetleri, İstanbul yangınından etkilenen bölgeler ve yapılar, tahrip olan yapı sayısı, İstanbul'da meydana gelen kuraklık ve kıtlık gibi konulardan söz edilmiştir.

“*Mustafâ eş-şehîr bi-Kürd Hatîb*” ya da Mustafa Efendi tarafından kaleme alınan ***Risâle-i Kürd Hatîb*** adlı eser 1642/1643 ve 1664/1665 yılları arasındaki hadiseleri konu edinir. Dönemin çağdaş tarihi kaynaklarında da yer verilen hadiseleri kapsayan eser kısa olmasına karşın aktardığı bilgiler bakımından oldukça değerlidir.¹³ Özellikle Hadice Turhan Sultan'ın imar faaliyetlerine geniş yer verilen eserde, Yeni Camii'nin inşa süreci, bölgenin istimlakı, insanın tamamlanmasının ardından devlet görevlilerine verilen ihsanlar ve yapının maliyeti ile, Hadice Turhan Sultan'ın emri üzerine inşa edilen Çanakkale'deki kalelerin yapım süreci detaylı bir şekilde yansıtılmıştır. Eserde mimarlara ilişkin bilgiler oldukça sınırlıdır. Yalnızca dönemin başmimarı Mustafa Ağa'nın adına “*Mimar Ağa*” olarak, Yeni Camii ve Çanakkale'deki kalelerin inşasının aktarıldığı bölümde rastlanır.

Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın ***Silahdar Tarihi*** veya ***Zeyl-i Fezleke*** adıyla tanınan eseri, 1065 H./1654 M. yılından 22 Cemaziyelevvel 1106 H./7 Şubat 1695 M. yılına kadarki olayları içermektedir. Silahdar Mehmed Ağa, Kâtip Çelebi'ye duyduğu hayranlık sebebiyle, Kâtip Çelebi'nin *Fezleke* adlı eserini devam ettirmiş ve bundan dolayı eserin ismi *Zeyl-i Fezleke* olarak adlandırılmıştır. Silahdar Mehmed Ağa, eserini kaleme alırken Abdurrahman Abdi Paşa, Kara Çelebizade Abdülaziz Efendi, Vecîhi gibi isimlerden de faydalanmıştır. Eserde, özellikle XVII. yüzyıl Osmanlı

¹³ H, Ahmet ARSLANTÜRK-Murat KOCAASLAN, **Dördüncü Mehmed Saltanatında İstanbul, Risâle-i Kürd Hatîb**, Okur Akademi, İstanbul, 2014, s. 19.

tarihinde öne çıkan Köprülü Ailesi'nin siyasi faaliyetlerine geniş yer verilmesi ve II. Viyana Kuşatması hakkında ilk elden bilgi aktarılması açısından önem taşımaktadır.¹⁴

Zeyl-i Fezleke, Osmanlı mimarisi, mimarlık ortamı ve başmimarlar arasında özellikle Mustafa Ağa'ya ilişkin önemli bilgiler içermektedir. Eserde, Osmanlı devlet adamlarının inşa ettirmiş olduğu yapılara ismen değinilmiş iken Başmimar Mustafa Ağa'nın adı, Yeni Camii'nin inşası sırasında verilen in'amlar kısmında ve katledilme sebebinin açıklandığı bölümde geçmektedir. Bunun dışında Çanakkale'de iki kalenin inşası, İhrâk-ı Kebîr olarak anılan 1633 İstanbul yangınının etkilediği bölgeler ve yapılar, detaylı bir şekilde Eminönü'nde Yeni Camii inşası, ve sonrasında devlet görevlilerine verilen in'amlar, Yeni Camii Külliyesi içinde arastadaki yangın, Galata-Azapkapı yangını, İstanbul'da meydana gelen diğer yangınlar, etkili olduğu bölgeler ve bu yangınlar sonucunda tahrip olan yapılar, Saray-ı Atık/Eski Saray'da meydana gelen yangın ve sonrasında Eski Saray'ın yeniden inşası, Kandiye'de kale, camiler ve diğer mimari eserler ve Beşiktaş Kasrı'nın inşası açıklanmıştır.

Abdurrahman Abdi Paşa'nın, *Nişancı Abdurrahman Paşa Tarihi, Vekâyi'-nâme-i Abdi Paşa* ve ağırlıklı *Vekâyi'-nâme* olarak tanınan eseri 1058 Receb H./Temmuz-Ağustos 1648 M. yılından 3 Ramazan 1093 H/5 Eylül 1682 M. yılına kadar geçen otuz dört yıl süresince meydana gelen olayları kapsamaktadır. Sultan IV.Mehmed'in (1648-1687) isteği üzerine kaleme alınan eser, kronolojik olarak sene tertibine göre sınıflandırılmıştır. Bir vakayiname yazmaya memur edilen Abdi Paşa, uzun zaman padişahın yakınında bulunmuş ve birçok olaya doğrudan tanıklık etmiştir. Kendisinden önceki dönemlerde yazılan tarihsel kaynaklardan, kendi gözlemlerinden ve ordudan gönderilen raporlardan faydalanarak eserini hazırlamıştır.¹⁵

Vekâyi'-nâme'de XVII. yüzyıl başmimarlarından Kasım Ağa'nın adına, Hadice Turhan Sultan'ın kethüdası olması ve sürgün edilmesi gibi siyasi olaylar içinde rastlanmaktadır. Bunun dışında Osmanlı mimarisinden derinlemesine bahsedilmemesine karşın, kısıtlı olarak kalelerden söz edilmiştir. Yeni Camii ve

¹⁴ Nazire KARAÇAY TÜRKAL, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106/1654-7 Şubat 1695)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2012, s. XXI.

¹⁵ Fahri Çetin DERİN, *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'-nâme'si Tahlil ve Metin Tenkidi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, s. XX-XXII.

Külliyesi'nin açılış töreni ve devlet adamlarına verilen in'amlar detaylı bir şekilde yansıtılmıştır. Bununla birlikte İstanbul yangını ve tahrip olan yapılar, Güzelhisar depremi ve şehre verdiği zarar, Edirne Sarayı'ndaki köşk inşası, Bursa Sarayı, Valide Hadice Turhan Sultan'ın henüz tamamlanmadan Gelibolu'daki kaleleri ziyareti, Harik-i Kebir/İstanbul yangını ve tahrip olan yapılar, Kilitbahir Kalesi'nin inşası, Cirit Meydanı önünde yeni bir köşk, divanhane ve arz odasının bezemeleri, Tahtakale yangını, Topkapı Sarayı, Kavala Kalesi içinde Vezir İbrahim Paşa Camii, Evrenos Gazi Köprüsü, Kamaniçe yakınlarında köprü onarımı, Kamaniçe taraflarında Haseki Sultan, Hadice Turhan Sultan'a camilerin tahsis ve fermanı, ayrıca lalalarına ve musahiplerine cami fermanı, sultanın cuma namazına yetiştirilmek üzere minber ve kursi yapılması, Sert Köprüsü, Edirne'ye iki saat mesafedeki Akpınar'da saray inşası için emir verilmesi, Sakız'daki cami ve mescidlere malzeme taşınması gibi imar faaliyetleri içinde çeşitli konulara değinilmiştir.

Osmanlı Tarihçisi Naîma Mustafa Efendi'nin, *Ravzat el-Hüseyn fî hulâsat ahhâr el-hâfikayn* veya *Târîh-i Naîmâ* adıyla bilinen eseri, Kadı Mehmed Efendi'nin oğlu Müderris Ahmed Efendi'nin yazdıklarına dayanmaktadır. Ahmed Efendi, Sultan I. Ahmed (1603-1617) devrinden Sultan IV. Mehmed (1648-1687) döneminde sadrazam olan Köprülü Mehmed Paşa'ya (ö.1072 H./1661 M.) kadarki tarihi süreci ayrıntılı bir şekilde kaleme almış, bu tarihten öncesini ise Hasan Bey-zâde'den ilavelerle desteklemiş ancak eserini temize geçiremeden hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine Sadrazam Amca-zâde Hüseyin Paşa, tarihin yeniden yazılmasını ferman buyrulunca eseri yazmak üzere Naîma Mustafa Efendi memur edilmiştir. Bu yüzden eser, *Ravzat el-Hüseyn fî hulâsat ahhâr el-hâfikayn* veya *Târîh-i Naîmâ* adıyla anılmaktadır. Naîma Mustafa Efendi, Hasan Bey-zâde'nin yanında Âli, Kâtip Çelebi, Peçevî İbrahim, Vecihî, Kara Çelebi-zâde Abdüzaziz Efendi ve Tevkiî Abdi Paşa gibi isimlerden de yararlanmışır. 1000 H./1591 M. tarihinden 1070 H./1659 M. tarihindeki olayları kapsayan eserde¹⁶, dönemin siyasi olaylarının yanında Osmanlı toplum yapısı, hükümdarların yönetme şekilleri, tarih yazıcılığının nasıl olması gerektiği, devletlerin

¹⁶ Naîmâ Mustafa Efendi, ilk olarak 892 H./1574 M. yılından 1065 H./1654-1655 M. yılına kadarki olayları yazmaya başlamıştır. Bu kısım aynı zamanda birinci cildi teşkil etmektedir. Ardından 1115 H./1703 M. tarihine getirmek üzere çalışmaya başlayan Naîmâ Mustafa Efendi, beş yıllık kısmı tamamlanmış, daha sonra 982 H./1574 M. yılından 18 yılı çıkarıp, 1000 H./1591 M. tarihinden başlayarak 1070 H./1659 M. tarihinde sonlanan yeni bir eser kaleme almıştır. Naîmâ Mustafa EFENDİ, *Naîmâ Tarihi*, Cilt I, Çev. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul, 1967, s.14-16.

yıkılmasının nedenleri gibi konulara dair görüş bildirilmiş ve devletin yönetilmesi konusunda nasihatler verilmiştir.

Târîh-i Naîmâ'nın bir diğer önemi ise diğer tarihi kaynaklara kıyasla Osmanlı başmimarları arasında özellikle Mimar Kasım Ağa'ya geniş yer verilmiş olmasıdır. Kasım Ağa'nın Kösem Sultan'ın kethüdası olmak adına çabalarının boşa çıkması, Gürcü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığı konusundaki görüşleri, zindana atılması ve Köprülü Mehmed Paşa'yı sadrazamlığa getirmek için türlü çabaları gibi konulardan detaylı olarak söz edilmiştir. Ayrıca Osmanlı devlet adamları arasında özellikle Amcazade Hüseyin Paşa ve entelektüel kimliği, Dalgıç Ahmed Ağa'nın hayatını kaybetmesi, Sultan Ahmed Camii'nin temel atılması, Kara Mustafa Paşa'nın imar faaliyetleri (Parmakkapı'da medrese ve türbe, Mehmed Paşa Hanı, Edirne'de Mihal Bey Köprüsü onarımı, Çorlu, Ağaç Köprü, Edirne Kalesi, hamam, mekteb, baruthane, kaldırım ve çeşmeler), Tersane Köşkü, Haliç'in donması, İstanbul'da kasırga, yangınlar ve tahrip olan yapılar, Girit'te yeni kale inşası, İstanbul'dan Kâbe astarı gönderilmesi ve Kâbe'de inşa faaliyetleri yer almıştır.

XVII. yüzyılda Batılı seyyahlarla görüşen, kütüphane kuran, İbranice ve Grekçe bilen ve tıp ile ilgilenen Hüseyin Hezârfen, 1669 yılında *Telhîs ül-beyân fî kavânîn-i âl-i Osmân* adıyla anılan ve Sultan IV. Mehmed'in (1648-1687) kanunları üzerine on üç bâbtan oluşan bir eser meydana getirmiştir.¹⁷ Eser, Sultan Ahmed Camii'nin inşası ve külliye elemanları, Yeni Camii, XVII. yüzyıldaki mimari eserlerin ve ayrıca sur içindeki yapıların sayısına dair önemli bilgiler içermektedir. Bununla birlikte Hüseyin Hezârfen, Topkapı Sarayı, Divanyolu yakınındaki yeniçeri odalarının yanı sıra Saray-ı Atık'ın giderleri, mevacib/maaş bölümü içinde hassa mimarlarının maaşları olmak üzere malî konularda da bilgiler aktarır. Bunun dışında surnâmeleri içeren bölümde, Mimar Ağa adına rastlanır.

¹⁷ BABİNGER, *Osmanlı Tarih Yazarları*, s. 251-253.

2 XVII. YÜZYILIN SİYASİ GÖRÜNÜMÜ ÇERÇEVESİNDE İSTANBUL'DAKİ YAPI ETKİNLİKLERİYLE ÖNE ÇIKAN KİŞİLER/BÂNİLER

XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu kendi içinde kapalı bir toplum olarak varlığını sürdürmektedir. Batılı Devletler, elçiler, seyyahlar ve Doğu'yu ele alan çeşitli türde yayınlar aracılığıyla Osmanlılara dair bilgi edinirken, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu tarihlerde Avrupa'ya sürekli elçi göndermemesi ve matbaanın henüz kurulmamış olması, Batı'daki gelişmelerden haberdar olunmasını engellemiştir.¹⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nun genişleyen sınırları ve çok kültürlü toplum yapısı, bir takım askeri-idari düzenlemeleri gerekli kılmış ancak mevcut sistemin sürdürülmeye çalışılması nedeniyle yönetim mekanizmasında zamanla sıkıntılar baş göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu duraksama sürecine girerken, Avrupa'nın gelişmeye ve gücünü arttırmaya başlaması dolayısıyla XVI. yüzyılın ardından güç dengeleri değişmeye başlamıştır.

Sultan I. Ahmed'in saltanatının (1603-1617) sona ermesinin ardından Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete getirildiği 1656 yılına kadarki dönem, rüşvet, yolsuzluk gibi usulsüz uygulamaların yaygınlaştığı, devlet gelirlerinin yağma edildiği ve isyan hareketleri dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun içyapısında çözümlerin yaşandığı bir süreçtir.¹⁹ Sultan IV. Mehmed'in (1648-1687) tahtta bulunduğu süreçte Köprülü Ailesi'nin sadarete getirilmesiyle birlikte devlet yapısı yeniden düzene girmesine karşın, yüzyılın sonlarına doğru Orta Avrupa'da Macaristan meselesi yüzünden Avusturya ile mücadelelere girilmiş ve art arda alınan ağır yenilgiler sonucunda büyük çaplı toprak kayıpları yaşanmıştır.

¹⁸Avrupa'ya sürekli elçi gönderilmesi ve matbaanın kurulması, XVIII. yüzyılda III.Ahmed'in saltanatına (1703-1730) rastlamaktadır. 1720-21 yılında Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Paris'e sürekli elçi olarak gönderilmiş, 1727 yılında Macar asıllı İbrahim Müteferrika tarafından matbaa kurulmuştur.

¹⁹ İNALCIK, **Devlet-i Aliyye II**, s. 161-162.

XVII. yüzyılda özellikle ticari güzergâhların değişimi, Osmanlı ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir. Batılı devletler, Levantı kendilerine bağlı bir pazar durumuna getirirken, İngiliz ve Hollandalıların Akdeniz'deki egemenliği, Osmanlıların kendi sularında hâkimiyet kurmasını engellemiş ve artık kuzey-güney ve doğu-batı ticaretinden elde edilen avantajlar kalmamıştır. 1580'lerde başlayan bu ekonomik bunalımla birlikte, Batı Avrupa'da değeri altından altıda bir oranında düşük olan gümüş, Levant pazarlarına girmeye başlamış ve Osmanlı pazarlarında Osmanlı akçesi yerine İspanyol gümüş riyalleri ve Hollanda rixdal/esedî kuruluşları geçerli olmaya başlamıştır. Gümüş akçenin hızla değer kaybetmesi ve fiyatların iki katına çıkması, Osmanlı ekonomisini alt-üst etmiş ve bu mali sorunlar, kapıkulu ve yeniçeri birliklerinin başkaldırılarına neden olmuştur.²⁰

XVI. yüzyılın sonunda başlayan ve XVII. yüzyılda da süregelen İran ve Avusturya seferlerinin yarattığı savaş masraflarının yanı sıra, yüzyılın ortasında başlayan ve yaklaşık yirmi beş yıl kadar süren Girit seferlerine, Avrupa'daki büyük fetihlerin durmasıyla birlikte gelir kaynaklarının kesilmesi de eklenince, Osmanlı maliyesi giderek zarar görmüştür. Buna ek olarak, Sultan Ahmed'in tahtta bulunmasının ardından sıklıkla meydana gelen taht değişimleri nedeniyle fazladan cülus dağıtımı, yeniçeri isyanları, celali isyanları, harem aşırı istekleri ve tımar sisteminde bozulma gibi nedenler, Osmanlı maliyesini yerle bir etmiş ve toplumda baş gösteren asayişsizlik devletin tüm kademelerine sıçramıştır.

Sultanın mutlak hâkimiyetinin kurulması, ancak Osmanlı coğrafyası dâhilindeki tüm toprakların asayiş altına alınmasıyla mümkün olabilir. XVII. yüzyılda özellikle Celali ve Yeniçeri isyanlarının yanında, tahta çıkma usulünde meydana gelen bir takım değişimler sultanın otoritesini derinden sarsmıştır. Yüzyılın başından itibaren "*sancağa çıkma*" yerine "*kafes usulü*" yoluyla genç yaşta ve deneyimsiz olarak tahta çıkan sultanların yanında, Sultan I. Mustafa (1617-1618, 1622-1623) ve Sultan I. İbrahim (1640-1648) gibi aklî dengesinde zayıflık olduğu öne sürülen sultanlar yüzünden padişah otoritesinin gün geçtikçe zayıflaması, valide sultanlar başta olmak üzere harem ağaları, yeniçeri ağası ve ulemanın yönetimdeki etkisini arttırmıştır. Dolayısıyla XVII. yüzyılda yönetimde doğrudan veya dolaylı olarak etkin olan çeşitli

²⁰ Halil İNALCIK, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- III, Köprülüler Devri**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 125.

görevliler, edindikleri siyasi-maddi güç çerçevesinde aynı zamanda yüzyılın önemli bânileridir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu zolu koşullar, mimari etkinlikleri de doğrudan etkilemiştir. Savaşların ve iç karışıklıkların yarattığı maddi güçlükler, mimari üretime boyut ve yapı faaliyetlerinin yoğunluğu olarak yansımıştır. Bunun yanı sıra, mimari eserleri ısmarlayan bâniler özelinde de yansımaları olmuştur. Osmanlı mimarlığı, XVI. yüzyılda Osmanlı devlet yöneticileri arasında başta sultanlar olmak üzere, valide sultanlar, sadrazamlar, kaptan-ı deryalar gibi hiyerarşik açıdan devlet yönetiminin üst kademesinde bulunan kişilerce inşa edilen çeşitli türde yapılar ile büyük bir atılım göstermiştir. XVII. yüzyılda ise genellikle yöneticilik vasfı yüksek sultanlar dışında, iktidardaki gücü azalan padişahların bâni kimliğinin de zayıfladığı, yönetimi üstlenen valide sultanların ve sadrazamların mimari üretimde de öne çıktığı, mimari faaliyetlerin hamisi durumuna geldiği görülmektedir. Bir başka deyişle, iktidarda değişen güç dengeleri, çağın mimari yapıları üzerinden de okunabilmektedir.

2.1 Sultanlar

XVII. yüzyılda Osmanlı yönetiminde yönetim gücü yüksek olan sultanlar arasında Sultan I. Ahmed (1603-1617) ve Sultan IV. Murad (1623-1640) sayılmaktadır. Anılan siyasi kişiliklerin aynı zamanda çağın önemli bânileri olması, sanat ve siyaset arasındaki ilişkilerin mimarlık ortamında belirleyici etken olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır. Anıtsal külliye inşasının zayıfladığı bu yüzyılda başkentte yalnızca Sultan Ahmed ve Yeni Camii külliyesi olmak üzere iki anıtsal külliye inşa edilmiş olup, bu külliyelerden ölçek ve külliye elemanları açısından daha görkemli olanı kuşkusuz çağın en güçlü sultanlarından biri olan Sultan Ahmed tarafından inşa edilmiştir. Sultan II. Osman / Genç Osman'ın (1618-1622) ve Sultan IV. Mehmed (1648-1687), birer cami inşa ettirmiş ise de bu yapıların yönetici elitin yapılarının yoğunlaştığı Tarihi Yarımada dışındaki konumları ve mescid ölçeğindeki boyutlarıyla oldukça geri planda kalmıştır.

Kendi adına anıtsal ve cami merkezli bir külliye inşa ettirmesi dolayısıyla çağın diğer sultanlarından ayrılan Sultan I. Ahmed'in (1603-1617) dışında, Sultan II. Osman (1618-1622), Sultan IV. Murad (1623-1640), Sultan I. İbrahim (1640-1648) ve Sultan

IV. Mehmed'in (1648-1687) saltanat yıllarında anıtsal bir selâtin camisi inşa edilmemiş olmasına karşın²¹, farklı türdeki yapılarla mimari etkinlikler daha küçük ölçekte devam etmiştir.

2.1.1-Sultan I. Ahmed (1603-1617)

Avusturya ve İran Seferleri'nin devam ettiği ve Celali isyanlarının Anadolu'yu derinden etkilediği bir dönemde, 17 Receb 1012 H./21 Aralık 1603 M. tarihinde on dört yaşındayken tahta çıkan Sultan I. Ahmed, yirmi sekiz yaşında hayatını kaybetmiştir. 1606 yılında Avusturya ile imzalanan *Zsitva-torok Antlaşması* dolayısıyla savaş dönemine son verilmiş ve ıslahat girişimlerinde bulunulmuştur. Bu dönemde "*Kanûnnâme-i Cedîd*" çıkarılmış ve yeniçeri ordusunda ıslahat düşünülerek "*Kavânîn-i Yeniçeriyân*" yazılmıştır. Ayrıca veraset sisteminde büyük bir değişim yaşanmış ve merkezî otoriteyi güçlendirmek adına, padişah olma yetkisi padişahın büyük oğlunun yerine, ekber ve erşed sistemine göre hanedanın büyük oğluna verilmesiyle şehzadelerin katledilmesinin önüne geçilirken, sancağa çıkma yerine kafes usulü yoluyla deneyimsizleşen padişahların tahta çıkmasına neden olmuştur.²²

Sultan I. Ahmed'in saltanat yıllarının çağın diğer padişahlarına kıyasla dingin geçmesi, büyük çaplı imar faaliyetlerinin uygulanabilmesine imkân sağlamış ve bu sayede yüzyılın en önemli iki yapı topluluğundan biri olan Sultan Ahmed Külliyesi inşa edilmiştir.²³ Sultan Ahmed Külliyesi'nin kentin kuruluşundan itibaren büyük önem taşıyan Hipodrom / At Meydanı'na inşa edilmesi üzerine bu tarihten itibaren Sultan Ahmed Meydanı adıyla anılmaya başlanmış ve meydanın çehresi de büyük ölçüde değişikliğe uğramıştır.²⁴ Bununla birlikte, Kâbe'nin bakım ve onarım işlerine de ayrı bir önem verilmiş, Kâbe'nin altın varaklı örtüsü İstanbul'daki dokuma tezgâhlarında hazırlanmış ve Kâbe'yi saran altın kuşaklar başkentten gönderilmiştir.²⁵

²¹ Sultan II. Osman ve Sultan IV. Mehmed'in daha mütevazı boyutlarda ve sur dışında camileri vardır.

²² İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt: III, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 116-267; İsmail Hâmi DANIŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi M. 1574-1703, H. 987-1111**, Cilt: 3, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 229-268; İNALCIK, **Devlet-i Aliyye II**, s. 161-163.

²³ Zeynep NAYIR, **Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)**, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, 1975, s. 36.

²⁴ DANIŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi III**, s. 266.

²⁵ Joseph Von HAMMER-PURGSTALL, **Osmanlı Devleti Tarihi**, VIII, Üçdal Neşriyat İstanbul, 1985, s. 140. Ayrıca Kâbe'deki söz konusu faaliyetlere dair başta Solakzâde Tarihi olmak üzere çağın Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde geniş yer verilmiştir.

Şiire karşı büyük ilgisi olan ve “*Bahtî*” mahlasıyla şiirler yazan Sultan I. Ahmed’in yüzyılın en önemli divan şairlerinden biri olan Nefî’yi sevdiği bilinmektedir.²⁶ Bunun dışında Sultan I. Ahmed’in taht döneminde mimarının yanında, özellikle minyatür sanatında da önemli gelişmeler yaşanmış olup, tek yaprak minyatür yazma geleneği ortaya çıkmış ve en tanınmış I. Ahmed Albümü olan birçok kıyafet albümü hazırlanmıştır.²⁷

Sultan Ahmed Külliyesi dışında, Sultan I. Ahmed dönemi imar faaliyetlerinin büyük çoğunluğunu mescid ve konak/saray inşası oluşturmaktadır. Av merakı olan Sultan I. Ahmed, ava gitmediği zamanlar vaktinin büyük çoğunluğunu Bursa ve İstanbul’da geçirmiştir. İstanbul’da bulunduğu sürede özellikle Üsküdar, Halkalı, Davudpaşa ve Tersane Bahçesi’nde zaman geçiren sultan, Tersane Bahçesi’nde bir kasır (Tersane Saray-ı Hümayunu/Aynalıkavak Kasrı) inşa ettirmiş olmalıdır.²⁸ Bu dönemde, Dolmabahçe koyu doldurularak, Beşiktaş Sarayı’nun ilk yapılarının inşa edilmesinin yanında Davud Paşa Sarayı yeniden inşa edilmiş, Topkapı Sarayı’nda I. Ahmed Köşkü, Ayasofya’da Sultan III. Mehmed Türbesi, Üsküdar’da Kavak Sarayı Mescidi, Beylerbeyi’nde İstavroz Mescidi, Darüşşifa Mescidi, Eyüp’te sebil, Alemdar, Tophane, Tersane, Üsküdar Kavak İskeleleri, Haydarpaşa, Tophane, Topkapı Sarayı haremi ve Gülhane Kapısı’nda çeşmeler inşa edilmiş²⁹ ve Haseki Camii onarım görmüştür.³⁰

²⁶ UZUNÇARŞILI, **Büyük Osmanlı Tarihi III**, s. 117. Sultan I. Ahmed’in bazı şiirleri için bkz. Enver Behnan ŞAPOLYO, **Osmanlı Sultanları Tarihi**, s. 217-220. Ayrıca Millet Kütüphanesi’nde, Emîri Koleksiyonu’nda yazma bir dîvânı mevcut olup, mahlası Bahtî, ebced hesabıyla cülus tarihi olan 1012 senesini göstermektedir. DANIŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi III**, s. 230.

²⁷ Banu MAHİR, **Osmanlı Minyatür Sanatı**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 74.

²⁸ ŞAPOLYO, **Osmanlı Sultanları**, s. 222-223; Doğan KUBAN, **Kaybolan Kent Hayalleri Ahşap Saraylar**, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 88.

²⁹ İbrahim Hilmi TANIŞIK, **İstanbul Çeşmeleri - I, İstanbul Ciheti**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s. 60-61.

³⁰ Sedat Hakkı ELDEM, **Köşkler ve Kasırlar**, Cilt: I, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, İstanbul, 1969, s. 252; Aslanapa, **Osmanlı Devri Mimarisi**, s. 330; Said ÖZTÜRK, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde İstanbul’un Tarihî Suyolları Muhafaza ve Bakımı**, Cilt: 1, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2006, s. 394; HAMMER, **Osmanlı Devleti Tarihi VIII**, s. 348; Mücteba İLGÜREL, “Ahmed I”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: II, İstanbul, 1989, s. 33; ÇUHADAR, **Zubdetü’t-Tevârîh I**, s. 47.

2.1.2-Sultan I. Mustafa (1617-1618, 1622-1623)

Sultan I. Ahmed'in hayatını kaybetmesinin ardından kısa aralıklarla meydana gelen taht değişimleri yönetimde istikrarsızlığa neden olduğu gibi, tahta çıkıldığında dağıtılan cülus bahşışı nedeniyle hazine hızla boşalmaya başlamıştır. Osmanlı veraset sistemindeki değişim ile birlikte Sultan I. Ahmed'ten sonra kardeşi Sultan I. Mustafa, yaklaşık üç milyon altın cülus bahşışı dağıtarak 1617 yılında tahta çıkmış ve saltanatı yalnızca üç ay sürmüştür.³¹ Akli dengesinin yerinde olmadığı ileri sürülerek tahttan indirilen Sultan I. Mustafa'nın yerine, Sultan I. Ahmed'in ve Mahfirûz Sultan'ın olan oğlu Sultan II. Osman getirilmiştir.³²

II.Osman'ın katledilmesinin ardından yeniden tahta çıkan I. Mustafa'nın ikinci saltanat dönemi 20 Mayıs 1622 ve 10 Eylül 1623 yıllarını kapsamaktadır. Bu süreçte Sultan II. Osman'ın katlinin yankıları hissedilirken, devlet tamamen kargaşa içine girmiştir. Yeniçeriler ve ulema birleşmesi üzerine Sultan I. Mustafa'nın akli dengesinin yerinde olmadığı öne sürülmüş ve I. Mustafa tekrar tahttan indirilmiştir.³³ Saltanatının sona ermesinin ardından on altı yıl kadar yaşayan Mustafa, Ramazan 1048 H. / Ocak 1639 M. yılında hayatını kaybetmesi üzerine Ayasofya avlusundaki türbeye defnedilmiştir.³⁴

Sulttan I. Mustafa'nın 1617-1618 ve 1622-1623 yıllarını kapsayan iki ayrı saltanat döneminde devletin içinde bulunduğu zorluklar nedeniyle imar faaliyetleri açısından durgun bir süreç yaşanmıştır.

³¹ HAMMER, *Osmanlı Devleti Tarihi VIII*, s. 176.

³² İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 166; UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi III*, s. 127.

³³ İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 181-185.

³⁴ UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi III*, s. 127.

2.1.3 Sultan II. Osman (1618-1622)

1027 H./1618 M. yılında on dört yaşında iken tahta çıkan ve genellikle *Genç Osman* olarak bilinen Sultan II. Osman³⁵ 1618 ve 1622 yıllarını kapsayan saltanatı süresince hocası Ömer Efendi ve Kızlarağası Süleyman Ağa'nın tesiri altında kalmıştır. Sultan II. Osman, babası Sultan I. Ahmed döneminde terk edilen kardeş katli meselesini yeniden gündeme getirerek, 1621 yılındaki Hotin Seferi'ne giderken kardeşi Mehmed'i katletmiştir. Aynı zamanda bu sefer sırasında yeniçeriler ile anlaşmazlıklar başlamış ve Sultan II. Osman'ın hocası Ömer Efendi'nin telkiniyle, Anadolu'da sekban ve sarıcalardan oluşan bir ordunun başına geçmek istemesi ve Mısır ile Mekke'ye gitme planı huzursuzluklara neden olmuştur. Bununla birlikte, meyhaneleri basarak yeniçerileri toplatması ve sefere katılan yeniçerilere dağıtılan 1000 akçe sefer parasının sonradan katılan yeniçerilere verilmemesi, yeniçerilerin düşmanlığını kazanmasına yol açmıştır. Sultanın Anadolu'ya geçme planı ve hazinenin Üsküdar'a geçirilmesinin, yeniçeri ve sipahiler tarafından duyulması üzerine bir başkaldırı meydana gelmiştir. Sadrazam ve şeyhülislamın Sultan II. Osman'ı ayaklanmalara neden olan bu kararından vazgeçirmelerine karşın, hocası Ömer Efendi yeniden ikna etmiştir. Ardından ulemayı dinlemeye karar veren Sultan II. Osman, Kâbe'ye gitme planından vazgeçmiş olsa da, işler artık geri dönülemez bir hâl almıştır. Tüm bu gelişmeler yaşanırken, Sultan II. Osman'ın yeni bir kararla Yeniçeri Ocağı'nda oturak ve korucu olarak seferlere katılmayanların bulunduğu birliğin kaldırılmasını ve dirliklerinin kesilmesini emretmesi üzerine ortam iyice kızışmıştır. Bunun üzerine anlaşma yolunun mümkün olmadığını gören yeniçeriler sarayı basmış ve Sultan I. Mustafa ikinci kez padişah ilan edilmiştir. Tahttan indirilen Sultan II. Osman ise Yedikule zindanlarına götürülerek orada katledilmiş ve Sultan Ahmed Külliyesi dâhilindeki I. Ahmed Türbesi'ne defnedilmiştir.³⁶

Sultan II. Osman'ın 1618 ve 1622 yıllarını kapsayan kısa süreli saltanat döneminde, yoğun bir imar faaliyetinden söz edilememesine karşın, su yapılarına ve meydan düzenlemelerine ağırlık verildiği görülmektedir. Bu dönemde Osmanlı devrinden

³⁵ Aynı zamanda şair olan Sultan II. Osman, binicilikte ve silah kullanmakta usta olmasından dolayı "Farisî" mahlasını kullanmıştır. Farisî mahlaslı Türkçe bir divanı mevcuttur. İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt: IV, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 585-586. ŞAPOLYO, **Osmanlı Sultanları**, s. 233-241.

³⁶ İNALCIK, **Devlet-i Aliyye II**, s. 167-180; UZUNÇARŞILI, **Büyük Osmanlı Tarihi IV**, s. 585-586.

günümüze ulaşan ve Karanlık Bent / II. Osman Bendi / Topuz Bent / Kömürcü Bent olmak üzere farklı isimlerle anılan ilk bent yapısının edilmesi, bânisinin şehircilik konusundaki yaklaşımını ortaya koymaktadır. Ayrıca Karadeniz’de Pirgos/Burgaz Su Kulesi yeniden inşa edildiği gibi, Dolmabahçe’nin doldurulması ve meydan tanzimi Sultan II. Osman’ın emri üzerine gerçekleştirilmiştir.³⁷ Galata’da Genç Osman Çeşmesi adıyla anılan bir çeşme inşa ettirmiştir. Bununla birlikte Davud Paşa Kışlası civarında bulunduğu söz edilen Genç Osman Köprüsü günümüze ulaşamamıştır.³⁸ Ayrıca Sultan II. Osman tarafından kendi adına inşa edilen Genç Osman Camii, günümüzdeki Güngören semtinde konumlanmakta olup, yeniden inşa edilmesi dolayısıyla özgün niteliklerini yitirmiştir.

2.1.4 Sultan IV. Murad (1623-1640)

Sultan I. Mustafa’nın aklî dengesinin yerinde olmadığı öne sürülerek tahttan indirilmesi üzerine 1623 yılında, IV. Murad tahta çıkarılmıştır.³⁹ XVII. yüzyılda genç yaşta ve kafes usulü nedeniyle deneyimsiz olarak yönetime getirilen sultanlar dolayısıyla padişahın mutlak gücü gün geçtikçe zayıflamış ve sultanın yanında valide sultan, sadrazam, dârüssaâde ağası, yeniçeri ocağı ve ulemanın etkisi artmıştır.⁴⁰ On iki yaşında tahta çıkan IV. Murad’ın saltanatının ilk yıllarında validesi Mâhpeyker Kösem Sultan yönetiminde etkili olmuş ve 1632 yılına kadar bir nevi padişah vekili olarak devleti idare etmiştir. Ayrıca bu dönemde yeniçeri ve sipahiler sık sık başkaldırmış, cülus bahşişi gibi birtakım yollarla devlet hazinesini ele geçirmiş, paşalar ise sadrazam olabilmek adına asker kullara rüşvet vermiştir. Dolayısıyla devletin birçok kademesi rüşvet ve yağmaya maruz kalarak çözülmeye başlamıştır.⁴¹

1632 yılında yirmi bir yaşına gelen Sultan IV. Murad, iktidarı validesi Mahpeyker Kösem Sultan’dan devralarak, ıslahat hareketlerine ağırlık vermiştir. Musahibi Koçi Bey’den devletin içinde bulunduğu bunalımın nedenlerini ve kurtuluş yollarını içeren

³⁷ ÇELEBİ, *Seyahatnâme I. Kitap*, s. 209; HAMMER, *Osmanlı Devleti Tarihi 8*, s. 227.

³⁸ İbrahim Hilmi TANIŞIK, *İstanbul Çeşmeleri – I*, s. 78; İbrahim Hilmi TANIŞIK, *İstanbul Çeşmeleri - II, Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1945, s. 19.

³⁹ İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 181-185.

⁴⁰ Osmanlı İmparatorluğu’nda kadın sultanların iyice güçlenmesi yaklaşık XVI. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak, XVII. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir.

⁴¹ İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 187-188.

bir layiha hazırlamasını istemiştir.⁴² Ardından cizye defterlerini sipahilerden alarak mültezimlere teslim etmiştir.⁴³ Bu dönemde Recep Paşa'nın askerleri kışkırtmasıyla 1632 dolaylarında yaşanan bir isyan hareketi sırasında isyancılar saraya yürümüş, birçok evi yağmalamış ve üç gün tüm dükkânlar kapatılmak zorunda kalmıştır. İstanbul'u yeniden kargaşa dönemine sürükleyen bu olay, Receb Paşa'nın katledilmesinin ardından yatışmış ve yönetimde mutlak otorite sahibi olarak Sultan IV. Murad belirlemeye başlamıştır.⁴⁴ Böylece Revan Seferi'nden önce Abaza Mehmed Paşa'nın ortadan kaldırılmasıyla, uzun süredir devleti meşgul eden bir mesele çözüme kavuşmuştur. 1635 yılında Revan Seferi'ne çıkan Sultan IV. Murad'ın Anadolu halkının yaşadığı güçlüklerle tanıklık etmesinin ardından bir takım önlemler almaya mecbur kalmış ve zorba sipahileri ortadan kaldırmıştır. Yeniçeri ulufelerinin yağmalandığını fark eden Sultan IV. Murad, bu durumdan sorumlu tuttuğu yeniçeri kâtibini katletmiştir. Diğer taraftan Revan Seferi'nden birkaç ay sonra, Revan'ın İranlılar tarafından geri alındığı haberi ulaşmıştır.⁴⁵

Toplum düzenini korumak adına icraatlerine hız kesmeden devam eden Sultan IV. Murad, asayiş bozan tüm asileri ortadan kaldırmıştır. 1633 yılında Cıbalı'deki bir kalafatçı dükkânında meydana gelen yangının, kahvehane ocağından çıktığı öne sürülerek, kahvehaneler kapatılmış ve Vaiz Kadızade Mehmed Efendi'nin önerisiyle tütün yasağı getirilmiştir. Sultan IV. Murad özellikle Kadızâde Mehmed Efendi ve Halveti Şeyhi Sivasî ile yakın ilişki içindedir. Bu dönemin düşünsel ve siyasi altyapısını büyük ölçüde etkileyen Kadızadeliler, Hanbeli mezhebinden İbni Taymiyye'nin görüşlerini takip etmektedir. Osmanlılarda bu hareketi izleyen ilk kişi Mehmed Birgivi'dir. Oldukça tutucu olan Kadızadeliler, tarikat, tekke ve zaviye mensuplarına karşı oldukça saldırgan bir tutum izlemiştir. Sultanların toplum üzerindeki hâkimiyetini kuvvetlendirmek adına tarikatlarla sıkı ilişki içinde olmaya önem vermesi nedeniyle vaizler halka ve büyük kitlelere hitap ettikleri için padişahlar tarafından himaye edilmiştir. Özellikle Sultan IV. Murad döneminde büyük ilgi gören Kadızadeliler arasında Kadızâde Mehmed, en çok tanınan vaizdir. Hadice Turhan Sultan zamanında Vani Efendi ile birlikte yeniden etkileri hissedilen Kadızadeliler,

⁴² **Koçi Bey Risalesi**, Haz. Zuhuri Danışman, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.

⁴³ İNALCIK, **Devlet-i Aliyye II**, s. 211.213.

⁴⁴ İNALCIK, **Devlet-i Aliyye II**, s. 208-211; UZUNÇARŞILI, **Büyük Osmanlı Tarihi IV**, s. 586-588.

⁴⁵ İNALCIK, **Devlet-i Aliyye II**, s., s. 219-224.

tekke ve tarikat mensuplarının aleyhinde vaazlar vermeye ve halkı tahrik etmeye başlamıştır. Hatta bu durumu daha da ileri götürerek, tekkeleri basıp, dervişleri darp etmişlerdir. Kadızadeliler ve tarikat mensupları arasındaki çekişme zamanla artarak devam etmiş ve bu durum, Köprülü Mehmed Paşa'nın 1656 yılında sadrazam olmasına kadar devam etmiştir. Köprülü Mehmed Paşa, Kadızadelileri sürgüne göndererek toplumsal kargaşayı sona erdirmiştir.⁴⁶

1638 yılında Bağdat'ın İranlılardan geri alınmasının ardından, 1640 yılında yaşamını yitiren Sultan IV. Murad, Sultan Ahmed Camii'nde babası Sultan I. Ahmed'in yanına defnedilmiştir. “*Bağdat Fatih*” olarak anılan IV. Murad, saltanatı süresince asayişî sağlayarak toplumsal düzeni kurmuş ve yağma edilen hazinenin yeniden dolmasını sağlamıştır.⁴⁷

Sultan IV. Murad, siyasi başarılarıyla olduğu kadar sanatsal yönü ve sanatçıları himaye eden kişiliğiyle de önem kazanmaktadır. Bestekâr, güzel yazı yazma sanatında mahir ve aynı zamanda şair olan sultan, “*Murâdî*” mahlasıyla Nefî ve Cevrî düzeyinde şiirler yazabilmekte olup, yüz varaktan meydana gelen bir divanı bulunmaktadır. Ayrıca kendi sanat çevresini yaratan Sultan IV. Murad, bilginleri, şeyhleri, hafızları ve şairleri de himaye etmiştir.⁴⁸

Sanatsal zevki yüksek olan sultanın Topkapı Sarayı'nda inşa ettirmiş olduğu Bağdat Köşkü ve Revan Köşkü bâni kimliğini vurgulayan önemli mimari eserlerdir. Ayrıca ilk inşa ettirmiş olduğu, 1624 tarihli minberi ile Okmeydanı Namazgâhı,⁴⁹ Bağdat'ın fethinden sonra İmam-ı Azam Türbesi'nin onarımı, Abdülkadir Geylani Türbesi'nin onarımı, Kâbe onarımı, Boğaz'da Kandilli Sarayı inşası, 1625 tarihli Ayvansaray Çeşmesi, Topkapı Sarayı'nda has odada onarım, IV. Murad Köprüsü, bir çeşme ve han inşası, önemli yapı etkinlikleri arasında yer almaktadır.

⁴⁶ İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 214-219, 229-242.

⁴⁷ UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 587; İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 214-227.

⁴⁸ UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 586-588; Baron Loeper Von HAMMER PURGSTALL, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Cilt: 9, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1985, s. 282.

⁴⁹ ASLANAPA, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 340-342.

2.1.5 Sultan I. İbrahim (1640-1648)

Yüzyılın başından itibaren “*sancağa çıkma*” usulünün terk edilerek, yerine “*kafes usulü*”nün getirilmesiyle, deneyimsiz veya aklî iradesi zayıf sultanların tahtta bulunması, büyük bir otorite boşluğuna neden olmuştur. Sultan I. Ahmed’in Valide Kösem Sultan’dan doğan oğlu Sultan I. İbrahim’in 1640 ve 1648 yıllarını kapsayan saltanatı, yönetsel açıdan büyük sıkıntıların yaşandığı bir dönemdir. Sultan I. İbrahim’den önce tahtta bulunan kardeşi Sultan IV. Murad, 1632 yılında devlet yönetimini “*naibe-i saltanat*” olarak üstlenen Valide Kösem Sultan’dan devralarak, asayiş sağlamış ve malî denetimler sonucunda hazinenin dolmasını sağlamıştır. Sultan I. İbrahim’in tahta geçmesiyle birlikte ise Kösem Sultan’ın devlet yönetimindeki hâkimiyeti yeniden başlamıştır.⁵⁰

Samur merakı gibi kişisel zevklerinin peşinde koşan Sultan I. İbrahim’in saltanatında, Kösem Sultan’ın yanında harem baskınlığı da artmıştır. Bu durum idari yolsuzlukları beraberinde getirdiği gibi, görev atamaları hasekilerin eline geçmiş ve rüşvet belirleyici olmuştur. Göreve getirilen kişi, yalnızca bu görevi elde etmek için değil, görevi sürdürebilmek adına da rüşvet vermeyi sürdürmesi gerekmektedir. Dolayısıyla sürekli rüşvet verebilecek maddi gücü de reayadan elde etmişlerdi. Bunun dışında, hasekilerin harcamalarında büyük bir artış yaşanmış ve bu durum hazinenin yeniden boşalmasına neden olmuştur.⁵¹

Sultan vakıflarının darüssade ağasının idaresine verilmesi, haremde valide sultan ve darüssade ağasını önemli bir konuma getirmiştir. Bu dönemde azledilen Darüssade Ağası Sümül Ağa, sürgüne gönderildiği Mısır’a giderken mal varlığını da kalyona yükleyip, yanında götürmüştür. Girit’e yaklaştığı sırada Malta korsanları, ganimetlerle birlikte kalyonu Girit’e kaçırmıştır. Venedik valisinin korsanların Girit’te karaya çıkmasına izin vermesi üzerine, Girit’e çıkarma yapılmış ve başarılı olan Hanya Kuşatması’nın ardından Venedik kolonisinin savaş ilanı üzerine Girit Savaşı başlamış ve Nisan 1645 ile Eylül 1669 tarihleri arasında yirmi dört yıl boyunca devam etmiştir.⁵²

⁵⁰ İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 243-246.

⁵¹ İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 243-246.

⁵² İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 243-246, 252.

Girit Savaşı devam ederken, başkentte eski Yeniçeri Ağası Kara Murad, ocak ağaları ve sipahilerin de katıldığı bir isyan hareketi başlamıştır. Bu isyan sonucunda ilk olarak aldığı rüşvetlerle servetini arttıran Sadrazam Hezarpare Ahmed katledilmiş, ardından Sultan I. İbrahim önce sarayda hapsedilmiş ardından ise öldürülmüştür. Sultan I. İbrahim'in tahttan indirilmesinde özellikle Müftü Abdülaziz'in büyük payı vardır. Bu dönemden itibaren valide sultan ve harem tahsisleri, has ve zeamet gelirleri devlet hazinesine aktarılması dolayısıyla Kösem Sultan'ın, Müftü Abdülaziz'e olan düşmanlığı artmıştır.⁵³

Yaşamının büyük çoğunluğunu Topkapı Sarayı'nda geçiren Sultan I. İbrahim'in faaliyetleri de Topkapı Sarayı'ndaki köşkler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Topkapı Sarayı'nda dış bahçede bulunan Sepetçiler Köşkü yeniden inşa edildiği gibi, Sünnet Odası elden geçirilmiş ve İftariye Köşkü inşa edilmiştir.⁵⁴

2.1.6 Sultan IV. Mehmed (1648-1687)

XVII. yüzyılın ortalarında 1058 H./1648 M. yılında yedi yaşında iken tahta çıkan Sultan IV. Mehmed'in saltanatının (1648-1687) özellikle ilk sekiz yılı karışıklıklar içinde geçmiştir. Bu dönemde devlet yönetiminde valide sultanların ağırlığı hissedilmekle birlikte, önce Valide Mahpeyker Kösem Sultan ardından Valide Hadice Turhan Sultan devleti idare etmiştir. Köprülü Mehmed Paşa'nın 1656 yılında sadarete getirilmesinden, 1683 yılındaki Viyana bozgununa kadarki süre içerisinde ise yönetim doğrudan sadrazamlara bırakılmıştır. Dolayısıyla Sultan IV. Mehmed'in saltanatının ilk yıllarında Valide Mahpeyker Kösem Sultan (ö. 1651) ve Valide Hadice Turhan Sultan (ö. 1683) olmak üzere valide sultanların ardından ise sırasıyla Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa (1656-1661), Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa (1661-1676) ve Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1676-1683) olmak üzere Köprülü Ailesi'nin sadareti süresince devlet idaresinde söz sahibi olduklarını söylemek mümkündür.⁵⁵

⁵³ İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 253-259.

⁵⁴ ELDEM, *Köşkler ve Kasırlar I*, s. 319-357.

⁵⁵ IV. Mehmed'in saltanatında (1648-1687) devlet yönetiminde etkin olan kişilerin/bânilerin açıklandığı bölümlerde devrin siyasi olaylarına ana hatlarıyla değinildiği için bu bölümde tekrarlanmamıştır.

Musikiye karşı ilgisi bulunan, vaktinin büyük çoğunluğunu av peşinde harcayan ve bu nedenle “*Avcı Mehmed*” olarak anılan Sultan IV. Mehmed, bozgun haberlerini aldıktan sonra dahi avdan dönmediği ve savaş yıllarında devletin içinde bulunduğu duruma kayıtsız kaldığı için 1099 H./1687 M. yılında tahttan indirilmiştir. 1104 H./1692 M. yılında ise vefat ederek, Yeni Valide Külliyesi dâhilindeki validesi Hadice Turhan Sultan’ın yanına defnedilmiştir.⁵⁶

Sultan IV. Mehmed’in saltanat yıllarında yönetimde söz sahibi olan ve anılan kişiler aynı zamanda bâni yönleriyle de öne çıkmıştır. Buna karşın IV. Mehmed’in İstanbul’daki bâni kimliği genellikle İstanbul başta olmak üzere Edirne ve Bursa gibi Osmanlı İmparatorluğu’na başkentlik yapan şehirlerdeki saraylar üzerinde yoğunlaşmıştır.⁵⁷ Anılan sarayların da genellikle av nedeniyle gittiği şehirlerde konaklamak üzere yapıldığı anlaşılr. Bunun dışında Davud Paşa Saray Camii’ni sultanın İstanbul’da iken özellikle av zamanı konakladığı ve büyük ölçüde elden geçirilen Davud Paşa Sarayı’nın bir parçası olarak yapılmıştır.⁵⁸ Gerek Tarihi Yarımada dışındaki konumu gerek ise mimari özellikleri bakımından bir selâtin camii olan Sultan Ahmed Camii’nin yanına yaklaşamaz.

İlk kez XVI. yüzyılda Kanunî Sultan Süleyman’ın tahtta bulunduğu (1520-1566) ve Mimar Sinan’ın başmimarlık döneminde (1539-1588) gündeme gelen ve halkın kışlık odun ihtiyacını karşılamaya yönelik Karadeniz-Sakarya-Sapanca-İzmit suyuolu bağlantı/derivasyon kanalı projesi, Sultan IV. Mehmed’in saltanatında 1656 yılında üçüncü kez gündeme gelmiş ancak yeniden yapılan keşif sonucunda açılacak kanalın çevredeki köy ve çiftlik arazilerine zarar vereceği gerekçesiyle yapımından vazgeçilmiştir. Bunun dışında Edirnekapı dışında Emir Buhari Tekkesi Camii’nin avlu kapısı dışında 1676 tarihli bir çeşmesi vardır.⁵⁹

⁵⁶ UZUNÇARŞILI, **Büyük Osmanlı Tarihi IV**, s. 388-389.

⁵⁷ IV. Mehmed’in sarayı için bkz. Mustafa Çağhan KESKİN, “Bursa’da IV. Mehmed Sarayı”, **Belleten**, Cilt: 84, Sayı: 300, 2020, s. 585-622.

⁵⁸ Ayvansarâyî Hüseyin EFENDİ, Alî Sâtî‘ EFENDİ, Süleymân Besîm EFENDİ, **Hadîkatü’l-Cevâmi‘ İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mi‘mârî Yapılar**, İşaret Yayınları, İstanbul, 2001, s. 383-384.

⁵⁹ TANIŞIK, **İstanbul Çeşmeleri - I**, s. 88.

2.1.7 Sultan II. Süleyman (1687-1691)

Sultan IV. Mehmed'in saltanatında (1648-1687) Viyana bozgunu ve büyük çaplı toprak kayıplarının yaşanmasına karşın imparatorlukta siyasi gelişmelere kayıtsız kalması nedeniyle tahttan indirilmesinin ardından Sultan I. İbrahim'in (1640- 1648) ikinci oğlu II. Süleyman, kırk yedi yaşında tahta çıkarılmıştır. Ömrünün kırk yılını kafeste sürdüren Sultan II. Süleyman'ın birkaç kez tahta çıkarılması konusunda girişimler olmuş ise de ancak Sultan IV. Mehmed'in saltanatının sona ermesinin ardından gerçekleşmiştir⁶⁰.

Sultan II. Süleyman'ın yalnızca üç buçuk yıl süren tahtı süresince farklı cephelerde devam eden savaşlar ve İstanbul'daki ayaklanmalar nedeniyle imparatorluk oldukça zorlu bir süreç geçirmiştir. Saltanatı süresince sadrazamların etkisi altında kalan Sultan II. Süleyman'ın, en önemli hizmetleri arasında aynı zamanda kendisinin de tahta çıkmasında önemli rol oynayan Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa'yı sadarete getirmesidir. Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa'nın sadrazam olmasıyla, Avusturya birliklerinin Balkanlara ilerleyişinin önüne geçilmiş, Tuna ve Sava'nın gerisine çekilmeleri sağlanmıştır. Özellikle nesih ve sülüs yazıda mahir olduğu anlaşılan Sultan II. Süleyman, 1102 H./1691 M. yılında Edirne'de elli bir yaşında iken hayatını kaybetmiş ve naaşı İstanbul, Süleymaniye Külliyesi'nde Kanunî Sultan Süleyman Türbesi'ne defnedilmiştir.⁶¹

Kısa süreli saltanatı zorlu savaşlarla ve ekonomik sıkıntılarla geçen Sultan II. Süleyman döneminde (1687-1691) imar faaliyetleri oldukça durgun geçmiştir. 1099 H./1688 M. tarihli İzmir depreminde Sancakburnu Kalesi'nin burçlarının yıkılması nedeniyle onarımı gerçekleşmiştir. Ayrıca 1690 yılında meydana gelen Eyüp yangınında tahrip olan Eyüp Sultan Camii onarım görmüştür.⁶²

⁶⁰ UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 590.

⁶¹ UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 590-591; İNALCIK, *Devlet-i Aliyye III*, s. 240.

⁶² Abdülkadir ÖZCAN, "Süleyman II", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 38, İstanbul, 2010, s. 79.

2.1.8 Sultan II. Ahmed (1691-1695)

Sultan II. Süleyman'ın 1102 H./1691 M. yılında hayatını kaybetmesi üzerine, Sultan I. İbrahim'in (1640-1648) üçüncü oğlu II. Ahmed, elli yaşında tahta çıkarılmıştır. Kardeşi II. Süleyman ile birlikte yaşamını kafeste sürdüren II. Ahmed'in tarihsel kaynaklarda genellikle ağaların tesiri altında karar aldığı ve birçok kararının da çevresindekilerinin görüşlerine göre değişkenlik gösterebildiği belirtilmiştir.⁶³

Avusturya savaşlarının devam ettiği sırada tahta çıkan Sultan II. Ahmed'in saltanatının başında, başarılarıyla tanınan Sadrazam Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa sadarete ve serdarlıkta devam etmesini bildiren hatt-i hümayun dolayısıyla yeni sultanın mührünü alarak görevine devam etmiştir. Ancak Slankamen'de savaş sırasında vurulması üzerine yaşamını yitirmesi, ordunun gücünün kırılmasına ve Belgrad'a çekilmesine yol açmıştır.⁶⁴ Sultan II. Ahmed döneminde birçok sadrazam değişiminin ardından 1694 yılında Varadin Muharebesi başlamıştır. Yirmi üç gün süren muhasaranın ardından ordu yeniden Belgrad'a çekilmiş ve aynı yıl Malta ve Papalık gemileri Sakız Adası'nı işgal etmiştir.⁶⁵

Sultan II. Ahmed tarafından reayayı korumak ve boşalan hazinenin kayıplarını engellemek adına Şam, Halep, Diyarbakır, Mardin, Adana, Malatya, Antep ve Tokat'tan başlayarak Anadolu ve Rumeli eyaletlerini kapsayan mîrî mukâataaların iltizamında mâlikâne usulü ihdas edilmiş ise de sürekli değişen mültezimlerin keyfi davranışları ilk dönemde önlenmiş ancak devleti müşkül duruma düşüren âyânlığın ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁶⁶ Sultan II. Ahmed 1106 H./1695 M. tarihinde Edirne'de hayatını kaybetmiş ve naaşı İstanbul, Süleymaniye Külliyesi'nde Kanunî Sultan Süleyman Türbesi'ne defnedilmiştir.⁶⁷

Güzel yazı yazma konusunda marifetli olan Sultan II. Ahmed'in 1691 ve 1695 yıllarını kapsayan kısa süreli saltanatının savaşlarla geçmesi nedeniyle imar faaliyetleri bakımından Sultan II. Süleyman devri (1687-1691) gibi, oldukça durağan geçmiştir.

⁶³ UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 591.

⁶⁴ İNALCIK, *Devlet-i Aliyye III*, s. 246-247.

⁶⁵ Mücteba İLGÜREL, "Ahmed II", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: II, İstanbul, 1989, s. 34.

⁶⁶ İLGÜREL, "Ahmed II", s. 34.

⁶⁷ UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 591.

2.2 Valide Sultanlar

Sultanların yönetimdeki otoritesinin azalmasıyla birlikte bir nevi padişah vekili olarak devleti idare eden valide sultanlar, siyasi güçlerinin yanında çağın önemli bânileridir. XVII. yüzyılda siyasi ve bâni kimliğiyle öne çıkan valide sultanlar arasında Mahpeyker Kösem Sultan ve Hadice Turhan Sultan sayılır. Anılan bâniler/siyasi kişilikler arasında özellikle Hadice Turhan Sultan, başkentte inşa edilen iki anıtsal külliye'den birinin tamamlayıcısı olması bakımından öne çıkarken, Mahpeyker Kösem Sultan ise anıtsal bir külliye'nin olmasa da, gerek başkent İstanbul'da gerek ise Balkanlardaki farklı türdeki birçok yapının bânisidir.

2.2.1 Valide Mahpeyker Kösem Sultan (ö.1651)

Sultan I. Ahmed'in (1603-1617) zevcesi, Sultan IV. Murad (1623-1640) ve Sultan I. İbrahim'in (1640-1648) validesi Mahpeyker Kösem Sultan, çağın iki güçlü valide sultanından birisidir. Oğulları Sultan IV. Murad'ın saltanat yıllarının başında ve Sultan I. İbrahim döneminde devlet yönetimini idare etmiştir.

Valide Mahpeyker Kösem Sultan, Sultan I. Ahmed'in son yıllarında oğullarına saltanat yolunu hazırlamak üzere girişimlerde bulunmuş ve Sultan IV. Murad'ın genç yaşta tahta çıkmasıyla, devlet yönetimini üstlenmiştir.⁶⁸ Valide Mahpeyker Kösem Sultan'ın padişah vekili olarak devletin idaresinde etkin olduğu 1623 ve 1632 yılları arasında özellikle Irak'ın kaybedilmesi ve Abaza Mehmed Paşa isyanının etkileri derinden hissedilmiştir. Katledilen Sultan II. Osman'ın (1618-1622) öcünü alma fikri, Anadolu'da Celali isyanlarının yeniden alevlenmesine neden olmuştur. Diğer taraftan İranlılar ise saldırılarını Hasankeyf'e kadar ilerletmiştir. Ardından Mehmed Giray ve Şahin Giray'ın başta olmak üzere çeşitli isyan hareketlerinin yanında Kazak saldırıları da başlamıştır. 1624 yılında Boğaz-Yeniköy hattı, Kazaklar tarafından yakılmış ve aynı yıl Bağdat, Şah Abbas tarafından ele geçirilmiştir.⁶⁹

Kösem Sultan'ın, oğlu I. İbrahim'in (1640-1648) erkek evlat sahibi olması yönündeki çabaları, haremde devlet yönetimine müdahalesine yol açmıştır. Sultan I. İbrahim'in

⁶⁸ DANIŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi III*, s. 270, 325.

⁶⁹ İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 187-197.

tahttan indirilmesinin ardından ise Osmanlı teamüllerine göre validesinin Eski Saray'a gönderilmesi gerekirken, Hadice Turhan Sultan'ın deneyimsizliğini öne sürerek, yönetimdeki etkisini sürdürmüştür. Bu dönemde yeniçeri sayısında büyük bir artış yaşanmış, elli bine ulaşan yeniçerilerden on bini ise oturak/tekaüd yazılmıştır. Yeniçeri sayısının artmasıyla birlikte ulûfe miktarının da artması, hazinenin boşalmasına yol açmıştır. Sipahi bölüklerine verilen ulûfelerin denkleştirilmesinde de sorunlar yaşanmıştır.⁷⁰

Ardından Sultan IV. Mehmed'in saltanat yıllarının (1648-1687) başında, mültezimlik görevini geri almak ve Kösem Sultan iktidardaki yükselişine son vermek isteyen sipahiler, başkaldırı hareketine girişmiştir. Diğer taraftan Valide Mahpeyker Kösem Sultan'ın ulemanın desteğini almasıyla birlikte yeniçeri ve ulema, sipahilere karşı ayaklanmıştır. 1648 yılında meydana gelen ve *Sultan Ahmed Camii Olayı* olarak anılan bu vaka sonucunda, sipahilerin bir kısmı öldürülmüştür. Ardından sipahiler bu olayı Anadolu'ya taşıyarak, Abdülnebi İsyanı'na yol açmış ise de, sipahilerin Gürcü Mehmed'e karşı sultanın yanında yer alması, Valide Mahpeyker Kösem Sultan'ın başarısını göstermektedir. İsyen hareketlerinin yanında Venedik donanması, Foça'daki Osmanlı donanmasına büyük bir baskın düzenlemiştir.⁷¹

Valide Mahpeyker Kösem Sultan, Sultan IV. Mehmed'in (1648-1687) saltanatının ilk yıllarında yeniçeri ve ocak ağaları ile yakın ilişki içinde yönetimdeki baskınlığını korumuşsa da, diğer taraftan Hadice Turhan Sultan, Süleyman Ağa ve Musâhib İsmail Ağa ile ittifak kurmuştur. Valide Mahpeyker Kösem Sultan'ın Sultan IV. Mehmed'i tahttan indirerek Hadice Turhan Sultan'ı etkisiz hale getirmesi yönündeki planlarının Cariye Melekî Hatun tarafından Hadice Turhan Sultan'a iletilmesi üzerine Valide Kösem Sultan infaz edilerek Sultan Ahmed Camii'ne defnedilmiş, mal varlığı hazineye ise devredilmiştir.⁷²

Osmanlı hanedan kadınları yevmiye, paşmaklık, çiftlikler, çeşitli mülkler ve değerli mücevherler gibi kişisel servetleri dolayısıyla ciddi bir maddi güce sahiptir. Hayatını kaybetmesinin ardından ortaya çıkarılan mal varlığı Mahpeyker Valide Kösem

⁷⁰ İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 279-280.

⁷¹ İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 264-270.

⁷² DANIŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi III*, s. 266, 417; İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 286-290.

Sultan'ın Osmanlı hanedanının en güçlü kadınlarından birisi olduğunu göstermektedir. Dönemin Osmanlı tarihçilerinden Mustafa Naîma Efendi, Menemen, Zile, Gazze, Kilis ve İzdin'de hasları bulunan Kösem Sultan'ın söz konusu haslardan 250000 Riyal, yaklaşık 20 milyon akçe geliri olduğunu kaydetmiştir.⁷³ Çağın bir başka tarihçisi Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi ise Kösem Sultan'ın haslarından 300000 kuruş, yaklaşık 24 milyon akçe gelir sağladığını aktarmıştır.⁷⁴ Ayrıca günümüze ulaşan vakfiyeleri, Kösem Sultan'ın başka gelirleri olduğunu da ortaya koymaktadır.⁷⁵

Saray entrikalarıyla olduğu kadar inşa ettirmiş olduğu çok sayıdaki hayratı ve hayırsever kimliğiyle de öne çıkan Valide Mahpeyker Kösem Sultan, çağın güçlü bânileri arasında yer alır. Bu bağlamda Kösem Sultan tarafından Hac yolundaki su ihtiyacının karşılanması, Mekke ve Medine'deki ihtiyaç sahiplerine yardım edilmesi, Mekke ve Medine'de Kur'an okutulması gibi hizmetlere yönelik bir vakıf kurulmuştur.⁷⁶ Bunun dışında Valide Mahpeyker Kösem Sultan özellikle Üsküdar'da başlıca Çinili Külliyesi ve çevresine su sağlayan Çinili Suyolu ile Üsküdar, Şehremini ve Yenikapı'da çeşme gibi yapıları aracılığıyla İstanbul'a önemli hizmetlerde bulunmuştur.⁷⁷ Valide Mahpeyker Kösem Sultan'ın inşa ettirmiş olduğu diğer yapılar arasında ise Üsküdar'da Çinili Külliyesi, Büyük Valide Hanı, Büyük Valide Hanı Mescidi, Çarşamba'da medrese, 1623 tarihli Anadolu Kavağı Mescidi ve Karamürsel yakınında Yalakdere Köprüsü, Konya'da han, Şehremini çarşısı yakınında üç değirmen, bir fırın, buğday ambarı ve at ahır sayılmaktadır. Ayrıca 1585 yılında Osman Paşa tarafından inşa edilen mescidin etraflica onarımı yapılarak bir de çeşme

⁷³ Na'ima Mustafa EFENDİ: *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)*, Haz. Mehmet İpşirli, V, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara, 2014, s. 1329.

⁷⁴ Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'den aktaran Leslie P. PEİRCE, *The Imperial Harem, Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford University Press, New York/Oxford, 1993, s. 214.

⁷⁵ Arslantürk ve Kocaaslan'ın Valide Mahpeyker Kösem Sultan'ın gelirlerine dair araştırmasına göre, hasekîlik döneminde kendisine devredilen Eğriboz Sancağı'ndaki yirmi üç köyden 394.373 akçe geliri bulunmaktaydı. Ayrıca Eğriboz Sancağı'ndaki Livadye Nahiyesi'nden 5282 akçe geliri de vardı. Oğlu Sultan IV. Murad, kendisine İskenderun hassını bahşetmiş olup, buradan da 40000 kuruş gelire sahipti. ARSLANTÜRK-KOCAASLAN, *Risâle-i Kürd Hatîb*, s. 106-107. Anılan gelirleri dışında Kıbrıs'tan gelir getiren çiftlikleri de bulunur. Recep DÜNDAR, "Kıbrıs'ta Sultan Murad Han'ın Validesine (Kösem Sultan) Ait Mülk Çiftlikler", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 355, Sayı: 35, 2012, s. 11-124.

⁷⁶ Mucteba İLGÜREL, "Kösem Sultan'ın Bir Vakfiyesi", *Tarih Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 21, 2011, s. 86-90.

⁷⁷ TANIŞIK, *İstanbul Çeşmeleri I*, s.74, 78; TANIŞIK, *İstanbul Çeşmeleri II*, s. 266; Saadi Nazım NİRVEN, *İstanbul Suları*, Halk Basımevi, İstanbul, 1946, s. 229; Kazım ÇEÇEN, *Üsküdar Suları*, İSKİ Yayınları, İstanbul, 1991, s. 57-58.

ilave edilmiştir. Anadolu dışında Yunanistan, İzdin’de yedi gözlü Valide Sultan Köprüsü, Resmo’da bir camisi vardır.⁷⁸

2.2.2 Valide Hadice Turhan Sultan (ö. 1683)

Sultan IV. Mehmed’in tahtta bulunduğu (1648-1687) 1651 yılında Valide Mahpeyker Kösem Sultan’ın hayatını kaybetmesi üzerine bir diğer kadın sultan olan ve aynı zamanda IV. Mehmed’in validesi Hadice Turhan Sultan, 1656 tarihinde Köprülü Mehmed Paşa’nın sadrazam olmasına kadarki süreçte devlet idaresini üstlenmiştir. Valide Hadice Turhan Sultan, Darüssaade Ağası Süleyman Ağa ile yakın ilişki kurmuş ve Osmanlı siyasi yaşamında önemli rol oynayan Mimar Kasım Ağa’nın 1651 yılında kethüdası olmasıyla, bu ittifak genişlemiştir. Ancak zamanla siyasi görüş ayrılıkları Mimar Kasım Ağa ve Darüssaade Ağası Süleyman Ağa’yı karşı karşıya getirmiştir. Valide Hadice Turhan Sultan, sadrazamlığa kimin getirileceği konusunda Kethüda Mimar Kasım Ağa ve Darüssaade Ağası Süleyman Ağa’ya danışmış ve Mimar Kasım Ağa, Köprülü Mehmed Paşa’yı, Süleyman Ağa ise Gürcü Mehmed Paşa’yı önermiş ve sadaret mührünü Gürcü Mehmed Paşa’ya teslim etmiştir.⁷⁹ Bu durum, darüssaade ağasının devlet görevlilerinin belirlenmesindeki artan rolünü açıkça ortaya koymaktadır.

Venediklilerin Çanakkale üzerinden İstanbul’a saldırı hazırlıklarının duyulması üzerine Gürcü Mehmed Paşa görevden alınarak yerine Tarhoncu Ahmet Paşa getirilmiştir. Tarhoncu Ahmed Paşa’nın ekonomik durumu düzeltmeye yönelik büyük çabaları olmuşsa da başarısız olması üzerine katledilmiştir. Bu sırada halktan gelen şikâyetlerin artması nedeniyle devletin çeşitli birimlerinde başlatılan denetimler sonucunda ulema da dâhil olmak üzere, devletin çeşitli kademelerinde rüşvetle iş görüldüğü ortaya çıkarılmıştır.⁸⁰

⁷⁸ ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 8. Kitap*, s. 95; AYVANSARAYÎ, *Hadîkatü’l-Cevâmi‘*, s. 284-287, 553, 590; Mübahat KÜTÜKOĞLU, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 218; ARSLANTÜRK-KOCAASLAN, *Risâle-i Kürd Hatîb*, s. 118; Nusret ÇAM, *Yunanistan’daki Türk Eserleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 85.

⁷⁹ İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 291-296.

⁸⁰ İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 299-301, 310-312.

Girit Savaşı için donanma hazırlanmaya çalışılırken, bir taraftan da kulların mevacibleri, devlet hazinesinin yeniden boşalmasına neden olmuştur. Ardından 1656 yılında Çınar Vakası sırasında bazı harem ağaları idam edilmiştir. Bu sırada donanmanın bozguna uğradığı ve Bozcaada ve Limni'nin Venedikliler tarafından istilasının haberi İstanbul'a ulaşmıştır. Diğer taraftan Ege taraflarından gelen zahire yolda kaldığı için İstanbul'da fiyatlar bir hayli yükselmiştir. Tüm bu olumsuz gelişmeler sonucunda Kethüda Mimar Kasım Ağa'nın önerdiği Köprülü Mehmed Paşa, sadrazam olarak göreve getirilmiştir.⁸¹ 1656 yılında Köprülü Mehmed Paşa'nın sadaretinin ardından devlet işlerinden çekilmiştir. Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Viyana'ya yönelmesinin ardından sıkıntılı savaş yıllarının başında 1683 yılında hayatını kaybetmiştir.

Valide Hadice Turhan Sultan'ın geniş çaplı imar faaliyetlerinin başında hiç kuşkusuz İstanbul'da Eminönü semtindeki Yeni Camii Külliyesi'nin tamamlatması ve Çanakkale'de inşa ettirdiği Seddülbahir ve Kumkale gelmektedir. Yeni Camii Külliyesi'nin suyunu temin etmek amacıyla bir de bent inşa ettirmiş olduğu, Mihrişah Valide Sultan'ın vakfiyesinden anlaşılmaktadır.⁸² Anılan yapılar dışında Beşiktaş'ta bir çeşme, kardeşi Yusuf Ağa adına Rumelikavağı'nda bir cami, Yunanistan'ın İstife kentinde bir han, Resmo'da cami ve mektep inşa ettirmiş olup⁸³, Kandiye Kalesi'nin alınmasının ardından kale içinde yapıların onarımının yanı sıra Saint Salvador Manastırı kendi adına camiye çevrilmiştir.⁸⁴

2.3 Sadrazamlar

XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda hiyerarşik açıdan en üst kademede bulunan sultanın gücünün zayıflamasıyla birlikte yönetimde daha fazla söz sahibi olan sadrazamlar, özellikle medrese merkezli ve küçük külliyelerin bânileridir. Osmanlı tarihçisi Hezârfen Hüseyin Efendi, 1669 yılında kaleme aldığı *Telhîs ül-beyân fî*

⁸¹ İNALCIK, **Devlet-i Aliyye II**, s. 314-320.

⁸² Eyüp Sabri KALA ve İdris AKARÇEŞME, **Mihrişah Valide Sultan Vakfı**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2019, s. 273.

⁸³ **Vakıf Kuran Kadınlar**, Haz. Mevlüt Çam, Beyhan Hacıömeroğlu, Adem Şahin Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2018, s. 101.

⁸⁴ TANIŞIK, **İstanbul Çeşmeleri II**, s. 32; AYVANSARAYÎ, **Hadîkatü'l-Cevâmî'**, s. 552-553; Lucienne THYS-ŞENOCAK, **Hadice Turhan Sultan Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler**, Çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 272.

kavânî-i âl-i Osmân adlı eserinde, bâni kimliğiyle öne çıkan bazı sadrazamların isimlerini kaydetmiştir. Bu kişiler arasında XVII. yüzyılda sadaret makamında bulunan bânileri de zikretmiş olması önemlidir;

“Vüzerâ-yı izamdan hûceste-rey ve âlî-mikdâr olanlar dahi bu sûr-ı azîmenin dâhilinde niçe hayrât-ı carîye ve ebniye-i âliye vaz’ eylemişlerdir. Meselâ Koca Mehmed Paşa ve Rüstem Paşa ve Sinan Paşa ve Davud Paşa ve Mehmed Paşa ve Mahmud Paşa ve Pirî Paşa ve Ali Paşa-yı Atîk ve Haydar Paşa ve Murad Paşayü’l-atîk ve Koca Mustafa Paşa ve İbrahim Paşayü’l-atîk ve Hadım Hasan Paşa ve Nişancı Paşayü’l-atîk ve Ahmed Paşa ve Maktûl Hasan Paşa ve diğer Ahmed Paşa ve Mesih Paşa ve Bâli Paşa ve Halil Paşa ve Hâfız Paşa ve Diğer Nişancı Paşa ve **Murad Paşa-yı Cedîd** ve **Ekmekçi-zâde Paşa** ve diğer İbrahim Paşa ve Murad Paşa-yı Cedîd ve **Bayram Paşa** ve **Kara Mustafa Paşa** ve **Köprülü Mehmed Paşa** ve müşârün-ileyhim vüzerây-ı izâmın her birinin bir eserleri vardır. Ba’zıların câmi’ ve medrese ve ba’zılarının yalnız medrese ve kiminin dârü’l-hadîsleri vardır.⁸⁵

İstanbul’daki imar faaliyetlerinde, Hadice Turhan’ın tamamladığı Yeni Camii Külliyesi haricinde, sultanlar dışındaki diğer bânilerin önemli merkezlerde ancak küçük ölçekli yapılar inşa ettirdikleri görülmektedir. Bu durum maddi imkânların azalmasının yanında, bânilerin özellikle İstanbul dışındaki memleketlerinde veya Anadolu’nun stratejik noktalarında daha yoğun veya görkemli yapılar inşa ettirmiş olması dolayısıyla Osmanlı mimari adabı ile açıklanabilmektedir. Başkentte Sultan I. Ahmed (1603-1617) dışında anıtsal ve görkemli bir selâtin külliyesi inşa edilmemiş olması ve diğer sultan bânilerin İstanbul’da genellikle Topkapı Sarayı’ndaki köşkler gibi ufak ölçekli yapılar inşa ettirmesi, diğer devlet görevlilerinin yapılarını boyut bakımından sınırlandırmış olmalıdır. Vakfiyelerinden oldukça varlıklı kimseler olduğu anlaşılan söz konusu bâniler, siyasi başarılarını İstanbul’da küçük ölçekli ancak önemli merkezlerdeki yapılar aracılığıyla somutlaştırabilmiştir.

⁸⁵ Hezarfen Hüseyin EFENDÎ, *Telhîs’ül-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 52.

2.3.1 Sadrazam Kuyucu Murad Paşa (1606-1611)

Sultan I. Ahmed'in saltanat yıllarının (1603-1617) dingin geçmesinde 1606 ve 1611 yılları arasında sadrazam olan Hırvat asıllı Kuyucu Murad Paşa'nın büyük katkısı olmuştur. Enderun'da hizmette bulunan Kuyucu Murad Paşa, 961 H./1554 M. Mısır Valisi Mahmud Paşa'nın kethüdası olmuş, 975 H.1567 M. Mısır'da Sancakbeyi, 977 H./1569 M. Koca Sinan ile Yemen fethinde bulunmuş ve iki yıl Yemen beylerbeyi olmuştur. Ardından İstanbul'a gelerek Şarki Karahisar/Şebinkarahisar sancakbeyi, Şam Beylerbeyi ve üç defa Diyarbakır beylerbeyi olmuştur. Karaman beylerbeyi olduğu sırada 993 H./1585 M. yılında İran seferinde esir düşmesinin ardından esirlikten kurtulduktan sonra 999 H./1590 M. yılında Kıbrıs beylerbeyi olmuştur. Kuyucu Murad Paşa, Avusturya seferi sırasında uzun yıllar Macaristan'da savaşmış ve Anadolu'yu derinden etkileyen Canbuladoğlu, Kalendaroğlu gibi Celali isyanlarını bastırmıştır. Otuz binden fazla isyancıyı etkisiz hale getiren ve isyancıları çukura atması dolayısıyla “*Kuyucu*” lakabı ile tanınan Murad Paşa, devlet hazinesinin gelir-gider durumunu öğrenmek adına Aynî Ali Efendi'ye *Kavanin-i Âl-i Osman der mezamin-i defter-i divan*'ı hazırlatmıştır. İran seferine serdar tayin edildiği sırada İran savaşlarını bitirmek üzere çaba gösterirken, 25 Cemaziyelevvel 1020/15 Ağustos 1611 tarihinde Diyarbakır'da hayatını kaybetmesi üzerine, İstanbul'da Vezneciler semtinde yer alan külliyesi dâhilindeki türbesine defnedilmiştir.⁸⁶

Kuyucu Murad Paşa tarafından inşa edilen, Tarihi Yarımada içinde, Divanyolu aksı üzerinde yer alan Kuyucu Murad Paşa Külliyesi, küçük ölçekli fakat mimari özellikleriyle dönem beğenisini yansıtan önemli yapı topluluklarından birisidir. Bunun dışında Evliya Çelebi, Mürekkebciler yakınında bir sarayı olduğunu kaydetmiştir.⁸⁷

Kuyucu Murad Paşa, İstanbul'daki külliyesi dışında genellikle görev yaptığı Şam ve Yemen'de yapı faaliyetlerinde bulunmuş ve bu yapıların işlerliğini sürdürebilmesi

⁸⁶ DANIŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi III*, s. 255-256; UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 363-365; Mehmed SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî*, IV, Haz. Nuri Akbayan, Çev. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 1116; HAMMER, *Osmanlı Devleti Tarihi 8*, s. 82.

⁸⁷ Evliya ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1. Kitap: İstanbul - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu* – Haz. Robert Dankoff, Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 145.

adına vakıflar tesis etmiştir. Kuyucu Murad Paşa'nın Yemen Beylerbeyliği sırasında San'a Kalesi içinde bir cami inşa edilmiş, Kâbe'den model alınarak inşa edilen büyük cami onarım görmüş ve minber ilave edilmiştir. Yemen'deki Taiz şehrinde bulunan Ahmed ibn Avlân Camii onarım görmüş, ilaveler yapılmış ve Şeyh Hazâz ile Şeyh Ahmed el-Sendî türbeleri inşa edilmişti.⁸⁸ Kuyucu Murad Paşa, Şam beylerbeyi olduğunda ise Mekke ve Medine'deki muhtaçlara yardım için bir vakıf tesis edilmiştir.⁸⁹ Ayrıca XVII. yüzyılın önemli tarihçilerinden Kâtip Çelebi, Şam'da Emeviye Camii yakınında bulunan Murad Paşa Çarşısı'ndan söz etmiştir. Kuyucu Murad Paşa tarafından ayrıca Mısır'da da bir vakıf tesis edilmiştir.⁹⁰

2.3.2 Sadrazam Bayram Paşa (1637-1638)

Sultan IV. Murad'ın (1623-1640) yakınında bulunan Sadrazam Bayram Paşa, yeniçeri ocağından yetişmiş önemli bir devlet adamıdır. Yeniçeri kul kethüdası ve ardından yeniçeri ağası olan Bayram Paşa, Sultan I. Ahmed'in kızı Hanzâde Sultan ile evlenmiştir. 1625 yılında Mısır valiliği yapan Bayram Paşa, üç yıl Mısır'da kalmış, Hüsrev Paşa'nın entrikaları nedeniyle azledilmesinin ardından Sultan IV. Murad döneminde (1623-1640) tekrar kubbe veziri olmuştur. 1633 yılında ise Rumeli beylerbeyi olarak göreve başlamasının ardından Sofya'da tımar ve zeametlerde ıslahat yapmak üzere eşkâl defterlerini tanzim ettirmiştir. 1635 yılında Sultan IV. Murad'ın Revan Seferi'nde sadaret kaymakamı olmuş, bu görevde iken 1637 yılında Tabanıyassı Mehmed Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirilmiştir. Sadrazam olunca İran cephesine gönderilerek, Sultan IV. Murad'ın Bağdat Seferi'ne katılmıştır. Sultanın maiyetinin Halep'ten Urfa'ya hareket ettiği sırada Urfa yakınlarındaki Celab'ta 1638 yılında aniden hayatını kaybetmiş ve İstanbul'da külliyesi dâhilindeki türbesine defnedilmiştir.⁹¹

⁸⁸ Ahmet Reşit PAŞA, **Tarih-i Yemen ve San'a**, Cilt: I-II, Haz. Sadettin Baştürk, Tashan Kitap Yayınları, Ankara, 2013, s. 166.

⁸⁹ Mustafa GÜLER, **Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüzyıllar)**, Tarih ve Tabiat Vakfı TATAV Yayınları, İstanbul, 2022, s. 106.

⁹⁰ Detaylı bilgi için bkz. Abdulkasım GÜL, **Kuyucu Murad Paşa**, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015, s.143-144. Bunun dışında, Kuyucu Murad Paşa tarafından Anadolu'da Erzurum ve Antalya'da yapılar inşa edildiği öne sürülmüşse de, güncel çalışmalarda bu yapıların farklı bir Murad Paşa'ya ait olduğu tespit edilmiştir.

⁹¹ İsmail Hâmi DANIŞMEND, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, Cilt: 5, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 35; UZUNÇARŞILI, **Büyük Osmanlı Tarihi IV**, 385-386; Joseph Von HAMMER-PURGSTALL, **Osmanlı Devleti Tarihi**, IX, Üçdal Neşriyat İstanbul, 1985, s. 239; Mehmed SÜREYYA, **Sicill-i Osmanî**, II, Haz. Nuri Akbayar, Çev. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt

Balkanlarda özellikle Yunanistan'da Kavala, Gümölcine, Yenice, Drama ve Selanik'te hasları bulunan Bayram Paşa⁹², Sultan I. Ahmed'in (1603-1617) damadı ve Sultan IV. Murad'ın (1623-1640) sadrazamı olarak İstanbul'da kendi adına Haseki, Cerrah Paşa semtinde inşa ettirmiş olduğu külliyesi, dönemin küçük ölçekli ve medrese merkezli külliyeleeri arasında yer alan önemli yapı topluluklarından birisi olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte Evliya Çelebi, Sultan IV. Murad'ın emri üzerine İstanbul şehir surlarında ve Galata'da onarım çalışmalarını yürüten Sadrazam Bayram Paşa'nın Ayasofya yakınında ve Kuzguncuk'taki konaklarından, ayrıca İstanbul'da Esir Hanı ve Bayram Paşa Hamamı olarak anılan yapılarından ismen bahsetmesine karşın Amasya'daki kervansarayı, Adana-Akköprü arasındaki kervansaray/Çakıd Han ve Eğridere'de yeniden inşa edilen hisarından detaylıca söz eder. Bayram Paşa'ya ait Kepkepciler içinde söz ettiği fevkânî camî, muhtemelen Ayvansarâyî'nin eserinde anılan Kepekciler Mescidi'dir.⁹³

Ayvansarâyî'nin Hadîkatü'l-Cevâmî' adlı eserinde, Emîr Buhârî Tekyesi Mescidi, Pirincci Mescidi, Hacı Bayrâm Haftânî Mescidi, Alâeddin Mescidi, Fenârî İsâ Mescidi, Kepekciler Mescidi, Otakcılar Mescidi, Hammam Mescidi ve Bulgurlu Mescidi olmak üzere İstanbul'da çok sayıda mescide minber eklettiği açıklanmıştır.⁹⁴

Anadolu'da da çeşitli imar faaliyetlerini üstlenen Sadrazam Bayram Paşa'ya dair Na'ima Tarihi'nde seferler sırasında Anadolu'daki şehirlerden geçerken, Amasya'daki su sıkıntısını görmesi üzerine kendi bütçesinden su getirip çeşmeler yaptırdığı ve bir vakıf tahsis ederek Amasya ve Kayseri'de Mevlevihaneler inşa ettirmiş olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca Niğde'de harap durumda olan han ve dükkânların onarımını yaptırmıştır.⁹⁵ Konya Ereğlisi'nde, Ekmekçioğlu Ahmed Paşa ve Seyitgazi'de Dilaver Paşa tarafından inşa edilen hanları tamamlatmış,⁹⁶ Birecik'te top dökümhanesi inşa ettirmiştir.

Yayınları, İstanbul, 1996, s. 360; Yusuf HALAÇOĞLU, "Bayram Paşa", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: V, İstanbul, 1992, s. 266.

⁹² Gülnur Hediye ÇINAR, **Sadrazam Bayram Paşa ve İcraatları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, 2016, s. 41-42.

⁹³ ÇELEBİ, **Seyahatname I**, s. 24, 139, 145, 146, 150, 200, 237; ÇELEBİ, **Seyahatname II**, s. 92; ÇELEBİ, **Seyahatname III**, s. 28; ÇELEBİ, **Seyahatname V**, s. 282.

⁹⁴ AYWANSARAYÎ, **Hadîkatü'l-Cevâmî**, s. 84, 104, 132, 206, 215, 240, 369, 535, 662.

⁹⁵ Na'ima Mustafa EFENDİ: **Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)**, Haz. Mehmet İpşirli, IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara, 2014, s. 858-859; UZUNÇARŞILI, **Büyük Osmanlı Tarihi IV**, s. 386.

⁹⁶ İsmet İLTER, **Tarihi Türk Hanları**, KGM Matbaası, Ankara, 1969, s. 95-96.

2.3.3-Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa (1638-1644)

Sultan IV.Murad'ın saltanatının (1623-1640) son yıllarında sadrazamlığa getirilen ve Sultan I. İbrahim'in taht yıllarının (1640-1648) başına dek bu görevi sürdüren Kemankeş Kara Mustafa Paşa, ıslahatçı kimliği ve dönemin meşhur mimarı Kasım Ağa ile yakın dostluğu nedeniyle önemli tarihi kişiliklerden birisidir. Arnavut asıllı Kemankeş Kara Mustafa Paşa, yeniçerilikten yetişmiş olup, çorbacı/bölük kumandanı, kul kethüdası, sekbanbaşı ve yeniçeri ağası olduktan sonra, Revan Seferi'ne katıldığı süreçteki hizmetlerinden dolayı kaptan-ı deryalığa getirilmiştir. Kaptan-ı derya olduğu sırada Akdeniz'de bulunan kadirga sayısını kırka yükseltmiştir. Aynı zamanda sadaret kaymakamlığı görevini de yürüten Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Sultan IV. Murad'ın Bağdat Seferi'ne katılarak, sadrazamın hayatını kaybetmesi üzerine 19 Şaban 1048 H./Aralık 1638 M. yılında sadrazamlığa getirilmiştir.⁹⁷

Kaptan-ı deryalık görevini bir yıl daha sürdürerek, donanmayı güçlendirmek için çalışan Kemankeş Kara Mustafa Paşa, aynı zamanda Kösem Sultan ile birlikte devlet yönetimini ele almış ve yolsuzlukları gidermeye çalışmıştır. Bu bağlamda yaptığı tahrir-i vilayet ıslahatları oldukça önemlidir. Kapıkulu ocaklarında yeniçeri ve süvari sayısını azalttığı gibi, tam ayarlı sikke kestirmiş ve saray mensuplarının ulufelerini Divan-ı Hümayun'a bağlatmıştır. Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın çabaları sonuç vermiş, gelir-gider dengesi sağlanmış ve artan gelir hazineye aktararak, hazinenin dolması sağlanmış ve 6000 kese tasarruf edilmiştir. Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın devlet bütçesini iyileştirmeye yönelik faaliyetleri, sonraki dönemde Tarhuncu Ahmed Paşa bütçesinin temelini oluşturmaktadır.⁹⁸

Kemankeş Kara Mustafa Paşa, kendisi gibi Arnavut asıllı olan Mimar Kasım Ağa ile dostluk ilişkisi kurmuştur. Kasım Ağa, mimarlığından ziyade siyasete olan ilgisi ve dönemin önemli tarihi kişilikleriyle olan ilişkisi dolayısıyla tanınmaktadır. Tarihsel kaynaklarda Kasım Ağa'nın devlet yararına gördüğü fikirlerini Kemankeş Kara Mustafa Paşa aracılığıyla yaptırdığı öne sürülmüştür. Sadareti sırasında sultanın musahibi Mustafa Paşa ile mücadele içinde olan Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Sultan

⁹⁷ UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 390; İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 246; Joseph Von HAMMER-PURGSTALL, *Osmanlı Devleti Tarihi*, X, Üçdal Neşriyat İstanbul, 1985, s. 36.

⁹⁸ UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 390; İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 246.

I. İbrahim döneminde öcünü almış olsa da, Valide Mahpeyker Kösem Sultan ile arası açılmış ve Sultan İbrahim'in silahdarı olan Yusuf Paşa, Sultanzâde Mehmed Paşa, Nasuh Paşa ve Cinci Hoca gibi isimler ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Kul kethüdası Hüseyin Ağa'nın önerisiyle, rakiplerini ortadan kaldırmak için yeniçerileri isyana teşvik etme planlarının ortaya çıkması üzerine, 1053 Zilkade H./1644 Ocak M. tarihinde idam edilerek, Çarşıkapı'daki külliyesi içindeki türbesine defnedilmiştir. Bu sırada yakın dostu mimar Kasım Ağa görevinden azledilmiştir.⁹⁹

Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın hayatını kaybetmesinin ardından sarayında kese içinde 30000 duka/filori bulunmuştur.¹⁰⁰ Günümüze ulaşan vakıf ve arşiv kayıtlarından İstanbul başta olmak üzere Balkanlar'da, Anadolu'da Çanakkale ve Sivas'ta çok sayıda mal varlığı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰¹ Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın vakfiyesinden, vakfa ait yapıların ve vakfın gelir kaynaklarının büyük çoğunluğunun İstanbul'da yer aldığı görülmektedir.¹⁰² Vakfın mütevellisinin ise Kemankeş Kara Mustafa Paşa hayatta olduğu sürece, yakın dostu Mimar Kasım Ağa olması, aralarındaki yakınlığı gözler önüne sermektedir.

Kemankeş Kara Mustafa Paşa, İstanbul başta olmak üzere Anadolu ve Balkanların çeşitli şehirlerinde çok sayıda yapı inşa ettirmiştir. Söz edilen yapıların başında İstanbul, Çarşıkapı'da kendi adına inşa ettirmiş olduğu külliyesi gelmektedir. Divanyolu üzerindeki çalışmalar sırasında feda edilen bu külliyenin yanı sıra, Galata'da bir kiliseyi camiye çevirtmiş (Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii), Karagümrük ve Balat arasındaki Salmatomruk'ta yine kiliseden camiye çevrilen Odalar Camii ve İskender Paşa Camii'ni yeniden inşa ettirmiştir. Ayrıca Yelkenci Hanı

⁹⁹ Na'ima Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na'imâ IV*, s. 985, 998, 1026; UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 387-389; İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 249; HAMMER, *Osmanlı Devleti Tarihi X*, s. 29-35.

¹⁰⁰ HAMMER, *Osmanlı Devleti Tarihi X*, s. 34.

¹⁰¹ Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın İstanbul'da 17 dükkân, Yenikapı'da Mevlevihâne yakınında, Fatih-Sarıgez'da, Balatkapısı'nda arazileri mevcuttur. Bununla birlikte, Sultan I. İbrahim tarafından temlik edilen, Eğriboz Adası'ndaki Talanda Nahiyesi'nde çok sayıda köy, mezra ve toplamda 141 arazi, Labseki ve Çanakkale arasında Özbekbaba Köyü'nde 175 arsası vardır. Ayrıca Sivas Yenihan'da 3 değirmen, köy ve mezzalar vakfın gelir getiren mal varlığı arasında sayılmaktadır. Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın mal varlığına dair detaylı bilgi için bkz. Hüseyin KAHRAMAN, *Kemankeş Kara Mustafa Paşa Vakıfları*, Yüksek Lisans Tezi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, 2019, s. 78-89. Anılan bölgeler dışında Kocaeli, Tırhala, Paşaeli, Delvine, Niğbolu, İlbasan, Silistre, Köstendil ve Mora sancaklarında da hasları vardır. Abdülkadir ÖZCAN, "Kemankeş Kara Mustafa Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 25, Ankara, 2002, s. 249.

¹⁰² KAHRAMAN, "Kemankeş Kara Mustafa Paşa", s. 45.

Mescidi'ni inşa ettirmiş ve Terkîm Mescidi'ne minber ekletmiştir. Fatih'te Sarıgez Mahallesi'nde, Üsküdar'da Selman Ağa Çarşısı'nda ve Silivri'de çeşmeleri vardır. İstanbul dışında, Tokat ve Sivas arasındaki Mehmed Paşa Hanı'nı yenilemiştir. Bununla birlikte, Kemankeş Kara Mustafa Paşa tarafından Sivas'ta cami, hamam ve iki han inşa edilerek, Sivas Yenişehir yerleşiminin oluşmasını sağlanmıştır. Edirne'de Mihal Bey Köprüsü'nün onarımını yaptırmış, Çorlu'da ve Filibe-Tatarpazarcığı arasındaki Kuruçay üzerinde köprü ve Eğri'de hamam, mektep, baruthane inşa ettirmiştir. Kökeninin dayandığı Rumeli'de yolların inşasına ayrı bir önem vermiştir. Bunun dışında, Mekke'de Arafat'tan gelen suyun arttırılmasını sağlamış ve Kâbe yolundaki Ayn-ı Zeka kalesini inşa ettirmiş, Bağdat Surları'nın onarımını yaptırtmıştır.¹⁰³

2.3.4 Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa (1556-1661)

Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete gelmesiyle artık Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir dönem başlamıştır. Arnavut asıllı Köprülü Mehmed Paşa, gençlik yıllarında saraya alınarak, Saray Matbah-ı Helvahanesi'ndeki hizmeti sırasında Hasodalı Boşnak Hüsrev Ağa'nın Sultan IV.Murad'ın saltanat yıllarındaki (1623-1640) silahdarlığı sırasında Enderun'da Büyük Oda'ya alınarak, Hazine Odası'na terfi etmiş, oradan da Süvari Bölüğü'ne çıkarılmış, ardından Yeniçeri Ağası olarak saraydan çıkan Enderun'daki hamisi Hüsrev Ağa'nın vezirliğinde hazinedar olmuştur. Hüsrev Ağa'nın katledilmesinden sonra voyvodalıklarda, İhtisap Ağalığı'nda ve Cebecibaşılık'ta bulunmuş, kapıcılar kethüdası ve mirahur olup Sultanzâde Mehmed Paşa'nın sadaretinde beylerbeylik ile Trabzon Valiliği'ne tayin edilmiştir. Ardından Sultan I. İbrahim'in tahtta bulunduğu süreçte (1640-1648) Şam Eyaleti'nde mütesellim olmasının ardından Şam Beylerbeyi olmuştur. Kudüs Sancağı, daha sonra da Trablus-Şam Beylerbeyi olmuştur.¹⁰⁴

¹⁰³ AYVANSARAYÎ, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 81, 112, 241, 432; Ömer Lütfi BARKAN, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: II, Ankara, 1942, s. 356; HAMMER, *Osmanlı Devleti Tarihi X*, s. 36-37; KAHRAMAN, "Kemankeş Kara Mustafa Paşa", s. 69, 73; ÖZCAN, "Kemankeş Kara Mustafa Paşa", s. 250.

¹⁰⁴ UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 414-417; DANIŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi V*, s. 42.

Yakın dostu Mimar Kasım Ağa'nın tavsiyesi üzerine kubbe vezirliğine getirilmiş olmasına karşın, Sadrazam Gürcü Mehmed Paşa tarafından vezirliğinin alınmasıyla, beylerbeyi rütbesiyle Köstendil Sancağı verilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmış ve yakın dostu Mimar Kasım Ağa da sürgün edilmiştir. Ardından Sadrazam İbşir Paşa tarafından Trablus-Şam Valiliği tevcih edilmiş ise de, İbşir Paşa'nın katli üzerine Trablus-Şam valiliğinden alınmış ve İstanbul'a geri dönmüştür. Mimar Kasım Ağa aracılığıyla Şamîzâde gibi kimselerle dostluk ilişkisi kuran Köprülü Mehmed Paşa, Mimar Kasım Ağa'nın büyük çabalarıyla 25 Zilkade 1066 H. /14 Eylül 1656 M. yılında sadrazamlığa getirilmiştir. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadareti, harem ve Yeniçeri Ocağı'nın yönetimdeki baskınlığının ortadan kalkması bakımından oldukça önem taşımaktadır.¹⁰⁵

Köprülü Mehmed Paşa, sadrazam olarak göreve getirildiğinde karşılaştığı sorunların başında hazinenin boşalması, Venedik'in Boğaz'ı koruyan Limni ve Bozcaada'yı ele geçirerek İstanbul'u tehdit eder durumda bulunması, Kadızadelilerin toplumda yarattığı dini-sosyal kargaşa ve Anadolu'nun asayiş altına alınmasının zorunluluğu gelmekteydi. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadaretiyle öncelikle haremın devlet yönetimindeki müdahalesi ortadan kaldırıldığı gibi, toplumda büyük sorun yaratan Kadızadeliler İstanbul dışına sürgün edilmiştir. Ardından mali durumu düzeltmek adına bütçede kısıtlamalar yapılmış ve en büyük tehditlerden biri durumundaki Venedik meselesinin çözümü için Osmanlı donanmasını güçlendirmeye yönelik önlemler alınmıştır. Sonuç olarak Venedik donanması, Bozcaada'ya çekilmesi üzerine Osmanlı donanması Midilli'de bekleyen Kapudan Paşa'ya götürülebilmiş ve Bozcaada ele geçirilmiştir.¹⁰⁶

Köprülü Mehmed Paşa'nın bir sonraki müdahalesi Erdel meselesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün zayıflamasıyla hâkimiyeti altındaki bölgelerdeki kontrolünün de zayıflamasıyla birlikte özerk bir krallık durumundaki Erdel'in Habsburglar ile yakın ilişki kurmasına yol açmıştır. 1618 ve 1648 yılları arasında Avrupa'da Protestanlar ve Katolikler arasında *30 Yıl Savaşları* yaşanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu başlangıçta kendi iç meseleleriyle uğraştığı için

¹⁰⁵ UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 414-417; DANIŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi V*, s. 43.

¹⁰⁶ İNALCIK, *Devlet-i Aliyye III*, s. 27-33.

mezhep savaşlarının dışında kalmışsa da, Erdel, Boğdan ve Eflak'ın bu savaşlara dâhil olmasıyla birlikte müdahil olmak durumunda kalmıştır. Erdel Prenslığı özellikle Prostestan cephede etkin olmuştur. Osmanlılar ise Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) devrinden beri Protestanları desteklemiştir. Erdel Prenslığı başındaki Rakoczi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Venedikliler ile yaşanan savaş döneminden faydalanarak, bağımsız hareket etmeye başlamış, Eflak ve Boğdan'ı ittifakına katarak, Lehistan'ı istila etmek istemiştir. Bunun üzerine Köprülü Mehmed Paşa, Erdel üzerine 1657-1658 tarihinde sefere çıkarak, Eflak ve Boğdan'ı kontrolü altına almıştır. Yıllık haraç 15000 altın dukadan 40000 dukaya çıkarılmış, savaş tazminatı olarak ise yarım milyon taler istenmiş ve Rakoczi'nin mallarına da el konulmuştur.¹⁰⁷

Köprülü Mehmed Paşa'nın bir sonraki hamlesi ise Anadolu'daki başkaldırı hareketlerine son verilerek bölgenin asayiş altına alınması üzerine olmuştur. Söz konusu ayaklanmalar sırasında Köprülü Mehmed Paşa'nın azli istenmiş, devlet erkânı Köprülü Mehmed Paşa'dan çekindiği için içten içe Abaza Hasan Paşa isyanının başarılı olmasını istemiş ise de Sultan, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'yı desteklemiştir. Abaza Hasan Paşa'nın öldürülmesiyle isyan hareketi bastırılmıştır. Ardından Üsküdar'dan Arabistan'a kadarki tüm topraklar teftiş edilmiş ve tüm usulsüz uygulamalar ortaya çıkarılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'na oldukça yarar sağlayan söz konusu faaliyetlerinin ardından 7 Rebiulevvel 1072 H. /31 Ekim 1661 M. tarihinde Köprülü Mehmed Paşa vefat etmesi üzerine Divanyolu'ndaki külliyesi dâhilindeki türbesine defnedilmiştir.¹⁰⁸

Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa, siyasi ve askeri başarılarının yanı sıra mimari faaliyetleri bakımında da önemli bir bânidir. İstanbul başta olmak üzere Anadolu, Balkanlar ve Suriye coğrafyasında bir çok bölgenin iskâna açılımlarında ve bayındır hale getirilmesinde büyük katkısı olmuştur. Köprülü Mehmed Paşa tarafından İstanbul, Divanyolu'nda kendi adına bir külliye inşa edilmiş olup, anılan külliye ve bölgenin su ihtiyacını karşılamak amacıyla XVII. yüzyılın en uzun su yolu inşa edilmiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁷ İNALCIK, **Devlet-i Aliyye III**, s. 41-47.

¹⁰⁸ İNALCIK, **Devlet-i Aliyye III**, s. 51-60.

¹⁰⁹ AYYANSARAYÎ, **Hadîkatü'l-Cevâmi'**, s. 241; Kazım ÇEÇEN, **Halkalı Suları**, İSKİ Yayınları, İstanbul, 1991, s. 101.

Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa tarafından Anadolu’da inşa edilen yapılar arasında Samsun, Vezirköprü’de namazgâh, musalla, çeşmeler, konak, suyolları, mektep ve sebil, Tokat Turhal’da han, 5 dükkân, Adana’da han, Karadeniz’de deniz feneri inşası, Amasya, Gümüşhacıköy’de cami, hamam, iki han, mektep inşası, Malatya, Hekimhan’da cami, palanga inşası, Hekim Hanı onarımı, Safranbolu’da cami ve mektep inşası, Ayrıca Bilecik’in Vezirhan kasabasında cami, mektep, iki çeşme, han, 20 dükkân, 4 değirmen, hamam, ekmekçi fırınından ibaret bir menzil külliyesinin inşası, bölgenin iskâna açılmasını sağlamıştır. Ayrıca Köprülü Mehmed Paşa tarafından Bozcaada’da Mıhçı Camii’nin yeniden inşası, mektep, mescid, 34 oda, han, hamam, kahvehane, ahır, dolap kuyusu, 84 dükkân, 9 yel değirmeni, ekmekçi fırını, adanın dış mahallesinde hamam, 2 debbağhane inşa edilmiştir.¹¹⁰

İdlip’te inşa edilen kale, cami, han, darüşşifa ve imaret sayesinde bölge yerleşime açılmıştır. Köprülü Mehmed Paşa’nın kökeninin dayandığı Balkanlarda önemli inşa faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu bağlamda Yanova’da cami, 2 mektep, 44 dükkân, evler ve değirmen, Varad ve Ruznik’te çeşitli türde yapılar inşa edilmiştir. Arad’da cami, imaret, han, 10 dükkân ve Arad Köprüsü yeniden inşa edilmiştir. Köprülü Mehmed Paşa, doğum yeri olan Ruznik’te ise bir cami ve mektep inşa ettirmiştir.¹¹¹

2.3.5-Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa (1661-1676)

Köprülü Mehmed Paşa’nın 7 Rebiulevvel 1072 H. /31 Ekim 1661 M. tarihindeki vefatının ardından sadaret mührü, büyük oğlu Fazıl Ahmed Paşa’ya teslim edilmiştir. Fazıl Ahmed Paşa, İstanbul’da medrese tahsili görmüş ve Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi’nin talebesi olarak mülazim olmasının ardından hariç, dahil ve sahn olmak üzere farklı medrese düzeylerinde müderrislik görevinde bulunmuştur. Köprülü Mehmed Paşa sadareti sırasında ulema sınıfındaki bozulmalardan dolayı oğlu Fazıl Ahmed Paşa’yı ilmiye sınıfından çıkartarak, Zilhicce 1069/Ağustos 1659 Erzurum valiliğine göndermiştir. Daha sonra Şam ve Halep valiliğinde bulunan Fazıl Ahmed Paşa, Köprülü Mehmed Paşa’nın son zamanlarında İstanbul Kaymakamı olmuştur.

¹¹⁰ UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 417; SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî IV*, s. 1061; Bayraktar; 2005, s. 227, 267; Sultan Murat TOPÇU, *Gücün Mimariye Yansıması Köprülüler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 37-57.

¹¹¹ TOPÇU, *Köprülüler*, s. 44-56.

Babasının hastalığı üzerine sadaret kaymakamı olan Fazıl Ahmed Paşa, Köprülü Mehmed Paşa'nın vefat etmesinin ardından ise 7 Rebiulevvel 1072 H. /31 Ekim 1661 M. yılında sadrazamlığa getirilmiştir.¹¹² Yaşamı genellikle cephelerde savaşıarak geçen Fazıl Ahmed Paşa, göreve geldiğinde ilk olarak Erdel meselesini ele almıştır. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığında tam olarak sonuç alınamayan Erdel meselesinin çözümü için büyük bir ordu ile sefere çıkmış, ancak bu sırada Venedikliler ile savaş devam ettiği için, barış yapılmak zorunda kalınmış ve 1661-1664 yılları arasında süren savaş sonucunda Vasvar Antlaşması imzalanmıştır. Ardından güçlü bir donanma ile Girit Seferi'ne çıkan Fazıl Ahmed Paşa, bu seferden başarıyla dönmüştür.¹¹³

Erdel ve Girit seferlerinin ardından Ukrayna'da Lehistan ve Rusya'da Kazak meselesi büyük bir tehdit olarak görülmüştür. Fazıl Ahmed Paşa, Lehistan meselesini çözmek için sefere çıkmış ve sefer dönüşü, Şaban 1087 H./3 Kasım 1676 M. yılında vefat etmesi üzerine Divanyolu'nda Köprülü Külliyesi dâhilindeki Köprülü Mehmed Paşa Türbesi'ne defnedilmiştir.¹¹⁴ Yaşamını yitirmesinin ardından bin kese akçesi Hazine-i Hümayun'a alınmış ve mal varlığı ise kardeşi Fazıl Mustafa Bey ve kız kardeşine miras olarak aktarılmıştır.¹¹⁵

Özellikle fıkıh ve kelâm konusunda yüksek bilgi sahibi ve güzel yazı yazma sanatı konusunda oldukça maharetli olan Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa, hattatları himaye etmiş ve istinsahlar yaptırmıştır.¹¹⁶ Bununla birlikte sadrazamlık yıllarında alınan bölgelerde imar faaliyetlerinde bulunmuş ve vakfına çeşitli bölgelerin gelirlerini dâhil etmiştir. Bu bağlamda Uyvar'daki vakfına 2 kasaba, 4 köy, 11 arazi, at değirmeni, Nyitra üzerinde 2 değirmen, kale yakınında arsa ve bahçeler kayıtlıdır.¹¹⁷

Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın başkent İstanbul'daki yapı etkinliklerinin yanı sıra, Anadolu ve Anadolu dışındaki şehirlerde de inşa ettirmiş olduğu çeşitli türdeki yapıları ve vakıfları açısından çağın güçlü bânileri arasında yer alır. İstanbul'da,

¹¹² UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 418.

¹¹³ UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 418-419; DANIŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi V*, s. 43.

¹¹⁴ UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 418-419; DANIŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi V*, s. 43.

¹¹⁵ TOPÇU, *Köprülüler*, s. 183.

¹¹⁶ UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 419.

¹¹⁷ Josef BLAŠKOVÍČ, "Sadrazam Köprülüzade Ahmed Paşanın Ersekujvar Bölgesindeki Vakıfları 1664-1665", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 9, 1978, s.300.

Divanyolu'nda babası Köprülü Mehmed Paşa tarafından inşa edilen Köprülü Külliyesi'ne bir kütüphane ekleten Fazıl Ahmed Paşa, sahip olduğu kitapları da oraya vakfetmiştir.¹¹⁸ Ayrıca İstanbul, Çemberlitaş'ta Köprülü Mehmed Paşa tarafından inşa edilen Vezir Hana bir mescid ilave ettirmiştir.¹¹⁹

Fazıl Ahmed Paşa, sadrazamlığı döneminde birçok şehrin bayındır hale gelmesinde ve yeni yerleşim merkezlerinin kurulmasında önemli rol oynamıştır. İzmir'de şehrin önemli caddelerine kaldırım taşları döşetmiş, cami, bedesten, 57 çeşme, 93 dükkân, gümrükhane, 2 han, hamam ve frenkhane inşa ettirmesinin yanı sıra kente su temin edilmesi amacıyla suyolu, su kemerleri ve 57 çeşme inşa ettirmiştir.¹²⁰ Bununla birlikte Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa tarafından Vezirköprü'de medrese ve Edirne'de saray inşa edilmiştir.

Anadolu dışında da çok sayıda arsası bulunan Fazıl Ahmed Paşa tarafından Kaniçe'de bir kilise camiye çevrilmiş, han, 6 ev, 10 değirmen, muallimhane ve kütüphane inşa edilmiştir. Bununla birlikte Belgrat'ta darü'l-kurra, 15 çeşme, 8 su terazisi, 2 şadırvan, han, 11 dükkân, 2 ev inşa etmiş olup, burada arazileri de vardır. Bunun dışında, Estergon Kalesi civarında cami, 15 ev, su kuyusu, silahhane, 15 değirmen inşa edilmiştir. Girit-Kandiye'de cami, hamam, 90 dükkân, 17 ev, 11 su kuyusu inşa edilmiş ve buradaki arazinin gelirleri vakfedilmiştir. Bu bağlamda Kandiye'de Magarites ve Agios Thomas köyleri, Fazıl Ahmed Paşa'nın vakıfları arasında kaydedilmiştir.¹²¹

¹¹⁸ AYYANSARAYÎ, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, s. 235.

¹¹⁹ UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. s. 420.

¹²⁰ TOPÇU, *Köprülüler*, s. 193-198.

¹²¹ TOPÇU, *Köprülüler*, s. 184-198.

2.3.6-Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1676-1683)

Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın Şaban 1087 H./3 Kasım 1676 M. yılında hayatını kaybetmesi üzerine Merzifonlu Kara Mustafa Paşa sadrazamlığa getirilmiştir. Babası Oruc Bey'in 1048 H./1639 M. tarihli Bağdat Seferi sırasında hayatını kaybetmesinin ardından Oruc Bey'in yakın dostu Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın (1556-1661) himayesine giren Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Köprülü Mehmed Paşa'nın oğlu Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa (1661-1676) ile birlikte yetiştirilmiş ve Köprülü Mehmed Paşa'nın kızıyla evlendirilmiştir. Köprülü Mehmed Paşa sadrazam olduğunda, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa telhisci olarak görev almış, Erdel Seferi sırasında 1068 H./1658 M. tarihinde ikinci imrahorluğa terfi etmiştir. Ardından 1070 H./1660 M. yılında Silistre beylerbeyi, bir sene sonra da vezirlik payesiyle Diyarbakır valisi olmuştur. Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlığı sırasında (1661-1676) 1072 H./1661 M. tarihinde ise kapudan paşa olarak atanmıştır. Fazıl Ahmed Paşa'nın Avusturya Seferi'ne serdar tayin edilmesi üzerine, -kapudan paşalık da üzerinde kalarak- 1073 H./1663 M. yılında sadaret kaymakamı olmuş, Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın seferden dönmesi üzerine, kapudan paşalık görevine devam etmiştir. Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın bu kez de 1076 H./1665 M. yılında Girit Seferi'ne serdar tayin edilmesiyle yeniden sadaret kaymakamı olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kapudan paşalık görevi sona ermiş ve 1081 H./1670 M. yılına kadar bu görevi sürdürmüştür. Ardından üçüncü vezir olarak Divan'da kalmış ve sadrazamın Lehistan Seferi sırasında tekrar sadaret kaymakamı olmuştur. Fazıl Ahmed Paşa'nın yaşamını yitirmesi üzerine 1087 H./1676 M. tarihinde üzerine sadrazam olarak göreve getirilmiştir.¹²²

Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Lehistan ile Zuravna Barış Antlaşması imzalanmasının ardından ilk olarak Ukrayna'da Osmanlı kontrolünü sağlamak için çalışmıştır. Ardından Orta Macaristan bölgesini tümüyle hâkimiyeti altına almanın yanı sıra, Viyana'yı da ele geçirerek, Orta Avrupa meselesini çözüme ulaştırmak için harekete geçmiştir. Avusturyalıların Fransızlar ile olan savaşından mağlup ayrılmasını fırsat olarak gören Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Nemçe Seferi'ne çıkmıştır. Bu sırada Batılı devletlerin, Osmanlı İmparatorluğu karşısında Papa'nın çatısı altında

¹²² UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 420-422.

birleşmesiyle işler içinden çıkılmaz bir hâl almış ve Osmanlılar bozguna uğramıştır. Viyana yenilgisi Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir dönemin başlangıcı olmuş, Avrupa'nın tüm teknik üstünlüğünü benimsemiş olan Habsburgların yararına çıkan yeni güçler dengesini yani Batının üstünlüğünü tanımaya başlamıştır.¹²³ Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Viyana mağlubiyetinin ardından Belgrad'a döndükten sonra 1095 H./1683 M. yılında infaz edilmiş ve Edirne Sarıca'daki Paşa Camii haziresine gömülmüştür.¹²⁴

Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından inşa edilen yapı faaliyetlerinin başında İstanbul'da Divanyolu üzerindeki Çarşıkapı'da Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi gelir. Medrese merkezli ve küçük ölçekli bu külliye, mimari özellikleri bakımından XVII. yüzyıl beğenisine uygundur. Bunun yanı sıra Hoca Paşa Mahallesi (Kara Mustafa Paşa Mescidi), Galata (Yağkapanı Camii), Yedikule, Zeytinburnu (Kassâblar Mescidi) ve Tekye adıyla anılan bölgede (Tekye Mescidi) mescid/cami inşa ettiren Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın, Süleymaniye'nin aşağısındaki Kepenekçi Sinan Camii yakınında sarayı ve altında bir çeşmesi vardı. İstanbul'da han, gümrük kurbunda saray, 2 çeşme, Yedikule dışında han, hamam, çeşme, selh-hâne, Topkapı'da hamam, köşk, Eyüp'te köşkler, Ortaköy'de Yahudihane, Kazlıçeşme/Zeytinburnu'nda çeşme ile Karaköy'de Sorguççu Hanı inşa ettirmiştir. Ayrıca Galata'daki camisi altında üç dükkân bulunmaktadır.¹²⁵

İstanbul dışında memleketi Merzifon'da, Anadolu ve Anadolu dışındaki birçok şehirde inşa faaliyetlerinde bulunmuştur. Memleketi Merzifon'da cami, han, bedesten, şadırvan, kütüphane, sıbyan mektebi, hamam ve çeşmeler inşa ettirmesinin yanında Taşan Dağı'ndan su getirerek bölgenin ihtiyacını karşılamıştır. Kayseri'de Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya temlik edilen İncesu, eşkıyalardan temizlenerek, asayiş altına alınmış ve hızla bayındır hale getirmiştir. Burada menzil külliyesi ve çeşmeler inşa edilmiş olup, İncesu mukataası vakfına aittir. Ayrıca Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından İzmir'de 2 han, hamam, Çorum'da han ve 42 dükkânın yanı sıra Edirne'de çok sayıda arsası bulunan sadrazam çeşmeler, Katır

¹²³ İNALCIK, *Devlet-i Aliyye* s. 103-106, 185-198.

¹²⁴ UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 420-422.

¹²⁵ AYVANSARAYÎ, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, s. 235, 301, 385, 433; TANIŞIK, *İstanbul Çeşmeleri I*, s. 88; TOPÇU, *Köprülüler*, s. 220-221.

Hanı, Mudanya’da han, kahvehane, gümrükhane ve dükkânlar inşa ettirmiştir. Anadolu dışında, Halep’te Vezir Hanı inşa ettiren Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın. Cidde’de vakıfları olup, cami, han, hamam inşa ettirerek buraya su getirilmesini sağlamıştır. Kamanice’de ise cami, çeşme ve mektep inşa ettirmiştir.¹²⁶

2.4 Diğer Devlet Görevlileri

XVII. yüzyılda İstanbul’da bâni kimliğiyle öne çıkan diğer devlet görevlileri arasında Defterdar Ekmekçizâde Ahmed Paşa ve Kazasker Ebu’l Fazl Mahmud Efendi sayılır.

2.4.1 Defterdar Ekmekçizâde Ahmed Paşa

Cizyedar, mukaatacı ve defterdarlık görevlerini yürüten Edirneli Ekmekçizâde Ahmed Paşa, Satırcı Mehmed Paşa’nın komutasındaki Vaç Seferi’nde, ordu defterdarlığı görevinde bulunduğu 1007 H./1598-1599 M. tarihinde azledilerek, malları müsadere olunmuştur. Ardından Sultan I. Ahmed’in saltanat yıllarında (1603-1617) vezirlik payesiyle başdefterdarlık görevinde bulunmuştur. 1021 H./1612 M. yılında Rumeli ve daha sonra Halep valisi olmuştur. 1024 H./1615 M. yılında sadaret kaymakamlığına getirilen Ekmekçizâde Ahmed Paşa, 1026 H./1617 M. tarihinde sadaret değişimi sırasında üzüntüsü nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Oldukça varlıklı olduğu anlaşılan Ekmekçizâde Ahmed Paşa’nın hayatını kaybetmesinin ardından bin yük akçesine ulaşılmıştır.¹²⁷

İstanbul’da Vefa semtinde kendi adına medrese, sebil ve türbeden meydana gelen küçük bir külliye inşa ettiren Ekmekçizâde Ahmed Paşa’nın ikamet ettiği konağı da bu bölgede yer almaktaydı. Ayrıca Ortaköy’de de bir konağı olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁸ Türk İslâm Eserleri Müzesi’nde bulunan Süleymaniye Suyolları haritasındaki yazılara göre, Ekmekçizâde Ahmed Paşa’nın medresesine Süleymaniye Suyolu’ndan su verilmiştir.¹²⁹ Ayrıca bir berat kaydına göre Sultan Bayezid Suyolu’ndan Ekmekçizâde Ahmed Paşa’nın adı geçen medresesinin de bulunduğu

¹²⁶ UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 423; TOPÇU, *Köprülüler*, s. 211-219.

¹²⁷ Mehmed SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî*, I, Haz. Nuri Akbayar, Çev. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 208.

¹²⁸ ÇELEBİ, *Seyahatname I*, s. 212.

¹²⁹ ÇEÇEN, *İstanbul’un Osmanlı Dönemi Suyolları*, s. 138, 140.

Vefa'daki konağına su sağlanmıştı. Bu berat kaydı, yapının inşa tarihinden ve Ahmed Paşa'nın yaşamını yitirmesinden yaklaşık elli yıl sonraki 1664/1665 M. yılına tarihlenir.¹³⁰ Süleymaniye ve Şehzade külliyesi arasında kalan bu bölge, kentin Osmanlı devri ve öncesinde genellikle devlet adamları ve paşalar gibi varlıklı kimselerin konaklarının veya çeşitli mülklerinin bulunduğu bir semt olması açısından oldukça önem taşımaktaydı.

Ekmekçizâde Ahmed Paşa tarafından inşa edilen yapılar, kökeninin dayandığı Edirne'de ve Yunanistan'da yoğunlaşmaktadır. Söz konusu yapılar arasında Edirne'de Ekmekçizâde Ahmed Paşa Kervansarayı, Tunca Nehri üzerindeki Ekmekçizâde Ahmed Paşa Köprüsü, Ereğli'de bir han, Gümülcine'de Yeni Camii (1585), medrese, mektep, darüşşifadan meydana gelen bir külliye ve bu külliye gelir sağlamak üzere inşa edilen dükkânlar, han, hamam ve odalar sayılmaktadır. Bunun dışında Ekmekçizâde Ahmed Paşa tarafından Yenice Mahallesi'nde bir mescid ile Selanik'te Mevlevihane inşa edilmiş ve Mevlevihane'nin işlerliğini sürdürmesi adına bir vakıf tesis edilmiştir.¹³¹

2.4.2 Kazasker Ebu'l Fazl Mahmud Efendi

Mehmed Zuhûrî Efendi'nin oğlu ve Karaçelebizâde ailesine mensup olan Ebu'l Fazl Mahmud Efendi, müderris, molla ve Safer 1044 H./Ağustos 1634 M. tarihinde İstanbul kadısı olmuştur. Ardından Anadolu kazaskeri olmasından sonra azledilmiş, iki defa Rumeli kazaskeri ve Şevval 1062 H./Eylül 1652 M. tarihinde Galata kadısı olarak görev almıştı. Zilkade 1063 H./Ekim 1653 M. tarihinde reisülulemâ iken hayatını kaybetmesi üzerine Şehzadebaşı'nda defnedilmiştir. Kitap biriktirmeyi seven Ebu'l Fazl Mahmud Efendi'nin medrese, mektep ve çeşitli yapıları mevcuttur.¹³²

¹³⁰ **İstanbul Su Külliâtı Vakıf Su Defterleri Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)**, I, Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1997, s. 15-16.

¹³¹ SÜREYYA, **Sicill-i Osmanî I**, s.208; Cengiz PARLAK, "Gümülcine'de Kurulmuş Olan Defterdar Ahmed Efendi Vakfı (XVII-XVIII. Yüzyıllar)", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 10, 2015, s. 199-235; Cengiz PARLAK, "Selanik Mevlevihânesi (Evkâfı Ve Yönetim Sorunları)", **Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi** Sayı V/2, 2019, s. 47-76.

¹³² SÜREYYA, **Sicill-i Osmanî 3**, s. 236.

Şeyhülislâm Abdüzaziz Efendi'nin yakını olduğu anlaşılan Ebu'l Fazl Mahmud Efendi, entrikaları ile olduğu kadar¹³³ İstanbul'da adına inşa ettirdiği medrese dolayısıyla önemli bir bâni sayılmaktadır. Divanyolu'nda yer alan ve mimari kurgusu bakımından dönem zevkini yansıtan bu yapı günümüze ulaşamamıştır.

¹³³ Semavi EYİCE, “İstanbul'un Kaybolan Bir Eski Eseri: Kazasker Ebu'l-Fazl Mahmûd Efendi Medresesi”, **Tarih Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 14, 1959, s. 148-149.

3. OSMANLI DEVLETİ'NDE SANATÇI ÖRGÜTLERİ VE YAPI FAALİYETİ TEŞKİLÂTI

Osmanlı İmparatorluğu'nda sanatçıları saray adına himaye eden kuruluşların başında *Cemaât-i Hademe-i Ehli Hiref-i Hâssa/Saray Sanatçıları Teşkilâtı* gelmektedir. Osmanlı sarayının sanatsal ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan bu örgütün¹³⁴ temelleri muhtemelen Sultan II. Mehmed (1444-1446, 1451-1481) devrinde atılmış olup, Sultan II. Bayezid (1481-1512) zamanında gelişerek XIX. yüzyıla dek varlığını sürdürmüştür.¹³⁵ Mali açıdan Hazine Darbaşı'nın emrinde olan örgütün temel görevi sarayın imar ve bayındırlık işleridir.¹³⁶ Değişik türdeki sanatsal etkinlikleri destekleyen Cemaât-i Hademe-i Ehli Hiref-i Hâssa bünyesine; imparatorluk sınırları içerisindeki yetenekli kişiler, gayrimüslimlerin “devşirme” çocukları ve fethedilen bölgedeki kabiliyetli sanatçılar dâhil edilmiştir.¹³⁷

Cemaât-i Hademe-i Ehli Hiref-i Hâssa bünyesinde sanatkâr zümresine dâhil olan kişiler, ustalarının yanında yeteneklerine göre eğitilmekte idi. Hizmete başladığı andan itibaren az da olsa yevmiye verilir, yeteneği arttıkça yevmiyesi de artar ve zamanla kalfa ve usta olabilmektedir.¹³⁸ Başka bir sanat dalında daha yetenekli olduğu anlaşılan kimse, diğer bölüğe de alınabilmektedir. Ulûfeler ise Topkapı Sarayı'nda ikinci avludaki günümüze ulaşamayan Divanhane'den veriliyordu.¹³⁹

¹³⁴ Cemaât-i Hademe-i Ehli Hiref-i Hâssa yalnızca sanatçıları değil, cerrahlık, kehhâllik ve hatta güreşçiler gibi farklı meslek gruplarını veya branşları da içeren bir kuruluştur ve alanında ehil kişilerden meydana gelmektedir. Ayrıca saray teşkilatının kapıkulu halkından sayılmaktadır. Filiz ÇAĞMAN, “Mimar Sinan Döneminde Saray'ın Ehl-i Hiref Teşkilatı”, **Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1988, s. 73.

¹³⁵ Zeki SÖNMEZ, **Erken Klasik Osmanlı Mimarları ve Eserleri: Hayreddin, Yakub Şah, Alâeddin Ali**, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi İstanbul, 1998, s. 4.

¹³⁶ Söz konusu görevler hazine kethüdası tarafından Teberdaran-ı Zülüfliyan vasıtasıyla istenilen bölüğün kethüdası veya başına iletilmekteydi. ÇAĞMAN, “Ehl-i Hiref”, s. 74.

¹³⁷ Zeki SÖNMEZ, “Osmanlı Mimarisinin Gelişiminde Hassa Mimarlar Ocağı'nın Yeri, Örgütlenme Biçimi ve Faaliyetleri”, s. 185.

¹³⁸ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, “Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defterleri”, **Belgeler**, Cilt XI, Sayı: 15, 1986, s. 23.

¹³⁹ ÇAĞMAN, “Ehl-i Hiref”, s. 74-75.

Osmanlı sanatına büyük ölçüde yön veren Cemaât-i Hademe-i Ehli Hiref-i Hâssa, daha çok el sanatları ile uğraşan sanatçıları organize eden bir teşkilâttır. Sultanın sarayı ölçeğinde faaliyet gösteren teşkilâtın bünyesindeki üretim dalı toplamda elli yediye ulaşmıştır. Çoğunun çalışma alanları ve atölyeler Topkapı Sarayı'nda birinci avluda, eski Darphane binaları ve Gülhane Kapısı arasında yer almaktadır. Ancak teşkilât içindeki sanatçıların başka atölyelerde çalışma ve şahsi atölye kurma gibi bir takım hakları da mevcuttu.¹⁴⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nda inşaat ve onarım işlerini yürüten *Cemaât-i Mi'mâran-ı Hassa/Hassa Mimarlar Ocağı* ise Cemaât-i Hademe-i Ehli Hiref-i Hâssa'ya bağlı bir örgüttür. Hassa Mimarlar Ocağı'nın baş sorumlusu olan ser-mimar, Cemaât-i Hademe-i Ehli Hiref-i Hâssa'dan olan ve sekiz yöneticiden meydana gelen bir grupta birlikte, Defterdarlığa bağlı Küçük Ruznamçe Kalemi'nde tutulan Müşâhere-haran-ı Mevâcib Defterleri'ne göre Hazine-i Amire'den ulûfe alıyordu.¹⁴¹

3.1 Osmanlı Dönemi Öncesinde Yapı Etkinliklerinin İşleyişi

Türkler 1071 yılında Anadolu topraklarına gelerek, kendilerine yeni bir yurt edildikleri sırada, Anadolu'da yeni şehirler kurmakla birlikte, genellikle var olan kentlere yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Anadolu'daki köklü medeniyetlerin kültürel mirasını devralan Türkler, cami, mescid gibi dini yapıların yanı sıra, medrese, hamam, şifahane gibi farklı türde eserler inşa ederek, kentleri kendi kültür ve yaşam ihtiyaçlarına uyarlamışlardır. Bu yoğun imar faaliyetleri sırasında Anadolu'nun yerli usta ve sanatçılarından yararlanıldığı gibi, Anadolu dışından özellikle Suriye, Irak ve İran coğrafyasından çok sayıda sanatçı, inşa faaliyetlerinde rol almak üzere Anadolu'ya gelmiştir. Anılan sanatçılar yalnızca yapı ustalarından değil, aynı zamanda el sanatları dalında uzmanlaşmış kişilerden de oluşmaktaydı. Bu bağlamda çini ustaları genellikle İran coğrafyasından, taş ustaları ise özellikle Suriye civarından Anadolu'ya gelmiştir.¹⁴²

¹⁴⁰ SÖNMEZ, "Hassa Mimarlar Ocağı", s. 4-12.

¹⁴¹ Bu nedenle başmimarlar "Ağa" unvanına sahiptir. SÖNMEZ, **Erken Klasik Osmanlı Mimarları**, s. 4-18.

¹⁴² Zeki SÖNMEZ, "Anadolu Türk Mimarisinde Yapı Alanının Örgütlenmesi", **Anadolu Uygarlıkları 5, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi**, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982, s. 920-921.

Yerli ustalar/sanatçılar ile birlikte, din, dil ve ırk ayrımı gözetilmeksizin Anadolu’da çalışan yabancı sanatçılar, Anadolu’daki eserlerin kültürel anlamda çeşitliliğine ve kültürler arası sanatsal etkileşime büyük katkı sağlamışlardır. Bu bağlamda kitabelerde adına rastlanan Muhammed bin Havlân el Dımışkî gibi sanatçıların Anadolu Selçukluların Konya’da Alaeddin Camii başta olmak üzere çalıştıkları birçok mimari eserde, zengi düğümü gibi Suriye bölgesinde yaygın olan bezeme motiflerine rastlanılmaktadır (Şekil 3.1.1, 3.1.2).

Şekil 3.1.1 : Konya, Alâeddin Camii’nin taçkapısından görünüm (Z. Sönmez Arşivi).

Şekil 3.1.2 : Alâeddin Camii’nde kitabe üzerinde Zengi düğümü motifi (Z. Sönmez Arşivi).

Anadolu Selçuklularında “*Emir-i Mimarlık*” gibi bir görevden söz edilir ise de, kaynakların yetersizliği nedeniyle bir mimarlık kurumunun varlığını kesin olarak söylemek mümkün değildir. Mevcut verilere göre gezici sanatçıların, gerektiğinde inşaat yapılan kentte çalışmasının ardından farklı bölgelerdeki yapılarda çalışmak üzere şehirden ayrıldığı düşünülmektedir.¹⁴³ Buna karşın, mimari eserlerin sayısının yanında, plan şeması ve bezeme programı bakımından düzenli bir gelişim seyri izlemesi, merkezî bir teşkilâtın varlığına işaret etmektedir. Erken beylikler arasında Artuklular döneminde, Diyarbakır Surları üzerindeki Artuklu hükümdarı Melik Salih Mahmud tarafından yaptırılan Yedi Kardeş Burcu’nun sanatçı kitabesinde “...Bennahü Yahya ibni İbrahim es-Sarafi tersim-i el-Melik-üs-Salih” ifadesi kaydedilmiştir. Buradaki “tersim” ifadesinden bânisinin aynı zamanda burcun plan tasarımını yaptığı anlaşılar.¹⁴⁴ Dolayısıyla Artuklularda mimar ve tasarımcının ayrı olarak ifade edilmesi, gelişmiş bir mimari organizasyonun bulunduğunu ve inşaa faaliyetlerinin de bir mimarlık örgütü tarafından yürütülmüş olabileceğini düşündürmektedir. M. Zeki Sönmez tarafından başlangıcından XVI. yüzyıla kadar Anadolu’daki mimari organizasyonda görev alan kişiler, anahatlarıyla şöyle tasnif edilmiştir;¹⁴⁵

- İşveren (Hükümdar, hükümdar ailesi, devlet adamı, din adamı, inşaat mütevellisi),
- Harcama-İdari Yetkili (Bina emini, inşaat mutemedi, inşaat mütevellisi),
- Başmimar (Genel ve kısmî tasarım, yönetici mimar),
- Mimarlar,
- Çiniciler,
- Nakkaşlar,
- Hattatlar,
- Usta taşçılar (taş süsleme işleyicileri),
- Senktraşlar (taş yontucular),
- Neccarlar (ağaç işleri sanatçıları),
- Haddadlar (demirciler),
- İşçiler.

¹⁴³ SÖNMEZ, “Anadolu Türk Mimarisi”, s. 921-922.

¹⁴⁴ Zeki SÖNMEZ, **Anadolu Türk İslam Mimarisinde Sanatçılar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 108.

¹⁴⁵ SÖNMEZ, **Anadolu Türk İslam Mimarisinde Sanatçılar**, s. 11-12.

3.2 Cemaât-i Mi'mâran-ı Hassa/Hassa Mimarlar Ocağı'nın Tarihçesi, Temel Yapısı, Düzeni ve İşleyişi

Cemaât-i Mi'mâran-ı Hassa/Hassa Mimarlar Ocağı, sultanın sarayı ve başkent İstanbul'dan başlayarak -himaye bölgeleri ve birkaç eyalet dışında- imparatorluk ölçeğindeki tüm resmî inşaat ve onarım işlerini yürüten bir örgüttür.¹⁴⁶ İmparatorluk dâhilindeki mimarlık faaliyetlerini yürüten bu örgütün kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte bazı belgelere dayanarak en erken Sultan II. Bayezid (1481-1512) devrine tarihlendirilmiştir. Sultan II. Bayezid döneminde gelişmiş bir örgüt olarak karşılaşılmaması nedeniyle daha önce kurulmuş olduğu düşünülmektedir.

1453 yılında İstanbul'un alınmasının ardından harap bir halde olan kentin hızla imar edilmeye başlandığı süreçte, yalnız gerektiğinde bölgeye ulaşan, gezici veya serbest sanatçılar eliyle bu faaliyetlerin gerçekleşmesi artık mümkün değildi. Aynı zamanda sınırların genişlemesiyle birlikte yapı faaliyetlerini tümüyle denetleyen ve nizama sokan bir kuruma ihtiyaç duyulmuş ve bu nedenle Hassa Mimarlar Ocağı, İstanbul'un fethinden sonra devletin genel anlamda örgütlenmesine paralel olarak, bir örgüt şeklinde teşkilâtlandırılmış olmalıdır. Mimarlık teşkilâtının işlerlik açısından en gelişmiş çağı, devletin maddi imkânlarının da katkısıyla XVI. yüzyılın başından itibaren ve özellikle de Mimar Sinan'ın başmimarlık döneminde (1539-1588) en gelişmiş devrini yaşamıştır.¹⁴⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda yapı faaliyetleri, Hassa Mimarlar Ocağı başta olmak üzere taşrada bulunan yardımcı organlar ve geniş bir idari kadro tarafından yürütülmüştür. Hassa Mimarlar Ocağı, Osmanlı saray teşkilâtı içinde Bîrun bölümüne bağlı olup, *Ser-mi'mârân-ı Hassa/Başmimar/Mimar Ağ/Hassa Mimarbaşı* yönetiminde, dört emindikten biri olan Şehremenliği ile sıkı ilişki içinde çalışmakta idi. Şehremenliği, idari ve teknik işlere müdahale etmeden, harcama kalemlerini yönetmiştir. Günümüzdeki Belediye Başkanlığı ile benzer görevleri bulunan Şehremenliği, saray

¹⁴⁶ Şerafettin TURAN, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1964, s. 159.

¹⁴⁷ Zeki SÖNMEZ, "Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Ocağı", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, 1988, s. 251-252; SÖNMEZ, "Hassa Mimarlar Ocağı", s. 184, 186.

mutemetliği görevini üstlenmiştir.¹⁴⁸ Ayrıca imparatorluk ölçeğinde, bazı eyaletler ve himaye bölgeleri dışındaki tüm inşaat ve onarımları denetlemekle de yükümlüydü.¹⁴⁹ Bununla birlikte Şehreminiği'ne bağlı bir "Fen Heyeti" kurulmuştu. İşçi ve malzeme ihtiyaçlarını temin etmek ve işlerliği sağlamakla görevli bu heyet, Şehremini ve Mimarbaşının gözetiminde Suyolu Nazırı, İstanbul Ağası (Acemioğlanlar Ağası), Kireççibaşı, Ambar Müdürü, Ambar Birinci Kâtibi, Mimar-ı Sani (İkinci mimar) ve Tamirat Müdürü'nden meydana gelmişti.¹⁵⁰ Görev yerleri ise Topkapı Sarayı'nda günümüze ulaşamayan Yalı Köşkü ve Sepetçiler Köşkü'dür.

Hassa Mimarlar Ocağı'nın ana elemanları, hassa mimarlar kethüdası, kalem kâtibi, mimarlar, minareciler, mermerciler, taşçılar, sıvacılar, neccarlar ve nakkaşlardan oluşuyordu. Gerekli durumlarda mimari ile ilgili benna (duvarcı), sengtraş (taş yöntücü), mutallâ (sıvacı), harrât (çıkırıkçı), cassâs (kireççi), hazzâr (biçici), lağımger (lağımıcı), haddâd (demirci), camger (camcı), mülebbin (kerpiççi) ve sürbger (kurşuncu) gibi kişilerden de yararlanıldığı gibi,¹⁵¹ saraydaki ufak çaplı onarımlar Bostancıbaşı tarafından yapılabilmekte idi.¹⁵² Bu konuda, XVII. yüzyıl sultanlarından IV. Murad (1623-1640) ve I. İbrahim (1640-1648) zamanında musahip olması dolayısıyla sultanlara öğütler veren risaleler kaleme alan Koçi Bey'in yazdıkları dikkat çeker;

"Benüm saâdetlü Hünkârum, eğer yeni sarayda yapı yaptırmak icab ederse, hemen saray ağasına "Tez şu yapıyı yaptır" deyu ferman edersiniz. Eğer bahçede yaptırmak icabederse, bostancıbaşı kulunuza "Falan bahçede falanı yaptırasın" diye emredersiniz. O da şehremini çağırıp, tenbih eder. Şehremini vezire söyler. Eğer daha fazla bir köşk yaptırmak arzu

¹⁴⁸ Şehremini, saray ve devlete ait inşaat ve onarımlar, eski ve yeni saraylarda çalışanların aylıkları, Osmanlı hanedan üyelerinin eğitim ve öğretimi ile ilgili öğretmenlerin, müftü/şeyhülislamın tahsisat ve ücretleri, Galatasaray ve İbrahim Paşa Sarayı'nda çalışanların yiyecek, giyecek ihtiyaçlarının karşılanması, yabancı devlet adamlarının ve elçilerin güvenle Osmanlı topraklarına ulaşmaları ve İstanbul'a ulaşınca dek yaptıkları masrafların ödenmesi gibi konularla ilgilenmektedir.

¹⁴⁹ SÖNMEZ, "Hassa Mimarlar Ocağı", s. 185. Ayrıca Şehreminiği 1826 yılında "İntisap Nezareti" kurulana dek, Divan hocalarındandır. Fatih Kanunnamesi'ne göre teşrifatta Reisülküttap'tan önce gelir ve terfi edince defterdar olmaktadır. 1831 yılında Şehreminiği kaldırılarak, yerine Belediye teşkilâtı kurulmuştur. Orhan ERDENEN, "Osmanlı Devri Mimarları, Yardımcılar ve Teşrifatları", **Mimarlık**, Cilt :1 Sayı: 27, 1966, s. 15-16.

¹⁵⁰ SÖNMEZ, "Hassa Mimarlar Ocağı", s. 185; İzzet KUMBARACILAR, "Türk Mimarları II", **Arkitekt**, Cilt: 1937, Sayı: 75, s. 86.

¹⁵¹ SÖNMEZ, "Hassa Mimarlar Ocağı", s.185.

¹⁵² ERDENEN, "Osmanlı Mimarları", s. 16.

buyrulursa o zaman vezîr-i âzam kulunuza “Lala, falan yerde bir köşk yapılsın” diye fermân-ı şerif buyurursunuz.”¹⁵³

Hassa Mimarlar Ocağı’na Yeniçeri Ocağı’ndan, saraydan veya dışarıdan yetenekli kişiler kabul ediliyordu. Bir nevi okul niteliği taşıyan kurumda, usta-çırak sistemi içerisinde teorik ve uygulamalı dersler bir arada yürütüldüğü gibi, mimari, yapım işleri ve özellikle de hendese ilmi öğretilmekte idi.¹⁵⁴ Bu bağlamda XVII. yüzyılda 1614 yılında Cafer Efendi tarafından kaleme alınan *Risâle-i Mimâriyye* adlı eserde, Sedefkâr Mehmed Ağa’nın yaşamı üzerinden Osmanlı mimarlarının yetişmelerine ve eğitimlerine dair önemli bilgiler içerir. Bununla birlikte, hassa mimarı yetiştirmek üzere mimarlık ocağının dışında fakat teşkilâta bağlı “Mülâzim Ocağı” kurulmuştu, XVIII. yüzyılda ocakta boş kalan kadrolara tayinler, mülâzimler arasından yapılmakta idi.¹⁵⁵ Mimarlar, Asar-ı Atika Müzesi/Eski Eserler Müzesi’nin bulunduğu yapının yerinde, Darphane Kapısı hizasında, Sultan Abdülaziz (1861-1876) zamanına dek mevcut olan, *Kalfalar Dairesi* ile Yalı Köşkü ve Sepetçiler Köşkü yanındaki *Tamirat Ambarı Dairesi*’nde olurmaktaydı.¹⁵⁶ Ayrıca Vefa semtinde “Mimarbaşı Kârhanesi” denilen bir atölyenin varlığı bilinmektedir.¹⁵⁷

XVII. yüzyılın Şair ve Tarihçisi Eremya Çelebi (1637-1695), Topkapı Sarayı içindeki çeşitli birimlerden söz ederken, Yalı Köşkü’nün ilerisinde meremmetçibaşısı ve adamlarının oturduğu odalardan şöyle söz eder;

“Sarayın tamiri için lâzım olan her cins levazım murada mahfuzdur. Usta işçiler, sarayın her türlü tamirine derhal yetişmek üzere daima hazır bir vaziyette dururlar. Ötede, sarayın Kireççibaşısı’nın meskeni ile inşaat amelesi olarak alıkonulan payzenlerin odaları vardır...”¹⁵⁸

Eremya Çelebi, Topkapı Sarayı içindeki çeşitli birimlerden bahsetmesinin ardından Bâb-ı Hümâyun’dan içeri girince biraz ileride, Darphane’ye gelmeden, inşaat

¹⁵³ **Koçi Bey Risalesi**, Haz. Zuhuri Danışman, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s.144.

¹⁵⁴ SÖNMEZ, “Hassa Mimarlar Ocağı”, s.185.

¹⁵⁵ TURAN, “Hassa Mimarları”, s. 160.

¹⁵⁶ KUMBARACILAR, “Türk Mimarları II”, s. 86.

¹⁵⁷ Nurcan YAZICI, Osmanlılar’da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı, Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, s. 43.

¹⁵⁸ Eremya ÇELEBİ KÖMÜRCİYAN, **İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 11.

malzemelerinin saklandığı bir tür ambar olarak kullanılan bölümden bahseder; “... Şehremin (?) [Şehremaneti Ambarı] denilen büyük bir ambar vardır. Sarayın bütün inşaat levazımı burada bulunur. Doğramacı denilen arap dolapları, gilvi, raf gibi her türlü şeyler burada mevcuttur.”¹⁵⁹

Hassa Mimarlar Ocağı’ndaki hiyerarşik sıralama; müstaiden (yetenekli, eğitime hazır) başlayarak şagirt, vasat, ihtiyar (yaşlı ve deneyimli), kalfa, üstâd ve başmimar olarak sonlanmakta idi.¹⁶⁰ Örgüt içindeki hiyerarşinin en üst basamağında bulunan başmimarın, Hassa Mimarlar Ocağı içinden yükseldiği veya genellikle su yolu nâzırlığından atandığı görülmektedir. Aynı zamanda saraya bağlı bir memuriyet derecesi olan başmimarlık, saraya bağlı diğer memuriyetlerden -hekimbaşı ve şehremini ile birlikte- daha üstün olup, nafia vekili/bayındırlık bakanı derecesine eşdeğer bir makam durumundadır. Maiyetinde sayıları dönemlere göre değişen ve “Halife” olarak adlandırılan kalfa ve hassa mimarları bulunmaktaydı.¹⁶¹ 1527-1528’de teşkilât içindeki hassa mimarları sayısı 14 iken, bu sayı 1633-1634’de ise 43’e yükselmiştir.¹⁶² Başmimarın, görev nedeniyle başkentten ayrılması durumunda hassa mimarlarından en kıdemlisi “Kaim-i makam” olarak vekâlet ederdi.¹⁶³ Gayrimüslim başmimar olmamasına karşın, çok sayıda gayrimüslim hassa mimarı vardı.

Başmimar da dâhil olmak üzere ocak ile ilgisi bulunan tüm kişiler ulûfelidir.¹⁶⁴ Hassa başmimarlarının sahip olduğu statü ve ulûfeleri konusunda bilinen en erken tarihli belge Başmimar Alâeddin Ali bin Abdullah dönemine, 932 H./1525-1526 M. yılına tarihlenir. Anılan belgede Cemaât-i Ağâyân-ı Ehl-i Hiref arasında Başmimar Alâeddin Ali bin Abdullah ilk sırada yer almaktadır.¹⁶⁵ Ulûfeler, devletin ekonomik gücüne bağlı olarak zaman içinde miktar bakımından değişkenlik gösterirdi. Bunun yanı sıra, başmimarın hazineden aldığı ulûfe dışında başka gelirleri de vardı, bu bağlamda mîrîye veya evkafa ait yapıların inşa ve onarımından “Harc-ı Mi’mârî”, İstanbul’daki dükkânlardan ve Milel-i Selâse’ye (Rum, Ermeni ve Yahudilere) ait evlerden ise

¹⁵⁹ KÖMÜRCİYAN, *İstanbul Tarihi*, s. 12.

¹⁶⁰ SÖNMEZ, “Hassa Mimarlar Ocağı”, s.186.

¹⁶¹ KUMBARACILAR, “Türk Mimarları II”, s. 86.

¹⁶² Hassa mimarları sayısı zaman içinde değişkenlik göstermekle birlikte, başlangıcından Hassa Mimarlar Ocağı’nın kapatıldığı 1831 yılına dek, 7 ile 52 arasında değişmektedir. YAZICI, *Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı*, s. 298.

¹⁶³ ERDENEN, “Osmanlı Mimarları”, s. 18; TURAN, “Hassa Mimarları”, s.162.

¹⁶⁴ TURAN, “Hassa Mimarları”, s.162.

¹⁶⁵ SÖNMEZ, *Erken Klasik Osmanlı Mimarları*, s.118.

rüsûm/vergi alırlardı. Bununla birlikte Hassa Mimarlar Ocağı mensuplarına, İstanbul dışındaki keşifler için derecelerine göre harcırah verilmekte idi. İlâveten, XVI. yüzyılın başından itibaren başmimara Hass-ı Humâyûn'dan arpalık da tahsis edilmişti.¹⁶⁶

Hassa Mimarlar Ocağı'nın geniş görev ve sorumlulukları arasında, ilk olarak sultanın veya hanedan mensuplarının inşa ettirecekleri yapıların ve masrafları devlet hazinesinden karşılanacak olan tüm inşaat ve onarımın resimlerini (planlarını) hazırlamak, keşif bedellerini hesaplamak ve hazırlanan projelerin kabulünün ardından yapım sürecini yürütülmesi sayılmaktadır. Devlete ait resmî inşaat ve onarım işlerinin yanında, selâtin vakıflarının onarım ve inşası da Hassa Mimarlar Ocağı'nın görevlerindendi.¹⁶⁷

Azınlıklara ait dini yapıların onarım keşifleri de teşkilâtın görevleri arasında yer alır. Rum, Ermeni ve Yahudi gibi azınlıkların ibadet mekânlarının idaresi, ait oldukları cemaate bırakılmış olup, yeni ibadet mekânı inşasına izin verilmediği için, var olan yapıların onarımı gerektiğinde, mütevellî heyetlerinin Bâbîâlî'den izin almaları gerekiyordu. Onarım müsaadeleri ise kadıların huzurunda hassa mimarları tarafından yapılacak keşif üzerine verilirdi. Onarım sonrasında ise mevcut yapılara ekleme yapılıp-yapılmadığının tespiti için hassa mimarları eliyle son bir keşif daha gerekiyordu.¹⁶⁸

Hassa Mimarlar Ocağı, İstanbul'daki inşaat ve şehircilik faaliyetlerinin yürütülmesi vazifesiyle de yükümlüydü. Cami ve mescidlerin, yolların açık kalmasını sağlamak ve yangın olasılığını ortadan kaldırmak amacıyla özel kişilerin şahsi olarak yaptırdığı han, hamam, dükkân ve konutların inşası, hassa mimarlarının ruhsatına tabii kılınmıştı. Dolayısıyla hassa mimarları özel inşaatları da denetlediği gibi, kurallara uygun yapılmayan binaları yıktırma hakkına sahipti.¹⁶⁹ İnşa süreci ise başlıca şu aşamaları izlemektedir; yapının önem derecesine göre başmimar veya yardımcıları, bina emini

¹⁶⁶ Bunun dışında Havass-ı Hümayûn dâhilinde Vize Sancağı'ndaki Torilye ve ona tâbi karyeler XVI. yüzyıl başlarından itibaren "Arpalık" olarak başmimarlar tahsis edilmiştir. TURAN, "Hassa Mimarları", s. 162-163, 165. SÖNMEZ, **Erken Klasik Osmanlı Mimarları**, s.119.

¹⁶⁷ TURAN, "Hassa Mimarları", s.163-170.

¹⁶⁸ TURAN, "Hassa Mimarları", s. 170.

¹⁶⁹ TURAN, "Hassa Mimarları", s. 171.

ve bilirkişilerden oluşan bir heyet gerekli incelemeleri yaptıktan sonra, keşif defterini hazırlar, başmimarın onayının ardından Divan’a gönderilir ve Divan’dan onay alındıktan sonra tekrar başmimarın denetimindeki Hassa Mimarlar Ocağı tarafından inşa süreci yürütülürdü.

Hassa Mimarlar Ocağı’nın ordu hizmetlerine ilişkin görevleri de vardı. Ordunun geçeceği yolların açılması ve onarımı, köprülerin inşası, konak yerlerinin tanzimi, su temini için kuyular açılması ve çeşme yapılması, kuşatılan şehirlerin etrafına hâvâle/küçük hisar inşa edilmesi, Mimarlık Ocağı’nın sorumlulukları arasındaydı. Söz konusu görevler için mimarbaşı veya hassa mimarı başkanlığında, mimar, duvarcı, bıçkıcı, dülger, marangoz, demirci, su-yolcu ve lağımcıdan oluşan bir ekip hazırlanarak ordunun hareketinden önce yola çıkarılmaktaydı. Bununla birlikte, erken dönemde donanma inşası için gerekli olan kerestenin temin edilmesi de ocağın görevleri arasında iken Tersane Teşkilâtı’nın gelişmesi üzerine, bu görev tersane mimarlarına devredilmiştir. Ayrıca inşaatlarda çalışan usta ve amelelerinin yevmiyelerinin tespiti, örgütün görevlerindendi. Ücretler, inşaat mevsimine ve para değerinin değişmesine göre ayarlanmakta olup, genellikle amele yevmiyeleri, usta yevmiyelerinin yarısı kadardı. Teşkilatın bir diğer görevi ise inşaat malzemelerinin kalite ve fiyatlarının tespit edilmesi, inşaat malzemelerinin imal edildiği ve satıldığı dükkânların, tuğla harmanlarının, kireç ocaklarının ve çini imalathanelerinin denetlenmesiydi.¹⁷⁰

3.3 Başkentteki Meslek Grupları Arasında İnşaat Esnafı

Osmanlı İmparatorluğu’nda mimarlık faaliyetlerinin yürütüldüğü Hassa Mimarlar Ocağı’nın saraya bağlı bir örgüt olması ve saraydan başlayarak imparatorluk dahilinde görev alması dolayısıyla, İstanbul’daki mimari ile ilgili meslek grupları, diğer kentlere kıyasla oldukça çeşitlidir. İstanbul’da mimariye dair esnaf grupları, XVII. yüzyılda Evliya Çelebi tarafından “*Esnâf-ı neccârân-ı mi‘mârân*” olarak kaydedilmiş ve bu meslek gruplarının görevleri de açıklanmıştır.

¹⁷⁰ TURAN, “Hassa Mimarları”, s. 171, 173, 175.

Esere göre, kârhâneleri yani üretim yerleri Vefa semti civarında olup, Doğramacıbaşı Kârhânesinde oturdukları belirtilmiştir. Kâmil yani alanında belirli bir olgunluğa erişmiş yetmiş halifesi bulunmakta olup, İstanbul gibi bir kale, Ayasofya ve Süleymaniye gibi cami yapmaya kâdir olduklarından söz edilmiştir. İlâveten, yetmiş kethüda ve yetmiş çavuşun İstanbul içinde gezerek, usule aykırı bina yapanları cezalandırmak ve bu usulsüz yapıları yıktırmak üzere görevlendirildiklerinden ve üç yüz yetmiş adet esnaf yamakları olduğundan bahsedilmiştir.¹⁷¹ Ardından Sultan IV. Murad'ın saltanat yıllarındaki (1623-1640) 1639 tarihli esnaf sayımına dayanan liste¹⁷² sunulmuştur;

- 1-Esnâf-ı Neccârân, cümle 4000,
- 2-Esnâf-ı bennâyân, neferât 3000,
- 3-Esnâf-ı keresteciyân, dükkân 999, neferât 1005,
- 4-Esnâf-ı bıçkıcıyân, dükkân 300, neferât 1000,
- 5-Esnâf-ı sıvacıyân, neferât 1000,
- 6-Esnâf-ı câmcıyân, dükkân 71, neferâ[t] 105,
- 7-Esnâf-ı alçııcıyân, dükkân 25, neferât 500,
- 8-Esnâf-ı horasâncıyân, dükkân 85, nefer 400,
- 9-Esnâf-ı kirecciyân, ocak 55, nefer 500,
- 10-Esnâf-ı yağlı kirecciyân, dükkân 90, nefer 600,
- 11-Esnâf-ı mermer kirecciyân, dükkân 40, nefer 100,
- 12-Esnâf-ı taş kireci, dükkân 7, nefer 50,
- 13-Esnâf-ı mermer-bürân, dükkân 121, nefer 300,
- 14-Esnâf-ı lökünciyân, dükkân 10, nefer 100,
- 15-Esnâf-ı su yolıcıyân, kârhâne bir, nefer 300,
- 16-Esnâf-ı kiremitciyân, dükkân 35, nefer 500,
- 17-Esnâf-ı kerpiçciyân, dükkânları yok, nefer 1000,
- 18-Esnâf-ı tahta kurşumciyân, dükkân bir, nefer 50,
- 19-Esnâf-ı kurşum örtücü, neferât 300,
- 20-Esnâf-ı kaldırımcıyân, neferât 800,

¹⁷¹ Evliya ÇELEBİ, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi I. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, Haz. Robert Dankoff - Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 321.

¹⁷² Cengiz ORHONLU, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Der. Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1984, s. 8.

- 21-Esnâf-ı kayağancıyân, dükkân 20, nefer 151,
22-Esnâf-ı taş-kesen, neferât 1000, kârhâne Dâvûdpaşa'da 10,
23-Esnâf-ı taş-keşân, nefer 1000, hımâr 1005,
24-Esnâf-ı badanacıyân, neferât 400,
25-Esnâf-ı kuyu kazıcıları, nefer 100,
26-Esnâf-ı toloz mahzencileri, nefer 40,
27-Esnâf-ı su yolları kazıcılar,
28-Esnâf-ı ırgadân, neferât 10.000,
29-Esnâf-ı mühmel lağımcı Ermenîler, neferât 300¹⁷³.

Evliya Çelebi'nin aktardığı esnaf listesi, doğrudan mimari etkinliklerde çalıştığı anlaşılan ve yukarıda belirtilen inşaat esnafının dışında, on beş grubu daha içermekte olup, söz edilen görevlilerin mimari ile doğrudan ilgisi bulunmamaktadır. Ne var ki, anılan on beş meslek dalı arasında iskemleci, ferraş, tabutçu, gergefci ve taht revancı gibi meslekler, yalnız İstanbul'a özgü olup, sonradan inşaat sektörüne alınan mesleklerdendi.¹⁷⁴ Listedeki görevlilerden anlaşıldığı üzere başkent İstanbul'da mimariye ilişkin doğrudan kent içindeki yapılarda veya suyollarında çalışan çok sayıda meslek dalı vardır.

3.4 Hassa Mimarlar Ocağı'na Yardımcı Olan Mimarlık Örgütleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun en güçlü çağını yaşadığını XVI. yüzyılda ulaştığı sınırlar göz önüne alındığında, mimari üretim dışında başta şehirciliğe dair geniş vazife ve sorumlulukları olan ve sayıları azamî 43'ü bulan hassa mimarlarının, imparatorluk coğrafyasındaki tüm mimarlık faaliyetlerinden sorumlu olmaları ve inşaa faaliyetlerinin yalnızca tek bir örgüt tarafından yürütülmesi mümkün gözükmemektedir. Başmimarın denetiminde hizmet veren hassa mimarları veya mimariye ilişkin diğer görevliler gibi, Hassa Mimarlar Ocağı himayesinde görevlendirilen çeşitli yardımcı örgütler veya alt kuruluşlar da mimari üretime katılmaktadır. Başkent İstanbul'dan başlayarak, hâkimiyet bölgelerine uzanan bir teşkilatın merkezi durumunda bulunan ve ona bağlı alt kuruluşları idare eden Hassa Mimarlar Ocağı'dır. Bahsedilen alt kuruluşlar arasında

¹⁷³ ÇELEBİ, *Seyahatnâme* I. s. 321.

¹⁷⁴ ORHONLU, *Şehircilik ve Ulaşım*, s. 9.

ise ordu mimarları, eyalet mimarları, bölge mimarları, kent mimarları ve vakıf mimarları sayılır.

Ordu Mimarları, Osmanlı ordusunun hizmetinde bulunmak üzere genellikle başmimar tarafından atanan ve askerî yapılar konusunda uzman olan mimarlardan oluşmaktaydı. Temel görevleri arasında ordunun geçeceği güzergâhlar üzerinde köprü kurmak, alınan kale, burç, palanga ve sur gibi savunma yapılarının onarımı sayılmaktadır. Ordu mimarları göreve giderken inşaat esnafı da onlara eşlik etmekteydi. Sayıları seferin önem derecesine göre azamî 20'ye ulaşan ordu mimarları, barış zamanında sınır boylarındaki askeri yapıların keşif, onarım ve yeniden inşası ile görevlendirilirdi.¹⁷⁵

Taşrada bulunan mimari kuruluşlardan ikincisi ise *Eyalet Mimarları*'dır. Başmimarın önerisi üzerine görevlendirilen eyalet mimarları, daha küçük ölçekli yerel işlerde ve sınır boylarında, özellikle kalelerin onarımında görev almaktaydı. Kalelerin onarımı sırasında yararlanılacak işçi gücü, bulundukları bölgeden temin edilmekteydi. Genellikle Hassa Mimarlar Ocağı'ndan olan eyalet mimarlarının bir kısmı ulûfeli, bir kısmı da tımarlı olup, görevlendirildikleri bölgede sürekli kalarak hizmet verirdi.¹⁷⁶

Hassa Mimarlar Ocağı'nın organı durumunda olan diğer kuruluş *Bölge Mimarları* 'dır. Kuruluş tarihleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, belirli bir bölgenin toplu yerleşim yerindeki inşaat nizamını düzenlemekle görevli olan bölge mimarlarının, XVI. yüzyılın başında görev alanları oldukça geniş iken, şehir mimarları kuruluşunun ardından çalışma alanları ve denetim işleri oldukça azalmıştı.¹⁷⁷

Hassa Mimarlar Ocağı'na bağlı bulunan taşra teşkilâtının sonuncusu ise *Şehir Mimarları*'dır. İmparatorluk sınırları içerisinde hızla artan şehirleşme sürecinin ardından kent ölçeğinde inşaat, malzeme ve ticari alanlarda bir takım düzenlemelere gidilmiş ve bir meslek dalı olarak şehir mimarları ortaya çıkmıştır. Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, şehir mimarlarının atamaları da mimari birikimi göz

¹⁷⁵ SÖNMEZ, "Hassa Mimarlar Ocağı", s. 188.

¹⁷⁶ SÖNMEZ, "Hassa Mimarlar Ocağı", s.188. TURAN, "Hassa Mimarları", s. 176.

¹⁷⁷ SÖNMEZ, "Hassa Mimarlar Ocağı", s. 188.

önünde tutularak, başmimar tarafından yapılmış olup, genellikle babadan oğula aktarılan bir meslek olmuştur.¹⁷⁸

Vakıf Mimarları ise Osmanlı İmparatorluğu'ndan önce de varlığı bilinen bir meslek grubudur. Çeşitli türde hayır eserlerini inşa ettiren bâniler tarafından genellikle mimar isimleri de vakıf senedindeki görevlilerin arasına eklenmekteydi. Maaşlarını vakıf tahsisatından alan söz konusu mimarlar, sorumlu oldukları yapıların bakım ve onarımını ile görevlendirilmişti. Hassa Mimarlar Ocağı'nın onayı ile atanan vakıf mimarlarının görevleri sürekli olmasına karşın, zaman zaman şehir mimarı olarak da atandıkları görülmektedir.¹⁷⁹

3.5 Hassa Mimarlarının Başlıca Gelirleri, XVI. ve XVII. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki Mimar Mevcudu ile Mimar Ulûfelerinin Sayısal Verileri

Osmanlı Devleti'nde inşa ve onarım faaliyetlerinin yürütüldüğü Hassa Mimarlar Ocağı, *Cemaât-i Hademe-i Ehli Hiref-i Hâssa*'ya bağlı olup, Hassa Mimarlar Ocağı'nın baş amiri durumundaki başmimar, Cemaât-i Hademe-i Ehli Hiref-i Hâssa'dan olan ve sekiz yöneticiden meydana gelen bir grupla birlikte, Defterdarlığa bağlı *Küçük Ruznamçe Kalemi*'nde tutulan *Müşâhere-haran-ı Mevâcib Defterleri*'ne göre Hazine-i Amire'den ulûfe alıyordu.¹⁸⁰

Başmimarın hazineden aldığı ulûfenin yanı sıra, başka gelirleri de vardı. Mîrîye veya evkafa ait yapıların inşa ve onarımından “*Harc-ı Mi'mârî*”, İstanbul'daki dükkânlardan ve milel-i selâse'ye (Rum, Ermeni ve Yahudilere) ait evlerden ise rüsûm/vergi almaktaydı. Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki mimarlara ise İstanbul dışında yapacakları keşif görevlerinde, derecelerine göre harcırah verilmekteydi. Bununla birlikte, başmimara XVI. yüzyılın başından itibaren Hass-ı Humâyûn'dan arpalık

¹⁷⁸ SÖNMEZ, “Hassa Mimarlar Ocağı”, s. 188. Şehir mimarları hakkında detaylı bilgi için bkz. ORHONLU, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, s. 9-24.

¹⁷⁹ SÖNMEZ, “Hassa Mimarlar Ocağı”, s.188; ORHONLU, *Şehircilik ve Ulaşım*, s. 24-26.

¹⁸⁰ Bu nedenle başmimarlar “Ağa” unvanına sahiptir. SÖNMEZ, “Hassa Mimarlar Ocağı”, s. 4-12, 118.

tahsis edilmişti.¹⁸¹ XVII. yüzyıl başmimarlarından Kasım Ağa'ya arpalık tayinine dair 1634 tarihli bir kayıt¹⁸², XVII. yüzyılda da bu düzenin sürdürüldüğünü göstermektedir.

Başmimarların yiyecek ve giyecek gibi temel giderleri de devlet hazinesinden karşılanıyordu.¹⁸³ Bu konuya dair 1646 M. tarihli bir kayıta, Başmimar Kasım Ağa'ya, Şehreminliği'nden 15 vukiyye/okka etin gönderilmesi talep edilmiştir.¹⁸⁴ Bunun dışında başmimarlar, başmimarlık görevinden önce veya bu görev sırasında çavuş, müteferrikalık gibi bir hizmette bulunması durumunda, zeamete de sahip olabilmıştır. XVII. yüzyılın başlarında Sultan I. Ahmed'in saltanatında (1603-1617) başmimarlık görevinde bulunan Sedefkâr Mehmed Ağa, 120.000 Akçe zeamete sahipti.¹⁸⁵

Başmimarın üç aylık yevmiyesinin toplamı olan ulûfeler,¹⁸⁶ devletin mali gücüne göre zaman içinde, miktar bakımından değişkenlik göstermekteydi.¹⁸⁷ XVI. yüzyılın ortasında "Ağayan-ı Ehl-i Hiref" içinde yer alan başmimar, en fazla ulûfeye sahip olmuştu. XVI. yüzyıl içinde, 1526, 1534 ve 1552 yıllarına tarihlenen başmimar yevmiyelerini kaydeden belgelere göre¹⁸⁸, başmimar yevmiyelerinde bir artış yaşandığı görülmektedir.¹⁸⁹

¹⁸¹ Bunun dışında Havass-ı Hümayûn dâhilinde Vize Sancağı'ndaki Torilye ve ona bağlı karyeler XVI. yüzyıl başlarından itibaren "Arpalık" olarak başmimarlara tahsis edilmiştir. TURAN, "Hassa Mimarları", s. 162-163, 165; SÖNMEZ, "Hassa Mimarlar Ocağı", s. 119.

¹⁸² Söz konusu belge 8 Receb 1044 H. tarihlidir. BOA, A.RSK, nr. 1506, s. 28'den naklen Fatma AFYONCU, **XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 24.

¹⁸³ AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 208

¹⁸⁴ Söz konusu belge 1056 H. tarihlidir. BOA, KK, nr. 259, s.77'den naklen. AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 24.

¹⁸⁵ BOA, Tımar Ruznamçe Defterleri, nr. 353, İskenderiye 1. Cüz'den aktaran AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s.24.

¹⁸⁶ AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 23.

¹⁸⁷ TURAN, "Hassa Mimarları", s. 162-163, 165; SÖNMEZ, "Hassa Mimarlar Ocağı", s. 119.

¹⁸⁸ Osmanlı başmimarları 1526 yılında 45 Akçe, 1534'te 55 Akçe ve 1552'de ise 65 Akçe almıştır. Zarif ORGUN, "Hassa Mimarları", **Arkitekt**, Cilt: 1938, Sayı: 96, s. 333; Erhan AFYONCU, "XVI. Yüzyılda Hassa Mimarları", **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, İzmir, 1999, s. 208.

¹⁸⁹ 1534 yılında başmimar 55 Akçe yevmiye alırken, diğer devlet görevlileri arasındaki Mîr-i alem/Emir-i alem 200 Akçe, Mirahûr-u Büzûrk 150 Akçe, Ser-Gurebâ-i Yesâr 120 Akçe almaktadır. E. AFYONCU, **Hassa Mimarları**, s. 208. Ne var ki, başmimarın Hazine-i Amire'den aldığı ulûfenin yanında diğer gelirleri de vardır. Ayrıca sınırlı sayıda günümüze ulaşan ve *vakıf/vakıf sahibinin* mal varlığını ortaya koyan vakfiyeler, Osmanlı mimarlarının sahip olduğu çok sayıda arazi ve mülk dolayısıyla varlıklı kimseler olduğunu göstermektedir.

XVII. yüzyılda mimarbaşılardan yevmiyesi, 2 Receb 1044 H./22 Aralık 1634 M. tarihinde yeniden Ağayân-ı Ehl-i Hiref'e dâhil edilmiştir. Bu tarihten 27 Cemaziyelahir 1105 H./23 Şubat 1694 M. yılına kadar başmimarların yevmiyesi 120 Akçe olarak kaydedilmiştir. 23 Şubat 1694 tarihinde mimarbaşılık görevine getirilen Hüseyin Ağa'dan itibaren ise başmimarlara ulûfe verilmemeye başlanmıştır. 1697 yılında başmimar olan Mehmed Ağa, Divân-ı Hümayûn'a başvurarak, önceden dirliği olmayan başmimarlara Küçük Ruznâmçe Kalemi'nden 120 Akçe verilmesine karşın, kendisinin başmimar olduğu tarihten itibaren ulûfe almadığını ve hassa mimarlarıyla birlikte harc-ı hassa malından mevâcib/maaş almak üzere talepte bulunmuştur. 29 Zilkade 1108 M./19 Haziran 1697 M. tarihinde başmimarın isteği kabul edilmiş ise de, ulûfesi 80 Akçe'ye düşürülmüştür. Bu tarihten itibaren başmimarlar ulûfelerini 80 Akçe olarak ve -hasa mimarlarının daha önce geçmiş oldukları- Harc-ı Hassa'dan almaya başlamıştır.¹⁹⁰

Osmanlı tarihçilerinden Bosnalı Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmanî* adlı eserinde, 1063 H./1653 M. yılında Sadrazam Tarhuncu Ahmed Paşa (1652-1653) tarafından hazırlanan, gelir-gider durumunu gösteren ve Osmanlı maliyesini iyileştirmeye yönelik lâyihasını aktarmıştır.¹⁹¹ Eserin *Fasl-ı Hâmisi*'nde geçen Tarhuncu Ahmed Paşa'nın iki defterinden birinin aktarıldığı bölümde, diğer devlet görevlilerinin mevâcibleri/maaşları ile birlikte, mimar mevâcibi de açıklanmıştır;

“Ve Rikâb-ı Hümayûn Ağaları ve Dergâh-ı Âlî Müteferrika ve Çavuşları ve Çâşnigîr ve ağayân-ı mütekâ'idîn ve Dîvân kâtibleri ve Hazînerdârân ve Peykân ve Mi 'mârân ve sâir Müşâhere-hârân kullarının bir sene mevâciblerine iki yüz yirmi dört yük on beş bin üç yüz seksen sekiz akçe verilir.”¹⁹²

XVI. yüzyılda ulaşılabilen sınırlı sayıdaki arşiv belgelerinden başmimar yevmiyelerinin 45 ve 65 Akçe arasında değişkenlik gösterdiği görülmektedir. XVII.

¹⁹⁰ BOA, KK. nr. 3436, s. 57'den naklen AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 23. Ayrıca XVII. yüzyılın başında başmimarlar 120 Akçe, yüzyılın sonunda 80 Akçe yevmiye almış, diğer devlet görevlileri arasında Yeniçeri Ağası 500 Akçe, Rumeli Kazaskeri 572 Akçe, Miralem Ağa 200 Akçe, Mirahu-ı Evvel 150 Akçe, Silahdar Ağa 120 Akçe almaktaydı. AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 23.

¹⁹¹ Ertuğrul ORAL, **Mehmed Halife Tarih-i Gılmanî**, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2000, s. IV.

¹⁹² ORAL, **Tarih-i Gılmanî**, s. 36. Bir yük, yüz bin akçe veya sekiz yüz otuz üç kuruş ve bir kuruşun üçte biridir. M. Zeki PAKALIN, **Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, Cilt II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 248.

yüzyılda ise başmimar yevmiyesi 120 Akçe iken, yüzyılın sonlarında 80 Akçe'ye düşürülmüştür. XVII. yüzyılda başmimar yevmiyelerinde yaklaşık %50 oranında bir artış yaşanmış ise de, 16. yüzyılın sonundan itibaren Akçe'deki taşış/değer kaybı unutulmamalıdır.

Hassa Mimarlar Ocağı'nda başmimarın denetiminde görev alan ve ocak ile ilgisi bulunan tüm kişiler ulûfeli idi.¹⁹³ Hassa mimarlarının aldıkları ulûfeler ise üç aylık yevmiyelerinin toplamından oluşurdu. Hassa mimarları, ulûfelerini Küçük Ruznamçe Kalemi'nden alırken, 11 Ramazan 1108 M./3 Nisan 1697 M. tarihinde Harc-ı Hassa'dan almaya başlamıştır. Aldıkları ücret, kıdemlerine ve görev aldıkları işin niteliğine göre değişkenlik göstermekte olup, ulûfelerine zam yapılabilmekteydi. Hassa mimarlarının ulûfelerinin yanı sıra, çeşitli inşa faaliyetlerinden almış oldukları harçları da mevcuttu. Bununla birlikte Hassa mimarı, yerine tayin edildiği mimarın yevmiyesinin tamamını veya bir kısmını alabilir. Çeşitli nedenlerle görevi sona eren mimarın yevmiyesinin yüksek olması durumunda, yeni tayin edilen mimar, bu yevmiyenin bir kısmını alır, geri kalan yevmiye ise bir veya birkaç mimar arasında terakki/zam olarak paylaştırılır veya hazineye bırakılırdı. Ayrıca görevden ayrılan mimarın yevmiyesinin tamamı yine Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki mimar oğluna devredilebilmekteydi.¹⁹⁴

Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki gedikli/kadroly mimarların yevmiyeleri ve mimar mevcudu sabit olmayıp, imar faaliyetleri ve diğer etkenler nedeniyle değişkenlik göstermekteydi. 1512 ve 1548 yıllarını kapsayan mevcut belge ve bilgilere göre¹⁹⁵,

¹⁹³ TURAN, "Hassa Mimarları", s.162.

¹⁹⁴ AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 23, 33; E. AFYONCU, **Hassa Mimarları**, s. 209-210.

¹⁹⁵ 1512 tarihinde ocak mevcudu 7'dir. Rıfkı Melül Meriç, "Beyazıd Câmii Mimârı II. Sultan Bâyezid Devri Mimarları ile Bazı Binaları". **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Yıllık Araştırmalar Dergisi**, Cilt 2, 1958, s. 77. 1525-26 tarihinde ocak mevcudu 17 olup, yevmiyeleri en düşük 7 Akçe, en fazla 23 Akçe'dir. AFYONCU, **Hassa Mimarları**, s. 233. 1533-34 tarihinde 11 Müslüman ve 2 gayrimüslim hassa mimarı olmak üzere toplam mimar sayısı 13 olup, yevmiyeleri en düşük 7 Akçe, en fazla 50 Akçe'dir. 1536 yılında 5 Müslüman ve 2 gayrimüslim mimar olmak üzere toplam 7 kişi olup, en az 8 Akçe, en fazla 50 Akçe yevmiye ödenmiştir. 1537 tarihinde 6 Müslüman ve 3 gayrimüslim hassa mimarı olmak üzere, ocak mevcudu 9'dur. Yevmiyeleri en az 8 Akçe, en fazla 60 Akçe olmuştur. 1548 tarihinde 5 Müslüman ve 3 gayrimüslim mimar olmak üzere ocak toplamı 8 olup, yevmiyeleri en az 8 Akçe ve en fazla 33 Akçe'dir. E.Afyoncu, *a.g.m.*, s.209. Bununla birlikte Ş.Turan tarafından hazırlanan ve 16. yüzyıl başlarından 17. yüzyıl sonlarına kadarki süreçte Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki görevlilerin ulûfeleri içeren tabloda, F.Afyoncu'ya göre en yüksek ulûfeyi alan hatalı olarak başmimar olarak değerlendirildiği için, XVII. yüzyılda başmimar ulûfesi 31 ve 37 Akçe olarak gösterilmiştir. AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 23.

Hassa Mimarlar Ocağı mevcudu 7 ve 17 arasında değişmekte olup, hassa mimarlarının yevmiyeleri ise en az 7 ve en fazla 60 Akçe olmuştur.

Araştırmacı Fatma Afyoncu tarafından, 59 adet Küçük Ruznamçe Defteri'ne dayanılarak XVII. yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki mimar sayısı ve yevmiyelerine dair kapsamlı bir tablo hazırlanmıştır. Bu tabloda, 1013 H./1604-1605 M. ve 1108 H./1697-97 M. yıllarını kapsayan dönemde Hassa Mimarlar Ocağı mevcudu, Müslüman ve gayrimüslim mimar sayısı ve yevmiyeleri belirtilmiştir.¹⁹⁶ Söz edilen tabloya göre ocak mevcudu 39 mimar ile başlamış olup, 1014 H./1605-1606 M. tarihinden itibaren 42 ve 43 dolaylarında ilerlemiştir. 1074 H./1663-1664 M. tarihinden sonra mimar sayısı azalmaya başlamış, 34-37 civarında seyretmiş ve 1102 H./1690-91 M. tarihinden sonra mimar sayısı yalnızca 11'e düşmüştür. Ardından 1108 H./1696 M. yılında ise 13'e ulaşmıştır. 1013 H./1604-1605 M. ve 1108 H./1697-97 M. yıllarını kapsayan süreçte mimar sayısı en az 11 ve en fazla 42 olmuştur. Müslüman mimar sayısı, gayrimüslim mimar sayısından daima fazla olmakla birlikte, 1049 H./1639-1640 M. tarihinde -22 Müslüman ve 20 gayrimüslim olmak üzere- Müslüman ve gayrimüslim mimar sayısı birbirine oldukça yaklaşmıştır. Mimarlarının yevmiyeleri ise en az 3 ve en fazla 42 Akçe olarak kaydedilmiştir.

XVI. ve XVII. yüzyıldaki belirtilen süreçte Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki mimar sayıları ve yevmiyeleri kıyaslandığında, XVII. yüzyılda gedikli mimar sayısında büyük bir artış yaşandığı görülmektedir. XVI. yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı'nda 7 ve 17 arasında değişiklik gösteren mimar sayısı, XVII. yüzyıla gelindiğinde 11 ve 42 arasında civarında değişerek, yükselmiştir. Hassa mimarlarının yevmiyeleri ise XVI. yüzyılda 7 Akçe ve 60 Akçe arasındayken, XVII. yüzyılda 3 Akçe ve 42 Akçe ile sınırlıdır. Başmimar yevmiyelerinin aksine, hassa mimarlarının yevmiyelerinde bir düşüş yaşanmıştır. Ayrıca bu dönemde Akçe'nin eski değerini koruyamadığı da hatırlanmalıdır.

Fatma Afyoncu tarafından hazırlanan, XVII. yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki mimarların yevmiyelerini, görev sürelerini ve ocaktan ayrılma nedenlerini içeren tabloda, Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden ulaşılabilen Müslüman ve gayrimüslim

¹⁹⁶ AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 37-39.

olmak üzere 150 mimar incelenmiştir. Söz konusu mimarlar arasında 44 hassa mimarının görevi, vefat etmeleri nedeniyle sona ermiştir. Bunun dışında 2 hassa mimarı farklı bir göreve atanmış, 10 hassa mimarı ise görevden ayrılmıştır. Tabloda asıl dikkat çeken ise 1073 H./1662-1663 M. ve 1102 H./1690-1691 M. yıllarında büyük çaplı azillerin yaşanmasıdır. İlk azil aşamasında, muhtemelen hizmette bulunmayan mimarların görevden uzaklaştırılmasıyla, ocak mevcudu 40'tan 34'e düşmüştür.¹⁹⁷ Aynı zamanda yüzyılın Kasım Ağa ve Mustafa Ağa gibi politik mimar figürlerinin ölüm tarihi olan 1662 veya 1663 yılında Hassa Mimarlar Ocağı'nda yapılan söz konusu temizleme hareketi, olası bir politik mimar figürünün engellenme isteği olarak düşünülmelidir. Nitekim bu tarihten sonra yüzyılın sonuna kadar doğrudan siyaset ile ilgilenen ve saray entrikalarına katılan başmimarlara rastlanmamaktadır.

XVII. yüzyıl süresince ikinci kez büyük çaplı azillerin yaşandığı 1102 H./1690/1691 M. tarihi, Sultan II. Süleyman'ın (1687-1691) saltanat yıllarına rastlamaktadır. Bu süreçte özellikle farklı cephelerdeki savaşların getirdiği ağır mali yükün etkisiyle, imar faaliyetleri oldukça kısıtlıdır. 1689 yılında Köprülü ailesinden Fazıl Mustafa Paşa'nın sadrazam olmasıyla, ordu ve idarede düzenlemeler yapılarak Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumdan kurtulması adına çeşitli birimlerde ıslahatlar yapılmıştır. Bu ıslahatlar arasında Yeniçeri Ocağı'ndaki asker sayısının azaltılması ve saray halkının giderlerinin kısılması sayılabilmektedir. Söz edilen ıslahat hareketlerinin yanında, başmimar olan Hüseyin Ağa'nın da katılımıyla, Hassa Mimarlar Ocağı'nda da düzenlemeler yapılmış olmalıdır. Bu konuya ilişkin 1102 H./1690-91 M. tarihli Osmanlı arşiv belgesi, Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki azillerin nedenini büyük ölçüde aydınlatmaktadır. Söz konusu belgede 34 hassa mimarı arasında 23 mimarın isminin yanına *reft şüd/gitti* ibaresi ile belgenin sonuna bir açıklama eklenmiştir. Mimarbaşı Hüseyin Ağa ve Defterdar Efendi tarafından ocakta yapılan denetleme sonucunda 23 mimarın hizmette mevcut olmadıkları ve bazılarının da ihtiyaç duyulmaması nedeniyle görevlerine son verildiği, yevmiyelerinin hazineye bırakıldığı belirtilmiştir.¹⁹⁸

¹⁹⁷ AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 31-32, 40-49.

¹⁹⁸ BOA, KK, nr.3430, s.117-118'den naklen AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 32.

XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeniçeri Ocağı gibi çeşitli birimlerde, görevini yerine getirmeden, yalnız ulûfe alması adına usulsüz yollarla ocağa kaydedilen ve hazine gelirinden faydalanan kişilerin varlığı, denetlemeler sonucunda saptanmış ve bunun gibi yasadışı durumların engellenmesi adına, IV. Murad (1623-1640) gibi ıslahatçı sultanlar tarafından reform hareketleri yapılmıştır. Dolayısıyla yüzyılın sonunda “23 mimarın hizmette mevcut olmadığı” ifadesinin geçmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli kademelerinde yaşanan çözümlerin, Hassa Mimarlar Ocağı'nda da geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

4. XVII. YÜZYILDA OSMANLI MİMARİSİNE YÖN VEREN BAŞMİMARLAR

İşlevsel nitelikli ve aynı zamanda prestij yapıları olmaları bakımından büyük önem taşıyan Osmanlı mimari eserleri, üretim sürecinin arka planındaki birçok mimari aktörün yanı sıra, maddi imkânların da katılımıyla gerçekleşen kolektif bir üretimin eseridir. Yapının tasarımını ve mimari niteliğini belirleyen diğer unsurlar arasında ise bâninin istekleri, bâninin Osmanlı devlet ricali arasındaki hiyerarşik konumu ve arazi seçiminin yanında, mimarın yetkinliği gelir. Başmimarlık öncesinde Hassa Mimarlar Ocağı veya Osmanlı ordusu içinde yetişen ve özellikle Sinan ekolünde suyolu nazırlığı görevini yerine getiren başmimarlar, olgun denebilecek bir yaşta ve gerekli becerileri kazanarak bu göreve getirilmiştir. Osmanlı başmimarları arasında, hakkında kaleme alınan tarihsel yazmalar dolayısıyla yaşamına yakından tanıklık edilebilen Mimar Sinan, başmimar olmadan önce ordu içinde görev aldığı dönemde, stratejik noktalara kısa sürede ve sağlam köprüler, kadirgalar inşa etmiş, mimar/mühendis olarak başarısını ortaya koymuştur.

Tecrübeli olarak başmimarlık görevine erişen mimarlar, usta-çırak ya da başmimar-suyolu nâzırı ilişkisi içinde Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki diğer mimarların gelişimine de büyük katkı sağlamıştır. Böylece mimari ve şehirciliğe dair çeşitli görevlerde bulunmaları sayesinde gerekli tecrübeleri kazanan ve donanımlı bir şekilde başmimarlık görevine getirilen başmimarın, üzerinde çalıştığı mimari eserin tamamlanmadan hayatını kaybetmesi durumunda, yanında yetişen mimarın başmimarlığa getirilerek, bir aksama olmadan yapının tamamlanmasına imkân sağlamıştır.

Hassa Mimarlar Ocağı, yapı organizasyonu açısından en gelişmiş çağını kuşkusuz Mimar Sinan'ın katkılarıyla XVI. yüzyılda yaşamıştır. Mimar Sinan öncesinde başmimarlık görevini üstlenen Üstâd Hacı Hayreddin Ağa (1482-1503), halefi Yakub-

Şah bin Sultan-Şah (1503-1509) ve Acem Ali/Alâeddin Ali'nin (1509-1537) dönemlerinde yoğun bir imar faaliyeti yaşanmıştır. Üstâd Hacı Hayreddin Ağa'dan başlayarak, Mimar Sinan dönemine kadar "*Erken Klasik Dönem*" olarak tanımlanabilecek bu dönemde, plan tasarımı ve bezeme programı bakımından birtakım arayışlar başlamış ve bu isimler, Mimar Sinan'a büyük bir mimari miras bırakmış ve Mimar Sinan da bu birikimi sahiplenerek, devletin maddi imkânlarının da desteğiyle Osmanlı mimarisini yüceltmıştır. Mimar Sinan'ın (1539-1588) ardından başmimar olan Davud Ağa (1588-1598) ise yüzyılın son başmimarı olarak Sinan ekolü içinde yanında yetişen ve klasik üslubu devam ettiren bir mimardır. XV. yüzyılın sonlarından, XVI. yüzyılın sonuna dek Üstâd Hacı Hayreddin Ağa, Yakub-Şah ve Alâeddin Ali'nin mimari organizasyon ve mimarlık kültürünü bir adım daha öteye taşıyarak gelişmesini sağladıklarını, Mimar Sinan'ın söz konusu mimari birikimi, büyük bir atılım yaparak evrensel düzeye ulaştırdığını ve yanında yetişen Davud Ağa'nın da klasik üslubu sürdürdüğünü söylemek mümkündür.

Mimari tasarım ve üretimin yanında yapı organizasyonu ve şehirciliğe dair pek çok görevi yerine getirmesi beklenen Osmanlı başmimarının, XVII. yüzyıla gelindiğinde birtakım zorlu mücadeleler vermek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Bu mücadelenin ilki maddi boyuttur. Ticari güzergâhların değişimi ve kazanılan savaşların neredeyse durmasıyla imparatorluğun gelirlerinin azalmasının yanında, üç kez Lehlilerle, üç kez Avusturyalılarla, iki kez İranlılarla ve bir kez de Venediklilerle savaşılmıştır. Venediklilerle savaş yaklaşık yirmi beş yıl kadar sürmüş, Avusturya ve müttefikleri ile on altı yıl süren savaş dönemi sonucunda büyük çaplı toprak kayıpları yaşanmıştır.¹⁹⁹ Maddi imkânların yoksunluğu, abidevi mimari eserler yapılmasını engellemiş ve yapıların boyutlarında küçülmeler yaşanmıştır. Diğer taraftan Venediklilerin Boğaz'a ilerlemeleri, Anadolu'yu kasıp kavuran Celâlî isyanları ve Yeniçeri, Sipahi ayaklanmaları gibi nedenler yüzünden toplumsal huzur, ne üst düzey devlet bürokrasisi içinde ne de halk tabanında sağlanamamıştır. Bu durum mimari üretimi sınırlayan etkenlerden bir diğeridir.

Osmanlı sultanları, Kanunî Sultan Süleyman dönemine (1520-1566) dek savaşlardaki galibiyetlerini imparatorluğun göz alıcı noktalarında ve savaş ganimetleriyle inşa

¹⁹⁹ Mustafa Cezar, "17. Yüzyıl Osmanlı Kaynaklarında Sanat Tarihi ile ilgili Bilgilerin Yeri", s. 43-44.

ettirdikleri mimari yapılar ile simgeleştirmiştir. XVII. yüzyılda ise savaşlardaki mağlubiyetlerin artmasının yanında hazinenin hızla boşalması, önceki dönemlerdeki gibi anıtsal mimari eserlerin üretimi için gerekli maddi alt yapıyı sağlayamamıştır. XVII. yüzyılda oldukça kısıtlı olan siyasi başarılar dolayısıyla mimar eliyle yansıtılan sanatsal ifade, Revan Köşkü, Bağdat Köşkü gibi sivil mimari yapılar ve küçük boyutlu mimari eserler ile somutlaştırılmıştır. Bu nedenle çağın başmimarları, yalnızca iki anıtsal külliye inşâ edildiği bu yüzyılda az sayıdaki küçük çaplı yapılarda ve özellikle onarım faaliyetlerinde görev almak zorunda bırakılmıştır. Yüzyıl boyunca sayıları yirmiyi aşan başmimarlar arasında çeşitli yönleriyle Dalgıç Ahmed Ağa/Paşa, Sedefkâr Mehmed Ağa, Kasım Ağa ve Mustafa Ağa öne çıkmaktadır.

4.1 Dalgıç Ahmed Ağa

XVI. yüzyılın sonlarından ve XVII. yüzyılın başlarına dek başmimarlık görevini yürüten Dalgıç Ahmed, başarılı bir mimar olduğu kadar aynı zamanda askerî kökenli bir kişiliktir. Adına ilk olarak çavuşluğu sırasında rastlanan Dalgıç Ahmed,, Dergâh-ı Ali/Dergâh-ı Muallâ²⁰⁰ çavuşları arasında, Osmanlı ordusu içinde önde savaşan “*Serdengeçti*” birliği içinde görev almıştır.²⁰¹ “*Dalgıç*” lakabını da bu dönemde aldığı kabul edilmektedir. Eski askeri teşkilâtta *Dalkılıç*, bir ülkü uğruna her türlü tehlikeye atılabilecek cesaretteki kimseler için kullanılan “*fedai*” anlamı taşımaktadır ve bu yüzden Dalgıç lakabının da bu anlama gelebileceği öne sürülmüştür.²⁰²

Dalgıç Ahmed Çavuş, 999 H./1590-1591 M. yılında Davud Ağa’nın eseri olan ve Yalı-kapısı’nda bulunan *Saray-ı Cedid/Yeni Saray*’ın inşası sırasında, İhlamur Ağacı ve kurşun gibi yapı malzemesinin temini görevinde çalışmıştır. 1002 H./1593-1594 M. yılında hassa binalarına kereste sağladığı kaydedilmiştir.²⁰³ Ardından Dalgıç Ahmed Ağa, yapı malzemesinin denetimini de üstlenmiştir. Denizcilerin İstanbul’daki kerestecilerden aldıkları malzemeyi başka bölgelere götürmesinden dolayı yapı

²⁰⁰ Dergâh-ı âlî veya dergâh-ı muallâ, saray ve hükümet merkezi anlamında kullanılmakta olup, padişaha bağlı hizmetliler bu tabirle anılmaktadır. Abdülkadir ÖZCAN, “Dergâh-ı Âlî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, 9. Cilt, 1994, s. 174.

²⁰¹ Mühimme Defteri Nr:72, s.16, Başvekâlet Arşivi Umûm. Mdr.’den aktaran Şahabettin AKALIN, “Mi’mar Dalgıç Ahmed Paşa”, **Tarih Dergisi**, Cilt: IX, Sayı: 13, İstanbul, 1958, s. 71.

²⁰² M. Zarfî ORGUN, “Mimar Dalgıç Ahmet”, **Arkitekt**, Cilt: 1941, Sayı: 1941/42-03-04 (123-124), 1941, s. 61.

²⁰³ Maliye Defterleri nr.750, s.2, Başvekâlet Arşivi ve Mühimme Defteri nr. 72, s.16, Başvekâlet Arşivi’nden ileten AKALIN, “Dalgıç Ahmed”, s. 72.

inşasında kullanılacak kerestenin temininde sıkıntı yaşanmış ve bu nedenle İstanbul'dan çıkartılacak olan keresteler, Dergâh-ı Muallâ çavuşlarından Mimar Ahmed Çavuş'un iznine tabii tutulmuştur.²⁰⁴ Bu durum, Zilade başı 1002 H. / Temmuz 1594'e tarihlenen ve İstanbul Kadı'sına hitaben yazılan bir buyrukta açıkça görülebilmektedir;

“İstanbul' kadısına hüküm ki,

Hassa binalara münasib olan keraste mahrusei İstanbul'da... kereste fûruşlardan alınmak lazım geldikde gemiciler alub etrafa iletüb beyi itmekle münasib kereste bulunmadığı ilâm olunmagine minbaad Derâhı muallâm Çavuşlarından ... mimar Dalgıç Ahmed Çavuş ...un marifeti olmadiyen İstanbul'dan gemicilere ahar diyara kereste virilmemek emir idüb buyurdum ki... vardukda bu babda emri celilül kadrım ile amel idüp minbaad müşarünileyh Çavuşumun marifeti olmadiyen Hassa binalara yarayan kerestei gemiciler ahar diyare alub itmeğe komıyasın i evaili za 1002.”²⁰⁵

1004 H./1595-1596 M. yılında Suyolu Nâzırı Mimar İsmail'in bir fen heyetinde başbuğ olarak sefere gitmesi üzerine, Ahmed Çavuş suyolu nâzırlığı görevine getirilmiştir.²⁰⁶ Dalgıç Ahmed'in suyolu nâzırı olduğu 1004 H./1595-1596 M. tarihinde İstanbul'daki suyolu ve yapılarına ilişkin mimari faaliyetler arasında Kırkçeşme Suyolu, Eğrikapı'dan Haydarpaşa Çeşmesi'ne kadar olan çeşmeler, Hoca Paşa Kârizi, Tahtakale Suyolu ve padişah namazgâhındaki şadırvanın onarımı sayılabilmektedir.²⁰⁷ Aynı yıl içinde, 23 Zilkade 1004 H./19 Temmuz 1596 M. tarihli bir hükümde, sarayın suyolu üzerine abhaneler kurulması ve suyun kullanılması nedeniyle saray suyuna zarar verilmesi nedeniyle söz konusu davranışların engellenmesi ve abhanelerin kaldırılması emredilmiştir;

“İstanbul kadısına ve Hassa mi'mar-başı ve su[yolu] nâzırına hüküm ki,

Saray-ı âmireye gelen su yolu üzerine ba'zı kimseler sonradan âb-hâne ihdas edüb ve ba'zılar zıkr olunan sudan sirkat eyledikleri i'lâm olunmağın ol makuleler gidilüb men' olunmak emr edüb buyurdum ki vardıkta bu babda öğat mukayyed olub fi'l-vâki' su yolu üzerinde sonradan

²⁰⁴ AKALIN, “Dalgıç Ahmed”, s. 72.

²⁰⁵ Ahmet REFİK, **Onbirinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1592-1688)**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 12.

²⁰⁶ Maliye Defteri nr. 4517, Başvekâlet Arşivi s. 10'dan aktaran AKALIN, “Dalgıç Ahmed”, s. 72; Saadi Nazım NİRVEN, **İstanbul Suları**, Halk Basımevi, İstanbul, 1946. s. 125. Mimar İsmail'in başbuğ olarak tayin edilmesine ilişkin belge için bkz. REFİK, **İstanbul Hayatı**, s. 21.

²⁰⁷ Maliye Defteri nr. 4517, Başvekâlet Arşivi s. 25, 30'dan aktaran AKALIN, “Dalgıç Ahmed”, s. 72.

ihdas edilmiş âb-hâne var ise zikr olunan sudan sirkat olunmuş ise men' ve' def' eyliyesin fi 23 za 1004.”²⁰⁸

Dalgıç Ahmed'in su yolu nâzırlığı görevinin devam ettiği 1005 H./1596-1597 M. yılında Demirhane Çeşmesi, Ayasofya Çarşısı, Galata ve Silivri Camileri ve bazı mescit, medrese ve hanların su yolları da onarılmıştır. 1006 H./1597-1598 M. yılında İstanbul sularının onarımı için Kesriye, Gebran cizyesi tutarı Dalgıç Ahmed'e teslim edilmiştir.²⁰⁹

Başmimar Davud Ağa'nın (1588-1598) yanında su yolu nâzırı olarak çalışan Dalgıç Ahmed Çavuş,²¹⁰ 1007 H./1598-1599 M. tarihinde Davud Ağa'nın hayatını kaybetmesi üzerine başmimarlık görevine getirilmiştir.²¹¹ Osmanlı Tarihçisi Selanikî Mustafa Efendi, Dalgıç Ahmed'in başmimar olmasını şu sözlerle açıklamıştır;

“Ve evâil-i sefer-i sene-i mezbûrede mühendis-i rûzgâr, san'atında pehlivân-ı âlem Mi'mar-başı Dâvud Ağa maraz-ı tâ'undan şikest vâki' olup, hâkdân-ı dünyâdan göçdi. Devrân-ı bî-savab yerine böyle bir mümtâz u ser-efrâz üstâd getürmek, heyhât u heyhât! Ve mi'mar-başılık ağalığı Su-yolu nâzırı Dalgıç Ahmed Çavuş dimekte ma'rûf u meşhûr ve benâm ve fâ-iku'l-akrân ağaya ta'yin buyurıldı. Fi't-târihi'l-merkûm,”²¹²

1007 H./1598-1599 M. ve 1014 H./1605-1606 M. yılları arasında, Sultan III. Mehmed (1595–1603) ve Sultan I. Ahmed'in (1603–1617) saltanat yıllarının başında mimarbaşı olarak görev alan Dalgıç Ahmed Ağa'nın başmimarlığı dönemindeki inşa faaliyetleri arasında; Sarây-ı Cedîd'de (Topkapı Sarayı) padişah hamamı, Harem Dairesi'nde vâlîde sultan ve Dârüssaâde ağası odaları onarımı, Eski Saray'da; padişah odasının billûr camlarla tezyini, Enderun ve Bîrun odalarının camlatılması, ağalar, teberdarlar ve bîmar odalarının onarımı, Galata Sarayı'nda; saray ağası köşkü tamiri, mutfak ve helvahânenin yenilenmesi, İbrâhim Paşa Sarayı'nda; gılman odaları ve bazı odaların

²⁰⁸ Mühimme Defteri, nr.4517, s.13, REFİK, **İstanbul Hayatı**, s. 23; Ş.Akalın, *a.g.m.*, s.73.

²⁰⁹ Maliye Defteri nr. 4517, Başvekâlet Arşivi, s. 10, 13, Maliye Defteri, nr. 1779, s.134. AKALIN, “Dalgıç Ahmed”, s. 73.

²¹⁰ REFİK, **İstanbul Hayatı**, s. 65.

²¹¹ Bu konuda, Selanikî Mustafa Efendi, Safer başı 1007 H./Eylül 1598 M. yılında Davud Ağa'nın vefatı üzerine başmimar olduğunu aktarır. Selanikî Mustafa EFENDİ, **Tarih-i Selanikî (1103-1108) II**, Haz. Mehmet İpşirli, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989, s. 764-764; Ş. Akalın, 1015 H./1606-1607 H. ve 1014 H./1606 M. yılları arasında Dalgıç Ahmed Ağa'nın başmimar olduğunu belirtir. AKALIN, “Dalgıç Ahmed”, s. 78. Zarif Orgun ise, Dalgıç Ahmed Ağa'nın 1007 ve 1013 H. yılları arasında başmimar olduğunu açıklamıştır. ORGUN, “Mimar Dalgıç Ahmed”, s. 60-61;

²¹² Selanikî Mustafa EFENDİ, **Tarih-i Selanikî II**, s. 763-764.

onarımı sayılmaktadır. Ayrıca Sultan III. Mehmed Türbesi inşası, eski ve yeni yeniçeri odaları, Büyük İstabl-ı Âmire/Ahır, Şeyh Vefâ Meydanı'nda Küçük İstabl-ı Âmire/Ahır, Beşiktaş, Kavak ve Dil iskeleleri, Atmeydanı'ndaki furun-ı harcî, furun-ı hassa, segban furunları (fırınlr), Kâğıthane'de Baruthâne, Aslanhâne-i Hâssa ve Mirza Baba türbeleri, Fethiye Camii, Büyük ve Küçük Ayasofya Çarşısı'ndaki Karabaş Tekkesi ve Yeniçeri Ağası Sarayı onarımı, sayılmaktadır.²¹³ Görüldüğü gibi Dalgıç Ahmed Ağa genellikle, başkentteki çeşitli türdeki yapıların onarımında çalışmıştır.

Ayasofyanın avlusunda yer alan ve Dalgıç Ahmed Ağa tarafından inşasına başlandığı kabul edilen III. Mehmed Türbesi'nin inşasında kullanılmak üzere mermer malzeme getirilmesine dair 7 Rebiülâhîr 1013/2 Eylül 1604 M. tarihli bir buyrukta mimarın adına rastlanır;

Galata Kadısına hüküm ki Hassa mimarlarım başı olan Ahmed sūddei saadetime mektub gönderüb hâlâ binası ferman olunan merhum ve mağfurünle babam Hüdavendigâr tabe serahünün türbei şerifeleri mühimmatıyçün mermer lâzım olmagın Marmara adasından getürmeğe rençber gemileri gönderilmiştir. Mermerleri varan gemilere tahmil eylemek de reaya ve forsa ve sair iş üzerinde olanlar muavenet eylemeleri babında emri şerifim virilmek için arz etmeğin buyurdum ki... vusul bulduk da zikrolunan gemileri eylemeyüb anda olan mermerleri muaccelen gemilere tahmil itdirmekde reaya ve forsa ve sayir iş üzerinde olanlara muavenet itdirüp avk ve te'hir indirilmiye Bu husus gayet umuru mühimmedendir Ana göre mukayyed olub ikdam ve ihtimamda dakıyca fevt itmiyesin Amma bu behane ile fukaradan bir akça ve bir habbe alınmak ihtimali olmya. Fi 7 Rebiülâhîr 1013.²¹⁴

Bahsedilen mimari faaliyetleri dışında Dalgıç Ahmed Ağa'nın başmimar olarak çalıştığı kuşkusuz en çok bilinen mimari eser, *Yeni Camii Külliyesi*'dir. 1597 yılında Sultan III. Mehmed'in (1595-1603) validesi Safiye Sultan'ın emri ile inşasına başlanan ancak 1665 yılında Hadice Turhan Sultan tarafından tamamlanan bu yapı topluluğunda, tasarımı hazırlayan ve temelleri atan Davud Ağa yaklaşık bir yıl kadar

²¹³ 1007-1008 Masarif-i Şehriyârî Ruznâmesi, vrk. 43b, 44a, 45a, 47a, 59a, 59b, 60a'dan aktaran AKALIN, "Dalgıç Ahmed", s. 74; Hafız Hüseyin AYVANSARAYÎ, *Vefeyât-i Selâtin ve Meşâhîr-i Ricâl*, Haz. Fahri Ç. Derin, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978, s. 56; NİRVEN, İstanbul Suları, s. 126. Ayrıca 1077 – 1078 H. ve 1666-1667-1668 M. yılları arasında Sultan Murad vakfından bazı binaların onarımında çalıştığı ileri sürülse de, sözü edilen tarih hayatını kaybettiği tarihten sonraki döneme denk düşmektedir. ORGUN, "Hassa Mimarları", s. 337, ASLANAPA, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 330.

²¹⁴ REFİK, *İstanbul Hayatı*, s. 26-27.

çalışmış ve ömrü duvarları yalnızca bir zira kadar yükseltebilmesine imkân vermiştir.²¹⁵ Davud Ağa, bu yapıda, mimari tasarım açısından Sinan ekolünü devam ettirmiş, deniz kıyısında yumuşak bir zeminde, kazıklar üzerine oturtulan ve tamamlamaya ömrünün yetmediği Yeni Camii'nin temellerinde görüldüğü üzere, tıpkı üstadı Mimar Sinan'ın gibi zemin-yapı ilişkisine getirdiği çözümlemeleriyle mimari yeteneğini ortaya koymuştur. Davud Ağa'nın hayatını kaybetmesinin ardından 1598 yılında Dalgıç Ahmed Ağa inşaatı devralmış 1603 yılına dek duvarları pencere alt seviyesine kadar yükseltebilmiştir. Dolayısıyla Dalgıç Ahmed Ağa'nın yapıdaki etkisi daha sınırlı olmalıdır. Yapının tamamlanması ise inşaatın başlamasından yaklaşık altmış yıl kadar sonra, Mustafa Ağa eliyle gerçekleştirilebilmiştir.

Dalgıç Ahmed Ağa, mimarlığının yanı sıra özellikle sedefkârlık sanatında da oldukça marifetlidir. Hasbahçe'de sedefkârlık sanatında, -Sedefkâr Mehmed Ağa ile birlikte- üstad öğrenciliği yapmıştır.²¹⁶ Dalgıç Ahmed'in Sultan III. Mehmed Türbesi'nden getirtilen ve Türk İslam Eserleri Müzesi'nde sergilenen Cüz Mahfazası bu alandaki yeteneğini ortaya koyar. Fildişi ve sedef kakmalı bu eserin kubbe etrafındaki Ayet'el Kürsi'nin başlangıç ve bitiş noktası arasında mimarın "Amel-i Dalgıç Ahmed Çavuş" olarak imzası yer alır. Benzer şekilde "Amel-i Dalgıç Ahmed Çavuş" şeklinde imzasının yer aldığı bir diğer eser olan Sultan III. Murad Türbesi'nin kapı kanatları, estetik zevkini yansıtır.²¹⁷

XVII. yüzyılda Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhîs'ül-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân* adlı eserinde, Sûr-ı hümayûn yani şehzadelerin sünnet töreni sırasında sunulan hediyeler arasında, Dalgıç Ahmed Ağa'nın ismine rastlanmaktadır. Mimarın, Sûr-ı hümayûn töreni için hazırladığı anlaşılan bu köşk maketi ve yanındaki sedefkârî objeler, Dalgıç Ahmed'in bu alandaki yeteneğinin izleridir;

²¹⁵ Oktay ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 318-319.

²¹⁶ Ca'fer EFENDİ, **Risâle-i Mi'mâriyye**, Haz. İ. Aydın Yüksel, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 2005, s. 31; Orhan Şaik GÖKYAY, "Risale-i Mimariyye- Mimar Mehmet Ağa-Eserleri", Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, s. 137.

²¹⁷ Leo Aryeh MAYER, **Islamic Architects and their Works**, Imprimerie Albert Kundig, Geneve, 1956, s. 58.

“Hediyye-i neccârân be-ma’rifet-i Ahmed ağa, Ser-mi’ mârân-ı Hassa, köşk döşemesi ile ma’an ve üç şah-nişinle önü asma çardağı ve fiskiyeli bir musanna’ nesne idi. Bir sedefkârî iskemle ile fanus-ı billûr ve bir sedefkârî çiçek iskemlesi, Atiyye 5.000.”²¹⁸

1606 yılında Sedefkâr Mehmed Ağa’nın başmimar olması,²¹⁹ Dalgıç Ahmed Ağa’nın başmimarlık görevinin sona erdiğini gösterir. Bu durum, oldukça önemli bir noktaya işaret etmektedir. XVII. yüzyıl tarihçilerinden Na’ima Mustafa Efendi’nin ifade ettiği²²⁰ ve günümüzde de Osmanlı mimarlarına ilişkin çalışmalarda kabul edildiği gibi mimarlık mesleğinde “*kayd-ı hayat*” yani ömür boyu görevde kalma şartının Kasım Ağa ile değiştiği bilgisinin doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Hassa Mimarlar Ocağı’nın ana ilkelerinden biri olan bu kaide, XVII. yüzyılda ilk kez Dalgıç Ahmed ile birlikte ortadan kalkmıştır.

Başmimarlık görevi sona Dalgıç Ahmed Ağa, aynı yıl ümera/paşa sınıfına yükselmiştir.²²¹ Erzurum, Şam, Halep ve Silistre Beylerbeyliklerinde görevlendirilmesi dolayısıyla bu tarihten itibaren Dalgıç Ahmed Paşa olarak da anılmaya başlanmıştır.²²² Aynı zamanda paşalığı sırasında Silivri Köprüsü’nün onarımında, bina eminliği hizmetinde bulunmuştur.²²³ Bina eminleri, genellikle belirli bir yaşa erişmiş ve güvenilir devlet adamları arasından seçilmekteydi.

Osmanlı vekâyi’nâmelerinde genellikle çok sınırlı olarak yer verilen başmimarların aksine XVII. yüzyılda Dalgıç Ahmed Ağa, geniş yer bulmuştur. Bu durumun nedeni, kendisinin Osmanlı mimarlığının yaratıcıları arasında önemli bir yere sahip başarılı bir mimar olmasından dolayı değil, Kalenderoğlu isyanını bastırmak üzere görevlendirilmesi ve savaş meydanında hayatını kaybetmesinden kaynaklanmıştır. Dalgıç Ahmed Ağa/Paşa’nın mimar kimliği geri planda tutularak, askerî yönü vurgulanmış, özellikle de hayatını kaybetmesi konu edilmiştir.

²¹⁸ Hezarfen Hüseyin EFENDİ, *Telhîs’ül-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Haz. Sevim İlğürel, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 229.

²¹⁹ Ca’fer EFENDİ, *Risâle-i Mi’mâriyye*, s. 36.

²²⁰ Na’ima Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na’îmâ IV*, s. 998.

²²¹ AKALIN, “Dalgıç Ahmed”, s. 78.

²²² NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 125.

²²³ ORGUN, “Mimar Dalgıç Ahmed”, s. 61.

Dalgıç Ahmed'in vefatına dair Osmanlı Şeyhülsîlâmı ve Tarihçisi Kara Çelebizâde Abdüzaziz Efendi'nin *Ravzatü'l-Ebrârî'l-Mübîn bi-Vekayi'i Selefi'l-Mâziyye ve'l-Ahbâr /Ravzatü'l-Ebrâr* adlı eserinde²²⁴, Nâima Mustafa Efendi *Ravzat el-Hüseyn fî hulâsat ahbâr el-hâfikayn/Târih-i Naîmâ*²²⁵ adlı eserinde, Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi tarafından kaleme alınan *Nevadirü'l Vukû/Solak-zâde Tarihi*'nde²²⁶ bahsedilmiştir. Anılan eserlere göre, Dalgıç Ahmed Ağa, Silistre Beylerbeyliği sırasında Anadolu'da çıkan Kalenderoğlu isyanını bastırmak üzere Nakkaş Hasan Paşa'ya takviye birliği için, Silistre askeri ve Dobruca gönüllüleri ile birlikte Gelibolu'dan Anadolu'ya geçmiş ve Kalenderoğlu, Bursa'ya gelmekte olan Dalgıç Ahmed Ağa/Paşa'yı, Balıkesir'in Gönen kazası ovasında karşılamış ve Manyas Gölü Savaşı'nda, Dalgıç Ahmed Paşa savaş meydanında aldığı yaralar sonucunda hayatını kaybetmiştir.²²⁷ Çavuşluktan yetişen Dalgıç Ahmed, önemli su yapılarında ve çeşitli türdeki hayratlarda görev almasının ardından yine bir asker olarak hayatını kaybetmiştir.

1016 H./1607-1608 M. yılında hayatını kaybeden Dalgıç Ahmed Ağa,²²⁸ hayatını kaybettiği Balıkesir'in Gönen ilçesindeki Paşa Mezarlığı'na defnedilmesinin ardından

²²⁴ “Silistre beylerbeyisi olan Dalgıç Ahmed Paşa fermân-ı cihân-mutâ‘a ittibâ‘en livâsı erbâb-ı tîmâr ve zu‘amâsı ile Gelibolu ma‘berinden geçüp Nakkâş Paşa'ya imdâd için Manyas havâlisine nâzil olduğu haberi celâlî-i bed-güher İbn-i Kalender'e vâsıl olıcak sipâh-ı ârâste ile Ahmed Paşa tarafına ilgar idüp Manyas göli kenârında tarafeynden bir mikdâr mutâraha-i kur‘a-i kârzâr olunduktan sonra bezm-i rezmd e paşa-yı mezbûr ritl-kerân-ı şehâdet ile üftâde-i hâk-i helâk olmağın müte‘allikât ü havâşî kâmen-i vâdî-i perîşânî vü telâşî olup Kalender-oğlu dahi gâret-künân Aydın ve Saruhan andan Karaman'a vardı.” İbrahim ÖZGÜL, **Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l Ebrâr adlı eseri (1299-1648) Tahlil ve Metin**, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2010, s. 211-212.

²²⁵ “Bu sırada Silistre Mutasarrıfı Dalgıç Ahmed Paşa sancağı askerleriyle ve Dobruca gönüllüleriyle Nakkaş Paşa askerine luhûk ve me‘mûren Gelibolu'dan mürûr ve Gönen'e vardıkda Kalender-oğlu karşı gelip döğüştüler. Cânib-i serdardan imdâd muhâl olmakla Dalgıç derdmend bedeninde sağ yer kalmayınca döğüşüp, âhirü'l-emr bir kenara çekilip teslim-i rûh etti...” Na‘îmâ Mustafa Efendi, **Târih-i Na‘îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsatı Ahbârî'l-Hâfikayn)**, Haz. Mehmet İpşirli, II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 338.

²²⁶ “...Bu esnâda Üzre Sancâğı sipâhîleri ile Gelibolu ma‘berinden geçüp mûmâileyh Hasan Paşaya lahûk kasdıyla Mihâlîce karîb geldükleri şâkî-i mezbûr Kalenderoğlının mesmû‘ı olmağla ve Nakkâş Hasan Paşa cânibinde ziyâde yarar asker müstecem‘ olduğu dahi ma‘lûmi olub havfnâk olmağla bir gice Mihâlîceden kalkub mezbûr Ahmed Paşayla Manyas Gölü kenârında mukâbil oldu. Tâ‘ife-i celâlî gürûh-i enbûh olduğundan gâlib gelüb merkûm Ahmed Paşa birkaç yerde mecrûh ve sehl müddetde zümre -i şühedâya mülhak oldu. Müfsid mezbûr Kalenderoğlu mesfûr Ahmed Paşaya zafer bulduktan sonra Mihâlîce dönüb Balıkesiri yoluyla Aydın ve Sârûhân câniblerine vardı...” Süleyman LOKMACI, **Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi**, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2015, s. 906.

²²⁷ ÖZGÜL, **Ravzatü'l Ebrâr**, s. 211-212; Na‘îmâ Mustafa Efendi, **Târih-i Na‘îmâ II**, s. 338. LOKMACI, **Solak-zâde Tarihi**, s. 906. Ayrıca Dalgıç Ahmed Ağa'nın Haremeyn evkafına tahsis ettiği bir vakfi vardır. AKALIN, “Dalgıç Ahmed”, s. 79.

²²⁸ Dalgıç Ahmed Ağa'nın hayatını kaybetmesinde dair, Osmanlı Tarihçisi Na‘îma Mustafa Efendi 1016 H./ 1608 tarihini aktarır. Na‘îmâ Mustafa Efendi, **Târih-i Na‘îmâ II**, s. 338.; Z. Orgun ve Ş. Akalın'a göre mimarın vefat tarihi 1016 H.'dir. ORGUN, “Mimar Dalgıç Ahmed”, s. 61; AKALIN, “Dalgıç Ahmed”, s. 79. İ M. Süreyya ise Şevvâl 1016 H./Ocak-Şubat 1608 yılını gösterir. SÜREYYA, **Sicill-i**

bölgenin park olarak düzenlenmesi sonucunda naaşı başka bir yere taşınmıştır.²²⁹

Dalgıç Ahmed'in mezarı kitabesinin metni ise şöyledir;

“Rahmet-i bahrine dalgıç olacak Râhmanın

Karşı geldi ana ervâh-ı ürûh-ı şühedâ

Pâdişâh uğrına verdi serini ol server

...kılinc atmış dedi nâmının a ‘dâ

Çünkü gâzi vü şehid oldu dedim târihin

Oldu mîr-i şühedâ cûdla Ahmed Paşa.”²³⁰

Cafer Efendi tarafından 1023 H./1614 M. yılında kaleme alınan Risâle-i Mimâriyye'nin son dua bölümünde Dalgıç Ahmed Paşa, şu şekilde anılır;

“...Ve andan sonra dahi mi'mârbaşı olup dilâverlik meydânı çeşmesinden şehâdet şerbetini nûş edip merhûm Dalgıç Ahmed Ağa'nın Hak Teâlâ Hazretleri dahi mûrg-i cânını tûtiyan-ı ervâh-ı şühedâ ile haşr edip kılıcını arş-ı a'lâya vaz'ede...”²³¹

4.2 Sedefkâr Mehmed Ağa

Sedefkâr Mehmed Ağa, Osmanlı mimarları arasında yaşamının kaleme alınması dolayısıyla özel bir yere sahiptir. 1023 H./1614 M. yılında Cafer Efendi²³² tarafından kaleme alınan *Risâle-i Mi'mâriyye*, başlıca Sedefkâr Mehmed Ağa'nın yaşamını konu edinmekle birlikte, mimari ile ilgili terimlerin Arapça-Farsça-Türkçe karşılıkları, ölçü birimleri, musiki terimleri, Sultan Ahmed Camii'nin inşası, yapı malzemesi ile musiki

Osmanî- I, s. 206. İ. Kumbaracılar, 1015 H./1606 M. tarihini belirtir. İzzet KUMBARACILAR, “Türk Mimarları”, **Arkitekt**, Cilt: 1937-02,74, İstanbul 1937, s. 59-60. Oktay Aslanapa, 1607 M. tarihini verir. ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, s. 319.

²²⁹ UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Tarihi III**, s. 108.

²³⁰ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, **Karesi Meşâhiri (Balıkesir Meşhurları)**, Haz. M. Sarı, A. Karaman, Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı, Balıkesir, 1999, s. 159.

²³¹ Ca'fer EFENDİ, **Risâle-i Mi'mâriyye**, s. 122.

²³² Bursalı Mehmet Tahir tarafından Osmanlı Müellifleri adlı eserde söz edilen eserin yazarı olarak Cafer İyanî öne sürülmüş ise de, Cafer İyanî, Azavât-ı Tiryaki Hasan Paşa, Zübdet'ün-Nasâyi, Umdet'üt-Tevârih, Tarih-i Cedid-i Üngürüs gibi eserlerin yazarıdır. Risâle-i Mi'mâriyye'de bu eserlerin yazarı olduğuna dair bir bilgi yer almadığı gibi, yazmış olduğu manzumelerinde de “İyanî” mahlasını kullanmaması nedeniyle “Cafer İyanî” ve Risâle-i Mi'mâriyye yazarı “Cafer Efendi”nin farklı kişiler olduğu düşünülmektedir. Risâle-i Mi'mâriyye'de İstanbul'a bir aylık mesafeden geldiği, babasının doğru ve dindar bir kişilik olduğu, bir ermiş olarak halk arasında menkabelerinin dolaştığı şeklindeki bilgilere ulaşılır. Cafer Efendi'nin ise dindar, rüyalara ve kerametlere inanan bir kişi olduğu anlaşılır. GÖKYAY, “Risale- Mimariyye-Mimar Mehmet Ağa-Eserleri”, s. 115-116.

arasındaki ilişki, mermer cinsleri gibi konuları da içermektedir. Sedefkâr Mehmed Ağa'nın hayatını detaylı bir şekilde aktaran bu eser, dönemin mimarlık ortamına dair bilgiler sunması açısından da XVII. yüzyıl için benzersiz bir kaynaktır. Eserde, mimarlık eğitimi, mimarlık eğitiminde hendese ilminin önemi, hendese ilminin kökeni, toplumun hendese konusundaki bilgisi ve mimarlık ile ilgili hadisler üzerinden mimara ve mimarlık kurumuna bakış açısı gibi konulara ilişkin pek çok ayrıntıyı bulmak mümkündür.

Risâlede tam adı *Mehmed Ağa ibn Abdülmüîn* olarak zikredilen Sedefkâr Mehmed Ağa, 970 H./1562-1563 M. yılında Rumeli'den İstanbul'a devşirme olarak gelmiştir.²³³ Risâle-i Mi'mâriyye'de Rumeli'nin hangi ilinden geldiği açıkça belirtilmemesine karşın, Kalkandelenli²³⁴ veya Elbasanlı olabileceği şeklinde görüşler öne sürülmüştür. Bilindiği gibi, Arnavut asıllı devşirmeler saraya geldikten sonra memleketlerinde çeşmeler²³⁵ ve çeşitli türde hayratlar inşa ettirmiştir. Bu yüzden Mehmed Ağa'nın Arnavutluk'un Elbasan şehrinde çeşmeler yaptırmış olması, Elbasanlı olabileceği fikrini kuvvetlendirmektedir. Risâle-i Mi'mariyye üzerinden Sedefkâr Mehmed Ağa'nın yüzü aşkın çeşme inşa ettiği bilgisine ulaşılabilmektedir.²³⁶ Evliya Çelebi ise Arnavutluk'un Elbasan kentinde dört yüz otuz çeşme yer aldığını, burada Sedefkâr Mehmed Ağa'nın kırk çeşmesinin bulunduğunu açıklamıştır.²³⁷

Mehmed Ağa, beş yıl kadar ulûfesiz olup, 975 H./1567-1568 M. yılında ulûfeye yazıldıktan sonra bir sene Kanunî Sultan Süleyman Türbesi'nde bahçe bekçiliği yapmış ve bir sene sonra da (976 H./1569 M. sonlarında) Hasbahçe'ye girmiştir.²³⁸ Mehmed Ağa, Hasbahçe'ye girdiği ilk dönemde, sedefkârlık ve mimarlıktan önce müziğe heves etmiş ancak bu hevesi çok uzun soluklu olmamıştır. Sedefkâr Mehmed Ağa'nın bu sanat dalına duyduğu heves, Risâle-i Mi'mariyye'de şöyle aktarılmıştır;

²³³ Ca'fer EFENDİ, *Risâle-i Mi'mâriyye*, s. 12/7b.

²³⁴ KUMBARACILAR, "Türk Mimarları", s. 60.

²³⁵ Köprülü Mehmed Paşa ve Mimar Kasım Ağa, Arnavutluk'un Berat/Arvid Beligrad kentinde, Koçi Bey ise Görüce'de çeşme inşa ettirmiştir. İsmet PARMAKSIZOĞLU, "Sultan Ahmet Camii Mimarı Sedefkâr Mehmet Ağa", *Kültür ve Sanat*, Sayı: 3, Ankara, 1974, s. 37.

²³⁶ Ca'fer EFENDİ, *Risâle-i Mi'mâriyye*, s. 8-9.

²³⁷ Evliya ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 8. Kitap: İstanbul - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu* -, Haz. Kahraman S.A., Dağlı Y., v.d., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 301.

²³⁸ Ca'fer EFENDİ, *Risâle-i Mi'mâriyye*, s. 12; GÖKYAY, "Risale-i Mimariyye", s. 138.

Mehmed Ağa, Hasbahçe'ye ilk girdiğinde Acemioğlanlar tayfasından birinin türlü sazlar eşliğinde mûsikî icra ettiğini görür ve bu sahneden çok etkilenir. Müziğin tüm sanatlardan ve işlerden üstün olduğunu düşünerek, bildiklerini kendisine öğretmesi için mûsikî icra eden sazendenin peşine düşer. Acemioğlanlar ayrıldığında sazendeyi tek başına yakalar ve ona müziğe olan tutkusunu anlatır. Sazende ise Mehmed Ağa'nın çok istekli olması üzerine bildiklerini ona öğretmeye karar verir. İlk olarak elini alıştırması için Mehmed Ağa'ya bir tezene verir. Mehmed Ağa, sevinçle sazendenin elini öper ve koynundan çıkardığı seksen-doksan floriyi sazendeye vererek, tüm saz çeşitlerinden almasını söyler.²³⁹

Cafer Efendi'nin anlatımına göre Mehmed Ağa, idman yaparak elini geliştirmeye çalıştığı sırada aniden uykuya dalar ve rüyasında gördükleri, mûsikî hevesinin sonlanmasına neden olur. Rüyasında çingene tayfası suretinde bir sazendeler grubunu görür. Elllerinde her türden saz olan bu grup, müziğe başlayınca deprem olur, yer-gök birbirine karışır. Mehmed Ağa'ya, “sen bizim sanatımıza meyledüp onu öğrenmek istersin, berhordar ol!” diyerek onu ağırlarlar. Alem Dağı'na gezmeye diye Üsküdar'a geçirip, Üsküdar tepelerine çıkarken Mehmed Ağa rüyadan uyanır.²⁴⁰

Mehmed Ağa, mûsikî icra ederken birden uykuya dalıp, böyle bir rüya görmesinin nedenleri üzerine uzun uzun düşünür ve belki de sazendenin de müziğe başladığı ilk zamanlarda benzer bir rüya görmüş olabileceğini düşünerek, rüyasını sazendeye anlatmaya karar verir. Rüneyı dinleyen sazende, bunun bir çingene sanatı olduğunu ancak çingenelerin uygunsuz bir tayfa olduğunu ve müziğe dair temel kavramlardan örnekler sunarak, onların bu bilgilerden yoksun olduğunu ifade eder. Makamlar, yeryüzü, inançlar ve gezegenler arasında bağlantılar kurarak müziğe dair temel kavramları açıklar. Ayrıca musiki ile ilgili araştırmalarını da gösterir. Ardından sazende, Mehmed Ağa'nın elinin hızını görünce çok şaşırır ve kendisinden bile hızlı olduğunu, bu zamana kadar böyle bir hız görmediğini söyleyerek, ona on iki makamı öğretmeye başlar.²⁴¹

²³⁹ Ca'fer EFENDİ, *Risâle-i Mi'mâriyye*, s. 13; GÖKYAY, “Risale-i Mimariyye”, s. 123.

²⁴⁰ Ca'fer EFENDİ, *Risâle-i Mi'mâriyye*, s. 14; GÖKYAY, “Risale-i Mimariyye”, s. 124.

²⁴¹ Ca'fer EFENDİ, *Risâle-i Mi'mâriyye*, s. 15; GÖKYAY, “Risale-i Mimariyye”, s. 125.

Mehmed Ağa ise idmanhaneye kapanarak, kendisini sürekli gördüğü rüya üzerine düşünmekten alıkoyamaz. Sazendenin söylediklerinin tam olarak aklına yatmaması üzerine bu konuyu bir de Şeyh'e danışmaya karar verir. Yolda gördüğü bir acemioğlana durumu anlatır ve acemioğlan, Mehmed Ağa'yı Vişne Mehmed Efendi'ye götürür. Vişne Mehmed Efendi, olayları dinledikten sonra bu günden tövbe edip, vazgeçmesini öğütler ve eğer muradın sanat ise bir başka sanata meyledersen tekrar bize danış, biz de sana dua edelim der. Mehmed Ağa, Şeyh'in öğütlerini dinledikten sonra Hasbahçe'ye geri döner ve böylece mûsikîden vazgeçmiş olur.²⁴²

Sedefkâr Mehmed Ağa'nın yaşamının bundan sonraki safhasında ise mûsikî yerine, sedefkârlık ve mimarlık sanatları etkili olacaktır. Her ne kadar Mehmed Ağa mûsikî sanatından vazgeçmiş olsa da, bu dönemde tezene ile yaptığı idmanlar, elinin gelişmesini sağlamış ve kendisinin mimari konusundaki yeteneğine de büyük katkı sağlamıştır. Bununla birlikte inşa etmiş olduğu eserlerde, kemer gibi mimari öğelerdeki düzenli biçimde tekrarlayan sayılar, ritim duygusu ve mûsikî ile olan ilişkisini ortaya koymaktadır.

Mehmed Ağa'nın mimarlık ve sedefkârî sanatlarına ilgi duyması ise şöyle gerçekleşmiştir. Bir gün bahçede gezindiği sırada Mehmed Ağa, Sedefkârîler Kârhanesi'nde bir gencin kitap okuduğunu görür. Genç, okuduklarını her bölüm sonunda çevresine anlatmaktadır. Çok geçmeden gencin elinde tuttuğu kitabın, hendese ilmine ait olduğu anlaşılır. Bu genç aynı zamanda hendese ve mimariye dair çeşitli terimleri de açıklamaktadır. Bu bilgiler Mehmed Ağa'yı o kadar fazla etkilemiştir ki, kitabı okuyan gencin etrafındakiler Mehmed Ağa'nın can kulağıyla anlatılanları dinlediğini fark eder ve Mehmed Ağa'yı, gence göstererek mimarlık ve sedefkârlık sanatlarına ilgili olduğunu ifade ederler. Genç, onun yeteneğini anlamak için çevresindekilere keser ile bir kirişe vurmalarını ve daha sonra o keseri Mehmed Ağa'ya vererek, aynı noktaya vurmasını istemelerini, böylelikle yeteneğinin anlaşılabilirliğini söyler. Mehmed Ağa her seferinde aynı noktaya vurarak yeteneğini ispatlar. Orada bulunanlar şaşkınlıklarını gizleyemez ve ısrarla bu sanatı öğrenmesi gerektiğini söylerler. Mehmed Ağa, hemen Şeyh'e koşar ve Şeyh'ten icazet aldıktan sonra sedefkârlık ve mimarlık öğrenmeye başlar.²⁴³

²⁴² Ca'fer EFENDİ, **Risâle-i Mi'mâriyye**, s. 17; GÖKYAY, "Risale-i Mimariyye", s. 126-127.

²⁴³ Ca'fer EFENDİ, **Risâle-i Mi'mâriyye**, s. 23-24; GÖKYAY, "Risale-i Mimariyye", s. 128-133.

Mehmed Ağa, 977 H./1569-1570 M. tarihinde sedefkârlık ve mimarlık öğrenmeye başlamıştır. Ayrıca saraydaki bir sedefkâr ustasına, Dalgıç Ahmed ile birlikte çıraklık yapmıştır. 997 H./1588-1589 M. yılına dek yaklaşık 20 yıl kadar Mimar Sinan'ın yanında hendese ilmi ve mimarlık sanatını öğrenmeye başlayan Mehmed Ağa, Mimar Sinan'ın öneri ve telkini üzerine Sultan III. Murad'a (1574-1595) bir "tilâvet İskemlesi" işlemiş ve bunu 998 H./1589-1590 M. yılında, Silahdar Ahmed Paşa eliyle padişaha hediye etmesi üzerine "kapuculuk" ile ödüllendirilmiştir.²⁴⁴ Risâle-i Mimâriyye'de Mehmed Ağa'nın kapuculuk ile görevlendirilmesi bir beyitle taçlandırılmıştır;

Beyit

Ber-murâd eyleyince ânı Murâd * Dedi kapuculuk mübârek bâd²⁴⁵

Ardından iki yıl "kulle sûfisi/sofisi" olarak görev alan Mehmed Ağa, bu görevi sırasında Şehla Mahmud'u, Mısır Beylerbeyi Üveys Paşa'ya teslim etmiştir. Bu dönemde Arabistan'ı gezip, Peygamber ve ermişlerin kabirlerini de ziyaret etmiştir.²⁴⁶

İstanbul'a dönünce Rumeli teftişine memur edilen Mehmed Ağa. İstanbul surlarından Selanik'e kadar olan *Sol Kol* üzerindeki tüm kale, şehir, kasaba ve kale neferlerini soruşturmakla görevlendirildikten sonra Selanik'ten Arnavutluk'a giderek, oradan da Malta ve İspanya'daki kale, şehir, kasaba ve kale neferlerini görmüş, Bosna vilayetine geçmiş ve Malta, İspanya, Latin, Hırvat, Tut, Macar, Nemçe taraflarına giderek incelemelerde bulunmuştur. Ardından Budin, Tımişvar, Erdel, Eflak, Leh, Boğdan, Kırım, Kefke, Silistre, Niğbolu, Gövercinlik, Semendire, Belgrat ve Tuna kıyısındaki kaleleri gördükten sonra *Sağ Kol*'dan İstanbul'a geri dönmüş ve gezdiği yerler hakkındaki bilgileri rapor etmiştir.²⁴⁷

²⁴⁴ Ca'fer EFENDİ, **Risâle-i Mi'mâriyye**, s. 26-31; GÖKYAY, "Risale-i Mimariyye", s. 133-137; Ayrıca kapıcıbaşı, saray kapıcılarının âmiri ve büyük câbitine dair kullanılan bir tâbir olup, saray kapıcıları biri Dergâh-ı Âli, diğeri ise Bâb-ı Hümayun olmak üzere iki kısımdır. Osmanlı tarihinde kapıcıbaşılığın kuruluş tarihi görülmemekte ise de, Fâtih Kanunnâmesi'nde yazılı olmasından dolayı erken tarihli olduğu anlaşılar. PAKALIN, **Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü II**, s. 167.

²⁴⁵ Ca'fer EFENDİ, **Risâle-i Mi'mâriyye**, s. 28; GÖKYAY, "Risale-i Mimariyye", s. 135.

²⁴⁶ Ca'fer EFENDİ, **Risâle-i Mi'mâriyye**, s. 31-32; GÖKYAY, "Risale-i Mimariyye", s. 138.

²⁴⁷ Ca'fer EFENDİ, **Risâle-i Mi'mâriyye**, s. 32-33; GÖKYAY, "Risale-i Mimariyye", s. 138-139.

Mehmed Ağa, İstanbul'a döndükten sonra altın işlemeli bir kemandan hazırlayarak sultana hediye etmiş ve “muhzırbaşılık” ile ödüllendirilmiştir;²⁴⁸

Beyit

Mansıb olsun elinizde ne olursa olsun

Yürü muhzırbaşılık sana mübârek olsun²⁴⁹

Hüsrev Paşa tarafından müsellim olarak Diyarbakır'a gönderilmiştir.²⁵⁰ Diyarbakır, altı ay kadar müsellimlik ile idare eden Mehmed Ağa'nın idaresi altında birçok eserle zenginleşmiştir. Hüsrev Paşa, Diyarbakır'a geldikten sonra ise “kapı kethüdası” olmuştur.²⁵¹

Hüsrev Paşa, Şam beylerbeyi olunca, Mehmed Ağa da müsellim olup, Hüsrev Ağa gelene dek Şam'ı müsellimlikle idare etmiştir. Hüsrev Paşa, Şam'a geldikten sonra ise Şam Eyaleti nahiyelerinden Havran'ın nahiye hâkimi olmuştur. Bu dönemde Şam hacıları kfilesinin, asi bir Arap tarafından soyulması üzerine Hüsrev Paşa, Şam askerleri ile Mehmed Ağa'yı asi Arap üzerine göndermiştir. Mehmed Ağa, yaklaşık yüz elli kadar asker ile gruptan ayrılmış ise de, sonuç alamaması üzerine üzüntülü bir şekilde, Şeyh Seyyid İbrahim Türbesi'ni ziyaret etmiştir. Türbede yalnız kaldığı sırada ermişten yardım dileyen Mehmed Ağa, aniden uykuya dalmış ve rüyasında yeşil sarıklı ermiş, Arap ve maiyetindekilerin dinlendikleri yeri kendisine söylemiştir. Mehmed Ağa ve askerler oraya vardıklarında tıpkı rüyasındaki gibi, Arap ve ordusunu uyur vaziyette bulmuştur. Ancak Asi Arap ordusunun kalabalık olması, Mehmed Ağa'nın yanındaki askerleri başlangıçta ürkütmüş ve hatta sessizce geri dönmek istemişlerdir. Mehmed Ağa, askerlerin dönmesine izin vermemiş ve ermişin ona tüm eşkıyaları öldürmesini söylediğini hatırlayarak, hepsini kılıçtan geçirmiştir.²⁵²

²⁴⁸ Ca'fer EFENDİ, *Risâle-i Mi'mâriyye*, s. 32; GÖKYAY, “Risale-i Mimariyye”, s. 136; Muhzırbaşı, dâvacıları mahkemeye çıkarmak vazifesiyle görevli olan muhzırbaşıların başına verilen addır. PAKALIN, *Osmanlı Tarih Terimleri*, s. 573.

²⁴⁹ Ca'fer EFENDİ, *Risâle-i Mi'mâriyye*, s. 29; GÖKYAY, “Risale-i Mimariyye”, s. 136.

²⁵⁰ Müsellim, eyalet valileriyle sancak mutasarrıflarının uhdelerinde bulunan yerlerin idaresine memur edilenler için kullanılır bir tâbirdir. PAKALIN, *Osmanlı Tarih Terimleri*, s. 628.

²⁵¹ Ca'fer EFENDİ, *Risâle-i Mi'mâriyye*, s. ; GÖKYAY, “Risale-i Mimariyye”, s. 139; Kapı Kethüdası, valiler, sancak beylerin, daireler ve Patrikhanenin, Bâb-ı Âli ve resmî dairelerdeki işlerini takip etmek üzere tâyin edilen memura verilen addır. Eyalet kapı kethüdaları valilerin tam salâhiyetli vekilleri makamında olup, onlar namına müstediyyat ve taahhüdatta bulunmuşlardır. PAKALIN, *Osmanlı Tarih Terimleri*, s. 172.

²⁵² Ca'fer EFENDİ, *Risâle-i Mi'mâriyye*, s. 32-34; GÖKYAY, “Risale-i Mimariyye”, s. 139-141.

Görevi başarıyla yerine getiren Mehmed Ağa, 7000 koyun ve 1000 deveyi Hüsrev Paşa'ya hediye etmek üzere ayırdıktan sonra geri kalan ganimeti askerler arasında paylaştırmıştır. Ancak Mehmed Ağa'nın bu davranışına, Hüsrev Paşa'nın maiyetindekiler çok olumlu bakmamış ve asilerin katledilme görevini bizzat Hüsrev Paşa'nın yapması gerektiğini söyleyerek, Hüsrev Paşa'yı yanlış yönlendirmişlerdir. Zamanla Hüsrev Paşa, kırgınlığını Mehmed Ağa'ya belli etmeye başlamış ve bu olay sonucunda Mehmed Ağa, İstanbul'a dönme kararı almıştır. Ancak çok geçmeden aklı başına gelen Hüsrev Paşa, Mehmed Ağa gibi akıllı ve yetenekli bir kişiyi kaybettiğinin bilincine vararak, yolundan döndürmeye çalışmış ise de mümkün olmamıştır. Mehmed Ağa, Kâbe yollarını asayiş altına alan almış, hacılara ve kafilelere güvenli topraklar bırakmıştır.²⁵³

Nazım

Hazret-i Ağa edip lillâh gazâ-yı ekberi /

kıldı Şâm içre ser-i âsiyle pür hendekleri / Kâfile şimden gerû

bî-bâk varsın Kâ'be'ye / Kim ki isterse götürsün başı üstünde zeri²⁵⁴

1006 H./1597-1598 M. yılında İstanbul'a dönerek suyolu nâzırı olan Mehmed Ağa, sekiz yıl kadar bu göreve devam etmiştir.²⁵⁵ Mimar Sinan'dan sonra en çok su yapısı inşa eden mimar olarak anılan Sedefkâr Mehmed Ağa'nın yüzü aşkın çeşme inşa ettiği bilgisine ulaşılabilmektedir.²⁵⁶

Kapuculuk, kulle sofisi, Rumeli teftişi, muhızırbaşı, Diyarbakır müsellimi, kapı kethüdası, Şam müsellimi, Şam/Havran nahiyesi hâkimi ve suyolu nâzırlığı görevlerinden sonra, Cumade'l Âhiresinin sekizinci Çarşamba günü 1015 H./11 Ekim 1606'da ise mimarbaşılık görevine getirilmiştir. Mehmed Ağa, başmimarlık görevine getirilmeden önce, Dalgıç Ahmed Ağa zamanında inşa edilen binaların birçoğunda görev almıştır.²⁵⁷

²⁵³ Ca'fer EFENDİ, *Risâle-i Mi'mâriyye*, s. 36; GÖKYAY, "Risale-i Mimariyye", s. 141-142.

²⁵⁴ GÖKYAY, "Risale-i Mimariyye", s. 142.

²⁵⁵ Ca'fer EFENDİ, *Risâle-i Mi'mâriyye*, s. 36; GÖKYAY, "Risale-i Mimariyye", s. 142.

²⁵⁶ NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 126; Ca'fer EFENDİ, *Risâle-i Mi'mâriyye*, s. 8-9. Ayrıca Evliya Çelebi, Arnavutluk'un Elbasan şehrinde dört yüz otuz çeşme yer aldığını, burada Sedefkâr Mehmed Ağa'nın kırk çeşmesinin bulunduğunu açıklamıştır. ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 8. Kitap*, s. 301.

²⁵⁷ Ca'fer EFENDİ, *Risâle-i Mi'mâriyye*, s. 31, 36; GÖKYAY, "Risale-i Mimariyye", s. 142.

Başmimarlığının ilk yıllarında, 9 Cemaziyelâhir 1016 H./1 Ekim 1607 M. yılına tarihlenen bir buyruğa göre İzmit'ten İstanbul'a gönderilmesi gereken kerestelerle ilgilendiği anlaşılmaktadır;

İznikmid kadısına hüküm ki Hassa mimarlarım başı Mehmed süddei saadetime mektub gönderüb İznikmid iskelesine gelân yazılık ve ceviz ve fındık ve ıhlamur ve kızıl ağaç ve sayir bıçkıya müteallik kereste bu ane gelince İstanbula doğru gelüb mirîye ve Tersaniye ve İstanbul ve Galata da vaki olan dükkânlara virilürken hâlâ kasabai İznikmid de bazı sipahi ve yeniçeriler ve sayirler zikrolunan kereste alub cem ve dermahzen eyleyüb İstanbula gelmeğe mani olub Mısır giden gemilere ve Kâfir gemilerine fûruht idüb küllî muzayeka olub olıgeldiği üzre doğru İstanbula gönderesein ki değer behasile mirîye lâzım olan mirîye alınub ve Tersaneye lâzım olan Tersaneye alınub ve İstanbulda ve Galata da olan dükkânlara dahi virilüb muzayeka çekdirilmiye Şöyleki emri şerifime muhalif Mısır gemilerine ve kefer gemilerine dahi sayire beyi ideler asla himayet etmeyüb ol makuleleri isim ve resimleri ve iştiharlarile arz eyliyesin ki sonra emri şerifim nevehile sadır olursa mucibince amel oluna Fi 9 cemaziyelâhir 1016²⁵⁸

Bu tarihten itibaren Mehmed Ağa'nın adı geçen belgeler ağırlıkla çiniler ile alakalıdır. Bu buyruklardan ilki, gurre-i Zilhicce 1016 H./18 Mart 1608 M. tarihlidir (Ek I). Aynı tarihli bir diğer buyrukta, mirî yapılarda kullanılmak üzere hazırlanan çinilerin tamamlanmadan diğer kişilere çini satılmamasına ilişkindir (Ek II). 26 Rebiulevvel 1018 H. /23 Haziran 1609 M. yılına tarihlenen buyruk, I. Ahmed köşkü için İznik'ten çini getirilmesine dairdir (Ek III). Daha geç tarihli bir buyruk ise İznik çinicilerine karşı alınan tedbirlerin iyice sertleştiğini göstermektedir.¹¹ Safer 1022 H./2 Nisan 1613 M. yılına tarihlenen buyrukta İznik'te sultanın emri olmadan çini üretilmemesi emredilmiştir (Ek IV).

Bilindiği gibi mimarbaşının, mimari tasarımın yanında şehirciliğe ve Hassa Mimarlar Ocağı'nın işlerliğine dair çok geniş bir alanı kapsayan görev ve sorumlulukları vardır. Mehmed Ağa'nın adı geçen Divan-ı Hümayun kayıtları, farklı görev ve sorumluluklarını ortaya koymaktadır. Hafız Ahmed Paşa tarafından inşa ettirilen camiye su getirilmesine ilişkin 13 Muharrem 1018 H./18 Nisan 1609 M. tarihli bir buyruk, Mehmed Ağa'nın başmimarlık döneminin ilk yıllarında suyolları ile ilgilendiğini gösterir (Ek-V). Bununla birlikte aynı tarihlerde işçi ücretleriyle meşgul olmuştur (Ek-VI). 23 Muharrem 1018 H. /18 Nisan 1609 M. tarihli Serez'den

²⁵⁸ REFİK, *Onbirinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1592-1688)*, s. 32.

İstanbul'a getirtilen çivilerin nasıl olması gerektiği konusundaki buyruk (Ek-VII) ve 5 Safer 1018 H./10 Mayıs 1609 H. tarihli İstanbul'a kiremit pişirmek için getirtilen tahtalara ilişkin buyruk (Ek-VIII), Mehmed Ağa'nın inşaatın yanında çeşitli türdeki malzemeler ile ilgilendiğini de gösterir. Bunun dışında 1616 yılına ait Osmanlı arşiv kayıtlarında Sedefkâr Mehmed Ağa halen başmimar olarak gözükmektedir.²⁵⁹

Risâle-i Mi'mâriyye'de Sedefkâr Mehmed Ağa'nın inşa ettiği yapıların listesi beşinci fasılda verilmek istendiği halde, 46b ve 51a sayfaları arası boş bırakılmıştır. Tamamlanabilen bölümlerden ise yalnızca Kâbe'deki onarımlar, Sultan Ahmed Camii ve yüzü aşkın çeşme inşa ettiği bilgisine ulaşılabilmektedir;

“...hâssa mi'mârân ağâsı olan sâhib-i izz ve't-temkîn MEHMED AĞA ibn ABDÜLMUÎN Hazretleri dâimâ cevâmî'-i şerife ve mesâcid-i münîfe binâsında olup andan gayri dahi nice medrese ve nice köprü ve yüzden mütecâviz çeşme, kimini gayri kimesneler mâliyle ve ba'zını dahi kendi mâliyle binâ ve ihdâs etmiş olup bu dâîlerine dahi kullî nazar-ı şerifleri olup...”²⁶⁰

Arşiv belgelerine göre, Sedefkâr Mehmed Ağa'nın başmimarlığı henüz başlamadan önce, 1012 H./1603-1604 M. yılında İbrahim Paşa Sarayı onarımı ve 1604-1605 M. tarihli Çardakönü'nde çeşme inşasının yanı sıra, Topkapı Sarayı'nda Enderun Camii yanındaki kasr-ı hümayun çinilerinin desenlerini çizerek, Kâşici Hasan Usta'ya hazırlatmıştır.²⁶¹

Sedefkâr Mehmed Ağa'nın başmimarlığı döneminde ise 1609 yılında Ayasofya onarım görmüş, Haseki Camii'ne kubbe eklenmiştir.²⁶² Ayrıca kentteki diğer imar faaliyetleri arasında; İstavroz Mescidi inşası, Sultan Ahmed Camii inşası süresince işçilerin kullanmasına yönelik Darüşşifa Mescidi inşası²⁶³, 1610 tarihinde Harem-i Şerif onarımı²⁶⁴, Vezneciler'de 1607 ve 1609 yılları arasına tarihlenen tarihli Kuyucu Murad Külliyesi inşası²⁶⁵, 1611 yılında Tophane Çeşmesi inşası, 1612 yılında

²⁵⁹ BOA, Tımar Ruznâmçe Defterleri, nr.353, İskenderiye 1.Cüz'den naklen AFYONCU, **XVII. Hassa Mimarları Ocağı**, s. 13.

²⁶⁰ Ca'fer EFENDİ, **Risâle-i Mi'mâriyye**, s. 8,9, 54-118; GÖKYAY, “Risale-i Mimariyye”, s. 148-172.

²⁶¹ ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, s. 330; PARMAKSIZOĞLU, “Sedefkâr Mehmet Ağa”, s. 35.

²⁶² NAYIR, **Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası**, s. 42.

²⁶³ ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, s. 330.

²⁶⁴ Ca'fer EFENDİ, **Risâle-i Mi'mâriyye**, s. 53-65; GÖKYAY, “Risale-i Mimariyye”, s. 148-158.

²⁶⁵ NAYIR, **Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası**, s. 170.

Bostancıbaşı Abdullah Ağa'nın İstavroz Bahçesi'ndeki cami inşası, 1613 tarihinde Tersane Kasrı inşası²⁶⁶, Murad Paşa Sebili, Halil Paşa Sebili²⁶⁷, 1618 öncesinde inşa edilen Vefa'de Ekmekçizâde Ahmed Paşa Külliyesi ve Güngören'de Sultan II. Osman Camii inşası sayılır.²⁶⁸ Bununla birlikte, Fatih Sultan Mehmed'in vakıf ruznamecisi Zeynî Mehmed Efendi tarafından inşa edilen Mimar Ağa Mescidi'nin Cıbalı Yangını'nda yanması üzerine Sedefkâr Mehmed Ağa tarafından yerine yeni bir mescid inşa edilip, minare eklenmiştir.²⁶⁹

Sedefkâr Mehmed Ağa'nın başmimarlığı sürecindeki diğer yapım faaliyetleri arasında ise Kurt Çelebi Camii, Edirne Sarayı'nda Sultan Ahmed Mescidi, 1021 H./1612 Kadıköy Osman Ağa Camii, 1022 H./1613 M. Kürkçübaşı Mescidi, 1022 H./1613 M. Arabacılar Mescidi, 1614 M. Kara İmam Mescidi, 1615 M. Halil Paşa Camii, 1026 H./1617 M. Gedik Apdi Mescidi, 1621 H. Gülşeni Tekkesi Mescidi, Sormagir Odaları Mescidi sayılır.²⁷⁰

Mehmed Ağa'nın kuşkusuz en çok bilinen eseri, Hipdrom/At Meydanı'nda bulunan Sultan Ahmed Külliyesi'dir. Yirmi yıl kadar Mimar Sinan'ın yanında mimarlık eğitimi alan ve klasik üsluba bağlı mimari yeteneğini gösterdiği bu yapı, ana hatları itibarıyla Sinan ekolünü sürdürür. Sultan Ahmed Külliyesi'nde, caminin At Meydanı'na bakan dış avlu duvarı üzerinde yer alan ve 1026 H./1617 M. tarihli kitabe metninde Sedefkâr Mehmed Ağa, “mimarbaşı” olarak zikredilmiştir;

“Hayr iden dâri-na’îm içre ebed mesrûr olâ
Yazılıb a’mâl-i haseni deftere mestûr ola

Cami-i Han Ahmed’in banî-i ’âlî-meşrebi
Hazret-i Mimar başı ahiri ma’mûr olâ

²⁶⁶ PARMAKSIZOĞLU, “Sedefkâr Mehmet Ağa”, s. 35.

²⁶⁷ NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 126.

²⁶⁸ AYVANSARAYÎ, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, s. 384; NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 173. Ayrıca 1077 H./1666-1667 M. ve 1078 H./1667-1668 M. yılları arasında Sultan Murad vakfından bazı binaların onarımında çalıştığı ileri sürülse de, sözü edilen tarih hayatını kaybettiği tarihten sonraki döneme denk düşmektedir. ZARİF ORGUN, “Hassa Mimarları”, *Arkitekt*, Cilt: 1938, Sayı 1938-12 (96), s. 337.

²⁶⁹ Ayvansarayî Hüseyin EFENDİ, Alî Sâti' EFENDİ, Süleymân Besîm EFENDİ, *Hadîkatü'l-Cevâmi' İstanbul Câmileri ve Diğer Dini-Sivil Mi'mârî Yapılar*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2001, s. 260; ASLANAPA, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 330.

²⁷⁰ Ayrıca diğer yapı türleri hakkında detaylı bilgi için bkz. NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 42.

Kim Muhammed'dir anın nâmı ve âli himmeti
İtdi bu râ'nâ binâyı, haşre dek meşhur olâ

Olmamışdır dahi olmaz böyle bir 'âli binâ
Bir eser konmuş durur kim dembedem mezkûr ola

Sene 1026".²⁷¹

Şekil 4.2.1 : “Mimarbaşı” ifadesi geçen kitabe.

Osmanlı müellifi Hafız Hüseyin Ayvansarâyî tarafından Sultan Ahmed Camii'nin inşasının ardından Mehmed Ağa'ya vezirlik verildiği öne sürülmüş olsa da²⁷² bu bilgiye ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. İstanbul'daki konağının, yeniden inşa ettirdiği Mimar Ağa Mescidi'nin hemen karşısında olduğu anlaşılan Sedefkâr Mehmed

²⁷¹ NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 126-127. Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU, “Sultan Ahmed Külliyesinde Sebiller ve Çeşmeler”, *17. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı*, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul 1998, s. 60.

²⁷² Hafız Hüseyin AYVANSARAYÎ, *Vefeyât-i Selâtin ve Meşâhîr-i Ricâl*, Haz. Fahri Ç. Derin, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978, s. 56.

Ağa'nın²⁷³ kendi adına inşa ettirdiği 1013 H./1604 M. tarihli ve nereden geldiği bilinmeyen bir çeşmesinin, Türk İslâm Eserleri Müzesi'ndeki²⁷⁴ kitabe metni şöyledir;

“Mimar Ağa ki bahri hüner menbaidürür
Yaptı bu aynı bunda kabul eylesün İlâh
Erdi itname Bülbülü çün avni Hak ile
Tarihi oldu “Çeşmei Mimarı Padişah”

1013 (1604)”²⁷⁵

Sedefkâr Mehmed Ağa'nın İstanbul'da Zindankapısı dışında, Çardakönü adlı mevkiide, 1013 H. tarihli ve kendi adına bir çeşmesi bulunmakta idi.²⁷⁶ Bununla birlikte Evliya Çelebi'ye göre, dört yüz otuz çeşme yer alan -muhtemelen kökeninin dayandığı- Arnavutluk'un Elbasan kentinde, Sedefkâr Mehmed Ağa'nın da kırk çeşmesi vardı. Evliya Çelebi burada Sedefkâr Mehmed Ağa'ya ait olan çeşmelerden birisinin kitabe metnini kaydetmiştir;

“Hazret-i mi'mârbaşı oldurur bir rûy-i pâk,
Deh düşüp târîhini dedi Hüseyinî hakîr,
Aşkına geldi Muhammed Mustafâ'nın mâ-i pâk”.²⁷⁷

Sedefkâr Mehmed Ağa'nın vefat tarihi konusunda farklı çalışmalarda farklı tarihler öne sürülmüş ise de ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bu konu hakkında Hafız Hüseyin Ayvansarayî 1027 H./1618 M. tarihini aktarırken²⁷⁸, diğer görüşe göre 1032 H./1623 M. tarihi kabul edilir.²⁷⁹ Mehmed Ağa, Üsküdar'da defnedilmiştir.²⁸⁰

²⁷³ AYYANSARAYÎ, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, s. 260.

²⁷⁴ TANIŞIK, *İstanbul Çeşmeleri I İstanbul Ciheti*, s. 56; ASLANAPA, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 334.

²⁷⁵ TANIŞIK, *İstanbul Çeşmeleri I*, s. 56.

²⁷⁶ AYYANSARAYÎ, *Vefeyât*, s. 56.

²⁷⁷ ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 8. Kitap*, s. 301.

²⁷⁸ AYYANSARAYÎ, *Vefeyât*, s. 56.

²⁷⁹ N. Nirven ve İ. Kumbaracılar 1032 H./1623 M. yılında vefat ettiğini açıklamıştır. NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 106; KUMBARACILAR, “Türk Mimarları”, s. 60.

²⁸⁰ AYYANSARAYÎ, *Vefeyât*, s. 56.

Ek-I

“Kütahya kadısına hüküm ki Hassa mimarlarım başı Mehmed süddei saadetime mektub gönderüb hâliyâ kasabai İznik de Sarayı âmire ve mirî bahçe ve türbei selâtin için işlenen hâşiler mühimmatına Karahisar yüresi lâzım olmağla kadimden olıgeldüğü üzre Kütahya da işliyan üstadlardan nerhi ruzî üzre akçasile kâşici başıya alıvermek babında emri şerifim recasına arz etmeğin buyurdum ki... vusul buldukda kadimden olıgeldüğü üzre nerhi ruzî üzre akçesile aldırub kimesneye teallül ve inad itdirmiyessin Amma bu behane ile kimesneden ahzü celb olunub ve kadimden olıgelâne muhalif teaddi ve iş olmakdan hazer eyliyesin Fi gurrei zilhicce 1016”.²⁸¹

Ek-II

“İznik kadısına hüküm ki Hassa mimarlarım başı Mehmed süddei saadetime mektub gönderüb kasabai İznikde mirî ve türbei selâtin ve sayır hayrat için işlenen kâşileri üstadlardan kâşici başı tevzi idüb akçe ile kâşici başı marifetile işleyüb itmam olmayınca haricden kimesneye kâşi işlemezler iken hâliyâ hafıyyeten bazı kimesnelere kâşi işledikleri ecilden mirî hidmet itmama irişdirilmekte üsret çekilür Kadimden olageldüğü üzre kâşi için gelân keresteler kâşici başı marifetile nerhi ruzî üzre üstادلara tevzi olunub ve mirî hidmet itmam olmayınca haricden kimesneye işletdirillmamek babında emri şerifim virilmek recasına arz etmegin buyurdum ki... vusul buldukda bu babda kadimden nevehile olıglmış ise giru olvehile icra itdirüb kadimden olıgelâne muhalif kimesneye iş itdirmiyessin Fi gurrei zilhicce 1016”.²⁸²

Ek-III

“İznik kadısına hüküm ki Hâliyâ binası ferman olunan kasrı hümayunuma lâzım kâşileri muaaccelen işledüb Âsitanei saadetime gönderilmek için âdem gönderilüb tenbih olunmuş iken iyi olan gelüb irişmamekle bu babda mes’ul olmuş sundur İmdi bir an te’hir eylemayüb ferman olunan kâşileri itmama irişdirüb dahi süddei saadetime irsal eylemen emrim olmuşdur Buyurdum ki... vusul buldukda sadır olan emrim üzre varub ferman olunan kâşileri itmama irişdirdüb dört beş güne değin gelüb vasıl olmya

²⁸¹ REFİK, *İstanbul Hayatı*, s. 26-27.

²⁸² REFİK, *İstanbul Hayatı*, s. 33-34.

bu babda asla özrün makbul ve cevabın mesmu olmayuv mesul olman mukarrerdir Ana göre mukayyed olub bervechi istical irsal eylesin Fi 26 ra 1018”.²⁸³

Ek-IV

İznik kadısına hüküm ki Süddei saadetimde mimarım başı Mehmed Dergâhı muallamâ mektub gönderüb kadimden mirîye ve selâtini izam ve vüzerayı kiram evkafına ve sayirlere işlenen kaşiler madamki emri şerifim olmıya işlenmiye deyu fermanım olmuşken hâlâ bazı kimesneler kendüler işledâb ahar vilâyete alub gidüb bu tarıykle mirîye gadir olmağla olmakule bilâ emir işlenen kâşiler mirî için kabız ve kendüler te’dib olmak babında emri şerifim virilmek recasına arz etmegin mirîye lâzım iken ahar diyare kitmiye deyu emrim olmuşdur Buyurdum ki... vusul buldukda bu babda unat veehile mukyyed olub emrim üzre mirî kâşi lazım iken olıgelâne mugayır ahar diyare alub gitmeğe komıyub men’ü ref’ eylesin Ammâ bu behane ile mirîye lâzım olmıyub fazla kalanları eshabı akçe ile ahare beyi etmek istedükde ahiz ve celb için mani olub kimesnenin kâr ve kisbi muattal kalmakla zulüm olmakdan dahi ihtiyat idüb emrim üzre mirîye lazım olan miktarı alıkoyub mirîye virdirüb mirîye lazım iken ahare virdirmeyüb emrimin icrasında sa’yü ihtimam eylesin (Bu hat) Fi 11 s 1022”.²⁸⁴

Ek-V

“İstanbul ve Haslar kadılarına ve mimar başı ve su yolu nazırına hüküm ki Elhac hafız Ahmed Paşa İstanbulda Küçük Karaman nam mahalde bina eyledüğü camii şerif ve medresesinde icra olunmak için bundan akdem Haslar kazasında Müderris köyi kurbinde âbari müteferrika kafir itdirüb ihraç itdüğü suyu veziri âzamı sabık müteveffa Ahmed Paşa ve Mehmed Paşa sularına ilhak ve camiine irca idüb lâkin suyu şey’i kalil olub kifayet itmedüğü mesamii aliyyeme ilka olunmagin merakimi aliyyei husrevanemden kariyyei mezbure kurbinde müteveffa Mustafa çiftliğinde yabanlara cari suyu hattı hümayunu saadet makrunumla müşarünileyhe temlik idüb murad itdüğü üzre camiine icra itdirmek babında izni âlişanım sadır olmuş idi Hâlâ cedit emcedim merhum ve mağfurünleh Ebülfetih Gazi Sultan Mehmed Hancamii şerifinde icra olunan şadırvan suyu müşarünileyh Ahmed Paşa nün camiine kariyb yerden cari

²⁸³ REFİK, *İstanbul Hayatı*, s. 34.

²⁸⁴ REFİK, *İstanbul Hayatı*, s. 36-37.

olunmağla zikrolunan suya ilhak olunması babında mumaiyleh tarafından izni hümayunum reca olunmagin ilhak itdirilmek fermanım olmuştur Buyurdum ki müşarünileyhin kariyyei mezburede mukaddema kendü malile ihraç itdüğü vve hâlâ hattü hümayunu saadet makrunumla temlik olunan suların veçhi meşruh üzre kariyyei mezbure kurbinde müşarünileyhima Ahmed Paşa ve Mehmed Paşa nın sularına ilhak idüb Istanbul merhumu müşarünileyhin şadırvanı suyuna ilhak idüb Karaman da camiine kariyb geldikde istedüğü yerden ifraz ve cami ve medresesinde bina eyledüğü çeşme sebil ve şadırvanına ve sayir murad itdüğü mevazıa icra etmek istedikde keyfemayeşa icra itdirüb olbabda Sarayı âmirem ağaları ve bostancı başılar ve mimar başı ve su yolu nazırı ve müzahim olmıyub dahlü taaruz eylemiyeler Ve itdirmiyessin Ve badennazar bu hükmü hümayunumu mütevellisi yedinde ikba ve bir suretin sicilli mahfuza işaret eyliyesinki sonra gelân hükkâmı vilâyet hilâfına cevaz göstermiyeler Fi 13 m 1018”.²⁸⁵

Ek-VI

“Edirne ve İnoz kadısına hüküm ki süddei saadetimde mimarlarım başı olan Mehmed mektub gönderüb hâlâ mahmiyei Edirne de Hassai hümayunum için vezirim Ahmed Paşa bina itdürdüğü handa işliyen neccar tayifesinin âlâsına yirmi dört ve evsatına yirmi ve ednasına on sekizer ve on yedişer akçe virilmek üzre istihdam olunmak babında fermanım olub veçhi meşruh üzre yevmiyeleri virilürken zikrolunan neccarların bazıları ücretimiz noksan üzredir deyu binayı birağub kimi mahmiyei mezburenin etrafındaolan kuraya ve kimisi İnoz kasabasına firar eylemekle hanı mezbur bina olunmayub muattal kalmışdır deyu mezburlar her kande ise getürdölüb kemakân istihdam itdirilmek recasına arz itmeğın buyurdum ki... vusul bulduk da mezburlar eğer mahmiyei mezburededir ve etrafında olan kuraya perakende olmuşlardır ve eğer İnoz kasabasındadır her kande ise getürdüb tenbih eyliyesin ki varub kemakân binada hidmet eyliyeler Anın gibi gelmekde inad ve muhalefet idenler güşmal verile ki bir dahi hidmetden firar eylemiyüb ve sayir işliyenlere dahi mucibi nasihat ola Amma bina üzerine tayin olunan emin ve kâtibe dahi mühkem tenbih eyliyesinki mu’tadı kadim üzre ücretleri rayici vilvakit akçe virüb tayin olunan

²⁸⁵ REFİK, *İstanbul Hayatı*, s. 34-35.

yevmiyelerinden noksan üze virmekle fukaraya teaddi olunmak lâzım gelmiye (Efendi Hazretleri hattıyledir) Fi 3 ra 1018”.²⁸⁶

Ek-VII

“Selânik kadısına hüküm ki Hassa mimarlarım başı Mehmed süddei saadetime mektub gönderüb hâliyâ mahmiyei İstanbul’a Siroz caniblerinden gelen mismarı mütenevvia üslûbu sabık üze gelmiyüb noksan üze gelüb ihtilâl olub mimarî mertegin bir vakıyyesi on beş aded ve lofcanın bin danesi yirmi yedi vakıyye ve şamar kubbenin bin adedi yirmi üç vakıyye ve meyanenin bin adedi on iki vakıyye ve diğer meyanenin bin adedi sekiz vakıyye ve tahtanın bin adedi beşer vakıyye ve bölmenin bir adedi yedi yüz dirhem ve bedavranın bin adedi beş yüz dirhem olmak üzere kat’ olunmak lâzımdır deyu arz itmegin veçhi meşruh üze kat’ olunmak emir idüb buyurdum ki... vardukda minbaad arz olundığı üze kat etdirüb emri şerifime muhalif noksan üze kat etdirmiyessin Şöyleki emri şerifimde tayin olduğundan noksan üze kat’ etdiresin sonra mesul ve muateb olursun Fi 23 m 1018”.²⁸⁷

Ek-VIII

“İstanbul kadısına ve mimar başıya hüküm ki Senki mimar başısın Dergâhı muallâma mektub gönderüb mahmiyei İstanbul da mirî binalara ve Tersanei âmireme ve hayrat ve sayir binalara lâzım olan keremid ve tuğlaların pişürmesiychün gelân dışbudak yarmalarının tûli ikişer zira’ ve ağırlığı altışar vakıyye ve yüz danesi sekizer akçiye virilürken bazı kimesneler tûlinde ve ağırlığında noksan üze getürmekle Tûl birer buçuk ve ağırı üçer vakıyye olub yüz danesi otuzar akçiye virilmek üze akdü tenbig olunub niçe zeman icra olunmuşken Âsitanei saadetim kullarından bazıları noksan üze olan yarmaları alub dermahzen etmekle hâlâ tûli bir zira’ ve ağırı bir vakıyye ve yüzü kırkar akçiye olub anınla pişen keremid ve tuğla çığ ve ziyade behaye çıkmakla mirîye ve sayire küllâ zarar müterettib olmagın zikrolunan yarmalar veçhi meşruh üze tûli birer buçuk ve ağırı dörder vakıyye ve yüzü otuz altışar akçiye virilmek üze tenbih olunub mütenebbih olmıyanların haklarından geline deyu emri şerifim virilmek recasına arz eyledüğün ecilde buyurdum ki... vusul buldukda bu babda her birimizi

²⁸⁶ REFİK, *İstanbul Hayatı*, s. 36.

²⁸⁷ REFİK, *İstanbul Hayatı*, s. 38.

mukayyed olub zikrolunan yarmaları getürenlere ve satun alnalara herkim olursa olsun mühkem tenbih eyliyesiz ki minbaad her yarma birer buçuk zira' ve dörder vakıyye ve yüzü otuz altışar akçeye alınub ve satılub emrime ve zikrolunan tayine muhalif getirmeyüb ve satın almıyalar Mütenebbih olmiyanlardan arza muhtaç olanları arz idesiz ki dirlikleri kat' olunub haklarından geline arza muhtaç olmiyanların mühkem hakkından gelesiz ki sayire mucibi ibret ola Ve bu emri şerifimi sicilli mahfuza kayıd eyliyesin ki dayıma mazmunu hümayunile amel oluna Fi 5 s 1018".²⁸⁸

Ek-IX

"Bi'l-fi'il Âsitâne-i sa'âdet-i aşîyân'da reisü'l-küttâb olan umdetü ashâbi's-seyf ve'lkalem zübdetü erbâbi't-tahrîr ve'r-rakam câmi'ü'l-mehâmidi'l-aliyye müstecmi'ü'l-mekârimi's-seniyye zü'l-kadri'l-âli ve'l-izzî's-sâmî el-mahfûf bi-sunûfi avâtıfı'l-melikî'l-emced Mecid Mehmed Efendi b. Şücâ' hazretleri meclis-i şer'-i şerîf-i lâzımü't-teşrîfde takrîr-i kelâm ve ta'bîr anî'l-merâm edip Haremeyn-i Muhteremeyn Evkâfî'ndan olup mahmiye-i İstanbul'da Şeyh Ebü'l-vefâ kuddise sırruhü'lâzîz hazretlerinin türbe-i şerîfeleri kurbünde Gürânî mahallesinde inde'l-ahâlî ve'lcîrân ma'lûmü'l-hudûd olup icâre-i mu'accele ve yevmî on beş akçe ücret-i müeccele ile tasarrufumda olan menzilin üç odası ve matbahı ve kilârı ve kenîfi bi'l-külliye harâba müşrif olup meremmet ile ta'mîri mümkün olmayıp müceddeden binâ olunması lâzım olmağın kendi mâlımdan müceddeden binâ etsem gerek hâlâ cânib-i şer'-den üzerine varılıp zikr olunan odaların ve matbahın ve kenîfin nıkzı ne mikdâr eder ve ebniye-i merkûmenin müceddeden binâsına ne mikdâr akçe kifâyet eder tahmîn olunup semen-i nıkzı vakfın mülkü olup benim kendi mâlımdan sarf ettiğim icâre-i mu'accele olmak üzere izin verilmek taleb ederim dedikde bi'l-fi'il Atebe-i aliyye'de mi'mârbaşı olan fahrü'l-emâcid ve'l-ekârim Mehmed Ağa b. Abdüddâim zeyl-i sûtûrda mastûretü'l-esâmî olan bî-garaz Müslimîn ile üzerine varılıp evkâf-ı mezbûre mütevellîsi olan Hasan Bey b. Mehmed mahzarında keşf olun[duk]da fi'lvâki' emâkin-i mezbûrenin vech-i meşrûh üzere bi'l-cümle harâba müşrifî mukarrer olup taşının ve kiremidin ve kerestesinin ve bi'l-cümle harâba müşrif olan ebniyenin nıkzı kırk bin akçe ancak eder ve ebniye-i merkûme tecdîdine ancak yüz yirmi bin akçe kifâyet eder deyu mi'mâr-ı müşârun-ileyh ve sâir bî-garaz Müslimîn ittifâk ettiklerinde zikr olunan mevâzi'i

²⁸⁸ REFİK, *İstanbul Hayatı*, s. 39-40.

tecdîden binâya ve kırk bin akçeden ziyâde ne gider ise vakfa icâre-i mu‘accele olmak üzere mûmâ-ileyh efendiye savb-ı şer‘den izin verilip mâ-hüve’l-vâkı‘ gibbe’t-taleb ketb olundu.

Tahrîren fi-evâili Zilka‘deti’ş-şerîfe li-sene seb‘a aşere ve elf.

Şühûdü’l-hâl: Fahrü’l-a‘yân Hüseyin Efendi b. Bayezid el-kâtib-i bevvâbân, Hüseyin Efendi b. Hayreddin, Hasan Ağa b. Abdülmennan, Kasım Çavuş b. Abdullah, Hamza Bey b. Yusuf el-bevvâb”.²⁸⁹

Ek-X

“İftihârü’l-ulemâi’l-muhakkıkîn muhtârü’l-fuzâlâi’l-müdekkıkîn yenbû’ü’l-fazli ve’l-yakîn el-muhtassu bi-mezîdi inâyeti’l-meliki’l-mu‘în müderrisinden olup hâlâ evkâf müfettişi olan Mevlânâ () -dâmet fezâiluhû- tevkî‘-i refî‘-i hümâyûn vâsıl olıcak ma‘lûm ola ki düstûrû’l-ekrem müşîr-i efham nizâmü’l-âlem vezîr-i a‘zam ve serdâr-ı ekrem Nasuh Paşa -edâmallâhu te‘âlâ iclâlehu-’nun kethüdâlığı hizmetinde olup Dergâh-ı mu‘allâm müteferrikalarından olan iftihârü’l-emâcid ve’lekârim Hüseyin -dâme mecduhû- südde-i sa‘âdetime arzuhâl sunup mahrûse-i İstanbul’da Abdullahâğa mahallesinde ma‘lûmü’l-hudûd bir mülk evi olup ve yine mahrûse-i mezbûrede Akbiyık mahallesinde olan ba‘dehû Medîne-i Münevvere’ye vakf olan bir bâb evkâf-ı evlâddan Ömer nâm kimesne tasarrufunda olup harâba müşrif olup bunun eviyle mübâdele etmek murâd edinip mübâdele olunmak vakfa evlâ olup pâye-i serîr-i a‘lâya arz olundukda tebdîl oluna deyu hatt-ı hümâyûn-ı izzet-makrûnum sâdır olmağın buyurdum ki () vusûl buldukda bu bâbda sâdır olan hatt-ı şerîfim mücebince zikr olunan ev vakfa mu‘âdil olup ihtiyârlarıyla mübâdele ederler ise bir birlerine tebdîl edip hüccet ve vakfiyelerin veresiz şöyle bilesiz alâmet-i şerîfe i‘timâd kılasız.

Tahrîren fi-evâsıtı şehri Saferi’l-hayr sene ihdâ ve ısrîn ve elf.

Be-mekâm-ı Kostantiniyye el-mahrûse M.

²⁸⁹ İstanbul Kadı Sicilleri 45 Evkaf-I Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626), Coşkun Yılmaz (Ed.), İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2019, s. 118-119.

Medîne-i Münevvere ve Taybe-i tayyibe-i mutahhara evkâfî mütevellîsi fahrü'lbevvâbîn bi-bâbî's-sultânî'l-müeyyed el-Hâc Hasan Bey b. Mehemmed ve menzil-i vakf-ı âti'l-beyânı evlâdiyyet üzere mutasarrıf olan Ömer Bey b. Mustafa meclis-i şer'-i şerîf ve mahfil-i dîn-i münîfe gelip Dergâh-ı Âlî -dâme mahfûfen bi'l-me'âlî- müteferrikalarından işbu bâ'isü tahrîri'l-kitâb el-ârî ani'l-irtiyâb iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim Hüseyin Ağa b. Abdüddâim mahzarında ikrâr ve takrîr-i kelâm edip evkâf-ı mezbûreden olup mahmiye-i Kostantiniyye'de Akbıyık mahallesinde vâki' bir tarafı Hüseyin Çavuş mülküne ve bir tarafı Sittî Hatun'a vakf olan menzile ve bir tarafı Sarayağası mülküne ve bir tarafı Süleyman Çelebi mülküne ve bir tarafı tarîk-i hâssa müntehî olup dâhiliyyesi Hüseyin Çavuş tarafından tahta havlu ve fevkânî üzerleri çatılı iki odayı ve tahtânî dahi iki odayı ve bir su kuyusunu ve kenîfî müştemil ve hâriciyyesi kapı üzerinde iki tahta odayı ve altında bir ahır ve kenîfî muhtevî olan menzili Hasan b. Yusuf nâm kimesne vakfedip süknâsını evvelâ nefsine ba'dehû zevcesi Şirin bt. Abdullah nâm hatuna ve kız karındaşı Esmâ nâm hatuna ba'dehümâ evlâdına ve evlâd-ı evlâdına ve ba'de'l-inkırâz Medîne-i Münevvere fukarâsına şart edip hâlâ şart-ı mezkûr üzere nevbet-i tasarruf evlâda gelip evlâddan mezkûr Ömer Bey sâkin olup ve mûmâ-ileyh Hüseyin Ağa'nın mahmiye-i mezbûrede Abdullahâğa mahallesinde vâki' dâhiliyyesi fevkânî bir şehnişîni ve ocaklı ve masandıralı ve üç Arabî pencere ve ikişer dolabl ve tuğlalı ve döşemeli ve dolma duvarlı ve camlı iki aded odayı ve bir sofa ve iki dahlîzi ve yedi ad[ed] trabzanlı tahta-puşu ve nerdübânı ve kenîfî ve tahtânî bir su kuyusunu ve cüneyneyi ve hâriciyyesi iki oda ve bir şehnişîni ve bir selâmlığı ve iki nerdübânı ve bir su kuyusunu ve bir ahır ve kenîfî müştemil iki tarafı Medîne-i Münevvere Vakfı'na ve bir tarafı bostana ve bir tarafı tarîk-i âmma müntehî olup menzil-i mezbûru vakf-ı merkûmun menzil-i mersûmuna bedel vermek murâd eder deyicek cânibeynin iltimâsları ile mi'mârbaşı iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim câmi'ü'l-mehâmid ve'l-mekârim Mehemmed Ağa b. Abdüddâim ve ahvâl-i binâyâ vâkıf Müslimânlardan cem'-i kesîr birle menzil-i mezkûreyinin üzerlerine varılıp menzil-i vakfın arsası bennâ zirâ'ı ile hesâb-ı şatrancî üzere altı yüz seksen zirâ' ve binâ ve arsasının kıymeti kırk bin akçe ve cânib-i vakfa âid ecr-i misli [20a] yevmî iki akçe olup ve menzil "mülk" arsası zirâ'-i mezbûr ve hesâb-ı mezkûr ile yedi yüz otuz bir zirâ' ve binâ ve arsasının kıymeti seksen bin akçe ve ecr-i misli yevmî beş akçe olup istibdâl-i mezkûrun vakfa enfa' olduğu müşâhede ve mahsûsu olmağın izn-i hümayûn sudûru ricâsına Âsitâne-i sa'âdete arz olundukda istibdâl oluna deyu fermân-ı âlîyi müştemil emr-i şerîf vârid oldukdan sonra mezkûr Ömer Bey ve

mütevellî-i merkûm el-Hâc Hasan Bey menzil-i vakf-ı mersûmu mûmâ-ileyh Hüseyin Ağa'nın mülkü olan menzil-i mesfûru ile istibdâl edip menzil-i vakf-ı mezbûru bi tarîkı'l-istibdâl mülk olmak üzere mûmâ-ileyh Hüseyin Ağa'ya teslîm edip ve müşârun-ileyhin menzil-i mezkûru da vakfiyet üzere vakf için kabz ve tesellüm ettiklerinde istibdâl-i merkûmun sıhhatine hüküm-birle bu vesîka-i enîka alâ-mâ-hüve'l-hakîka ketb ve imlâ ve yed-i tâlibe vaz' ve def ' olundu lede'l-hâce müzekkir-i mâ-cerâ ola.

Tahrîren fi-evâhiri Saferi'l-hayr li-sene ihdâ ve ısrîn ve elf.

Şühûdü'l-hâl: Fahrü'l-emâcid Mehmed Ağa b. Osman el-Müteferrika, Ali Çavuş b. Abdullah, İsmail Efendi b. Abdürrezzak el-İmâm, Abdi Hoca b. Abdürrahim el-Müezzin, Ali Bey b. Hasan, el-Hâc Hüseyin b. Mehmed, Mehmed Ağa b. Mustafa, Kasım Bey b. Abdullah el-Cündî, Mustafa Bey b. Hamza el-Cündî, Firdevs Ağa b. Abdullah, Hüseyin Bey b. Süleyman el-Cündî, üstâd Abdürrahim et-Tabbâhü's-sultânî, Hızır Bey b. Yusuf Sernefer-i mehterân, Mustafa Bey b. () el-Cündî, Mehmed Bey b. Mahmud, Memi Bey b. Abdullah, Kâtibü'l-hurûf Ramazan el-Müderriş ve gayruhü".²⁹⁰

²⁹⁰ İstanbul Kadı Sicilleri 45 Evkaf-I Hümayûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626), Coşkun Yılmaz (Ed.), İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2019, s.125-127.

4.3 Ali Çelebi

Sedefkâr Mehmed Ağa'nın muhtemelen 1027 H./1618 M. yılında hayatını kaybetmesinin²⁹¹, ardından Ali Çelebi, aynı sene içinde 1027 H./1618 yılında başmimarlık görevine getirilmiştir.²⁹²

4.4 Ömer Ağa

Ali Çelebi'nin ardından başmimar olarak Ömer Ağa'nın adına rastlanır. Göreve getiriliş tarihi 1030 H./1620-1621 M.'dir.²⁹³ Sultan II. Osman'ın saltanat yıllarında (1618-1622) başmimar olduğu anlaşılmaktadır. Ömer Ağa'nın mimarbaşı olduğu tarihte Karanlık Bent/II. Osman Bendi ve Üsküdar'da Aziz Mahmud Hüdayi su yolu inşa edilmiştir.²⁹⁴ Söz konusu bent ve suyunun inşasından Başmimar Ömer Ağa sorumlu olmalıdır.

4.5. Kasım Ağa

Osmanlı başmimarları arasında siyasete olan ilgisi nedeniyle kuşkusuz en tartışmalı ve hakkında belirsizlikler bulunan tarihi kişiliklerden birisi Mimar Kasım Ağa'dır. Dönemin valide sultan, sadrazam ve padişah hocası gibi kişileri ile yakın ilişkisi bulunan Mimar Kasım Ağa'nın inatçı kişiliği ve akıl almaz cesareti onu çağdaşı olan diğer mimarlardan ayırmaktadır. Genellikle Osmanlı vakanüvislerinin eserlerinde oldukça sınırlı olarak yer verilen Osmanlı başmimarlarının aksine Mimar Kasım Ağa, siyasi yaşamdaki etkin rolü nedeniyle geniş yer bulmuştur.

Mimar Kasım Ağa'nın devrin siyasi ilişkilerinde etkin bir mimar-siyasetçi olarak rol oynaması, kuşkusuz dönemin siyasi koşullarıyla alakalıdır. XVII. yüzyılda Sultan I. Ahmed'in hayatını kaybetmesinin (1603-1617) ardından Osmanlı saltanatında yaşanan sürekli taht değişiminin yol açtığı yönetsel kargaşa, doğrudan saraya bağlı olarak çalışan Hassa Mimarlar Ocağı'nı ve teşkilâtın baş sorumlusu başmimar da

²⁹¹ AYYANSARAYÎ, *Vefeyât*, s. 56.

²⁹² PARMAKSIZOĞLU, "Sedefkâr Mehmet Ağa", s. 36.

²⁹³ Ömer Ağa'ya ilişkin başmimarlığın kendisine verildiğine dair Ru'us Kalemî'nin inha'sı ve yine aynı yıl Ömer Ağa'nın Hassa mimarları atamasında arzı bulunur. ORGUN, "Hassa Mimarları", s. 339.

²⁹⁴ ÇEÇEN, *Üsküdar Suları*, s. 56.

olumsuz anlamda etkilemiştir. Sultan Ahmed'in hayatını kaybetmesiyle yaklaşık aynı tarihlerde Sedefkâr Mehmed Ağa'nın başmimarlığının sonlanmasıyla birlikte Hassa Mimarlar Ocağı'nın ana yapısı da hızla zayıflamaya başlamıştır. 1617'lerden itibaren defalarca görevden azledilen ve tekrar aynı göreve getirilen başmimarlara rastlanmaktadır. Hassa Mimarlar Ocağı'nda Sedefkâr Mehmed Ağa'nın başmimarlığının sona ermesinin ardından yaşanan bu değişim, özellikle Kasım Ağa'nın başmimarlığa getirilmesiyle birlikte ikinci dönüm noktasını yaşamıştır. Kasım Ağa ve Mustafa Ağa'nın yaşamı özelinde açıkça izlenebildiği gibi, mimarların siyasete olan ilgisi artmış ve mimarlar devrin politik oyunları içinde anılmaya başlamıştır.

Tarihsel kaynakların ve Osmanlı arşiv belgelerinin yanı sıra, 1050 Zilkade 29 H./12 Mart 1641 M. tarihinde düzenlenen Mimar Kasım Ağa Vakfiyesi'nin günümüze ulaşması, sanatçının yakından tanınmasına imkân sağlar.²⁹⁵ Mimar Kasım Ağa'nın kökeni konusunda bugüne dek farklı görüşler öne sürülmüş ise de²⁹⁶, vakfiyesinde geçen; "...ve yine vilayet-i mezburede Avlonya sancağında Temurunce nahiyesinde maskat-ı re'sm olan Gırmeş nam karyede..."²⁹⁷ şeklindeki ifadelere göre, Arnavutluk'un Avlonya sancağının, Temurince/Temurunce nahiyesinin, Grameç/Gırmeş (Arnavutça Grēmsh) olarak adlandırılan karyesinde doğmuştur.

Vakfiyesinde tam adı, "El-hac Kasım Ağa ibn-i Ali" olarak geçen Kasım Ağa'nın baba adının devşirmelerde yaygın olarak rastlandığı gibi, Abdurrahman, Abdullah gibi Allah'ın kulu anlamındaki –Abd ile başlayan isimlerden olmaması, kendisinin Müslüman bir aileden gelmiş olabileceğine işaret eder. Bununla birlikte, 1077 H./1666-1667 M. yılında vefat eden ve Üsküdar'da defnedilen Ali isimli bir mimarın Kasım Ağa'nın babası olabileceği öne sürülmüştür.²⁹⁸ Kadı Sicilleri'nde 17 Şevval

²⁹⁵ Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (TKG.KK), Vakf-ı Cedit Defterleri (VKF. Cd.), 62. (Zilkade 1050 H./Mart 1641 M.).

²⁹⁶ Mimar Kasım Ağa'nın günümüzde Yunanistan sınırları içinde bulunan Yanya/İoannina kentinde doğduğu, Avlonya'lı (Arnavutluk) olduğu ve Amasyalı Sadi Çelebi'nin kölesi olduğuna dair görüşler öne sürülmüştür. KUMBARACILAR, "Türk Mimarları II", s. 60; Semavi EYİCE, Mimar Kasım Hakkında, **Belleten**, XLIII (172), 1979, 791. A. KEMALETTİN, "Mimar Koca Kasım Ali" **Arkitekt**, Cilt: 1934 Sayı: 1934-05 (41)1934, s. 147; Necmettin EMRE, "Ahmet Refik'in Türk Mimarları Adlı Eseri Hakkında", **Arkitekt**, Cilt: 1937 Sayı: 1937-01 (73), s. 11

²⁹⁷ TKG.KK, VKF. Cd., 62, 11b.

²⁹⁸ Anılan mimarın mezar kitabesi şöyle kaydedilmiştir; "*Mimar Ali Ağa, rahimeh'ullah Sene 1077*" Behcetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî, **Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar**, Haz. Bedi N. Şehsuvaroğlu, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1976, s. 20.

1072 H./ 5 Haziran 1662 M. tarihli bir kayıtt²⁹⁹ Kasım Ağa'dan “merhum” olarak söz edilmesi dolayısıyla bu tarihte hayatını kaybetmiştir. Yaşamının son yıllarında “Koca Kasım Ağa” olarak anılan başmimarın babasının 1077 H./1666-1667 M. tarihinde hayatını kaybetmiş olması, yaşam süreleri göz önüne alındığında mümkün gözükmemektedir.

Kasım Ağa'nın Vakfiyesi'nden vakfın denetiminde ve görevli kadrosunda yer alan aile bireylerinin isimlerine ulaşılabilmektedir. Vakfın kuruluşunda en önemli sorumluluklardan biri Kasım Ağa'nın kardeşinin oğlu/yeğeni Hasan Çelebi bin Sinan'a, müteveli olarak görevlendirilmesiyle verilmiştir. Hasan Çelebi'nin hayatını kaybetmesi hâlinde, bu görevin aynı soydan devam etmesi ve Hasan Çelebi'nin evlatlarına aktarılması şart koşulmuştur.³⁰⁰ Ayrıca Kadı Sicilleri'nde Kasım Ağa'nın hayatını kaybetmesinin ardından varisi olarak kardeşinin oğlu/yeğeni Hasan Efendi bin Sinan'ın adı geçer.³⁰¹

Kasım Ağa'nın çok değer verdiği anlaşılan yeğeninin dışında, çocuklarının da olduğu vakfiyesinde belirtilmiştir.³⁰² Ayrıca Mimar Kasım Ağa'nın mimar ve tersane emini olan Mustafa adında bir üvey oğlu daha vardır.³⁰³ Çocuklarının yanı sıra, vakfiyesinde ismen belirtilmemiş olsa da, mal varlığı olduğu anlaşılan bir eşi vardır.³⁰⁴

Kasım Ağa Vakfı'nın kâtibi olarak Arif Mustafa Çelebi ibn-i İsmail Çelebi ve kâtib-i sani olarak ise Osman Çelebi sorumlu olmuştur. Hasan Çelebi haricinde söz edilen isimlerin Kasım Ağa ile akrabalık ilişkisi belirtilmemiş olmasına rağmen, Çelebi isimleri ve görev devrinin soydaşlık gözetilerek aktarılmasının şart koşulması, aralarında akrabalık yönünde bir ilişki olduğunu düşündürmektedir.

Mimar Kasım Ağa'nın başta İstanbul'un Fatih semti olmak üzere, Balkanlarda ve özellikle kökeninin dayandığı Arnavutluk'ta kendisine ait çok sayıda mal varlığı

²⁹⁹ İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663), s. 495.

³⁰⁰ TKG.KK, VKF. Cd., 62, 20a-20b.

³⁰¹ İstanbul Kadı Sicilleri 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663) s. 495.

³⁰² TKG.KK, VKF. Cd., 62, 22b.

³⁰³ Erhan Afyoncu ve Uğur Demir, **Turhan Sultan**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 58.

³⁰⁴ TKG.KK, VKF. Cd., 62, 5b.

olduğu anlaşılmaktadır. Çeşitli mülkleri arasında ikamet ettiği bölge, İstanbul'un Fatih semtindeki Molla Hüsrev Mahallesi olduğu, vakfiyesi başta olmak üzere birçok belgede belirtilmiştir.³⁰⁵ Adını, Osmanlı şeyhülislâmı Molla Hüsrev'den alan bu mahalle, günümüzde Süleymaniye Camii, Bozdoğan/Valens Sukemeri ve Şehzade Camii arasında konumlanmaktadır. Kentin Osmanlı devri ve öncesinde genellikle devlet adamları ve paşalar gibi varlıklı kimselerin konaklarının veya çeşitli mülklerinin bulunduğu bir semt olması açısından oldukça önem taşımaktadır. Kasım Ağa Vakfiyesi'nde ikamet ettiği söz konusu meskeninin konumu detaylıca açıklanmıştır;

“Molla Hüsrev Mahallesi'nde, bir yönüyle ruznamceci İbrahim Efendi Vakfı, bir yönüyle Pertev Paşa Vakfı, bir yönüyle Ekincizade Ahmet Paşa Vakfı ve bir yönüyle de çıkmaz sokak ile sınırlı, fevkâni, evler, sofalar, ahır ve kuyular içeren sakin olduğum mülkün...”³⁰⁶

Kasım Ağa'nın vakfiyesinde geçen ifadelerle göre, bu konakta hayatını kaybetmesinin ardından dönemin suyolu nâzırının ikamet etmesi şart koşulmuştur;

“Söz edilen Molla Hüsrev Mahallesi'nde hala sakini olduğum ikametgâhtan hayatta oldukça kendim mutasarrıf olup, hayatımı kaybettiğimde, her kim suyolu nâzırı olursa günlük 20 akçe ücretle kendi sakini olup, söz edilen ücretin 5 akçesi tamir ve onarım işlerine harcanıp, geri kalan 15 akçe vakfa sarf edile. Eğer sakini olmazsa, vakıf mütevellisi tarafından ecr-i misliyle [eşdeğer olanlarla karşılaştırılarak] kiraya verile, fani dünyadan terk eyledikten sonra, Amasya'da Sultan Bayezid Han Camii'nde ders-i amm/müderris için ve Hasbahçe'de bostancılara mahsus dokuz birimli odalara odun için ve söz edilen yemeklik parası için, devlette bostancıbaşı olan nâzır olup, günlük 2 akçe vazifeyle mutasarrıf ola.”³⁰⁷

Osmanlı mimarlarının gerek kendi adına gerek ise bâniler adına inşa ettikleri yapılara ve yapıların konumlandığı bölgeye ayrı bir önem verdikleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Süleymaniye Külliyesi'ni inşa eden Mimar Sinan'ın konağının hemen Süleymaniye Külliyesi'nin yakınında olması ve XVII. yüzyıl başmimarlarından Mustafa Ağa'nın kendi adına inşa ettirdiği çeşmenin hemen yakınında konağının da bulunması gibi sayısız örnekler ile çoğaltılabilmektedir. Sanatçı ve eseri arasındaki bu

³⁰⁵ TKG.KK, VKF. Cd., 4b, 6b, 19b. ; İstanbul Kadı Sicilleri 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663), s. 495.

³⁰⁶ TKG.KK, VKF. Cd., 6b.

³⁰⁷ TKG.KK, VKF. Cd., 19b-20a.

ilişki, Kasım Ağa özelinde de izlenir. Kasım Ağa tarafından kendi adına inşa edilen yapıları arasında darülhadisinin özel bir yeri olduğu, çok sayıda mülkü olmasına karşın ikametgâh olarak Hoşkadem Mahallesi'ndeki darülhadisinin yakınındaki bölgeyi seçmiş olması üzerinden anlaşılır.

Na'ima Mustafa Efendi'nin "hırsı dünyayı çevreleyecek kadar çoktu"³⁰⁸ dediği Mimar Kasım Ağa'nın siyasi yaşamdaki baskınlığı, mimar kimliğinden üstün gelmiş, kararlı ve inatçı mizacı dolayısıyla dönemin politik ilişkilerinde belirleyici rol oynamıştır. Adına ilk kez Sultan IV. Murad'ın saltanat yıllarında (1623-1640) başmimar olarak karşılaşılmaya karşın, yönetimin zayıfladığı Sultan I. İbrahim (1640-1648) ve Sultan IV. Mehmed'in tahtta bulunduğu yıllarda (1648-1687) saray entrikalarına katılmıştır. Başmimarlık görevi de, süreç içerisinde siyasi ilişkilerine bağlı olarak sekteye uğramış ve istikrarlı bir seyir izlememiştir. Bir başka deyişle, asıl mesleği olan başmimarlığı, siyasi yaşamıyla iç içe geçen ve birbirinden sürekli etkilenen ilişkiler ağı çerçevesinde bir gelişim seyri izlemiştir.

İmzası "Ser-mi'maran-ı Hassa Kasım" ve mührü "Bend-i Âli Muhammed Kasım" olan sanatçının,³⁰⁹ adına başmimar olarak ilk kez 1032 H./1622-1623 M. yılında rastlanır.³¹⁰ 1033 H./1623 M. yılında Hasan Ağa'nın başmimar olması dolayısıyla Kasım Ağa azledilmiş olmalıdır.³¹¹ Ardından 2 Receb 1044 H./22 Aralık 1634 M. yılındaki belgeye göre adına tekrar başmimar olarak rastlanan Kasım Ağa,³¹² 8 Receb 1044/28 Aralık 1634 M., Cemaziyevvel başı 1047 H. /Eylül 1637 M.,³¹³ Şaban 1047

³⁰⁸ "...Koca Mi'mar Kasım Ağa, ki hırs-ı dünya ile u'cûbe-i dehrdir..." Na'ima Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)*, Haz. Mehmet İpşirli, V, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara, 2014, s. 1288.

³⁰⁹ ORGUN, "Hassa Mimarları", s. 339.

³¹⁰ Kasım Ağa'nın adına bilinen ilk kez 1005 yılında Dikilitaş'taki Valide Hamamı'nın onarımında görev aldığı sırada rastlanmaktadır. ORGUN, "Hassa Mimarları", s. 339. Ancak bu tarihe ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Çünkü daha sonraki yıllarda yapılan çalışmalarda bu tarihin doğru olup, olmadığı tartışılmış ve araştırmacının tarihin farklı olabileceğini söylemiş olduğu öne sürülmüştür. EYİCE, "Mimar Kasım Hakkında", s. 7722. Diğer taraftan birçok çalışmada rastlanan bu tarihte, Osmanlı Arşiv Merkezi'nde yapılan çalışmalarda Kasım Ağa'nın adına başmimar olarak rastlanmamıştır. Mehmed SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî* 3, s. 872; KUMBARACILAR, "Türk Mimarları I", s. 60. KEMALETTİN, "Mimar Koca Kasım Ali", s. 147; MAYER, *Islamic Architects and Their Works*, s.114; 1622 de başmimar olmuştur.

³¹¹ AFYONCU, *Hassa Mimarları Ocağı*, s. 15

³¹² Belgeler için bkz. *Hassa Mimarları Ocağı*, s. 15. Osmanlı arşivlerinde Mimar Kasım Ağa'nın adına başmimar olarak 1640'lı yıllarda rastlanır iken, kadı sicillerinde bu tarihten daha önce başmimar olarak rastlanır.

³¹³ *İstanbul kadı sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 37 numaralı sicil (H. 1047 / M. 1637 - 1638)*, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2011, s. 67-68.

H./Aralık-Ocak 1637-1638 M.³¹⁴, 15 Zilhicce 1047 H./30 Nisan 1638 M.³¹⁵ ve 1049 H./1639-1640 M. tarihlerinde de başmimardır.³¹⁶ 1048 H./1638-1639 M. yılında Hasan Ağa'nın başmimar olmasından dolayı, Kasım Ağa yeniden azledilmiş olmalıdır.³¹⁷

Şekil 4.5.1 : Kasım Ağa'nın mührü (Zeki Sönmez Arşivi).

1050 H./1640-1641 M.³¹⁸, 1051 H./1641 M.³¹⁹ ve 1053 H./1643-1644 M.³²⁰ tarihlerinde Kasım Ağa başmimardır. Arşiv belgelerinin yanı sıra, Osmanlı Tarihçisi Na'ima Mustafa Efendi'ye göre 1054 H./1644 M. yılında yakın dostu Sadrazam

³¹⁴ İstanbul kadı sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 37 numaralı sicil (H. 1047 / M. 1637 - 1638), s. 166-167.

³¹⁵ İstanbul kadı sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 37 numaralı sicil (H. 1047 / M. 1637 - 1638), s. 447.

³¹⁶ BOA, MAD, nr. 3626, s. 27'den aktaran AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 15.

³¹⁷ A. Refik dışında İ. Kumbaracılar 1049H. /1639 M. yılında azledildiğini açıklar. KUMBARACILAR, "Türk Mimarları I", s. 60. Ayrıca N. Emre bu bilgilerden farklı olarak başmimar olduğu ilk tarihi 1048 H. /1638-1639 M. olarak aktarır. "Kasım Ağanın 1048 senesi Zilhiccesinde Amasya'nın Gilgiras nahiyesinde Kalburcu karyesini ba temliki Sultanî vakfedip hasılatını Amasyada Sultan Beyazıt camiinde dersiye olarak vakfeylediği zaman sermimarı hassa olduğuna göre..." EMRE, "Ahmet Refik'in Türk Mimarları Adlı Eseri Hakkında", s. 11.

³¹⁸ Ahmet REFİK, **Türk Mimarları**, Sander Yayınları, İstanbul, 1977, s. 102; AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 15.

³¹⁹ KUMBARACILAR, "Türk Mimarları I", s. 60.

³²⁰ EMRE, "Ahmet Refik'in Türk Mimarları Adlı Eseri Hakkında", s. 11; KEMALETİN; "Mimar Koca Kasım Ali", s. 147; SÜREYYA, **Sicill-i Osmanî 3**, s. 872; AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 15; MAYER, **Islamic Architects and Their Works**, s. 114; Ahmet Refik farklı olarak 1640-1644 yılını aktarır. REFİK, **Türk Mimarları**, s. 102.

Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın idamı üzerine, Kasım Ağa da mimarbaşılıktan azledilmiştir.³²¹

Osmanlı tarihçileri arasında çağdaşlarına kıyasla, Kasım Ağa'nın yaşamına daha fazla yer vermesi dolayısıyla Naîma Mustafa Efendi'nin ayrı bir önemi vardır. Ravzat el-Hüseyn fî hulâsat ahhâr el-hâfikayn veya Târîh-i Naîmâ³²² adlı esere göre Kasım Ağa, fikirleri ve siyasi yeteneğiyle Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın güvenini kazanarak dostu ve sır ortağı olması sayesinde Osmanlı siyasi yaşamı için gerekli gördüğü fikirleri sadrazam aracılığıyla uygulatmıştır. Kasım Ağa ve Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın yakın dostlukları tarihsel kaynakların yanında, Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın vakfında Kasım Ağa'nın müteveli olması³²³ üzerinden de anlaşılır.

Mimar Kasım Ağa, Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın hazzetmediği ve sadrazamın idamına yol açan Hüseyin Efendi/Cinci Hoca ile de yakınlık kurmuştur. Cinci Hoca'ya birçok iyiliği dokunan Kasım Ağa,³²⁴ Cinci Hoca'nın araya girmesiyle katledilmekten

³²¹ Na'ima Mustafa EFENDİ, **Târîh-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)**, Haz. Mehmet İpşirli, IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara, 2014, s. 985, 998, 1026.

³²² Bu eser, Kadı Mehmed Efendi'nin oğlu Müderris Ahmed Efendi'nin yazdıklarına dayanmaktadır. Ahmed Efendi, Sultan I. Ahmed'in saltanat yıllarından (1613-1617) Sultan IV. Mehmed (1648-1687) döneminde Sadrazam olan Köprülü Mehmed Paşa'ya (ö.1072 H./1661 M.) kadarki tarihi süreci ayrıntılı bir şekilde kaleme almış, bu tarihten öncesini ise Hasan Bey-zâde'den ilavelerle desteklemiş ancak eserini temize geçiremeden hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine Sadrazam Amca-zâde Hüseyin Paşa, tarihin yeniden yazılmasını ferman buyurması üzerine Naîma Mustafa Efendi memur edilmiştir. Bu yüzden eser, "Ravzat el-Hüseyn fî hulâsat ahhâr el-hâfikayn" veya "Târîh-i Naîmâ" adıyla anılmaktadır. Naîma Mustafa Efendi, Hasan Bey-zâde'nin yanında Âli, Kâtip Çelebi, Peçevî İbrahim, Vecihî, Kara Çelebi-zâde Abdüzzaziz Efendi ve Tevkiî Abdi Paşa gibi isimlerden de yararlanmış. 1000 H./1591 M. tarihinden 1070 H./1659 M. yılına kadarki olayları kapsayan eserde, dönemin siyasi olaylarının yanı sıra Osmanlı toplum yapısı, hükümdarların yönetme şekilleri, tarih yazıcılığının nasıl olması gerektiği, devletlerin yıkılmasının nedenleri gibi konulara dair görüşler bildirilmiş ve devletin yönetilmesi konusunda nasihatler verilmiştir. Naîmâ Mustafa Efendi, ilk olarak 892 H./1574 M. yılından 1065 H./1654-1655 M. yılına kadarki olayları yazmaya başlamıştır. Bu kısım aynı zamanda birinci cildi teşkil etmektedir. Ardından 1115 H./1703 M. tarihini de yazmak üzere çalışmaya başlayan Naîmâ Mustafa Efendi, beş yıllık kısmı tamamlanmış, daha sonra 982 H./1574 M. yılından 18 yılı çıkarıp, 1000 H./1591 M. tarihinden başlayarak 1070 H./1659 M. tarihinde sonlanan yeni bir eser kaleme almıştır. Naîmâ Mustafa EFENDİ, **Naîmâ Tarihi**, Cilt I, Çev. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1967, s. 14-16.

³²³ "...hâlâ atabe-i âliyye-i sultanîyede mimarbaşı olub emr-i tescil ve tescil emrinde mühim olan her dakik ve halil için müteveli nasb ve tayin buyurdıkları mefharu'l-emâcid ve'l-e'âli Kasım Ağa ibn Ali'ye bi'l-meşrut teslim ol dahi tesellüm edüb..." VGMA, nr. 640, s. 86.'den nâklen Hüseyin KAHRAMAN, **Kemankeş Kara Mustafa Paşa Vakıfları**, s. 92.

³²⁴ Cinci Hoca müderris olduğunda cübbe ve diğer malzemeler almak için Kasım Ağa'dan borç istemiştir. Kasım Ağa, Cinci Hoca'nın bu isteği üzerine, yüz altını kese içine koymuş ve hibe olsun diyerek Cinci Hoca'ya göndermiştir. Cinci Hoca'nın bu isteğine cömert bir şekilde karşılık veren Kasım Ağa'nın iyilikleri yalnız bu olayla sınırlı kalmamıştır. Kendisine müderrislik verilen Cinci Hoca, cübbe ve sarıkla teşekkür etmek üzere Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın yanına gitmek istemiş ancak sadrazam onu içeri kabul etmemiştir. Bunun üzerine yine Kasım Ağa araya girmiş ve Cinci Hoca'yı içeri alıp, sadrazamın elini öpmesini sağlamıştır. Bunun üzerine sadrazam, Cinci Hoca'nın gönlünü alarak

kurtulmuş ve azledilmesinin ardından tekrar başmimarlığa dahi getirilmiştir. Bu durum, XVII. yüzyılda siyasi ilişkilerin hayatî önemini bir kez daha vurgulamaktadır.

Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın 1053 H./1643 M. yılında idam edilmesinin ardından, sadrazama yakınlığı nedeniyle Kasım Ağa da başmimarlıktan azledilmiş ve yerine Mimar Mustafa Ağa getirilmiştir. Bu süreçte Kasım Ağa'nın mal varlığına el konulduğu gibi, zindana atılmış, Gelibolu'ya sürgün edilmek istenirken affedilmiştir. Sultan I. İbrahim (1640-1648), Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın idamının ardından Kasım Ağa'nın da katlini istemiş ancak Cinci Hoca'nın araya girmesiyle Kasım Ağa kurtulmuştur.³²⁵

Cinci Hoca'nın Kasım Ağa'ya iyiliği yalnız bu olayla sınırlı kalmamıştır. Sultan I. İbrahim (1640-1648), Mustafa Ağa'dan, Üsküdar semtinde, Kasım Ağa'nın daha önce inşa etmiş olduğu ahıra benzer bir ahır Ramazan ayına kadar yetiştirmesini istemiştir. Mustafa Ağa'nın ahırını tamamlamasının ardından Cinci Hoca, ahır için harcanan masrafı sormuş ve bunun üzerine Sultan I. İbrahim, Mustafa Ağa'dan masraf defterini istemiştir. Defteri incelediğinde eski ahırın yarısı kadar büyüklüğe sahip olan yeni ahır için on bin beş yüz kuruş harcandığını görür. Sultan I. İbrahim, bir adamını yollayarak Mimar Kasım Ağa'dan eski ahırın masraf defterini ister. Kasım Ağa, aradan on yıldan fazla zaman geçtiği için ahırın maliyetini hatırlamadığını fakat dönemin Şehremini Hüseyin Efendi'nin rużnamçesinde masrafa dair bilgilerin yer aldığını söylemiştir. Sonuç olarak Kasım Ağa'nın on yıl önce inşa etmiş olduğu ahır için, üç katından daha az bir ücretin (üç bin elli kuruş) harcandığının görülmesi üzerine, Mimar Mustafa Ağa azledilmiş ve Kasım Ağa tekrar başmimarlığa getirilmiştir. Bu olay Mustafa Ağa'nın gözden düşmesine neden olmuştur.³²⁶

Bu olayın ardından 1651 yılına dek başmimarlık görevi, Kasım Ağa ve Mustafa Ağa arasında istikrarsız biçimde sürdürülmüştür. 1055 H./1645 M. yılına ait bir kayda göre Muharrem ayından Cemaziyelevvel ayı başına dek Mustafa Ağa başmimar olarak görev yapmaktadır. 2 Cemaziyelevvel 1055 H./26 Haziran 1645 yılında Mustafa Ağa

göndermiştir. Na'ima Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyin fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)*, Haz. Mehmet İpşirli, IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara, 2014, s. 1025-1026.

³²⁵ Na'ima Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na'îmâ IV*, s. 985, 1025.

³²⁶ Na'ima Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na'îmâ IV*, s. 1025-1026.

suyolu nâzırı olmuş ve başmimarlık görevi tekrar Kasım Ağa'ya bırakılmıştır. 24 Ramazan 1055/13 Kasım 1645 tarihine kadar mimarbaşı ulufesini Kasım Ağa almış olmasına karşın, bu tarihten sonra yerine Mustafa Ağa getirilmiştir.³²⁷ 4 Rebiülahir 1056 H./ 30 Mayıs 1645 M. yılında Kasım Ağa yeniden mimarbaşı olmuştur. 27 Şaban 1056 H./7 Ekim 1646 M., Muharrem ayından Zilhiccenin sonuna dek 1058 H./Ocak-Aralık 1648 M., 1060 H./1650 M.³²⁸ ve 1060 H./1650 M. tarihlerinde mimarbaşdır. 15 Zilhicce 1061 H./29 Kasım 1651 M. yılında ise bu göreve Mustafa Ağa getirilmiştir.³²⁹ Bu tarihten itibaren Kasım Ağa'nın adına başmimar olarak rastlanmamaktadır. Ancak kadı sicillerinde, hayatta olmadığını bildiren 1662 tarihli bir kayıttaki³³⁰ mimar-ı sani/ikinci mimar olarak anılması dolayısıyla mimarlıktan tamamen kopmadığı anlaşıyor.

1061 H./1650 M. dolaylarında “Koca Kasım Ağa” olarak anılması, mimarideki başarısından ötürü değil, olgun bir yaşa erişmesinden kaynaklanmıştır.³³¹ Kasım Ağa bu tarihten itibaren Osmanlı sarayında, mimarlık dışında, farklı bir görevde valide sultan kethüdalığında bulunmuştur. Osmanlı saray teşkilatı içinde sultanların yakınında bulunan ve devlet meseleleri konusunda danışılan, olgun ve deneyimli musâhibler gibi, hanım sultanların yakınlarında da görüşlerine başvurdukları kethüdalar bulunmaktaydı. Bir nevi danışman, yardımcı gibi görev alan musâhib, kethüda gibi görevliler varlıklı kimseler olmalarının yanında deneyimli, olgun ve aklı başında kişiler arasından seçilmesi, hizmetinde bulunduğu kişiyi yönlendirmesi bakımından devletin gidişatını dolaylı olarak etkilemiştir.

Sultan I. İbrahim'in saltanat yıllarında (1640-1648) düşüncelerini Kemankeş Kara Mustafa Paşa gibi sadrazamlar aracılığıyla uygulatabilen Mimar Kasım Ağa, Kethüda Arslan Ağa'nın vefatı üzerine aracılara birkaç kese vererek ve molladan tavsiye mektubu alarak Kösem Sultan'ın kethüdası olmak istemiş, ancak bu isteği geri

³²⁷ AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 15-16.

³²⁸ Kasım Ağa'ya gelen bir buyrukta Kayseri'den iki yüz lağımcı geldiği bildirilmektedir. 1060 yılında ise Balkapanı Cabisi Mehmed'in Mimarbaşı Kasım'dan bir mahzen icaresini aldığına dair bir makbuz bulunmaktadır. ORGUN, “Hassa Mimarları”, s. 339.

³²⁹ MAYER, **Islamic Architects and Their Works**, s. 114; BOA, A.RSK, nr. 1497, s. 17'den aktaran AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 16.

³³⁰ 17 Şevval 1072 H./ 5 Haziran 1662 M. tarihli bir kayıttaki Kasım Ağa'dan merhum olarak söz edilir. **İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663)**, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 495.

³³¹ REFİK, **Türk Mimarları**, s. 76

çevrilmiş ve Feridun Ağa kethüda olarak seçilmiştir. Ne var ki Mimar Kasım Ağa, bu amacına bir başka valide olan Hadice Turhan Sultan'ın kethüdası olarak ulaşmıştır.³³²

Valide Mahpeyker Kösem Sultan'ın katlinin (ö.1651) ardından devlet yönetimini devralan Hadice Turhan Sultan'ın yükselişi başlamıştır. Kızlarağası Süleyman Ağa, ardından da darüssaade ağası aracılığıyla Hadice Turhan Sultan'ın kethüdası Hüseyin Efendi azledilmiş ve yerine 1061 H./1651 M. yılı Zilkade başında Mimar Kasım Ağa kethüdalığa getirilmiştir.³³³ Osmanlı Tarihçisi Abdi Paşa, 1061 H./1651 M. yılı olayları içinde Kasım Ağa'nın kethüda olmasına şu sözler ile değinir;

“...kethüdâlık Kâsım Ağa'ya ihsân buyurılıp i'lâmı için Boynu Yaralı Mehmed Paşa hatt-ı şerifle Orta Mescid'e vardıkda ol sâ'at cedid ağa ve kethudâ tevâbi'i ve levâhıklarıyla ashâb-ı cem'iyetten mufârekât ve alê't-tâcil Dergâh-ı pâdişâhî tarafında musâra'at idüp bakıyye-i tâ'ife dahi bunlara mutâba'at itmeğin ma'zul ağalar ve enefdiler birbirlerine baka kalup her biri hayrân ve sergerdân envâ'-ı telaşla evlerine revân ve fi'l-hâl perişân oldılar.”³³⁴

Artık kethüda olan Koca Kasım Ağa, Hadice Turhan Sultan'ın görüşlerine başvurduğu kişi olarak devlet meselelerinde arka planda da olsa etkili olmaya başlamıştır. Valide Hadice Turhan Sultan, Siyavuş Paşa yerine Gürcü Mehmed Paşa'nın sadarete getirilmesini düşündüğünde, Kethüda Koca Kasım Ağa şiddetle bu duruma karşı çıkmış ve Siyavuş Paşa'nın görevde kalmasının daha uygun olacağını bildirmiş ise de, Gürcü Mehmed Paşa sadrazam olmuştur. Siyavuş Paşa'nın, bu durumu öğrenmesi üzerine ilişkileri olumlu bir seyir izlemeye başlamasına karşın, Kasım Ağa, Gürcü Mehmed Paşa ve darüssâade ağasını karşısına almıştır.³³⁵

Na'ima Mustafa Efendi'nin anlatımıyla Valide Sultan ve Kasım Ağa devletin gidişatını tartışırken, Valide Hadice Turhan Sultan, Sadrazam Gürcü Mehmed Paşa'nın başarılı olamadığından söz eder. Bu sözleri fırsat bilen Kasım Ağa, Hüseyin Paşa'nın hazinedarlığından yetişen ve yakın dostu Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazam olması gerektiğini ve bu işin altından kalkabileceğini öne sürer. Köprülü

³³² Na'ima Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na'ima (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, Haz. Mehmet İpşirli, Cilt: V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 1288, 1367.

³³³ Na'ima Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na'ima V*, s. 1367.

³³⁴ Fahri Çetin DERİN, “Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâne'si Tahlil ve Metin Tenkidi”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1993, s. 31.

³³⁵ Na'ima Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na'ima V*, s. 1372-1373.

Mehmed Paşa ile birlikte oldukça fazla vakit geçiren Kasım Ağa, Köprülü Mehmed Paşa'nın fikirlerini çok beğenmekte olup, devletin içinde bulunduğu bunalımdan Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete getirilmesiyle kurtulacağına inanmıştır. Nitekim Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazam olması konusundaki ısrarında ne kadar haklı olduğu daha sonraki süreçte anlaşılabacaktır. Valide Hadice Turhan Sultan, adı sanı bilinmeyen bir kişiye sadrazamlık mührü verilemeyeceğini söylemesi üzerine Kasım Ağa, kubbe vezirliğine getirilmesinin ardından hizmete alınabileceğini açıklamış ve Valide Hadice Turhan Sultan, bu durumu Sultan IV. Mehmed'e (1648-1687) iletmiştir.³³⁶

Sultan IV. Mehmed'in (1648-1687), darüssâade ağasını çağırarak Köprülü Mehmed Paşa'yı kubbealtı veziri yapmak isteğini bildirmesi üzerine, darüssâade ağası bu haberi derhal Sadrazam Gürcü Mehmed Paşa'ya iletmiştir. Bunun üzerine Köprülü Mehmed Paşa'nın Köstendil sancağına sürülerek saray çevresinden uzaklaştırılmasının ardından sırada Kethüda Kasım Ağa vardır. Gürcü Mehmed Paşa ve darüssâade ağası, Kasım Ağa'nın Köprülü Mehmed Paşa'yı sadrazamlığa getirebilmek için rüşvet aldığını ve bu olayın halk arasında duyulduğunu, bu olayın unutulması için Kasım Ağa'nın uzaklaştırılması gerektiğini söylemesi üzerine Kethüda Koca Kasım Ağa bir süreliğine uzaklaştırılmış ve Hacı Mehmed kethüdalığa getirilmiştir (1651).³³⁷

Kethüdalıktan azledilen Kasım Ağa, aslında katledilmek istenmiş ancak Valide Hadice Turhan Sultan'ın korkusundan yalnızca zindana atılmış ve mallarına el konulmuştur.³³⁸ Ayrıca Osmanlı tarihçisi Abdi Paşa, Kasım Ağa'nın bu sırada Kıbrıs'a sürgün edildiğini, Kara Çelebizâde Abdüzaziz Efendi ise Sakız'a gönderildiğini kaydederler.³³⁹

³³⁶ Na'imâ Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na'imâ V*, s. 1372-1373.

³³⁷ Na'imâ Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na'imâ V*, s. 1372-1373.

³³⁸ Na'imâ Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na'imâ V*, s. 1372-1373, 1421.

³³⁹ Bu olay Abdi Paşa'nın eserinde şu sözler ile anlatılır; "Mâh-ı Zilhicce'nün evâ'ilinde iki tuğlı tuğlı beglerbegilerden Köprülü Mehmed Paşa'ya Dârü's-sa'âde Ağası Süleymân Ağa'nun şefâati ile kubbe vezâreti inâyet buyurulmuş idi. Lâkin Dîvân-ı Hümâyûn'a ancak id-i şerif tehniyesü için varmak müyesser olup bayram-irtesi cum'a gününde Vezîr-i a'zam'un arzıyla vezâreti ref' olunup yine beglerbegilik elkâbiyle Köstendil sancağına yollandı ve kendü ile Ağa mâ-beyninde vâsıtâ-ı alâka olan Mi'm'ar-başı Kâsım Ağa'yı dahi Kıbrıs'a nefy itdiler..." Fahri Çetin DERİN, "Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi-nâme'si", s. 34. Na'imâ Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na'imâ V*, s. 1372-1373.

Naima Tarihi'ne göre Hadice Turhan Sultan tarafından affedilen ve İstanbul'a geri dönen Kasım Ağa, Sadrazam Süleyman Paşa'nın (19 Ağustos 1655-28 Şubat 1656)³⁴⁰ yakınlarında bulunarak, gerekli olan atamalar konusunda tavsiyeler vermiş ve Köprülü Mehmed Paşa'yı önermeye devam etmiştir. Bu dönemde Şami-zâde, vezirler, alınan-verilen paralar ve hediyeleri kaydedip, Kasım Ağa'ya iletmıştır. Diğer taraftan Köprülü Mehmed Paşa geceleri kıyafet değiştirerek Kasım Ağa'nın yanına uğramakta ve memleket meselelerini tartışmakta idiler. Kasım Ağa Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete getirilmesi için yakını olduğu Hoca Mehmed Efendi ve Baltacı Karakaş aracılığıyla hazinedar Solak Mehmed Ağa'ya haberler göndererek, Hadice Turhan Sultan'a ulaştırmıştır.³⁴¹

Mimarlığından ziyade siyasi yaşamdaki rolüyle öne çıkan Kasım Ağa, Evliya Çelebi'nin eserinde Melek Ahmed Paşa'nın ağzından aktarılan söylemlerde dönemin entrikalar ile öne çıkan politik figürlerinin yanında ve vezirlik taslayan kişiler arasında anılmıştır;

“...Biri ibtidâ Bektâş Ağa ve Ömer Çelebisi ve İkinci Çelebi Kethüdâ ve Halil Yazıcısı ve üçüncü Yeniçeri Ağası Kara Çavuş ve Kâtibi Yûsuf Çelebi ve Alahoz Mehmed Efendi ve Sarı Kâtib ve **Mi'mâr Mustafâsı** ve Vâlide Sultân ve **Koca Mi'mâr** (Mimar Kasım Ağa), bunların emsâli niçe yüz vüzerâlık peresinde âdemlerden bî-zâr olmuşdum...”³⁴²

Evliya Çelebi'de geçen metnin devamında, Melek Ahmed Paşa'nın ardından (5 Ağustos 1650- 21 Ağustos 1651) Siyavuş Paşa'nın sadrazamlığı döneminde (21 Ağustos 1651- 27 Eylül 1651 ve 5 Mart 1656-26 Nisan 1656)³⁴³ anılan vezirlik payesindeki kişilerin ve efendisi Valide Kösem Sultan'ın dahi katledildiği, sadrazamın “Hamd-i Hudâ cümle devlet bana münhasır kaldı” dediği açıklanmıştır.³⁴⁴

³⁴⁰ İNALCIK, **Devlet-i Aliyye II**, s. 71.

³⁴¹ Na'ima Mustafa EFENDİ: **Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)**, Haz. Mehmet İpşirli, VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara, 2014, s. 1646, 1697-1698.

³⁴² ÇELEBİ, **Seyahatname 3**, s. 268.

³⁴³ İNALCIK, **Devlet-i Aliyye II**, s. 70.

³⁴⁴ ÇELEBİ, **Seyahatname 3**, s. 268. Evliya Çelebi'nin aktarımının aksine Mimarbaşı Mustafa Ağa'nın katledilmesi, Siyavuş Paşa'nın sadrazamlığının sona ermesinin ardından Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlığı döneminde (1661-1676) yaşanmıştır. Siyavuş Paşa'nın sadrazamlık yıllarında katledilen ise tersane emini ve mimar olan Mustafa Ağa olmalıdır.

Bu tarihlerde Kasım Ağa'nın üvey oğlu Mustafa'nın katledilmesi oldukça ilginçtir. Adına ilk kez Kasım Ağa'nın Sadrazam Gürcü Mehmed Paşa ile mücadelesi sırasında rastlanır. Köprülü Mehmed Paşa'yı sadarete getirme çabaları nedeniyle karşısına aldığı Sadrazam Gürcü Mehmed Paşa, görev yıllarının başında Kasım Ağa'ya karşıt bir tavır takınmaktan kaçınmıştır. Öyle ki, bu sürede Valide Hadice Turhan Sultan'a yazdığı telhisinde tersane emniyeti görevinin Kasım Ağa'nın üvey oğlu Mustafa'ya verilmesini önermiştir;

“Tersâne şimden sonra gemiler ahvâli tekayyüd olmak için bir mukdim? Kulları Tersâne emini olmak ziyâde mühim olmağla mi'mar ağa bendelerinin oğullığı olan Mustafa kulları Tersâne ahvalinde ve gemiler binâsında vukufu kemâlinde bir mukdim kulları olduğu ma'lumumuz olmağla Tersâne-i amire emaneti...”³⁴⁵

Mimar Kasım Ağa, 1651 yılında mimarlığı Mustafa Ağa'ya bırakarak, Valide Hadice Turhan Sultan'ın kethüdası olduğunda³⁴⁶ Gürcü Mehmed Paşa ile Darüssaâde Ağası birtakım oyunlarla Mimar Kasım Ağa'yı zindana kapattırıp, Köprülü Mehmed Paşa'yı uzaklaştırdıklarında, adı geçen Mimar Mustafa da sorgulanmış, hatta bir süreliğine mallarına el konulmuştur.³⁴⁷ Evliya Çelebi'nin, Osmanlı tarihinde “*Vak'a-i Vakvakiyye*” olarak anılan 1656 tarihli Çınar Vakası'nda, öldürüldüğünü açıkladığı Mimar Mustafa,³⁴⁸ muhtemelen Kasım Ağa'nın üvey oğludur. Osmanlı tarihçileri Fındıklılı Mehmed Ağa ve Na'ima Mustafa Efendi de, Tersane Emni ve Mimar Mustafa'nın 1656 yılındaki katline değinmiştir.³⁴⁹ İlginç olan, Siyavuş Paşa'nın

³⁴⁵ TSMA. Nr. E. 7002-8'den nâklen Erhan AFYONCU-Uğur DEMİR, **Turhan Sultan**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 57.

³⁴⁶ Na'imâ Mustafa EFENDİ, **Târih-i Na'imâ V**, s. 1367.

³⁴⁷ Mimar Mustafa'nın hapsedilmesi şöyle ifade etmiştir; “Mi'mar Mustafası dahi kapu arasında hapsu müsâdereden sonra itlâk olundu.” Na'imâ Mustafa EFENDİ, **Târih-i Na'imâ V**, s. 1373, 2214.

³⁴⁸ Evliya Çelebi tarafından Mimar Mustafa'nın ölümü şu sözlerle açıklanmıştır; “Ve mâh-ı mezbûrun dokuzuncu salı günü Mi'mâr Mustafası Üsküdar'da Berber Yûsuf nâm bir bi-nâm kimesnenin hânesinde pinhân iken minârede mü'ezzin görüp Siyâvûş Paşa'ya müjde edüp Mi'mâr Mustafası katl olunup mâlî mîrîye kabz olundu.” Evliya ÇELEBİ, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi 5. Kitap: İstanbul - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu** – Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 2001, s. 11.

³⁴⁹ Fındıklılı Mehmed Ağa Çınar Vakası'nın yaşandığı tarihlerde, 1655-1656 yılındaki olayları aktardığı bölümde, Mimar Mustafa'nın katlini şöyle açıklamıştır; “Ve mâh-ı mezbûrun yedinci Dü-şenbih gün muhtefilerden Mi'mâr Mustafası dahi Üsküdar'da ahz olunup, Vezîr-i a'zam sarâyında maktûl ve cesedi sâye-i şecere-i mel'ûne-i ma'hûdeye mevsûl olup, birkaç sâ'atden sonra peygûle-i vahşet-medâr-ı mezâra hatt-ı rahl-ı karâr eyledi.” Nazire Karaçay TÜRKAL, “Zeyl-İ Fezleke”, s. 45. Na'ima Mustafa Efendi, Mimar Mustafa'nın öldürülmesini benzer sözlerle aktarmıştır; “Mâh-ı mezbûrun altıncı günü vezîria'zam-ı sabık Süleyman Paşa'ya Bosna eyâleti tevcih ve seri'an gitmek üzere şehirden ihraç olundu. Mâh-ı mezbûrun sekizinci günü Mi'mâr Mustafası dedikleri sefih rüzgâr Üsküdar'da ahz ve saray-ı vezirde katl olunup cesedi sâye-i şecere-i mel'ûne-i ma'hûdede bir kaç sâ'at durduktan sonra medfûn-ı hâk-i mezar oldu.” Na'imâ Mustafa Efendi, **Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati**

sadrazam olduğu 1656 yılında Yeniçeri Ağası Mahmud Paşa azledilmiş, ardından katledilerek malları müsadere edilmiştir. Katledilen Yeniçeri Ağası'nın mallarının bir kısmını Mimar Kasım Ağa'nın aldığı ve bir adamına verdiği kaydedilmiştir.³⁵⁰

1656 yılında Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazam olmasının ardından tarihsel kaynaklarda Mimar-Kethüda Koca Kasım Ağa'nın adına rastlanmamaktadır. Bugüne dek Mimar-Kethüda Kasım Ağa'nın hayatını kaybetmesine dair ağırlıkla 1070 H./1659-1660 M.³⁵¹ veya 1071 H./1660 M.³⁵² tarihi kabul edilmekte idi.³⁵³ Kadı Sicilleri'nde 17 Şevval 1072 H./ 5 Haziran 1662 M. tarihli bir kayıta³⁵⁴ Kasım Ağa'dan “merhum” olarak söz edilmesi, 1662 yılında yaşamını yitirdiğini gösterir. Mimarbaşılığının son yıllarında “Koca Kasım Ağa” ya da “Koca Kasım Ali” olarak anılan mimarın hayatını kaybetmesi, Evliya Çelebi'nin belirttiği tarihin sonrasında, 1662 dolaylarında yaşanmış olup, Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlık yıllarına rastlar.

Ahbâri'l-Hâfikayn), Haz. Mehmet İpşirli, VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 2014, s. 1660. Görüldüğü gibi, Naima Tarihi ve Zeyl-i Fezleke'de başmimar değil, Mimar Mustafa ifadesi geçmektedir.

³⁵⁰ TSMA, nr. E. 2445-17'den naklen Erhan AFYONCU-Uğur DEMİR, **Turhan Sultan**, s. 134.

³⁵¹ MAYER, **Islamic Architects and Their Works**, s. 114; SÜREYYA, **Sicill-i Osmanî III**, s. 872; ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, s. 347; KEMALETTİN, “Mimar Koca Kasım Ali”, s. 147.

³⁵² KUMBARACILAR, “Türk Mimarları”, s. 60.

³⁵³ Ayrıca bir başka görüşe göre Yeni Camii'nin inşası sırasında meyhanelerin inşasına ruhsat verilmesi nedeniyle Kasım Ağa katledilmiş, yapıyı Mustafa Ağa tamamlamıştır. Mustafa Nuri Paşa **Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, III-IV, Haz. N. Çağatay, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 147.

³⁵⁴ 17 Şevval 1072 H./ 5 Haziran 1662 M. tarihli bir kayıta Kasım Ağa'dan merhum olarak söz edilir. **İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663)**, Ed. Coşkun Yılmaz, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş Yayınları, 2019), s. 495.

Şekil 4.5.2 : Kasım Ağa'nın Karacaahmet Mezarlığı'nda bulunan lahdi.

Şekil 4.5.3 : Mezar kitabesi detayı.

Kasım Ağa'nın yaşamına dair cevabı henüz bilinmeyen birtakım soruların olduğunu da belirtmek gerekir. Kasım Ağa'ya ilişkin bilinmezlikleri başında, Kasım Ağa adlı iki farklı başmimarın olabileceği ihtimali gelmektedir. Kasım Ağa'ya ilişkin çalışmalar arasında S. Eyice tarafından aynı isimli iki farklı mimarbaşının olabileceğinden söz edilmişse de, bu ihtimalin zayıflığı vurgulanmış ve konu yeterince irdelenmemiştir. Söz edilen karışıklığa, Üsküdar, Karacaahmet'teki mezar kitabesinin tarihi neden olmaktadır. Kasım Ağa'nın vefat tarihinin 1662 olduğu Kadı Sicilleri'ne dayanılarak tespit edilebilmiş³⁵⁵ ise de, mezar kitabesine göre Kasım Ağa'nın vefat tarihi 1036 H./1626-1627 M.'dir. Ne var ki, Kasım Ağa'nın mimari ve siyasi etkinliği bu tarihten sonra başlamaktadır. Bunun yanı sıra yukarıda belirtildiği gibi, Osmanlı arşiv belgeleri 1036 H./1626-1627 M. yılından sonraki farklı tarihlerde görev alan Başmimar Kasım Ağa'nın varlığını ortaya koymaktadır.

Kasım Ağa'nın kabri önce Üsküdar, Karacaahmet Mezarlığı'nda iken 1957 yılında Fatih Camii haziresine ve ardından 1959 tarihinde tekrar Karacaahmet'e taşınmıştır. Bu taşınma sürecinin mezar kitabesine zarar verebileceği ve daha sonraki bir onarımda kitabe tarihinde bir yanlışlık meydana gelebileceği ihtimalini ortaya çıkarmış olsa da, yerinde yapılan incelemeler sonucunda, baş şahidesi üzerindeki kitabede, tarihin yazılı olduğu kısımda herhangi bir tahribat olmaması ve ebdec hesabına göre kitabe metninin son satırının 1036 H./1626-1627 M. tarihini doğrulaması,³⁵⁶ bu ihtimali ortadan kaldırmaktadır. Ayrıca mezarın 1959 yılındaki taşınma sürecinden önceki görsellerinde de 1036 H. tarihi okunabilmektedir. Dolayısıyla kitabede yazan ölüm tarihinde bir yanlışlık olmadığı anlaşılr.

Kasım Ağa'nın 1641 tarihli vakfiyesinde tam adı "El-hac Kasım ibn-i Ali" olarak geçer. 1674 yılında istinsah edilen bu vakfiyede³⁵⁷ Kasım Ağa'nın isminin başında merhum ifadesi geçmediği gibi, bu durum muhtemelen vakfiyenin birebir istinsah edilmesinden kaynaklanmıştır. Ayrıca vakfın kuruluş tarihi de yine mezar kitabesinde yazan ölüm tarihinden daha geçtir.

³⁵⁵ **İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663), s. 495.**

³⁵⁶ EYİCE, "Mimar Kasım Hakkında", 776-778.

³⁵⁷ Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (TKG.KK), Vakf-ı Cedit Defterleri (VKF. Cd.), 62. (Zilkade 1050 H./Mart 1641 M.).

Mezar kitabesinde mezarını sağlığında kazdırdığı ifade edilen Kasım Ağa'nın Sultan IV. Murad'ın (1623-1640) başmimarı olduğu "Hazret-i Sultân Murâd-ı Gazîye ol ser-i mi'mar olan püşt(ü) penâh..."³⁵⁸ ifadesiyle açıkça vurgulanmıştır. Kasım Ağa'nın, Sultan IV. Murad döneminin yanı sıra Sultan I. İbrahim (1640-1648) ve Sultan IV. Mehmed (1648-1687) dönemlerinde de başmimarlık görevinde bulunması dolayısıyla, mezarı Sultan IV. Murad'ın hükümdarlık yıllarında yaptırdığı anlaşılır.

Evliya Çelebi, Arnavutluk'un Berat/Arvanid Belgrad şehrinde Uzkurlu Hamamı önünde yol aşırı olarak yer alan Kasım Ağa'nın çeşmesinden bahsetmiş ve lacivert çini üzerine beyaz celi hatla işlenen kitabe metnini aktarmıştır. Bu çeşmenin yanı sıra (Arnavutluk) Saraçhanebaşı'nda aynı tarihli bir çeşmesinin daha yer aldığını açıklamıştır.³⁵⁹ Burada dikkat çeken nokta, çeşmenin inşa tarihinin yine Karacaahmet'teki mezar kitabesindeki ölüm tarihi olan 1036 H. yılından sonra olmasıdır;

*Kasım Ağa reîs-i mi'mârân
Yaptı bir hayr kim gören ide reşk
Hak kabûl eyleye çün oldu tamâm
Bin elli dört içinde çeşmei senk*

1054/1644³⁶⁰

Tüm bu veriler, iki ayrı başmimar Kasım Ağa'nın olduğuna işaret etse de, mezar kitabesinde "Ser mimar-ı Hazret-i Şehriyârı Kasım Ağa bin Ali" ibaresinin geçmesi ve 1641 tarihli vakfiyesinde de tam adının "El-hac Kasım ibn-i Ali" olarak belirtilmesi, yani baba adlarının aynı olması bu ihtimali zayıflatır. Buna ilaveten 1641 yılında bir vakıf kurması üzerinden belirli bir maddi güce eriştiği anlaşılan, kendi adına çeşitli yapılar inşa ettiren Mimar Kasım Ağa'nın, vakfın kuruluş tarihi olan 1641 yılından önce uzun bir süre başmimarlık yapmış olması beklenir.

³⁵⁸ Mezar kitabe metni için bkz. EYİCE, "Mimar Kasım Hakkında", s. 777-778.

³⁵⁹ ÇELEBİ, *Seyahatnâme* 8, s. 289; Sülejman DASHİ, *Fjalor Enciklopedik Shqiptar*, Tirane, 2008, s. 101.

³⁶⁰ ÇELEBİ, *Seyahatnâme* 8, s. 289.

29 Zilkade 1050 H./12 Mart 1641 M. tarihinde düzenlenen ve günümüzde Ankara’da Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi’nde, Vakf-ı Cedit Defterleri, 62 numarada yer alan Başmimar Kasım Ağa’nın Defter-i Evkaf-ı Mimarbaşı Kasım Ağa adlı vakfiyesi, sanatçıyla ilgili pek çok ayrıntıyı içermesi bakımından oldukça değerli bir tarihi belge niteliğindedir.³⁶¹ Vakfiyeye göre vakıf/vakıf sahibi Kasım Ağa, devletin bil-fiil mimarbaşı, hayır sahibi, saygın, seçkin, vefalı, iyilik sahibi, cömert, iyi ahlaklı ve bina amiri olarak anılmakta olup, İstanbul, Fatih’te Molla Hüsrev Mahallesi’nde ikamet ettiği açıkça belirtilmiştir.³⁶²

Vakfiyenin ilk sayfalarındaki der-kenar notlarında geçen “Defterhâne-i Âmire’de hıfz olunup iktizâ ettikde sûret verilmek buyruldu Fî 25 Zilkade sene 84” şeklindeki ifadeye göre, vakfiye 3 Mart 1674 tarihinde, Kasım Ağa’nın 1662 yılında hayatını kaybetmesinin ardından istinsah edilmiştir.³⁶³ Vakfin kuruluş gerekçesi olarak hayattayken varlıklı, zevk ve sefa içinde yaşayan insanların sonunda bu dünyanın baki olmadığını anlamaları üzerine hayır işlemek için kurulmuş olduğu gösterilmiştir.³⁶⁴

Şerî mahkemede kadı tarafından onaylanan, 1641 tarihli vakfin kuruluş aşamasına şahitlik eden/şühud ve Kasım Ağa’nın yakını olduğu anlaşılan dokuz şahid arasında, meslekleri belirtilen kişilerden biri vaiz, ikisi erbâb-ı kalem/yazardır. Burada dikkat çeken önemli bir husus vakfin kâtibi *Arif Mustafa Çelebi ibn-i İsmail Çelebi* ile şahitler arasından yer alan *Mustafa Çelebi ibn’ül katib*’in aynı kişi olup, olmadığıdır. Söz konusu dokuz şahidin isimleri ve meslekleri şu şekilde sıralanmıştır;

- 1- Şeyh Veli Efendi el-vaiz be-cami Sultan Mehmed han
- 2- Erbab’ül kalem Ebu Bekir Efendi Bursa mukata sahibi
- 3- Erbab’ül kalem Hasan Efendi Daren? Emmini
- 4- El-Hac Ahmed Ağa ibn Hüseyin
- 5- Hüseyin Ağa ibn Mehmed
- 6- Behram Ağa ibn Bali
- 7- El- Hac Ahmed Ağa ibn Mustafa Ağa ibn Abdullah Ağa

³⁶¹ Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (TKG.KK), Vakf-ı Cedit Defterleri (VKF. Cd.), 62. (Zilkade 1050 H./Mart 1641 M.).

³⁶² TKG.KK, VKF. Cd., 4b.

³⁶³ TKG.KK, VKF. Cd., 62, 2b.

³⁶⁴ TKG.KK, VKF. Cd., 5a.

- 8- Mustafa Ağa ibn Yusuf Ağa
- 9- Mustafa Çelebi ibn'ül Katib³⁶⁵

Vakfin gelir, harcama ve denetim işlerinden hayatta oldukça Kasım Ağa'nın kendisi sorumlu tutulmuştur. Kasım Ağa'nın hayatını kaybetmesinin ardından ise başta yeğeni ve aynı zamanda vakfin mütevellisi Hasan Çelebi ve onun soyundan gelen kimselerin sorumlu olması ve görevin soydaşlık gözetilerek bir kuşak sonrasına aktarılması şart koşulmuştur.³⁶⁶ Bu durumda vakfin işlerliğinin ve sürekliliğinin sağlanması adına yönetim ve denetim organizasyonunun güvenilir olduğu düşünülen aile bireylerine teslim edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca vakıf gelirlerinin bir kısmının aile üyelerine aktarılmasıyla, bir bakıma aile fertlerinin yaşamı da güvence altına alınmıştır. Vakfin idaresinde sorumlu olan kimselerin görevleri, karşılığında alacakları ücretler ve vakfin işletim koşulları şu şekilde açıklanmıştır;

1. İstanbul'daki vakfa günlük 5 akçe ile Hasan Çelebi müteveli olacaktır,³⁶⁷
2. Günlük 2 akçe vazife ile Arif Mustafa Çelebi ibn-i İsmail Çelebi kâtiplik görevini yerine getirecek ve bu görev hayatta oldukça kendisi tarafından yürütülecektir. Vefatından sonra ise bu işe uygun, liyakatli ve sanat kitabesinde üstün olan bir kişi görevlendirilecektir. Sona erdiği takdirde Kadı'ya verilecektir.³⁶⁸
3. Günlük 2 akçe vazife ile Osman Çelebi katib-i sani olup, hayatta oldukça ona şart olacaktır,³⁶⁹
4. Günlük 4 akçe vazife ile Mustafa ibn-i İlyas, câbî/vergi tahsildarı olup, hayatta oldukça ona şart olacaktır,³⁷⁰

³⁶⁵ TKG.KK, VKF. Cd., 26a.

³⁶⁶ TKG.KK, VKF. Cd., 21a.

³⁶⁷ TKG.KK, VKF. Cd., 20b.

³⁶⁸ TKG.KK, VKF. Cd., 20b.

³⁶⁹ TKG.KK, VKF. Cd., 20b.

³⁷⁰ TKG.KK, VKF. Cd., 21a.

5. Günlük 5 akçe vazife ile Ahmed vakfa mu'temed³⁷¹ olacaktır,³⁷²
6. Günlük 2 akçe vazife ile Neccar Yusuf vakfa meremmetçi olacaktır,³⁷³
7. Senet, Mimar Kasım Ağa'nın kardeşinin oğlu/yeğeni Hasan Çelebi'ye şart olacaktır. Hasan Çelebi hayatını kaybettiğinde soydaşlık gözetilerek sürdürülecektir. Sona erdiğinde ise Kadı'ya verilecektir.³⁷⁴
8. Molla Hüsrev Mahallesi'nde Mimar Kasım Ağa'nın sakini olduğu konaktan hayatta oldukça Kasım Ağa'nın kendisi sorumlu olup, hayatını kaybettiğinde, her kim su yolu nâzırı olur ise günlük 20 akçe ücretle bu konağın sakini olup, söz edilen ücretin 5 akçesi tamir ve onarım işlerine harcanıp, geri kalan 15 akçe canib-i vakfa sarf edilecektir. Eğer konağın sakini olmazsa, vakıf mütevellisi tarafından ecr-i misliyle (eşdeğer olanlarla karşılaştırılarak) kiraya verilecektir. Fani dünyadan terk eyledikten sonra Amasya'da Sultan Bayezid Han Camii'nde ders-i amm/müderris için ve Hasbahçe'de bostancılara mahsus dokuz birimli odalara odun için ve söz edilen yemeklik parası için, devlette bostancıbaşı olan nâzır olup, günlük 2 akçe vazifeyle mutasarrıf olacaktır.³⁷⁵
9. Hasan Çelebi'nin önceki ve sonraki soydan olan evladına günlük 5 akçe ücretle vazife şart olup, maiyetlerinde yıllık taksim ve tevzi edeceklerdir. Son bulunduğu ise asıl vakfa zabt olunacaktır,³⁷⁶
10. Günlük 2 akçe vazife ile bir kimse hafız-ı kütüb/kütüphaneci olacaktır.³⁷⁷
11. Söz edilen caminin ve hamamın cihât vezayifi/vakıf maaşı Kasım Ağa'nın akrabasından hak eden kimseler var iken dışarıdan kimseye verilmeyecektir,³⁷⁸

³⁷¹ Mutemed, avans para alıp muayyen miktardaki istihkak sahiplerine usulüne göre veren muhâsip, sayman anlamındadır. Ferit DEVELİOĞLU, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2011, s.809.

³⁷² TKG.KK, VKF. Cd., 21a.

³⁷³ TKG.KK, VKF. Cd., 21a.

³⁷⁴ TKG.KK, VKF. Cd., 21a.

³⁷⁵ TKG.KK, VKF. Cd., 19b-20a.

³⁷⁶ TKG.KK, VKF. Cd., 20a.

³⁷⁷ TKG.KK, VKF. Cd., 20b-21a.

³⁷⁸ TKG.KK, VKF. Cd., 21b.

12. Adı geçen görevler yerine getirildikten sonra baki kalan gelir Kasım Ağa'nın sakini olduğu konağı, Kasım Ağa Darülhadisi, Cami-i Şerif ve yakınında bulunan bina, vakfedilen musluk ve kadınlar çeşmesi, Günzel'de iki çeşme, Uyvar kazasında dışarıda, derbendde ve Eğrican'daki hanlar, Eğrican'daki köprü ve kaldırım, Berat'taki 6 çeşme, değirmenler ve hamamlar için ihtiyaç olduğunda imamet ve servetlerine sarf olunacaktır,³⁷⁹
13. Söz edilen mevacib/maaş ve mesarif/masraf'tan baki kalan gelirden hayatta oldukça Kasım Ağa'nın kendisi sorumlu olup, çeşitli masraflar için harcanacaktır. Kasım Ağa'nın hayatını kaybetmesinin ardından vakfın gelirinden bin parça kuruş riyal vakfa yedin olmak üzere, kese içinde müteveli elinde mazbut olacaktır. İhtiyaç zamanında geçim sıkıntısı çekilmeyip, bin kuruş riyal vakfa sarf olunacaktır. Ondan ziyade baki kalan gelir, Kasım Ağa'nın evladına ve evladının evladının evladına, soydan-soya şart olup, oğullarına tevzi ve taksim edilecektir.³⁸⁰
14. Debreve kasabası yakınında bir yönden Harve Nehri'ne, bir yönden merhum Sultan Süleyman Han Vakfı'na, iki yönden anayol ile sonlanan, adı geçen kasabada mutasarrıf olan Bayezid adlı kimseden yedi bin kuruş satın alınıp, vakf eliyle, Kasım Ağa tasarrufunda olan altı göz su değirmenlerinin cemi tevabi ve liva hakkı ve amme-i hukuk mürafıkı ve Avlonya Sancağı'nda, Temurunce Nahiyesi'nde Kasım Ağa'nın doğum yeri olan Grameç'te bulunan kendi malı ile aldığı ve inşa ettiği cami-i şerif, imaret, hamam, dışarıda inşa ettiği han, icra eylediği iki çeşme ve muslukların geliri istiğlal olunmak/alıkonulması için ayrılan yüz kırk bin nakid akçe her yıl ihmal edilmeden on bir buçuk sayılarak "rehn-i kavî" ve "kefil-i milli" ya da ikisinden biri ile istiglal olunup³⁸¹, adı geçen (Grameç'teki) caminin imam, hatip ve müezzin ücretleri gelirlerden verilecektir,³⁸²

³⁷⁹ TKG.KK, VKF. Cd., 21b-22b.

³⁸⁰ TKG.KK, VKF. Cd., 221-22b.

³⁸¹ Kirası veya mahsulü borca mukabil verilmek üzere bir mülkün rehine verilmesi anlamında kullanılmıştır.

³⁸² TKG.KK, VKF. Cd., 12a.

15. Grameç'teki külliye'nin camisi için mum, zeytinyağı, hasır ihtiyacı rihden? görülecektir,³⁸³
16. Grameç'teki külliye'nin hamamı için odun bedeli, dellak/tellak ve külhancısına tayin olan vazifeler raicden verilecektir,³⁸⁴
17. Ayrılan 140000 akçenin üzerine adı geçen sahiplerin vazifeleri ve adı geçen caminin (Grameç) cemaati gönüllü olarak nazır olup kâr getirdikçe cümlesinin marifetiyle kâr getirecektir,³⁸⁵
18. Anılan vilayette Gümülcine kazasına bağlı Eğrican adlı karyede Kasım Ağa'nın kendi malı ile inşa edilen 7 kemerli, 150 zirâ uzunluğundaki köprü, iki taraftan olan kaldırımları, adı geçen köprü (Eğrican Köprüsü) yakınında dükkânlar, muhkem odasını ve hanı kapsayan arsanın merhum Ali Kuşçu Vakfı'na senede 300 akçe mukataası olan mülk sevki yapılacaktır,³⁸⁶
19. (Arnavutluk) İlbasan/Elbasan kazasına bağlı Cure adlı derbendde bulunan Kasım Ağa tarafında talebelere inşa edilen han, ... belirtilen mal varlığı, İstanbul'da istiryah³⁸⁷ olunmak için 5000 riyal kuruş Hasbahçe'nin 9 birimli bostancı odalarına odun için vakf edilecektir,³⁸⁸
20. Kanlıcak kasabasında, Hasbahçe ve 9 bölümlü bostancı odalarında, aşağı oda olarak bilinen odanın baş eskisi kim ise onun eliyle tutularak, müsâkat olunacaktır,³⁸⁹
21. Verilen 500 kuruş, on bir buçuk hesabı üzere oda ahalisinin buğdayları, mühimmat ve Cuma gecelerinde oda halkının zerde ve pilav masrafına öteberi için sarf olunacaktır,³⁹⁰

³⁸³ TKG.KK, VKF. Cd., 12b.

³⁸⁴ TKG.KK, VKF. Cd., 12b.

³⁸⁵ TKG.KK, VKF. Cd., 12b.

³⁸⁶ TKG.KK, VKF. Cd., 12b-13a.

³⁸⁷ Kirası veya mahsulü borca mukabil verilmek üzere bir mülkün rehine verilmesi anlamında kullanılmıştır.

³⁸⁸ TKG.KK, VKF. Cd., 13a.

³⁸⁹ TKG.KK, VKF. Cd., 13b.

³⁹⁰ TKG.KK, VKF. Cd., 13b-14a.

22. Bahçe ile 500 kuruşa odanın baş eskisinden ayrı bir kişi müdahale etmeyecek, 5000 riyal kuruş, 9 bölümlü oda halkının odun paraları için vakf olunup, her birinin masrafı için sarf olunacaktır.³⁹¹
21. Bostancı odalarında namaz vaktini bildiren müezzinlere, Darülhadis Vakfı'ndan, Çiniciler Sokağı'nda olan Taşhane'den günlük 6 akçe karşılığında vazife verilecektir. Karşılığında müezzin, cemaat ile birlikte Hasbahçe'de beş vakit, üçer İhlas-ı Şerif ve birer Fatiha-i Şerif okunup, sevabını ruh-ı vakfa ihda edeceklerdir,³⁹²
22. Fatih, Karaman semtinde Kasım Ağa'nın kendi odaları içinde bina eylediği kuyu ve çamaşırhanenin hizmetlisi âbkeşe günlük 2 akçe ile vazife verilecektir,³⁹³
23. Kâbe-i Mükerrreme'de, makam-ı hanefide altı müezzine, makam-ı şâfide beş müezzine, makam-ı malikîde iki müezzine, makam-ı hanbelide iki müezzine yıllık 100 kuruş riyal verilecektir,³⁹⁴
24. Medine-i Münevvere'deki müezzinlere ve mescidlere yıllık yüzer kuruş riyal gönderilecektir,
25. İstanbul'da herkim Hacı olursa her sene ulaştırıp, senede 5 kuruş verilecektir.³⁹⁵

İstanbul, Şehzadebaşı'nda Kasım Ağa Darülhadisi'nin işletim koşulları ise şöyledir;

³⁹¹ TKG.KK, VKF. Cd., 14a.

³⁹² TKG.KK, VKF. Cd., 14a-14b.

³⁹³ TKG.KK, VKF. Cd., 19a.

³⁹⁴ TKG.KK, VKF. Cd., 19a.

³⁹⁵ TKG.KK, VKF. Cd., 19b.

- 1- İstanbul'da Kasım Ağa Dârülhadisi'nde tefsir, hadis ve benzeri aklî ve naklî ilimler konusunda marifetli ve muhaddes olan kişiye hizmeti karşılığında günlük 20 akçe verilecektir.³⁹⁶
- 2- Birinci ve beşinci gün olmak üzere iki gün boyunca, hazır olan bir öğrenciye ilim öğretilip, bu konuda başarılı olan kişiye, dârülhadiste ders-i amm/asistanlık verilip, cumartesi, pazartesi ve çarşamba günleri medrese dâhilindeki öğrencilere ve dışarıdan gelen kişilere, anlatım, öğretim ve araştırma vazifesi karşılığında günlük 15 akçe verilecektir.³⁹⁷
- 3- Her odadan birer öğrenci, beşinci günde derslere hazır olup, her sabah namazdan sonra toplanıp, birer feth-i şerif okuduktan sonra sevabını Hz. Peygamber ve sahabelere göndermesi üzerine her birine hizmeti karşılığında günlük 2 akçe verilecektir.³⁹⁸
- 4- Mücevvid (Kur'an'ı doğru, güzel okuyan) ve ehl-i Kur'an bir kişi darülkurra şeyhi olup, Cumartesi, Pazartesi ve Çarşamba günleri 10 öğrenciye, Kur'an talimi yapıp, kendisine günlük 10 akçe, öğrencilerin her birine ise 1 akçe verilerek, toplamda 20 akçe ödenecektir.³⁹⁹
- 5- Bevvab/kapıcıya⁴⁰⁰ kapıları kilitlemek-açmak, kuyudan su çekip, dârülhadisi temizlemek ve ferraşlık/temizlik hizmeti karşılığında günlük 2 akçe verilecektir.⁴⁰¹
- 6- Hadis alimliği Şeyh Veli Efendi hayatta oldukça ona şart olup, hayatını kaybetmesi durumunda yerine dârülhadisin meclisine hazır ve dersine mülazım olan öğrencisinden ilm-i hadise bağlı ve muhaddislik hizmetini yerine getirmeye layık ve uygun bir kişi getirilecektir.⁴⁰²

³⁹⁶ TKG.KK, VKF. Cd., 62, 14b.

³⁹⁷ TKG.KK, VKF. Cd., 62, 14b-15a.

³⁹⁸ TKG.KK, VKF. Cd., 62, 15a-15b.

³⁹⁹ TKG.KK, VKF. Cd., 62, 15b.

⁴⁰⁰ Bevvab, aynı zamanda hücredekileri teftiş eder, özel işlere bakar ve bir usulsüzlük ile karşılaşırsa derhal müderrise haber vermekle yükümlüdür. Abdülaziz BEY, **Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri**, s. 76.

⁴⁰¹ TKG.KK, VKF. Cd., 62, 15b-16a.

⁴⁰² TKG.KK, VKF. Cd., 62, 16a.

- 7- İstanbul'da İbrahim Paşa Camii'nin şeyhlerinden ehl-i ilim ve ehl-i fazıl bir kişiye, cuma vaazını yerine getirme ve nasihat etmesi karşılığında günlük 10 akçe verilecektir.⁴⁰³
- 8- Ders-i amillîğî/ders işleme ve adı geçen caminin (İbrahim Paşa Camii?) vaizliği hayatta oldukça Asım Efendi'ye şart olup, hayatını kaybetmesi durumunda, dârülhadisin dershanesinde ders meclisine melazım olan öğrencisinden aklî ve naklî ilimler konusunda âlim, dakik ve ders-i amil/ders işleme görevinin yerine getirilmesinde daha uygun ise o kişiye verilecektir.⁴⁰⁴
- 9- Kasım Ağa tarafından dârülhadisin öğrencileri için vakfedilen kitaplar, yalnız dârülhadisin öğrencilerine verilir, diğer yerlere verilmeyecektir.⁴⁰⁵
- 10- Bir kimse, ders-i amil'in talebi doğrultusunda, vakıf şartına uymadığı ve muhalif olduğuna dayanılarak men edilebilecektir.⁴⁰⁶
- 11- Her yıl aşure gününde adet olduğu üzere aşure pişirilerek fakir, fukaraya dağıtılacak ve sadaka verilecektir.⁴⁰⁷
- 12- Tüm görevlerin tümüyle yerine getirilmesinin ardından kalan gelir, Kasım Ağa'nın diğer yapılarıyla birlikte, dârülhadisine sarf olunacaktır.⁴⁰⁸

Arnavutluk, Grameç/Gramsh'teki külliye'nin işletim koşulları şu şekilde belirtilmiştir;

1. Grameç karyesinde Kasım Ağa'nın kendi malı ile karşılıksız olarak vakf edip, içinde namaz kılınan camide, ehl-i Kur'an, imamet/imamlık ve hitabette yetkin bir kimse imam hatip olup, günlük 10 akçe ile vazifeye mutasarrıf olacaktır,⁴⁰⁹

⁴⁰³ TKG.KK, VKF. Cd., 62, 16a-16b.

⁴⁰⁴ TKG.KK, VKF. Cd., 62, 16b.

⁴⁰⁵ TKG.KK, VKF. Cd., 62, 15a.

⁴⁰⁶ TKG.KK, VKF. Cd., 62, 16b.

⁴⁰⁷ TKG.KK, VKF. Cd., 62, 16a.

⁴⁰⁸ TKG.KK, VKF. Cd., 62, 21b-22a.

⁴⁰⁹ TKG.KK, VKF. Cd., 17a.

2. Grameç'teki camide her kim imam olursa günlük 1 akçe vazife ile her gün sabah namazı kılınıp, bir Yasin Suresi tilavet edilecektir, ardından 1 akçe vazife ile ikindi namazı kılınıp, bir Nisa Suresi okunacak, yatsı namazının kılınmasından sonra ise Mülk Suresi tilavet edilip, sevapları Hz. Muhammed'in ruh-ı şeriflerine gönderilecektir. İmamet ve hitabet adı geçen surenin evkat-ı mesture zamanında tilavet edilmesi, Grameç'teki camide imama şart olup, hizmeti karşılığında günlük toplam 12 akçe vazife ile görevlendirilecektir⁴¹⁰,
3. Namaz vakti ilanı ve ezan için ilim-i musikide bilgili bir kimse, minarede ezan okuyup, sala verip, benzeri hizmetleri icap ettiği şekilde yerine getirmesinin ardından günlük 5 akçe vazife ile görevlendirilecektir,⁴¹¹
4. Grameç'teki caminin müezzini, Hz. Muhammed, dört halife, gaziler sultanı ve yeryüzünün padişahı için hayır duası edip günlük 2 akçe vazife ile sorumlu olacaktır⁴¹²,
5. Söz edilen maariflik Grameç'teki camide müezzin olanlara şart olup, bir mücevvid-i Kur'an/ Kur'an'ı iyi okuyan ve hoş sesli bir kimse. cüz-i şerif kıraati ile günlük 1 akçe ile görevlendirilecektir,⁴¹³
6. Gerekli olduğu takdirde duahânlık hizmeti, müezzine verilecektir,⁴¹⁴
7. Çârub/temizlik hizmetinde kuvvetli, hareketli, temiz bir kimse kayyim-i farâş/ süpürgeci olup, camiye vaktinde açıp-kapatmak, temizlemek, mum ve kandilini yakmak gibi görevleri karşılığında 3 akçe verilecektir,⁴¹⁵
8. Yıllık mum, zeytinyağı ve hasır için 1080 akçe sarf olunacaktır,⁴¹⁶

⁴¹⁰ TKG.KK, VKF. Cd., 17a-17b.

⁴¹¹ TKG.KK, VKF. Cd., 17b.

⁴¹² TKG.KK, VKF. Cd., 17b-18a.

⁴¹³ TKG.KK, VKF. Cd., 18a.

⁴¹⁴ TKG.KK, VKF. Cd., 18b.

⁴¹⁵ TKG.KK, VKF. Cd., 18b.

⁴¹⁶ TKG.KK, VKF. Cd., 18b.

9. Hamamın külhanına senede 5000 akçelik odun ödenecektir⁴¹⁷,
10. Anılan hamamda, hamamcı olan bir kimse, yerliden akçe almayıp, alışılmış olduğu üzere hariçten gelen kimseden ücret alacaktır,
11. Söz edilen hamamda, bir kimse tellak olup, hizmeti karşılığında günlük 2,5 akçe vazife ile görevlendirilecektir,⁴¹⁸
12. Güçlü, kuvvetli bir kimse, adı geçen hamamda külhancı olup, hizmeti karşılığında günlük 2,5 akçe ödenecektir,⁴¹⁹

Vakfın gelir getiren mal varlığı şöyle kaydedilmiştir;

26. Kadıçeşme’de Karakız Mahallesi’nde bir yönüyle merhum Abdülkerim Efendi varisleri mülküne komşu, bir yönüyle merhum Samsunizade Vakfı mülkü, bir yönüyle mescid-i şerif binası, bir yönüyle de ana yol ile sınırlandırılmış, eni ve boyu toplam 3829,5 zirâ arsa üzerinde binası Kasım Ağa’nın mülkü olan izn-i mütevellî ve kendi malı ile bina ve ihdas edilen 25 odalı bina,⁴²⁰
27. Fatih’in Karaman semtinde bir yönü merhum Ferruh Kethuda Vakfı, bir yönü Fatıma Hatun Vakfı ve bir yönüyle de ana yol ile sınırlı, eni ve boyu 350 zirâ olan arsa üzerinde binası Kasım Ağa’nın mülkü olmak üzere izn-i mütevellî ve kendi malı ile bina ve ihdas ettiği bina ile 17 bölümlü, fevkanî ve 12 bölümlü tahtanî odaları olan Kasım Ağa’nın hanımının mülkü olan bina,⁴²¹
28. Adı geçen Han’a bitişik kıble yönünde bulunan, eni 30, boyu 13 zirâ arsa üzerinde üçüncü katta 4 oda, orta katta 5 oda, alt katta 1 ahır bulunan bina,⁴²²
29. Adı geçen Han’ın kapısına bitişik iki tarafta 6 kemerli dükkânlar,⁴²³

⁴¹⁷ TKG.KK, VKF. Cd., 18b.

⁴¹⁸ TKG.KK, VKF. Cd., 19a.

⁴¹⁹ TKG.KK, VKF. Cd., 19a.

⁴²⁰ TKG.KK, VKF. Cd., 5a-5b.

⁴²¹ TKG.KK, VKF. Cd., 5b.

⁴²² TKG.KK, VKF. Cd., 6a

⁴²³ TKG.KK, VKF. Cd., 6a

30. Fatih'in Karaman semtindeki Semerciler Sokağı'nda bir yönden Murat Beşe bin Abdullah mülkü, bir yönden Mehmed Beşe bin Abdullah mülkü ve iki yönden ana yol ile sınırlı, eni ve boyu 390 zirâ olan ve Kasım Ağa tarafından yeniden bina edilen bir bölümü buzhane bir bölümü de semerci dükkânlarından oluşan bina,⁴²⁴
31. Fatih, Karaman semtinde bir yönüyle Kasım Ağa Vakfı, bir yönüyle Ayasofya Vakfı, bir yönüyle de anayol ile sınırlandırılmış, eni ve boyu toplam 276 zirâ arsa üzerinde kurulmuş olan 14 kemerli dükkân,⁴²⁵
32. Molla Hüsrev Mahallesi'nde, bir yönüyle Ruznamçeci İbrahim Efendi Vakfı, bir yönüyle Pertev Paşa Vakfı, bir yönüyle Ekincizade Ahmed Paşa Vakfı ve bir yönüyle de çıkmaz sokak ile sınırlı, fevkanî, evler, sofalar, ahır ve kuyular içeren Kasım Ağa'nın sakini olduğu mülk,⁴²⁶
33. Bir yönüyle Hoca Hatun Vakfı ve bir yönüyle çıkmaz sokak ile sınırlı mülk bahçesi,⁴²⁷
34. Adı geçen mahalde bir yönüyle Kasım Ağa'nın sakini olduğu mülk, bir yönüyle Ekincizade Ahmed Paşa Vakfı, bir yönüyle çıkmaz sokak ve bir yönüyle de ana yol ile sınırlı, toplam 1540 zirâ arsa üzerinde Kasım Ağa'nın kendi malı olan, bina ve ihdas ettiği, iki bölümden oluşan, fevkanî ve 9 bölümlü, tek katlı evli odaları binası,⁴²⁸
35. Hoşkadem Mahallesi'nde bulunan bir yönden Zeynelabidin Efendi Vakfı, bir yönüyle Ahmed Paşazade Vakfı ve iki yönden anayol ile sınırlı, toplamda eni ve boyu 3800 zirâ arsa üzerinde kurulmuş olan 7 bölümlü ve ahır bulunan evli odaları binası,⁴²⁹

⁴²⁴ TKG.KK, VKF. Cd., 6a-6b.

⁴²⁵ TKG.KK, VKF. Cd., 6b

⁴²⁶ TKG.KK, VKF. Cd., 6b.

⁴²⁷ TKG.KK, VKF. Cd., 7a

⁴²⁸ TKG.KK, VKF. Cd., 7a

⁴²⁹ TKG.KK, VKF. Cd., 7b.

36. Aynı arsa üzerinde 14 birimli ve tek katlı evli konağı,⁴³⁰
37. Aynı arsa üzerinde 10 birimli, kurşun kubbe ile örtülü, kârgir bir oda, bir derslane, bir su kuyusu, bir musluk ve abhaneden oluşan dârülhadis,⁴³¹
38. Çiniciler Sokağı'nda bir yönden Hisar duvarı, bir yönden Hoca Efendi Taşhanesi, bir yönden Tuz Kulesi olarak bilinen hisarla, bir yönden anayol ile sınırlı ve boyu 28 zirâ, eni 14 zirâ olmak üzere toplamda 392 zirâ arsa üzerinde binası Kasım Ağa'nın mülkü olan, kendi malı ile inşa edilen birbirine bitişik, fevkani, bir bölümü kapı üzerinde ve iki bölümü taşhane üzerinde olmak üzere, üç bölümlü odaların bulunduğu bina,⁴³²
39. Cebeali (Cibali) Kapısı dışında bulunan, bir yönüyle Sebzehane Kâtibi Mahmud Efendi mülkü, bir yönüyle Mirat Ermeni mülkü, bir yönüyle deniz kıyısı ve bir yönüyle de ana yol ile sınırlı, boyu 51 ve eni 3,5 zirâ olmak üzere toplamda 680 zirâ arsa üzerinde kurulmuş, evlerin birçoğunu içine alan konak⁴³³,
40. Aynı bölgede bir yönden Mirat Ermeni mülkü, bir yönden de anayol ile sınırlı, boyu 47 zirâ ve eni 9.5 zirâ olmak üzere toplamda 447 zirâ boş arsa üzerinde kurulmuş, 3 katlı, 23 odalı mülk,⁴³⁴
41. Eğrikapı Mahallesi'nde bir yönüyle Hüseyin Efendi Mescidi, bir yönüyle Besan adlı Avrupalı/Efenc mülkü, bir yönüyle Orhan Vele Etraka adlı Avrupalı/Efenc mülkü, bir yönüyle de anayol ile sınırlı, boyu 41,5 zirâ eni 15 olmak üzere toplamda 220 zirâ alan üzerinde kurulmuş olan 5 odalı mülk,⁴³⁵

⁴³⁰ TKG.KK, VKF. Cd., 7b.

⁴³¹ TKG.KK, VKF. Cd., 7b.

⁴³² TKG.KK, VKF. Cd., 7b-8a.

⁴³³ TKG.KK, VKF. Cd., 8a-8b.

⁴³⁴ TKG.KK, VKF. Cd., 8b.

⁴³⁵ TKG.KK, VKF. Cd., 8b.

42. Sarı Temurcu Mahallesi'nde, bir yandan Koyunzade Mehmed Efendi mülkü, bir yandan Halebî Hacı Mehmed mülkü, bir yönden Yahudihane, bir yönden çıkmaz sokak ile sınırlı, eni ve boyu toplam 635 zirâ arsa üzerinde kurulu bir çift at değirmeni,⁴³⁶
43. Adı geçen bölgede Unkabani içinde Attar el-hac Mehmed Mahallesi'nde, bir yönden Rıdvan Ağa bin Abdülmennan mülkü, bir yönden Perviz Çavuş Abdüllediyan mülkü, bir yönden anayol ile sınırlı, boyu 40 ve eni 35 zirâ olmak üzere toplamda 1000 zirâ arsa üzerinde kurulmuş olan 5 adet at değirmeni,⁴³⁷
44. Üsküdar, Karamürsel'de, Kavak İskelesi civarında, bir yönden Hüseyin Beşe ibn-i el-Hac Yusuf tarlası, bir yönden anayol ile sınırlı, bir bölümü ekmekçi dükkânı, bir bölümü ekmekçi fırını, bir bölümü Kasım Ağa mahzeni, bir bölümü Kasım Ağa dükkânı ve bu dükkânların yakınında bulunan, Kasım Ağa'nın iki kıta bahçeleri⁴³⁸,
45. Adı geçen bölgede bir yönden Mısırlı Hasan Bey'in tarlası, bir yönden Hasan Efendi tarlası, bir yönden deniz kıyısı ve bir yönden de ana yol ile sınırlı, Kasım Ağa'nın ağaçlı bahçesi,⁴³⁹
46. Loros kazasında, Kanlıcak adlı kasabada, bir yönden Zaimzade bağı, bir yönden Çaldırcızade bağı, bir yönden Piyale Beşe bağı ve iki yönden anayol ile sınırlı, ağaçlı bahçe ve bu bahçeye bitişik suyuolları, dolap kuyusu, tarla ve bostan,⁴⁴⁰
47. Rumeli Vilayeti'nde (Arnavutluk) Arnavud Belgrad/Berat'ta mülkü Kasım Ağa tarafından satın alınan hamam,⁴⁴¹

⁴³⁶ TKG.KK, VKF. Cd., 9a

⁴³⁷ TKG.KK, VKF. Cd., 9a

⁴³⁸ TKG.KK, VKF. Cd., 9a-9b.

⁴³⁹ TKG.KK, VKF. Cd., 9b.

⁴⁴⁰ TKG.KK, VKF. Cd., 9b-10a.

⁴⁴¹ TKG.KK, VKF. Cd., 10a.

48. Arnavud Belgrad/Berat'ta Kasım Ağa tarafından hayır amaçlı inşa edilen 7 adet çeşme,⁴⁴²
49. Arnavud Belgrad/Berat'ta Düşenk Karyesi'nde çiftlik, zeytin bahçesi,⁴⁴³
50. İlbasan/Elbasan Sancağı'nda (Arnavutluk), İşbat Kazası'nda, Debreve'de, bir yönden Düvel Nehri, bir yönden yol kenarı, bir yönden Deravat adlı karye, Kuzgun Yevesi (Yuvası) adlı bölge ve Düvel Nehri ile sonlanan arazi üzerinde bulunan çiftlik,⁴⁴⁴
51. Adı geçen bölgede bir bölümlü değirmen,⁴⁴⁵
52. Jarjari karyesindeki çiftlikler ve arazi⁴⁴⁶,
53. Düşenk'teki çiftlik,⁴⁴⁷
54. Avlonya Sancağı'nda, Temurunce Nahiyesi'nde Kasım Ağa'nın doğum yeri olan Gırmeş/Grameç'te bulunan, kendi malı ile inşa edilen cami-i şerif, imaret, hamam, dışarıda inşa edilen han, iki çeşme ve musluklar,⁴⁴⁸
55. Adı geçen vilayette Gümülcine Kazası'na bağlı Eğrican karyesinde Kasım Ağa'nın kendi malı ile inşa edilen 7 gözlü, 150 zirâ uzunluğundaki köprü ve iki yönden kaldırımlar,⁴⁴⁹
56. Eğrican Köprüsü yakınındaki dükkânlar, oda ve hanı kapsayan mülk⁴⁵⁰,
57. (Arnavutluk) İlbasan/Elbasan Kazası'na bağlı Cure adlı derbendde, Kasım Ağa tarafından talebelerin kullanmasına yönelik inşa edilen han.⁴⁵¹

⁴⁴² TKG.KK, VKF. Cd., 10a.

⁴⁴³ TKG.KK, VKF. Cd., 10a.

⁴⁴⁴ TKG.KK, VKF. Cd., 10b.

⁴⁴⁵ TKG.KK, VKF. Cd., 10b.

⁴⁴⁶ TKG.KK, VKF. Cd., 10b., 11a

⁴⁴⁷ TKG.KK, VKF. Cd., 10b,

⁴⁴⁸ TKG.KK, VKF. Cd., 11b-12a.

⁴⁴⁹ TKG.KK, VKF. Cd., 12b.

⁴⁵⁰ TKG.KK, VKF. Cd., 13a.

⁴⁵¹ TKG.KK, VKF. Cd., 13a.

Vakfın Görevli, Bağış ve Mukataa Giderleri

	Günlük	Yıllık
1. Vakıf mütevellisi Hasan Çelebi'nin ücreti	5 Akçe	(1825 Akçe)
2. Vakıf kâtibi Arif Mustafa Çelebi ibn-i İsmail Çelebi'nin Görev ücreti	2 Akçe	(730 Akçe)
3. Vakfın ikinci kâtibi Osman Çelebi'nin görev ücreti	2 Akçe	(730 Akçe)
4. Vakfın câbî/vergi tahsildarı Mustafa İbn-i İlyas'ın görev ücreti	4 Akçe	(1460 Akçe)
5. Vakfın mu'temedi Ahmed'in görev ücreti	5 Akçe	(1825 Akçe)
6. Vakfın meremmetçisi Neccar Yusuf'un görev ücreti	2 Akçe	(730 Akçe)
7. Vakfın mutasarrıfı Hasan Çelebi'nin oğlunun görev ücreti	5 Akçe	(1825 Akçe)
8. Vakfın hafız-ı kütüb/kütüphanecisinin görev ücreti	2 Akçe	(730 Akçe)
9. Hasbahçe'de Bostancı odalarındaki müezzinin görev ücreti	6 Akçe	(2190 Akçe)
10. İstanbul, Fatih'te Karaman semtinde Kasım Ağa'nın odaları için inşa edilen kuyu ve çamaşırvhanenin görevli ücreti	2 Akçe	(730 Akçe)
11. Kâbe'de makam-ı Hanefi'de 6 müezzin, makam-ı Şâfi'de 5 müezzin, makam-ı Malikîde 2 müezzin, makam-ı Hanbeli'de 2 müezzinin görev ücreti	-	100 riyal kuruş
12. Medine'de Mescidi Nebevi'deki müezzin ve mescidlere	-	100 kuruş
13. İstanbul'daki Hacılar	-	5 kuruş

Vakfın Görevli, Bağış ve Mukataa Giderleri

	Günlük	Yıllık
14. Mimar Kasım Darülhadisi'nde tefsir, hadis ve benzeri aklî ve naklî ilimler konusunda görevli ücreti	20 Akçe	(7300 Akçe)
15. Mimar Kasım Darülhadisi'nde haftada üç gün ders-i amm/asistan ücreti	(15 Akçe x 3 gün) 45 Akçe	(7020 Akçe)
16. Mimar Kasım Darülhadisi'nde her odadan bir öğrenciye sabah namazından sonra feth-i şerif okuması karşılığında	2 Akçe	(730 Akçe)
17. Mimar Kasım Darülhadisi'nde darülkurra şeyhine, haftada üç gün, 10 öğrenciye Kur'an talimi yapması karşılığında şeyh günlük 10 akçe, öğrencilerin her biri 1 akçe olmak üzere toplam görev ücreti	(Toplam) 20 Akçe	(3020 Akçe)
18. Mimar Kasım Darülhadisi'nde ferraşlık/temizlik ve bevvab/kapıcı ücreti	2 Akçe	(730 Akçe)
19. İstanbul, İbrahim Paşa Camii'ndeki vaiz ücreti	10 Akçe	(3650 Akçe)
20. Arnavutluk, Garmış'teki külliye caminin imam hatip ücreti	10 Akçe	(3650 Akçe)
21. Arnavutluk, Garmış Külliyesi'ndeki imamın sabah namazında Yasin Suresi, İkinci Namazında Nisa Suresi, Yatsı Namazında Mülk Suresi Tilavet etmesi karşılığında	12 Akçe	(4380 Akçe)

Vakfın Görevli, Bağış ve Mukataa Giderleri

	Günlük	Yıllık
22. Arnavutluk, Garmış Külliyesi'ndeki caminin müezzini ücreti	5 Akçe	(1825 Akçe)
23. Arnavutluk, Garmış Külliyesi'ndeki müezzinin Hz. Muhammed, Dört halife, gaziler sultanı ve padişah için hayır dua etmesi karşılığında	2 Akçe	(730 Akçe)
24. Arnavutluk, Garmış Külliyesi'ndeki müezzine Kur'an okuması karşılığında	1 Akçe	(365 Akçe)
25. Arnavutluk, Garmış Külliyesi'nde camide ferraşlık görev ücreti	3 Akçe	(1095 Akçe)
26. Arnavutluk, Garmış Külliyesi'nde mum, zeytinyağı, hasır ücreti	-	1080 Akçe
27. Arnavutluk, Garmış Külliyesi'ndeki hamamın külhanında kullanılmak üzere odun için	-	5000 Akçe
28. Arnavutluk, Garmış Külliyesi'ndeki hamamda tellak ücreti	2,5 Akçe	(912,5 Akçe)
29. Arnavutluk, Garmış Külliyesi'ndeki hamamda külhancı ücreti	2,5 Akçe	(912,5 Akçe)

Vakfın Görevli, Bağış ve Mukataa Giderleri

	Günlük	Yıllık
30. Kadiçeşme’de Karakız Mahallesi’nde bir yönüyle merhum Abdülkerim Efendi varisleri mülküne komşu, bir yönüyle merhum Samsunizade Vakfı mülkü, bir yandan mescid-i şerif binası, bir yönüyle ana yol ile sınırlandırılmış arsanın Haremeyn-i Şerif-i Vakfı’na mukataası	-	?
31. Fatih’in Karaman semtinde bir yanı merhum Ferruh Kethuda Vakfı, bir yönüyle Fatıma Hatun Vakfı ve bir yönüyle de ana yol ile sınırlı arsanın Ayasofya-ı Kebir Vakfı’na yıllık mukataası	-	360 Akçe
32. Anılan Han’a bitişik kible yönünde bulunan arsanın Ayasofya Vakfı’na yıllık mukataası	-	460 Akçe
33. Fatih’in Karaman semtindeki Semerciler Sokağı’nda bir yönden Murat Beşe bin Abdullah mülkü, bir yönden Mehmed Beşe bin Abdullah mülkü ve iki yönden ana yol ile sınırlı arsanın Ayasofya-yı Kebir Vakfı’na yıllık mukataası	-	300 Akçe
34. Fatih, Karaman semtinde bir yönüyle Kasım Ağa vakfı, bir yönüyle Ayasofya Vakfı, bir yönüyle de anayol ile sınırlandırılmış, eni ve boyu toplam 276 zirâ arsa üzerinde kurulmuş olan 14 kemerli dükkânın, Ayasofya-ı Kebir Vakfı’na yıllık mukataası	-	600 Akçe
35. Bir yönüyle Kasım Ağa konağı, bir yönüyle Ekincizade Ahmed Paşa Vakfı, bir yönüyle çıkmaz sokak ve bir yönüyle de ana yol ile sınırlı arsanın birinci el Hamza Vakfı’na yıllık mukataası	-	1000 Akçe

Vakfın Görevli, Bağış ve Mukataa Giderleri

	Günlük	Yıllık
36. Çiniciler Sokağı'nda bir yönden Hisar duvarı, bir yönden Hocaefendi Taşhanesi, bir yönden Tuz Kulesi olarak bilinen hisarla, bir yönden anayol ile sınırlı ve boyu 28 zirâ, eni 14 zirâ olmak üzere toplamda 392 zirâ arsanın Ayasofya-yı Kebir Vakfı'na yıllık mukataası	-	90 Akçe
37. Gümülcine Kazası'na bağlı Eğrican adlı karyede Kasım Ağa tarafından inşa edilen 7 kemerli, 150 zirâ uzunluğundaki köprü, iki taraftan olan kaldırımlar, Eğrican Köprüsü yakınında dükkânlar, oda ve hanı kapsayan arsanın merhum Ali Kuşçu Vakfı'na yıllık mukataası	-	300 Akçe
38. Hasbahçe'nin 9 birimli bostancı odaları odun ücreti		5000 riyal kuruş

Vakfın Ulaşılabilen Yıllık Gider Toplamı 63490 Akçe

Vakfiyesinde çok sayıda mal varlığı ve mülkü kayıtlı olan Kasım Ağa'nın, bu yapılar arasında kendi adına inşa ettirdiği Arnavutluk, Grameç'teki külliyesi ve İstanbul, Şehzadebaşı'ndaki medresesi/dârülhadisi, bâni kimliğini yansıtmaları bakımından öne çıkar. Kasım Ağa tarafından inşa edildiği vakfiyesinde belirtilen Arnavutluk, Berat'taki yedi çeşmenin ikisinden Evliya Çelebi de söz etmiş ve bu çeşmelerden birinin kitabesini aktarmıştır.⁴⁵² Ayrıca Grameç ve Günzel'de de çeşmeler ile birlikte, Uyvar ve Eğrican'da hanlar, Eğrican'da köprü ve kaldırımlar inşa ettirmiştir.

⁴⁵² Evliya Çelebi, Arnavutluk'un Berat/Arvanid Belgrad şehrinde Uzurlu Hamamı önünde yol aşırı olarak yer alan Kasım Ağa'nın çeşmesinden bahsederek, lacivert çini üzerine beyaz celi hatla işlenen kitabe metnini de aktarmıştır. Bu çeşmenin yanı sıra Mimar Kasım Ağa'nın (Arnavutluk) Saraçhanebaşı'nda aynı tarih kaydedilen bir çeşmesi daha yer aldığını belirtmiştir. ÇELEBİ, *Seyahatnâme* 8, s. 289; DASHİ, *Fjalor Enciklopedik Shqiptar*, s.101.

Vakfiyesi dışında, başmimarlık süreci içinde başkent İstanbul’da inşa edilen yapılarda Kasım Ağa’nın da emeği olmalıdır. Bu yapılar arasında kitabesine göre 1044 H./1634-1635 M. tarihinde inşa edilen Bayram Paşa Külliyesi sayılır.⁴⁵³ Ardından 1049 H. tarihinde Üsküdar Sarayı’ndaki Baltacılar odası, Kasım Ağa eliyle onarım görmüştür.⁴⁵⁴ Kitabesine göre 1050 H./1640 M. yılında Üsküdar’da inşa edilen Çinili Külliyesi, yine Kasım Ağa’nın başmimarlığına rastlar.⁴⁵⁵

Kasım Ağa’nın başmimarlığı döneminde özellikle Topkapı Sarayı’nda yoğun bir imar faaliyeti yaşanmıştır. Bu dönemde 1050 H./1640-1641 M. tarihli İftariye Kameriyesi inşa edilmiştir. Bununla birlikte, 1045 H./1635 M. tarihli Revan Köşkü ve 1048 H./1638 M. tarihli Bağdat Köşkü’nün Kasım Ağa tarafından inşa edildiği öne sürülmekle birlikte, yapının mimarının Kasım Ağa veya Hasan Ağa olduğu kesin olarak belli değildir. 1640 M. yılına tarihlenen sünnet odası Kasım Ağa’nın mimarbaşılığı dönemine rastlamaktadır. Topkapı Sarayı’nın dış bahçesinde yer alan ve 1052 H./25 Ekim 1642 M. yılında yeniden inşa edilen Sepetçiler Köşkü’nün de Kasım Ağa tarafından inşa edildiği öne sürülmüştür.⁴⁵⁶

Ayasofya’nın bitişiğinde bulunan ve 1639 M. yılında vaftizhaneden türbeye dönüştürülen, I. Mustafa veya daha çok tanınan ismiyle I. İbrahim Türbesi, Hasan Ağa veya Kasım Ağa’nın başmimarlık dönemine rastlar. Ardından 1640 ve 1650 yılı dolaylarında inşa edildiği düşünülen Valide Hanın⁴⁵⁷, Kasım Ağa’nın eseri olma ihtimali vardır. Bu tarihlerde mimarbaşılığın Mustafa Ağa ve Kasım Ağa arasında değişkenlik gösterdiğini hatırlamak gerekir.

Mimar Kasım Ağa, yakın dostu Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa’nın yapılarında da çalışmış olmalıdır. Bu yapılar arasında, Karaköy’de Kemankeş Kara

⁴⁵³ KUMBARACILAR, “Türk Mimarları”, s. 60.

⁴⁵⁴ ORGUN, “Hassa Mimarları”, s. 337.

⁴⁵⁵ KUMBARACILAR, “Türk Mimarları”, s. 60; KEMALETTİN; “Mimar Koca Kasım Ali”, s. 147; EMRE, “Ahmet Refik’in Türk Mimarları Adlı Eseri Hakkında”, s. 11; MAYER, **Islamic Architects and Their Works**, s.114; ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, s. 344.

⁴⁵⁶ MAYER, **Islamic Architects and Their Works**, s.114; EMRE, “Ahmet Refik’in Türk Mimarları Adlı Eseri Hakkında”, s. 11; KEMALETTİN; “Mimar Koca Kasım Ali”, s. 150; ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, s. 342- 346.

⁴⁵⁷ Semavi EYİCE, “Büyük Valide Hanı”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İstanbul, 1992, s. 516-517.

Mustafa Paşa Camii, Yelkenciler Hanı ve Divanyolu'nda 1051 H./1641-1642 M. tarihli Kemankeş Kara Mustafa Paşa Külliyesi⁴⁵⁸ sayılabilir.

Kasım Ağa konusundaki en ilginç görüşlerden biri ise Yeni Camii'nde çalışmış olduğunun öne sürülmesidir. A. Kemalettin tarafından, bir vakıf kaydına göre Kasım Ağa'nın Yeni Camii'nde çalışmış olduğu belirtilmiştir.⁴⁵⁹ Ayrıca yapının ilk inşaa aşamasında mutemed olarak görevlendirilen Kasım Ağa'dan bahsedilir.⁴⁶⁰ Kadı Sicilleri'nde 17 Şevval 1072 H./ 5 Haziran 1662 M. tarihli bir kayıta⁴⁶¹ Kasım Ağa'dan “merhum” ve “mimar-ı sani/ikinci mimar” olarak söz edilmiştir. Yeni Camii'nin ikinci inşaat aşamasının devam ettiği 1662 yılında hayatta olmadığını gösteren bu belgede, mimar-ı sani/ikinci mimar olarak anılması, bu düşünceye neden olmuş olabilir.

Söz edilen eserlerin dışında, Kasım Ağa'nın günümüze ulaşan ve Arnavutluk'taki önemli bir eseri Kasabashi Köprüsü'dür.⁴⁶² Berat'a bağlı, Çorovodës/Çorovoda/Çörvoda'da, Osum Nehri üzerinde yer alan bu köprü, ortadaki büyük, iki yanlardaki küçük olmak üzere üç gözlüdür. Ortadaki büyük sivri kemer, bir kıyıdan diğerine uzatılmıştır. Büyük göz ile küçük gözler arasındaki ayakların üzerinde ayrıca boşaltma gözleri açılmıştır.

⁴⁵⁸ AYYANSARAYÎ, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, s. 245.

⁴⁵⁹ KEMALETTİN; “Mimar Koca Kasım Ali”, s. 147, 150. MAYER, *Islamic Architects and Their Works*, s. 114.

⁴⁶⁰ REFİK, *Türk Mimarları*, s. 68-69.

⁴⁶¹ *İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663)*, s. 495.

⁴⁶² Alfred FRASHËRÎ, Neki FRASHËRÎ, *Frashëri Në Historinë E Shqipërisë*, Print-AL, Tirane, 2014, s. 387.

Ek-XI

“Aliyyetü’z-zât melekîyyetü’s-sıfât tâcû’l-mestûrât Vâlide Sultan –dâmet ismetuhâ– hazretlerinin kethüdâları olan umdetü’l-emâcid ve’l-ekârim Mehmed b. Ali Ağa’nın mahmiye-i İstanbul’da Kepenekçi Sinan Efendi Mahallesi’nde vâki‘ menzile bi’ttaleb irsâl olunan mevlânâ Mehmed Efendi el-Kādı zeyl-i kitâbda isimleri mastûr olan Müslimîn ile varıp akd-i meclis-i şer‘-i şerîf olundukda mezbûr Sinan Efendi mersûmun evlâdından olup vakfiye-i ma‘mûlün-bihâsında tasrîh olunduğu üzere ber-vech-i meşrûtiyet mütevellî ve nâzır olan umdetü’l-ulemâ ve’l-mevâlî Merhabazâde Ahmed Efendi meclis-i mezbûrda merkûm Mehmed Ağa mahzarında ikrâr-ı tâm ve bast-ı merâm edip vakf-ı mezbûrda olup bir taraftan menzil-i mersûm ve iki taraftan vakf-ı mersûm ve bir taraftan ba‘zan Koyunzâde Mehmed Efendi ve ba‘zan mi‘mâr-ı sâbık Kasım Ağa mülkleri ile mahdûd olup Abraham v. Bali ve Yohan v. Yasef ve Mosi nâm Yahûdilerden tefevvüz edip tûlen on sekiz buçuk zirâ‘ arzan on üç zirâ‘ bi-hesâb-ı şatrancî iki yüz kırk zirâ‘ arsası olan menzili ve yine vakf-ı mezbûrda ma‘lûmü’l-hudûd on beş bâb oda ve havluyu müştamil olan Yahûdi hânenin mutasarrıflarından izn-i mütevellî ile tefevvüz eylediği sekiz bâb oda ve yedimde olan keşf hüccetinde tafsîl olunduğu üzere altmış dört zirâ‘ havluda otuz dört zirâ‘ arsayı mukâta‘a ile ahza tâlib olup cânib-i vakıfda dahi mesârif-i lâzımeyle müsâ‘ade olmayıp her vechile enfa‘ olmağın mezbûr Mehmed Ağa yedinden vakf-ı mezbûr için üç yüz elli kuruşa ahz u kabz edip ve her senede vakıf için bin beş yüz akçe mukâta‘a vechi üzere def ‘ [ve] teslîm etmek için ve mülkiyet üzere binâya izin verilip vech-i muharrer üzere yedine tezkire vermişimdir dedikde gıbbe’t-tasdîki’ş-şer‘î vâki‘ hâli mevlânâ-yı mezbûr mahallinde tahrîr ve alâ-vukû‘ihî meclis-i şer‘de inhâ ve takrîr etmeğın mâ-hüve’l-vâki‘ bi’t-taleb ketb olundu.

Fi’l-ışrîn min-Zilka‘deti’ş-şerîfe li-sene selâse ve sittin ve elf.

Şuhûdü’l-hâl: Seyyid Hasan Efendi el-İmâm, Sefer Ağa b. Abdullah el-Müteferrika, Fahrü’l-kuzât Mehmed Efendi, Fahrü’l-eimme Hacı Efendi, Korucu Mehmed Bey, Fahrü’l-müderrişin İbrahim Efendi, Terekeci İbrahim, Yusuf Bey el-cündî, Ahmed Ağa el-cündî, Mehmed Ağa b. Ahmed ve gayruhum.”⁴⁶³

⁴⁶³ İstanbul Kadı Sicilleri 49 Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1063-1064 / M. 1652-1653), Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 123-124.

Ek-XII

“Mahrûse-i Üsküdar –sînet ani’l-ekdâr– kazâsı muzâfâtından nefis-i Karamürsel’de sâkin Osman b. Mehmed mahfil-i kazâda Dârü’s-saltanatü’s-seniyye Kostantiniyyeti’l-mahmiyede sabikâ mi’mârbaşı olan iftihârü’l-emâcid ve’l-ekârim câmi’ü’l-mehâmid ve’l-mekârim Kasım Ağa b. Ali taraf-ı şerîflerinden ikrâr-ı âti’lbeyânı tasdîka vekîl olup vekâleti hasm-ı câhid-i şer’î mahzarında Hasan Bey b. Mehmed ve Hasan Beşe b. Hüseyin şehâdetleri ile şer’an sâbite olan işbu bâ’isü’lkitâb Mustafa Efendi b. Osman mahzarında ikrâr u i’tirâf edip zikr olunan Karamürsel nâhiyesine tâbi‘ Saraycık nâm karye sınırında vâki‘ cevânib-i erba‘ası mezbûr Hasan Bey yerleri ve el-Hâc Hasan yerleri ve tarîk-i âm ve sâhil-i bahr ile mahdûd olup birbirine mülâsık olan eşcâr-ı müsmire-i mütenevvi‘ayî muhtevî bir kıt’a mülk bağçe ve bir kıt’a mülk bağımı cümle tevâbi‘ ve levâhıkıyla müvekkil-i müşârun-ileyh hazretlerine bin kıt’a riyâlî kuruşa tarafeynden îcâb ve kabûlü hâvî bey’-i bâtt-ı sahîh-i şer’î ile bi-safkatın vâhidetin bey’ edip onlar dahi iştirâ ve kabûl eyleyip ve yine zikr olunan bağ ve bağçeye muttasıl olup kezâlik birbirlerine mülâsık olan üç kıt’a bostan [28a] yerlerimin dahi hakk-ı tasarruflarını iki yüz kıt’a riyâlî kuruş bedel mukâbelesinde sâhib-i arz ma‘rifetiyle tefvîz edip onlar dahi tefevvüz ve kabûl eyleyip semen-i mezbûr ile bedel-i merkûmdan müctemi‘ olan bin iki yüz kıt’a riyâlî kuruşu müvekkil-i mûmâ-ileyh hazretleri yedlerinden bi’ttamam ve’l-kemâl ahz u kabz eylediğimden sonra zikr olunan bağ ve bağçe ve bostan yerlerini mahallinde tesellüm ve zabt ve tasarrufa müşteri-i mûmâ-ileyhi teslît eyledim dedikde mukırr-ı merkûm Osman Çelebi’yi ikrâr-ı meşrûhunda vekîl-i mersûm Mustafa Efendi vicâhen tasdîk ve şifâhen tahkîk etmeğin mâ-hüve’l-vâki‘ gıbbe’t-taleb ketb olundu.

Fi’l-yevmi’t-tâsi‘ mine’l-Muharremi’l-harâm li-sene erba‘a ve sittin ve elf.

Şuhûdü’l-hâl: Hasan Efendi b. (), Mehmed Bey an-çavuşân-ı dergâh-ı âlî, Osman Çelebi el-kâtib, Solak Hasan Bey kethüdâ-yı çiftlik, Mustafa câbî-i vakf, Mısırlı Hasan Bey er-râcil, Ali Çelebi der-sâkin-i karye-i Tepe, el-Hâc Hasan b. el-Hâc Hüseyin, Ali Beşe b. Mehmed, İbrahim b. Davud ve gayruhum.⁴⁶⁴

⁴⁶⁴ İstanbul Kadı Sicilleri 49 Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1063-1064 / M. 1652-1653), Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 154-155.

EK-XIII

“Husûs-ı âti’l-beyânın mahallinde tahrîri iltimâs olunmağın savb-ı şer’[den] irsâl olunan Mevlânâ Abdullah Efendi b. el-Hâc Veli ol dahi mahmiye-i İstanbul’da Âbid Çelebi mahallesinde sâkin Ali Ağa b. Oruc’un menziline varıp zeyl-i vesîkada muharrerü’l-esâmî olan müslimîn huzûrunda akd-i meclis-i nebevî eyledikde mahalle-i mezbûrda camcı İbrahim Beşe b. Hasan nâm kimesne meclis-i münîr-i mezbûrda, bâ’isü hâze’l-vesîka Ümmühâni bt. es-Seyyid Abdullah Efendi nâm hâtun tarafından husûs-ı âti’l-beyâna [vekîl] olup zâtını ma’rifet-i şer’iyye ile ârifân el-Hâc Abdurrahman b. Musa ve el-Hâc Ahmed b. Cuma nâm kimesneler şehâdetleri ile şer’an vekâleti sâbite olan vâlidesi Fâtıma bt. Süleyman mahzarında ikrâr ve takrîr-i kelâm edip akd-i âti’z-zikrin sudûruna değin yedimde mülküm olup mahalle-i mezbûrede vâki’ bir taraftan Mi’mâr Kasım Ağa odaları ve bir taraftan Süley[man] Efendi bahçesi ve bir taraftan Abdüssamed Efendi bahçesi ve bir taraftan ba’zan Abdullah Efendi tasarrufunda olan vakıf menzil ve ba’zan imâm Mehmed Efendi tasarrufunda olan vakıf menzil ve ba’zan tarîk-i hâs ile mahdûd menzilin dâhiliyyesinin mecmû’-ı arsası merhûm Âbid Çelebi vakfına senede otuz akçe mukâta’a ve binâ zirâ’ıyla bi hesâb-ı terbî’î iki yüz otuz zirâ’ ve üzerinde mülküm olan fevkânî bir kebîr oda ve sofa ve tahtında bir oda ve kenîfi sekiz yüz esedî kuruşa bey’ ve teslîm ve hâriciyyesinin kezâlik bi hesâb-ı terbî’î binâ zirâ’ıyla mecmû’-ı arsası iki yüz elli dokuz zirâ’a ve arsa üzerinde ebniyesi olan bir bâb fevkânî oda ve dâhiliyyesi iki bâb fevkânî kebîr oda ve bir sagîr ve tahtânî iki oda ve bir hamam ve bir matbah ve bir yer odası ve merdiven başında bir camlı oda ve iki kenîf ve su kuyusu ve bir bahçeyi müştamil hâriciyyesinin ebniye ve arsası bi izn-i mütevellî üç yüz esedî kuruşa vekîl-i mezbûr yedinden tamâmen ahz u kabz ve istîfâ eyledim ba’d-e’l-yevm işbu menzil-i mezbûrun ebniye-i memlûkesi müvekkil-i merkûm Şerife Ümmühâni Hâtun’un mülk-i müştērâsı olup ve arsaları hakk-ı müfevvezi olmuştur. Bir vechile menzil-i mezbûrun ebniye ve arsalarında alâka ve medhalim kalmamıştır keyfe mâ yeşâ ve yahtâr mutasarrıfe olsun dedikde gıbbe’ttasdîki’ş-şer’î vâki’ hâli Mevlânâ-yı mezbûr mahallinde tahrîr ve ba’d-hû ma’an irsâl olunan Receb Çelebi b. Şaban ve Mahmud b. Mehmed ile meclis-i şer’a gelip alâ vukû’ihî inhâ ve takrîr etmeğın mâ hüve’l-vâki’ bi’t-taleb ketb olundu.

Fi’l-yevmi’l-hâmis ve’l-ışrîn min Şa’bânî’l-mu’azzam li sene seb’a ve tis’in ve elf.

Şuhûdü'l-hâl: Ali Ağa b. Oruc, el-Hâc Yusuf b. Murad, Hüseyin Çelebi b. Cafer, Osman Beşe b. İbrahim, Abdullah Efendi Sahhâf, Mustafa Çelebi b. İsmail.”⁴⁶⁵

Ek-XIV

“Pertev Paşa kızı Safiye Hanım Vefâ Meydanı’nda sarayına Umdetü’l-muhadderât zübdetü’l-muvakkarât tâcü’l-mestûrât iklîletü aliyyetü’zzât safiyyetü’s-sıfât Safiye Hanım bt. el-merhûm el-mebrûr ed-dâricü ilâ medârici rahmeti Rabbihi’l-gafûr Pertev Paşa hazretlerinin taraf-ı karînü’ş-şereflerinden husûs-ı âti’l-beyâna vekîl olup müşârün-ileyhâ hazretlerini ma’rifet-i şer’iyye ile ârifeyn olan Saray-ı âmireleri serdârlarından Baltacı Bekir b. Mustafa ve Musa b. Abdullah şehâdetleri ile şer’an vekâleti sâbite olan dergâh-ı âlî -dâme mahfûfen bi’l-me’âlî- kapıcıbaşlarından kıdvetü’l-emâcid ve’l-ekârim müstecmi’ü’lmehâmid ve’l-mekârim zü’l-kadri’r-refî’ ve’l-câhi’l-menî’ müvekkile-i müşârünileyhânın zevci Mahmud Ağa b. el-merhûm el-mağfûrun-leh Hızır Paşa -refe’ahu’llâhu derecâtihî fî a’le’l-illiyân ve etâ Rabbühû bi’l-hûri’l-în hazretleri meclis-i şer’-i şerîf-i meşâiyhü’l-imâd ve mahfil-i dîn-i münîf-i râsihü’l-evtâdda gelip takrîr-i kelâm ve ta’bîr-i ani’l-merâm edip müvekkilem müşârün-ileyhâ Safiye Hanım’ın ebâ-an-ced yedlerine verilen tuğrâ-yı garrâ ile mücellâ mülknâme ile mutasarrıf [2b] olup mahmiye-i Kostantiniyye -hamâhallâhu te’âlâ ani’l-beliyye mahallâtından eş-Şeyh Ebülvefâ câmi’-i şerîfi mahallesinde Vefâ Meydanı demekle ma’rûf olan mahalde vâki’ ve inde’l-vazî’ ve’ş-şerîf ta’rîf ve tavsîfden müstağnî olan saraylarında ile’l-ân cereyân eden bir kamış ve bir masura mâ’in medîne-i Ebî Eyyûb el-Ensârî -radiyallâhu te’âlâ- indinde Debbâğlar deresi demekle ma’rûf mevzi’de Kırkçeşme suyu mecrâsına ilhâk olunduğu mahalde hâlâ ne mikdâr idiği tahmîn-i sahîh ile tahmîn olunmak için savb-ı şer’-i kavîmden âdem irsâl olunmak taleb etmeğin cânib-i şer’-i şerîfden mevlânâ Mustafa Efendi irsâl olunup ol dahi bi’l-fi’l mi’mârbaşı olan kıdvetü’l-emâcid ve’l-a’yân Kasım Ağa ve su yolu nâzırı olan fahrü’l-emâsil ve’l-akrân Hasan Ağa taraflarından husûs-ı mezbûr için irsâl eyledikleri el-Hâc İbrahim b. Sefer ve su yolcuları kethüdâsı olan üstâd Mehmed b. Mustafa ve su yolcularından Veli Bey b. Ramazan nâm kimesneler ile mahall-i mezbûra varıp tahmîn-i sahîh ile tahmîn eylediklerinde mâ-i mezbûr Kırkçeşme suyu

⁴⁶⁵ İstanbul kadı sicilleri Bâb Mahkemesi 46 numaralı sicil (H. 1096 - 1097 / M. 1685 - 1686), Ed. Coşkun Yılmaz, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2011, s. 475-476.

mecrâsına ilhâk olunduğu mahalde hâlâ ancak bir masura su olduğuna icmâ' ve ittifâk eylediklerini mevlânâ-yı mezbûr mahallinde ketb ve tahrîr ba'dehû gelip meclis-i şer' de vukû'u üzre ihbâr ve takrîr etmeğin mâ hüve'l-vâki' bi't-taleb ketb olundu.

Hurrire fî evâili Cemâziyelevvel li sene seb'a ve erba'în ve elf.

Şuhûdü'l-hâl: Receb Efendi b. Abdi, Yakub b. Kurd, Hüseyin b. Abdullah, Mustafa b. Abdullah el-Bevvâb-ı sultânî, Ömer b. Ahmed, Mehmed b. Abdullah Cafer b. Abdullah.”⁴⁶⁶

Ek-XV

“Saray-ı cedîd-i sultânîde bi'l-fi'l odabaşı olan kıdvetü'l-emâcid ve'l-ekârim câmi'ü'l-mehâmid ve'l-mekârim Hasan Ağa b. Abdullah tarafından husûs-ı âti'z-zikre vekîl olup hasm-ı câhid mahzarında nehc-i mu'teber-i mer'î üzre vekâleti sâbite olan el-Hâc Osman b. Mustafa mahfil-i kazâya gelip bi'l-vekâle takrîr-i kelâm ve bast-ı merâm edip müvekkilem mezbûr mahmiye-i İstanbul'da Cündî Meydanı kurbunda vâki' mülk menzilinde icrâ için Havâss-ı Aliyye kazâsı müzâfâtından Terkos nâhiyesine tâbi' Ayvadlı nâm karye sınırında vâki' Bakras Deresi demekle ma'rûf olup tahdîd ve tavsîfden müstağnî ve âharın mülküne ittisâlden âriye mevâzi'-i hâliyeyi hafr ile âbâr-ı müteferrikadan kendi malı ile cem' eylediği mâ-i câriyi menba'ından mevzi'-i mezbûra karîb mahalde merhûm ve mağfûrun-leh Sultan Süleyman -aleyhi rahmetü'l-gufrân- hazretlerinin binâ eyledikleri orta kemere izn-i mütevellî ile ber vech-i âdet-i ma'rûfe-i kadîme idhâl ve nısfı cânib-i vakfa mecra verilip nısf-ı âharın mahmiye-i merkûmede dilediği mahalde ifrâz murâd eylediği mâ'n cânib-i şer'den üzerine varılıp kable'l-idhâl keşf ve vezn ve takdîr olunmasın taleb ederler dedikde savb-ı şer'-i kadîmden mevlânâ Receb Efendi b. Abdi irsâl olunup ol dahi bi'l-fi'l mi'mârbaşı olan fahrü'l-emâcid ve'l-ekârim Kasım Ağa b. Abdüddâim ve su yolu nâzırı olan umdetü'l-emâsil ve'l-akrân Hasan Ağa b. Abdülmennân ve hâssa su yolcular bölükbaşı el-Hâc İbrahim b. Sefer ve su yolculardan el-Hâc Mehmed b. Ahmed ve zeyl-i kitâbda mastûrû'l-esâmî olan müslimîn [84a] ile mahall-i mezbûra

⁴⁶⁶ İstanbul kadı sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 37 numaralı sicil (H. 1047 / M. 1637 - 1638), Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2011, s. 67-68.

varıp ve mu'tâd üze vezn ve takdîr eylediklerinde mezbûre Hasan Ağa'nın zikr olunan vâdide cem' eylediği dört masura ve bir çuvaldız su olduğunu mezbûrların ihzârıyla mevlânâ-yı mezbûr mahallinde ketb [ve] tahrîr, ba'dehû gelip meclis-i şer' de vukû'u üze inhâ etmeğin mâ hüve'lvâki' gıbbe't-tasdîk ketb olundu.

Tahrîren fi'l-yevmi't-tâsi' ve'l-ışrîn min Zilka'deti's-şerîfe li sene seb'a ve erba'în ve elf.

Şuhûdü'l-hâl: El-Hâc Mehmed b. Hüseyin, Kalender b. Bayezid, Osman Beşe b. Bayezid, Ali b. Mustafa, Ali Çelebi b. Mustafa, el-Hâc Mehmed b. Ahmed, Mustafa b. Ahmed, Ali b. Mehmed ve gayruhüm."⁴⁶⁷

Ek-XVI

“[Derkenâr:] Mustafa Paşa'nın İskender Paşa câmi'i kurbunda binâ edeceği çeşmeye. Düstûr-ı ekrem müşîr-i efham nizâmü'l-âlem sadr-ı dîvân-ı gerdûn-nişân vekîl-i mutlak Süleyman-ı devrân âsaf-ı zamân müdebbir-i umûr-ı'l-cumhûr bi'l-fikri's-sâkıb mütemmimi mehâmmü'l-enâm bi'r-re'yi's-sâib mümeħhid-i bünyânü'd-devleti ve'l-ikbâl müşeyyidü erkânü's-sa'âdeti ve'l-iclâl el-mahfûf bi sunûfi'l-avâtıfı'l-meliki'l-müte'âl bi'l-fi'l kâimmakâm-ı sadâret-i uzmâ olan Mustafa Paşa -yesserallâhu mâ yürîdü ve yeşâ'- hazretlerinin kethüdâları ve husûs-ı câ'i'l-beyâna vekîlleri olan umdetü'l-emâcid ve'l-a'lâ câmi'ü'l-mehâmid ve'lme'âlî zü'l-kadri'r-refi' ve's-şâni'l-menî' Rıdvan Kethüdâ meclis-i şer'-i şerîf-i lâzımü't-tevkîrde takrîr-i kelâm ve bast-ı merâm edip müvekkil-i müşârünileyh -tâle bekâhu ve nâle [mâ] yetemennâhu-hazretleri mahmiye-i Kostantiniyye -hamâhallâhu te'âlâ ani'l-beliyye- de Yeniodalar kurbunda vâki' hasbeten lillâhi'l-azîm ve taleben li merzâti'r-Rabbi'r-Rahîm tecdîd ve ihyâ buyurdıkları İskender Paşa Câmi'i demekle ma'rûf câmi'-i şerîflerine binâ buyurdıkları çeşmede icrâ için Havâss-ı Aliyye-i celîle -suyyinet min külli âfetin ve beliyye-de Topçular nâm mevzi'de vâki' Araba Emîni çiftliği demekle meşhûr çiftlik kurbunda mevâzi'-i adîdede arz-ı hâliyyeyi kendi hâlis mâlları ile hafr ettirmekle cem' edip yine mahallinde ifrâz olunmak üze mahall-i mezbûra karîb merhûm ve mebrûr

⁴⁶⁷ İstanbul kadı sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 37 numaralı sicil (H. 1047 / M. 1637 - 1638), Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2011, s. 398.

ed-dâricü ilâ medârici rahmetü Rabbihi'l-gafûr Sultan Süleyman Hân -aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufrân- hazretleri suyunun mecrâsına mütevellîsi izniyle ilhâk eyledikleri mülk-i hâlisleri olan mâ'nın erbâbı miyânında mu'tâd olan tarz-ı ma'rûf ve semt-i me'lûf üzere mikdârı vezn olunmak üzere murâd-ı şerîfleri olmağın kibel-i şer'-i şerîfden keşf ve terkîm için nâib irsâl olunmak taleb ederim dedikde savb-ı şer'-i kavîmden mevlânâ Mustafa Efendi irsâl olunup ol dahi mi'mârbaşı olan kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân Kasım Ağa b. Ali ve hâssa su yolcuları nâzırı olan umdetü'l-a'yân zübdetü'l-akrân Hasan Ağa b. Abdülmennân ve su yolcuları Mahmud b. Abdullah ve Osman b. Abdullah ve zeyl-i kitâbda muharrerü'l-esâmî müslimîn ile mahall-i mezbûra varıp vezîr-i müşârün-ileyh -lâ-zâle mürâca'an ileyh- hazretlerinin mahall-i merkûmda hafr ve cem' edip merhûm-ı mûmâ-ileyh hazretlerinin suyu mecrâsına ilhâk eyledikleri mâ'sı keşf ve müşâhede ve vezn-i sahîh ile alâ vechi'l-mu'tâd vezn eylediklerinde mecmû'u ashâbı istilâhı üzere dört masura bulunup zikr olunan dört masura mâ'nın âdet-i me'lûfe üzere sülûsü hakk-ı mecrâ olup sülûsânı murâd eyledikleri mahalden zikr olunan [27a] çeşmeye ifrâz olunmak üzere icmâ' ve ittifâk eylediklerini mevlânâyı mezbûr mahallinde tahrîr, ba'dehû meclis-i şer'-de alâ vukû'ihî ihbâr ve takrîr etmeğın mâ hüve'l-vâki' ketb olundu.

Hurrire fi'l-yevmi't-tâsi' min Şa'bâni'l-mu'azzam li sene seb'a ve erba'în ve elf min hicreti men lehü'l-izzü ve's-şeref.

Şuhûdü'l-hâl: Ahmed Çelebi b. Abdullah, Mehmed Çelebi b. () el-Kâtib, Mehmed Kethüdâ b. (), Mehmed b. Yahya, Ali b. Mehmed, Mehmed b. Derviş, Mehmed b. İsmail, Ebûbekir b. Ömer, Ali b. Hamza.”⁴⁶⁸

Ek-XVII

“Medîne-i Hazret-i Ebî Eyyûb el-Ensârî -radiye anhu Rabbühü'l-Bârî-'de sâkin olup li sene seb'a ve erba'în ve elf 'de vâki' olan sefer-i hümayûna lağımcı ta'yîn olunup gidenlerin esâmîsi beyân olunur.

⁴⁶⁸ İstanbul kadı sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 37 numaralı sicil (H. 1047 / M. 1637 - 1638), Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2011, s. 166-167.

Mehmed b. Abdullah Ser-bölük kefileş Tazrik v. Tanaş

Osman b. Abdullah kefileş Cihan v. Yani

Donik [v.] Ovanes kefileş Karagöz v. Papad (...)

Eşekçi Palad mürde kefileş Badrak v. Karagöz

Tader v. Vartan kefileş Kirkor v. Paroh

Kavak [v.] Sarf? kefileş Kirkor v. Ovanes

Kirkor [v.] Şiran kefileş Alemşah v. Mıgırdiç

Karacenak? [v.] Haçok kefileş Tanaşi v. Karaşi?

David [v.] Cevi kefileş Anurşad v. Karabet

(...) v. Sekel

(...) v. Kirko

Bu zikr olunan lağımçıların her biri meclis-i şer‘de hâlâ mi‘mârbaşı olan umdetü’lemâcid ve’l-ekârim câmi‘ü’l-mekârim ve’l-mekârim Kasım Ağa hazretleri yed-i kerîmelerinden sekiz bin akçe aldıkların ikrâr edip ve her birinin nefesine bâlâda isimlerine mukârin isimleri zikr olunanlar kefil olmuştur. Zikr olunan küfelâya lağımçı başı Dader v. Donavik kefil olmuştur.

Tahrîren fi’l-yevmi’l-hâmis aşer min şehri Zilhicceti’l-harâm li sene seb‘a ve erba‘în ve elf.”⁴⁶⁹

Ek-XVIII

“Mahmiye-i İstanbul’da Mollahüsrev mahallesi sükkânından iken bundan akdem vefât eden Mi‘mâr-ı sâni merhûm Kasım Ağa’nın karındaşı oğlu ve hasran vârisi olan fahrü’l-emâcid Hasan Efendi b. Hasan Sinan meclis-i şer‘de merhûm-ı mezbûrun abd-i mu‘takı işbu râfi‘u’l-kitâb Kenan b. Abdullah mahzarında ikrâr ve takrîr-i kelâm edip mezbûr Kenan mûrisim merhûm-ı mezbûrun abd-i memlûkü olup vefâtından yirmi sene mukaddem medîne-i İzmir’de mâlından hasbeten lillâhi te‘âlâ i‘tâk ve tahrîr eylediğini müş‘ir mezbûr Kenan atâknâme hücceti ibrâz etmeğin ben dahi verâsetim hasebiyle mezbûrun ıtkını tecvîz eyledim ve dahi mezbûr Kenan’ın mûrisim merhûm-

⁴⁶⁹ İstanbul kadı sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 37 numaralı sicil (H. 1047 / M. 1637 - 1638), Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2011, s. 447.

ı mezbûrun hayatında zimem-i nâsa verdiği meblağ-ı ma'lûmü'l-mikdârın cümlesi mezbûr Kenan'ın kendi mâlıdır ol mâlda mûrisim merhûm-ı mezbûrun ve ba'dehû benim alâka ve medhalim yokdur dedikde gıbbe't-tasdîkı'ş-şer'î mâ-vaka'a bi't-taleb ketb olundu.

Fi's-sâbi' aşer min-Şevvali'l-mükerrem li-sene isneyn ve seb'în ve elf.

Şuhûdü'l-hâl: Ebussuûd Efendi b. Osman Efendi el-müderris, Mehmed Efendi kâtib-i şehzâde, Mustafa Bey b. Receb Bostan, Mustafa Çelebi b. Ali, Handan Bey b. Abdullah, Hazînedâr Mustafa Efendi, Mehmed Efendi b. Sinan, Mehmed Bey b. Sefer.⁴⁷⁰

⁴⁷⁰ **İstanbul Kadı Sicilleri 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663)**, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul, 2019, S. 495.

4.6 Hasan Ağa

Hasan Ağa, ilk kez 15 Muharrem 1033 H./8 Kasım 1623 M. yılında mimarbaşılığa tayin edilmiştir.⁴⁷¹ Ardından, Cemaziyelahir sonları 1036 H./Mart 1627 M. yılına ait kadı sicillerindeki iki ayrı belgede, “Hasan Ağa bin Abdüddâim” ve “Hasan Ağa bin Abdülmennan” olarak anılan bir başmimar vardır (Bkz. Ek XI-XII).⁴⁷² Bu tarihten önce, 1017 H./1608-1609 M. yılında İstanbul kadısına hitaben yazılan bir hükümde⁴⁷³ ve 12 Muharrem 1030 H./7 Aralık 1620 M. yılına ait buyruklar üzerinden Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa Suyu’nun keşfi ile alakadar olan Suyolu Nâzırı Hasan bin Abdurrahman’ın adına rastlanmaktadır.⁴⁷⁴ Dolayısıyla anılan kişi, muhtemelen 1623 yılında başmimar olan Hasan Ağa olmalıdır.⁴⁷⁵ Osmanlı mimarları, özellikle Sinan ekolünde yetişen mimarlar özelinde çok açık bir şekilde görüldüğü gibi, genellikle suyolu nâzırlığından başmimarlığa atanmıştır. Söz edilen hükmün tam metni ise şöyledir;

“İstanbul kadısına hüküm ki ve haslar kadısına,

Su yolu nâzırı Hasan zide mecduhu mektub gönderüb mahmiyei İstanbulda hisarın dahil ve haricinde kırkçeşme ve Kağıthâne suyunun ve sair suyollarının ibtidadan intihasına varınca üzerinde bazı kimesneler evleri ve bahçeleri içine uğramakla meyva ağaçları gars edüb kuyular ve helâlar kazdırıb suları sirkâ edüp meyve ağaçların ve bağların su varub İstanbul vaz’ı kadim üzre su cari olmayub kılet üzere cereyana bais olmağla vakitlü vakitsiz varub su yolcu yoklayub ref etmek mümkün olmayub evimiz ve ehlü ayalımız içine girdünüz ve esbabımız sirkâ ettiniz deyü tahvif etdiklerin bildirüb su yolu mürur etdüğü mahalleri yoklamak babında kimesne mâna olmayub def ve ref’leri babında muin ve zahir olmanız mühimmattan olduğun bildirmeğin veçhi meşruh üzere yoklanup def olunub badettenbih olmayub emrime imtisak etmeyenler arz olunmak emridüb buyurdum ki... Vüsul buldukda bu babda dikkat ve ihtimam üzere olub dahi her biriniz tahtı hükümetinizde zikrolunan sular cari oldukları mahaller her kimin evine ve bahçesine ve yerlerine uğrarsa suyolu nâzırı ve su yolcular varub yoklayub o makule üzerine bağ çubuğu ve meyva ağaçları diküb bina ve hâlâ ihdas edüb ve kuyular,

⁴⁷¹ BOA, Tımar Ruznâmçe Defterleri, nr.434, s. 525’den naklen AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 13.

⁴⁷² **İstanbul Kadı Sicilleri 45 Evkaf-I Hümayûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626)**, Coşkun Yılmaz (Ed.), İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2019, s. 517-520.

⁴⁷³ NİRVEN, **İstanbul Suları**, s. 138-139.

⁴⁷⁴ **İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-I Refia) 19 Numaralı Sicil (H. 1028 - 1030 / M. 1619 - 1620)**, Coşkun Yılmaz (Ed.), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2011, s. 436.

⁴⁷⁵ Bu konuda bir diğer olasılık ise İbrahim Paşa Sarayı’nın onarımında görev alan Mimar Hasan Çavuş’tur. NİRVEN, **İstanbul Suları**, s. 127.

musluklar kazub su sirka edüb taaddi edenleri men' ve ref' etmek murad ettikleri de ol veçhile mâni olurlar ise şer'i şerif tarafından üzerine varub keşif ve zararları sicil ve hüccet edüb def' ve ref' edüb emrime mugayir vaz'ı kadime muhalif kimesneye bir su vermeyüb men'eyleyesin, şöyle ki fermanı şerifime muhalifet ve şer'i şerife muanedet üzre olanları isim ve resimleri ile yazub bildiresib cezaları virülüb saire mucibi ibret ola. Fi. 1017 h."⁴⁷⁶

Sedefkâr Mehmed Ağa'nın başkentte imzasını taşıyan Sultan Ahmed Külliyesi'ne (1609-1620) su temin eden suyolu, caminin ibadete açılmasının ardından külliyenin diğer elemanlarının inşası devam ederken, 1617 yılında inşa edilmiştir.⁴⁷⁷ Külliye inşasının başladığı tarihlerde, Suyolu Nâzırı Hasan'ın adına rastlanması dolayısıyla suyollarının yapım sürecinde Başmimar Sedefkâr Mehmed Ağa ve Suyolu Nâzırı Hasan Çavuş görev almış olmalıdır. Ardından Hasan Çavuş'un, 4 Receb 1017 H./14 Ekim 1608 M. ve 8 Şevval 1022 H./21 Kasım 1613 M. tarihli belgelere göre⁴⁷⁸, bu yıllarda suyolu nâzırlığının devam ettiği anlaşılmaktadır. Hasan Çavuş, suyolu nâzırı olduğu süreçte genellikle Kırkçeşme, Kâğıthane ve diğer suyollarında kaçak su kullanımının engellenmesi, suyollarına zarar veren yapıların kaldırılması ve sorumlu kişilerin uyarılması konularıyla ilgilenmiştir.

Ek-XIX

“Dârü's-saltanati's-seniyye Kostantiniyyeti'l-mahmiye'de Hoca Rüstem mahallesinde fahrü erbâbi'd-devleti'l-garrâ zahrü erbâbi'r-rütbeti'l-ulyâ râkib-i huyûl-i izz ü ikbâl sâhib-i züyûl-i mecd ü iclâl fâris-i meydân-ı cûd [u] kerem çâbuk-ı süvvâr-ı meydân-ı himem el-mahfûfu bi-sunûfi avâtifi'l-meliki'l-a'lâ bi'l-fi'il mîrâhûr-ı evvel olan Ebubekir Ağa b. Hasan meclis-i şer'-i şerîf-i envere gelip evkâf-ı mezbûreden olup mahalle-i mezbûrede vâki' inde'l-cîrân ma'lûmü'l-hudûd olup icâre-i mu'accele ve müeccele mutasarrıf olduğum vakıf menzil mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı a'vâm ile harâb olup kâbil-i intifâ' olmamağla menzil-i mezkûru icâre-i mu'accele mahsûb olmak üzere mukaddemâ ma'rifet-i mütevellî ve izn-i şer'le ta'mîr etmiş idim. El-hâletü hâz ihî savb-ı şer'den üzerine varılıp menzil-i mezkûrda müceddeden imâret eylediğim

⁴⁷⁶ NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 138-139.

⁴⁷⁷ NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 162; Kâzım ÇEÇEN, *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları*, İSKİ Yayınları, İstanbul, 1999, s. 173, 187.

⁴⁷⁸ Hasan Çavuş'un adı geçen belgeler için bkz. Said ÖZTÜRK, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde İstanbul'un Tarihî Suyolları Muhafaza ve Bakımı*, Cilt: 1, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2006, s. 230-234.

ebniyenin ne mikdâr akçeye tahammülü vardır, takvîm-i sahîh ile takvîm ve tahmîn olunmak matlûbumdur dedikde atebe-i aliyyeden reîs-i mi‘mârân-ı hâssa olan kıdvetü’l-emâcid ve’l-ekârim umdetü’lefâhim ve’l-e‘âzim Hasan Ağa b. Abdüddâim ve zeyl-i sûtûrda isimleri mastûr olan Müslimîn ile üzerine varılıp mu‘âyene olundukda fi’l-hakîka menzil-i mezkûrun muhavvata-i hâriciyyesinde vâki‘ bennâ zirâ‘ıyla tûlen altı buçuk ve arzen dört zirâ‘ bâ-hesâb-ı şatrancî yirmi altı zirâ‘ münakkaş sıvalı şehnişînin sakf ve tavan ve billûr cam ve demirli pencereleri ve döşemesi beher zirâ‘ dört yüz ellışer akçeden on bir bin yedi yüz akçe ve elvâhdan masnû‘ bir âsiyâb dolabı üç yüz elli akçe ve tûlen dört zirâ‘ ve arzen dört zirâ‘ bi-hesâb-ı şatrancî on altı zirâ‘ hazîne odasının sakf ve tavan ve döşeme ve sâiri beher zirâ‘ üçer yüz ellışer akçeden beş bin altı yüz akçe, tûlen yirmi bir buçuk arzen beş zirâ‘ bi-hesâb-ı şatrancî yüz yedi buçuk zirâ‘ dahlîz-i cedîdin sakf ve döşeme ve muh-ı? tavan ve sâiri beher zirâ‘ yüz seksener akçeden on dokuz bin iki yüz yirmi akçe ve nerdübân sahanı üzerinde tûlen altı buçuk ve arzen altı zirâ‘ bi-zirâ‘ı şatrancî otuz dokuz zirâ‘ sakfin döşeme ve mertek ve padavra ve kiremidi beher zirâ‘ yüz seksener akçeden yedi bin yirmi akçe, tûlen on üç ve arzen üç zirâ‘ bi-hesâb-ı şatrancî kırk beş buçuk zirâ‘ tahta turre beher zirâ‘ kırkar akçeden bin sekiz yüz yirmi akçe ve büyük kapının tûlen on üç ve arzen altı buçuk zirâ‘ bi-hesâb-ı şatrancî seksen dört buçuk zirâ‘ sakfin beher zirâ‘ altmış beşer akçeden beş bin dört yüz doksan iki akçe, umkan on kulaç taş ile binâ olunmuş bi’r-i mâ beher kulaç üçer yüz altmışar akçeden üç bin beş yüz akçe, seng-i bilezik ve ağızlık ve safası bin iki yüz akçe ve tûlen on sekiz zirâ‘ ve arzen yirmi zirâ‘ bihesâb-ı şatrancî üç yüz altmış zirâ‘ tas kaldırım beher zirâ‘ on birer akçeden üç bin dokuz yüz altmış akçe ve on kademe nerdübân seng-i kûfeği dört yüz elli akçe ve üç aded küp maslak safası ile iki bin dört yüz akçe, tûlen üç arzen üç kadden dört zirâ‘ bi-hesâb-ı şatrancî seksen arpa anbârı beher zirâ‘ ellışer akçeden dört bin akçe ve tûlen elli ve arzen dört hesâb-ı mezkûr ile iki yüz zirâ‘ harpušta asma çardağı beher zirâ‘ otuz beşere akçeden sekiz bin akçe ve iki tarafı tûlen yüz kırk zirâ‘ ve kadden iki zirâ‘ bi-hesâb-ı şatrancî iki yüz zirâ‘ bahçe trabzanı asmasıyla beher zirâ‘ yirmi sekizer akçeden yedi bin sekiz yüz kırk akçe ve elvâhdan masnû‘ bi-hesâb-ı şatrancî yüz altı zirâ‘ dört bâb hücrenin döşeme ve kirişlemesiyle beher zirâ‘ seksener akçeden sekiz bin dört yüz seksen akçe, tûlen dokuz zirâ‘ ve arzen yedi zirâ‘ bi-hesâb-ı şatrancî altmış üç zirâ‘ hazîne odasının döşeme ve kirişleme ve penceresi dokuz bin dört yüz elli akçe, iki kenîf tahta perdesiyle bin iki yüz akçe, tûlen altı buçuk kadden dört zirâ‘ bi-hesâb-ı şatrancî yirmi altı zirâ‘ taş duvarın beher zirâ‘ seksener akçeden

iki bin seksen akçe ve muhavvata-i dâhiliyyede hesâb-ı mezkûrla elli bir zirâ' pâye-i duvar ma'a kemer kapı tuğla kârgîr beher zirâ' yüz yirmi beşer akçeden elli bin yüz yirmi akçe ve yüz seksen altı zirâ' sütûn-ı kebîr ve taban ve başlığı ve destek beher zirâ' otuzar akçeden beş bin beş yüz seksen akçe ve cânib-i garbîde tûlen ve arzen beş yüz kırk altı zirâ' taş duvar beher zirâ' seksen akçeden kırk üç bin altı yüz seksen akçe ve yirmi aded seng-i âteş kürsi-yi kebîr yüz yirmişer akçeden iki bin dört yüz akçe ve defa on kulaç bi'r-i mâ üçer yüz ellişer akçeden üç bin beş yüz akçe ve ağızlık ve sâiri bin iki yüz akçe ve yirmi yedi kulaç müdeddeden kârîz beher kulaç yüz seksener akçeden dört bin sekiz yüz altmış akçe, tûlen on yedi zirâ' ve arzen on dokuz zirâ' bi-hesâb-ı şatrancî üç yüz yirmi üç zirâ' cedîd musanna' ve mükemmel odaların sakf ve tavan ve pencere ve billûr camları beher zirâ' beşer yüz akçeden yüz altmış bir bin beş yüz akçe, tûlen beş zirâ' ve arzen beş zirâ' bi-hesâb-ı şatrancî yirmi beş zirâ' mutallâ kubbeli mükemmel oda beher zirâ' beşer yüz akçeden on iki bin beş yüz akçe, tûlen on bir ve arzen on bir bi-hesâb-ı şatrancî yüz yirmi bir zirâ' fevkânî kasrın sakf ve döşeme ve kirişleme ve pencere ve kafes ve kaygan döşemesi beher zirâ' dörder yüz ellişer akçeden elli dört bin dört yüz elli akçe, tûlen on bir ve arzen dokuz zirâ' bi-hesâb-ı şatrancî doksan dokuz zirâ' hazîne odası beher zirâ' [150b] üçer yüz elli akçeden otuz dört bin altı yüz elli akçe, tûlen altı kadden iki ve arzen iki bi-hesâb-ı şatrancî yirmi dört zirâ' çatma an bâr beher zirâ' ellişer akçeden bin iki yüz akçe, tûlen yirmi dört devren üç zirâ' bi-hesâb-ı şatrancî yetmiş iki zirâ' kârgîr kapı ve kenîf beher zirâ' ellişer akçeden üç bin altı yüz akçe ve hesâb-ı mezkûr ile kırk sekiz zirâ' kaygan kenîf döşemesi ve sakf ve kapısı beher zirâ' yüzer akçeden dört bin sekiz yüz akçe ve iki fırın ve sakfı ve ocak ber-vech-i maktû' altı bin akçe ki cem'an dört yüz kırk sekiz bin yedi yüz yetmiş akçe ile ancak olur, ekal ile olmak mümkün değildir deyu ittifâk ettiklerinden sonra ağa-yı müşârun-ileyh hazretleri iâde-i kelâm edip menzil-i mezkûrda mukaddemâ ihdâs ettiğim ebniyeye ba'de't-tahmîn yüz seksen bin iki yüz on beş akçe dahi harc u sarf etmiş idim deyu Müfettiş Yusuf Efendi imzâsıyla müm[zâ] ve hatemi ile mahtûm bin otuz bir senesi Cemâziyelâhire'si evâhiri ile müverrah hüccet-i şer'iyye ibrâz etmeğle müşârun-ileyh ağa hazretlerinin menzil-i mezkûra mecmû' harc u sarfları altı yüz yirmi sekiz bin dokuz yüz seksen beş akçe olduğu mütehakkık olmağın meblağ-ı mezbûr icâre-i mu'acceleye mahsûb olmak üzere mâ-hüve'l-vâkı' bi't-taleb ketb olundu.

Hurrire fi-evâhiri Cemâziyelâhire sene sitte ve selâsîn ve elf.

Şühûdü'l-hâl: Fahrü'l-müderrişini'l-kirâm İshak Efendi, fahrü'l-akrân Abdullah Ağa b. () Kethüdâ-yı İstabl-ı Hâssa, Mehmed Ağa b. Mustafa Rahtvân, Bâli Bey b. Mehmed Kürsüdâr, Mehmed Ağa b. Hürrem Emîn-i Cev, Mehmed Bey b. Hasan Seroda, el-Hâc Geyvan Bey b. () ani's-serrâci's-sultânî, Ali beşe b. Abdullah errâcil, Mahmud Bey b. Abdullah Râh-ı Âbî, Perviz b. Abdullah, İbrahim b. Mustafa es-serrâcü's-sultânî, Mehmed Bey b. () es-serrâc, Ali Bey b. Abdullah el-bevvâb-ı sultânî ve gayruhüm.”⁴⁷⁹

Ek-XX

“Dârü's-saltanati's-seniyye Kostantiniyyeti'l-mahmiye'de Hoca Rüstem mahallesinde sâkin fahrü erbâbi'd-devleti'l-garrâ zahrü erbâbi'r-rütbeti'l-ulyâ zü'l-kadri'r-refî' ve'l-câhi'l-menî' el-mahfûfu bi-sunûfi avâtifi'l-meliki'l-a'lâ bi'l-fi'il mîrâhûr-ı evvel olan Ebubekir Ağa b. Hasan meclis-i şer'-i şerîfe gelip takrîr-i kelâm edip evkâf-ı mezbûreden olup mahalle-i mezbûrede vâki' inde'l-cîrân ma'lûmü'l-hudûd olup icâre-i mu'accele ve müeccele ile mutasarrıf olduğum vakıf menzil mürûr-ı eyyâm ile harâb olup kâbil-i intifâ' olmamağla menzil-i mezkûrun bir mikdârın izn-i şer' ile ta'mîr etmiş idim, hâlâ yine menzil-i mezkûrun dâhiliyyesi şimâlinde olan fevkânî ve tahtânî dört bâb odalar ve matbah ve kılârı ve hâriciyyesinde ahır üzerinde olan odaları dahi harâb olmuşdur, savb-ı şer'den üzerine varılıp zikr olunan harâbe odaların nıkzı tahmîn olduktan sonra icâre-i mu'accele mahsûb olmak üzere kendi mâlımdan imâret ve meremmetine izin verilmek matlûbumdur dedikde atebe-i aliyyeden reîsü'l-mi'mârân fahrü'l-akrân Hasan Ağa b. Abdülmennan ve zeyl-i sûtûrda isimleri mastûr olan Müslimîn ile üzerine varılıp mu'âyene olundukda fi'l-hakîka bennâ zirâ'ıyla tûlen elli altı zirâ' ve arzen otuz üç zirâ' bâhesâb-ı şatrancî bin sekiz yüz kırk sekiz zirâ' muhavvata-i dâhiliyyesinde dört bâb fevkânî ve tahtânî mezkûr odaların nıkzı yirmi sekiz bin akçe, tûlen yirmi dokuz zirâ' ve arzen dokuz zirâ' hebâb-ı mezkûr ile iki yüz altmış bir zirâ' ahır üzerinde olan harâbe mezkûr odaların nıkzı on bin akçe ve tûlen elli zirâ' ve kadden altı zirâ' hesâb-ı şatrancî üzere üç yüz zirâ' muhavvateyn beyninde olan taş duvarın nıkzı iki bin akçe ki cem'an kırk bin akçeye ancak tahammülü vardır

⁴⁷⁹ İstanbul Kadı Sicilleri 45 Evkaf-I Hümayûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626), Coşkun Yılmaz (Ed.), İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2019, s. 517-519.

deyu ittifâk ettiklerinde vech-i muharrer üzere icâre-i mu‘acceleye mahsûb olmak üzere mezkûr odaların ta‘mîrine ağa-yı müşârun-ileyh hazretlerine izin birle mâ-hüve’l-vâkı‘ bi’t-taleb ketb olundu.

Hurrire fi’t-târîhi’l-mezbûr.

Şühûdü’l-hâl: es-Sâbıkûn”⁴⁸⁰

4.7 Hasan Ağa

Hasan Ağa, 1048 H./1638 M. yılında mimarbaşı olarak görülür.⁴⁸¹ Bahsedilen Hasan Ağa’nın, 1623 yılında mimarbaşı olan Hasan Ağa ile aynı kişi olup olmadığı belirsizdir. Bu tarihten önce, Cemaziyelevvel başları 1047 H./Eylül 1637 M. yılında Pertev Paşa’nın kızı Safiye Hanım’ın suyolu keşfi ile alâkadar olan Suyolu Nâzırı Hasan’ın adına rastlanır.⁴⁸² Ardından, Şaban 1047 H./Aralık-Ocak 1637-1638 M. tarihinde Kaymakam Mustafa Paşa’nın İskender Paşa Camii civarındaki çeşmesinin suyolunun keşfinde görevli Suyolu Nâzırı “Hasan Ağa bin Abdülmennân”⁴⁸³ ve 20 Zilkade 1047 H./5 Nisan 1638 M. yılında Hâssa Odabaşı Hasan Ağa’nın su yolunun keşfinde hizmet eden “Hasan Ağa bin Abdülmennân” adı geçer.⁴⁸⁴ Hasan Ağa’ya dair iki ihtimal vardır. İlki, bir önceki bölümde adı geçen Hasan Ağa ile aynı kişi ise suyolu nâzırı, başmimar, suyolu nâzırı ve yeniden başmimar olmuştur. Eğer böyle ise, Osmanlılarda mimarları diğer görevler ile birlikte, suyolu nâzırlığından başmimarlığa eriştiği için, Sinan ekolü etkisini kaybetmiştir. İkinci ve daha yüksek ihtimal ise ikisi ayrı kişidir.

Sultan IV. Murad’ın tahtta bulunduğu süreçte (1623-1640) başmimar olan Hasan Ağa’nın, Topkapı Sarayı içindeki Revan Köşkü (1639) ve Bağdat Köşkü’nün (1639)

⁴⁸⁰ **İstanbul Kadı Sicilleri 45 Evkaf-I Hümayûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626)**, Coşkun Yılmaz (Ed.), İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2019, s. 520.

⁴⁸¹ Ahmet REFİK, **Türk Mimarları**, Sander Yayınları, Haz. Zeki Sönmez, İstanbul, 1977, s. 102.

⁴⁸² **İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-I Refia) 37 Numaralı Sicil (H. 1047 / M. 1637 – 1638)**, Coşkun Yılmaz (Ed.), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2011, s. 67-68.

⁴⁸³ **İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-I Refia) 37 Numaralı Sicil (H. 1047 / M. 1637 – 1638)**, s. 166-167.

⁴⁸⁴ **İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-I Refia) 37 Numaralı Sicil (H. 1047 / M. 1637 – 1638)**, s. 398.

mimarı olma ihtimali üzerinde durulmuştur.⁴⁸⁵ Ancak anılann yapılar, güncel çalışmalarda Kasım Ağa'ya da mal edilmektedir.

4.8 Mustafa Ağa

Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın başmimar olarak adına ilk kez yüzyılın ortalarında, Sultan I. İbrahim'in saltanat yıllarında (1640-1648) Osmanlı yönetim mekanizmasının iyice zayıfladığı, validesi Mahpeyker Kösem Sultan'ın yönetimi devraldığı ve Hassa Mimarlar Ocağı'nın çözülmeye başladığı bir dönemde rastlanır. Dönemin önemli siyasi kişiliklerinden birisi olan Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın katledilmesi sonucunda yakın dostu Mimar Kasım Ağa'nın başmimarlık görevinden alınması üzerine, 1054 H./1644-1645 M. yılında Mustafa Ağa başmimarlığa getirilmiştir.⁴⁸⁶ Osmanlı tarihçisi Nâîma Mustafa Efendi'nin *Ravzat el-Hüseyn fi hulâsat ahhâr el-hâfikayn* ya da *Târih-i Naîmâ* adlı eserinde, -1054 H./1644-45 M. yılı olaylarının aktarıldığı bölümde- Mustafa Ağa'nın başmimarlığa getirilmesi ve hil'at giymesi şu sözlerle anlatılmıştır;

“Mi'mar Kasım azl olunup, müsâdere gavgasına uğradı. Meremmetçi Mustafa Ağa mi'mar nasb olundu bu vakte dek mi'marlık, kayd-ı hayat ile olagelmışken azl-i mezbure vâki oldu. Cündî Halil Paşa Tımişvar'dan azl olunup Kamalak demekle mülakkab, Halep'den ma'zûl Sarı Siyavuş Paşa'ya verilip yeni mi'mâr ile ikisi bir günde Davud Paşa bağçesinde destpûs edüp hil'at giydiler.”⁴⁸⁷

Burada dikkat çeken bir diğer nokta, Nâîma Mustafa Efendi'nin mimarlık mesleğindeki "*kayd-ı hayat*" yani hayat boyu görevde kalma şartına değinmiş olmasıdır. Ölünceye dek görevde bulunma kaidesi, Nâîma Mustafa Efendi'nin

⁴⁸⁵ REFİK, *Türk Mimarları*, s. 102.

⁴⁸⁶ Mustafa Ağa'nın başmimarlığa getiriliş tarihine dair araştırmacıların fikirleri şöyledir; L.A. Mayer, Mustafa Ağa'nın Kasım Ağa'nın yerine 1054 H.1644 M. tarihinde başmimarlığa getirildiğini açıklamıştır. MAYER, *Islamic Architects and their Works*, s. 111. A. Refik de aynı tarihi (1054 H./1644 M.) aktarmıştır. REFİK, *Türk Mimarları*, s. 103; F. Afyoncu, Mustafa Ağa'nın ilk göreve getiriliş tarihine 1645 yılındaki bir belgede rastlamıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), nr. 416, s. 40'tan naklen AFYONCU, *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı*, s. 17. Na'îma Mustafa EFENDİ, 1054 H./1644-45 M. yılı olaylarının aktarıldığı kısımda Mustafa Ağa'nın başmimarlığa getirilmesi ve hil'at giymesinden söz eder. Na'îmâ Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na'îmâ IV*, s. 998. Bu konuda diğer araştırmacılar ise farklı bir tarih öne sürer. İ. Kumbaracılar, 1049 H./1639-1640 M. yılında başmimarlığa getirildiğini açıklar. Kumbaracılar, "Türk Mimarları", s. 60. M. Süreyya ise 1053 H./1643 M. yılında Kasım Ağa'nın azledilerek yerine Mustafa Ağa'nın getirildiğini belirtir. SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî III*, s. 872.

⁴⁸⁷ Na'îmâ Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na'îmâ, IV*, s. 998.

aktarmış olduğu ve güncel çalışmalarda kabul gördüğü gibi Kasım Ağa'dan itibaren değil, XVII. yüzyılda ilk kez Dalgıç Ahmed Ağa'nın başmimarlığının ardından ortadan kalkmıştır. Başmimarlıkta kayd-ı hayat ilkesinin geçerliliğini koruyamaması, Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki çözülmeyi hızlandıran etkenlerden birisidir.

Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın en az yaşamı kadar mücadeleleli olan başmimarlık süreci, uzun soluklu olmamıştır. Aynı yıl içinde, ahır meselesi nedeniyle azledilerek yerine tekrar Kasım Ağa başmimarlığa getirilmiştir. Mustafa Ağa'nın azlinde, zamanında Mimar Kasım Ağa'dan iyilik görmüş olan ve Cinci Hoca adıyla tanınan Hüseyin Efendi'nin büyük etkisi vardır. Cinci Hoca, Kasım Ağa'yı tekrar görevi başına getirebilmek için türlü çaba göstermiştir. Sultan I. İbrahim (1640-1648), Mustafa Ağa'dan, Üsküdar semtinde, Kasım Ağa'nın daha önce inşa etmiş olduğu ahıra benzer bir ahır Ramazan ayına kadar yetiştirmesini istemiştir. Mustafa Ağa'nın ahırı tamamlamasının ardından Cinci Hoca, ahır için harcanan masrafı sormuş ve bunun üzerine Sultan I. İbrahim, Mustafa Ağa'dan masraf defterini istemiştir. Defteri incelediğinde eski ahırın yarısı kadar büyüklüğe sahip olan yeni ahır için on bin beş yüz kuruş harcadığını gören Sultan I. İbrahim, bir adamını yollayarak Mimar Kasım Ağa'dan eski ahırın masraf defterini ister. Kasım Ağa, aradan on yıldan fazla zaman geçtiği için ahırın maliyetini hatırlamadığını fakat dönemin Şehremini Hüseyin Efendi'nin ruzmançesinde masrafa dair bilgilerin yer aldığını söylemiştir. Sonuç olarak Kasım Ağa'nın yaklaşık on yıl kadar önce inşa etmiş olduğu ahır için, üç katından daha az bir ücretin (üç bin elli kuruş) harcadığının görülmesi üzerine, Mimar Mustafa Ağa azledilmiş ve Kasım Ağa tekrar başmimarlığa getirilmiştir. Bu olay Mustafa Ağa'nın gözden düşmesine neden olmuştur.⁴⁸⁸

Bu tarihten sonra Mimar Kasım Ağa ve Mustafa Ağa arasında kısa sürelerde yaşanan görev değişimlerine rastlanmaktadır. 2 Cemaziylevvel 1055 H./26 Haziran 1645 yılında mimarbaşılık görevinden alınan Mustafa Ağa, suyolu nâzırlığına atanmış ve yerine tekrar Kasım Ağa başmimar olmuştur. Ne var ki Kasım Ağa yalnızca 24 Ramazan 1055 H./13 Kasım 1645 tarihine kadar bu görevde kalabilmiştir. Kasım Ağa'nın azlinden sonra Mustafa Ağa yeniden başmimar olmuştur.⁴⁸⁹ Ardından

⁴⁸⁸ Na'imâ Mustafa EFENDİ, *Târîh-i Na'imâ IV*, s. 1656-1657, 1707, 1025-1026, 1060.

⁴⁸⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), nr. 416, s. 40'tan naklen AFYONCU, *Hassa Mimarları Ocağı*, s. 17.

Mustafa Ağa, 4 Rebiülahir 1056 H./20 Mayıs 1646 M. yılında azledilerek yerine Kasım Ağa başmimarlık görevine getirilmiştir.⁴⁹⁰

15 Zilhicce 1061 H./29 Kasım 1651 yılında yeniden Mustafa Ağa başmimardır.⁴⁹¹

1651 yılından 1661 yılına dek Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın başmimarlık görevinde olduğu izlenir. 1062 H./1651-1652 M., 1063 H./1652-1653 M., 1064 H./1653-1654 M., 1065 H./1654-1655 M., 1066 H./1655-1656 M., 1067 H./1656-1657 M.,⁴⁹² 1067 H./1657 M.⁴⁹³ 4 Muharrem 1068 H-12 Ekim 1657 M.,⁴⁹⁴ 1069 H./1658-1659 M., 1070 H./1659-1660 M. ve 1071 H./1660-1661⁴⁹⁵ M. tarihli belgelere göre Mustafa Ağa bu tarihlerde başmimarlık görevini yürütmüştür. Z. Orgun, Mustafa Ağa'nın "*Racii lütfü ilâhi Mustafa*" ifadesi geçen mührünü yayımlamıştır.⁴⁹⁶

Şekil 4.8.1 : Başmimar Mustafa Ağa'nın mührü "*Racii lütfü ilâhi Mustafa*" (Zarif Orgun, İstanbul 1938).

⁴⁹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asaî Ruus Kalemi (A.RSK), nr. 1497, s. 17'den aktaran AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 17.

⁴⁹¹ REFİK, **Türk Mimarları**, s.103; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asaî Ruus Kalemi (A.RSK), nr. 1497, s.17'den naklen AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 17.

⁴⁹² AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 18.

⁴⁹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Ensab (İE,ENB), 757. (25 Cemaziyelevvel 1067/ 11 Mart 1657)

⁴⁹⁴ **İstanbul Kadı Sicilleri 50 Rumeli Sadâreti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil (H. 1067-1069 / M. 1656-1658)**, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul: 2019, s. 563.

⁴⁹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), nr. 6008, s.60, BOA, Kamil Kepeci (KK), nr.3405, vr.22b, BOA, Kamil Kepeci (KK), nr. 3406, vr.23b.'den aktaran AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 18. KUMBARACILAR, **Türk Mimarları**, s. 60.

⁴⁹⁶ ORGUN, "Hassa Mimarları", s. 337, 338. Adı geçen çalışmada, Kasım Ağa ve Mustafa Ağa'nın mührü yer değiştirmelidir.

Arşiv belgeleri üzerinden 1661 yılına kadar başmimar olduğu izlenebilen Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın yaşamını ne şekilde ve hangi tarihte kaybettiği bu zamana dek kesin olarak bilinmemekte ise de, bu konu tarihsel kaynaklar ve Osmanlı arşiv belgelerinin ışığında tespit edilmiştir. Osmanlı tarihçisi Fındıklılı Mehmed Ağa'nın *Zeyl-i Fezleke* adlı eserinde 1661/1662 M. yılındaki olayların aktarıldığı bölümde, İstanbul'da meydana gelen yangından sonra yeni gayrimüslim yapılarının inşasının yasak olmasına rağmen inşa edilmesi üzerine, bu durumdan Başmimar Mustafa Ağa'nın sorumlu tutulduğu ve katledildiği açıkça belirtilmiştir;

“Ve şehr-i İstanbul'da ba'de'l-ihârâk, küffâr kilisaları ve Yahudi hâneleri binâsı nehy ü men' olunmuş iken, ba'zı kilisâlar binâ olunup, kefare tâ'ifesi envâ'-i dürlü küfürlerin izhâr ve fi'le getürdükleri şâyi' olmağın mezbûr kilisalar hedm ü bî-gâne kimden izn olunmuşdur deyü, istiksâr olundukda mi'mâr başı mezkûr Mustafâ Ağa'nın üzerine sübût bulup, mütehakkık olmağın, ol sâ'at ahz u katl olundı ve müftî-i sâbık Ebu Sa'îd Efendiyle, Karaman beğlerbeğisi Çatalbaş Mustafâ Paşa fevt oldılar.”⁴⁹⁷

Bilindiği gibi, imparatorluk dâhilindeki tüm resmî inşa ve onarım faaliyetlerinden başmimar sorumludur. Gayrimüslimler için özel durumlar dışında yeni bir ibadethane yapılması mümkün olmadığı gibi, ihtiyaç halinde gerekli görülmesi ve başmimarın onaylaması üzerine var olan yapılar onarılabilmektedir.⁴⁹⁸

İngiliz Diplomat ve Tarihçi Paul Rycaut'un 1680 yılında yayımlanan eserinde, Valide Sultan'ın (Hadice Turhan Sultan) gösterişli bir cami inşa ettirdiği sırada sadrazam (Fazıl Ahmed Paşa) ve mimar (Mustafa Ağa) arasındaki anlaşmazlıklardan söz edilmiştir. Esere göre, cami inşası için çok sayıda marangoz, duvarcı, sanatçı ve işçi mimarbaşına gönderilmiştir. Ancak mimar, böylesine büyük bir inşa faaliyeti için, kilise inşa etmeleri gerekçesiyle hapsedilen Rumların salıverilmedikçe, işçi sayısının

⁴⁹⁷ TÜRKAİ, “Zeyl-İ Fezleke” s. 254-255.

⁴⁹⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nda camiye çevrilen kiliseler dışında kalan gayrimüslim ibadet yapıları, ait oldukları cemaatin idaresine bırakılmış ve yeni bir ibadet yapısı inşa edilmesine izin verilmemiştir. Bu yapıların onarıma ihtiyaç duyması halinde ise mütevellî heyetlerinin Bâbîâlî'den izin almaları gerekmektedir. Onarım izni, kadıların huzurunda hassa mimarları tarafından yapılan keşif üzerine verilmektedir. Onarım izni alınmasının ardından onarım yapıldıktan sonra hassa mimarları tarafından herhangi bir ekleme yapıp, yapılmadığının tespit edilmesi amacıyla son bir keşif daha yapılmaktadır. Genellikle ilk ve son keşifler, başmimar denetiminde hassa mimarlarından oluşan bir heyet tarafından yapılmıştır. TURAN, “Hassa Mimarları”, s. 170-171.

yeterli olamayacağını söylemiştir.⁴⁹⁹ Reninger'in raporuna göre ise Hadice Turhan Sultan, Vani Efendi'ye hoş görünmek için büyük yangında tahrip olan ve yeniden inşa edilmeye çalışılan Rum kiliselerini tahrip etmeye ve bu inşaatta görevli olan çalışanları hapsedirmeye mecbur bırakılmıştır.⁵⁰⁰ XVII. yüzyılın etkin tarihî figürlerinden biri adı geçen Vaiz Vani Efendi'dir. Valide Hadice Turhan'ın yanı sıra, Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa ve Sultan IV. Mehmed üzerinde de ciddi tesiri bulunan Vani Efendi, görüşlerini takip ettiği Kadızadeliler gibi, tasavvufi hareketler ve sufi tarikatlara karşıt bir tutum sergilemiş ve Bektaşî, Halvetî, Mevlevî tekke ve dergâhlarının kapatılmasında etkili olmuştur. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı türbelerinin biçimlenişini dahi etkilemiştir.⁵⁰¹

Valide Sultan'ın (Hadice Turhan Sultan) araya girmesi üzerine hapsedilen Rumlar, Valide Sultan'ı hoşnut etmek isteyen sadrazam (Fazıl Ahmed Paşa) tarafından bir bedel ödettirmeden serbest bırakılmıştır. Ancak sadrazam bu durumu kendisine bir köle (mimarbaşı) tarafından yapılan saygısızlık olarak addetmiştir. Bunun intikamını almak için salıverilen işçilerle işbirliği yaparak, mimarbaşını kiliselerin inşasından sorumlu olmakla suçlamış ve bunun üzerine mimarbaşı katledilmiştir. Mustafa Ağa'nın öldürülmesinin ardından ortaya çıkan mirası da oldukça dikkat çekicidir. Mustafa Ağa'nın evinde her kesesi yaklaşık beş bin dolar (kuruşa) tekabül eden iki bin kese para (altın) bulunmuştur. Rycault, bu miktarın sıradan bir kişi için oldukça olağan dışı olduğunu sözlerine eklemiştir.⁵⁰² Diğer taraftan mimardan bir köle olarak bahsedilmesi, gayrimüslim kökene yani devşirme olduğuna işaret eder. Nitekim, öldürüldüğü 1662 yılı öncesindeki bir belgede Mimar Mustafa Ağa'nın baba adı Abdülmennan olarak geçer.⁵⁰³

⁴⁹⁹ RYCAULT, *The History of the Turkish Empire, from the Year 1623 to the Year 1677*, J. M. for John Starkey, London: 1680, s. 105-106.

⁵⁰⁰ Reninger'in raporundan aktaran Joseph Von HAMMER-PURGSTALL, *Osmanlı Devleti Tarihi*, XI, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1986, s. 98.

⁵⁰¹ Mustafa Çağhan KESKİN, "Üzerime bir kubbe ve âsâr binâlar etmen': Osmanlı Mimarlığında Açık Türbe Modası (1661-1763)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 55, Sayı: 55, 2020, s. 51-97.

⁵⁰² Rycault, *Turkish Empire*, s. 106. Bu esere çalışmasında yer veren L. Şenocak, Yeni Camii'nin Mustafa Ağa tarafından tamamlamasından dolayı Mustafa Ağa'nın öldürülmediğini açıklamıştır. Lucienne THYS-ŞENOCAK, *Hadice Turhan Sultan*, s. 293-294.

⁵⁰³ *İstanbul Kadı Sicilleri 45 Evkaf-I Hümayûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626)*, Coşkun Yılmaz (Ed.), İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2019, s. 517-520.

Nasûh Paşa-zâde'den aktarılan Mustafa Ağa'ya dair bir söylenceye göre ise mimarbaşı bir gün Boğaz'da çalışan bir inşaat işçisinin döverek öldürmüştür, bu durumu öğrenen paşanın kendisini azarlaması üzerine “*böyle iktiza eder*” (böyle gerekir) diyerek karşılık vermiştir. Bunun üzerine Nasuhpaşa-zâde de Mustafa Ağa'nın idamından söz ederken aynı şekilde “O mahalde böyle iktizâ eder” demiştir.⁵⁰⁴

Tarihsel kaynaklardan anlaşıldığına göre çağdaşları tarafından kendisinden pek hoşlanılmayan ve birçok sadrazamın düşmanlığı kazanan Mustafa Ağa'nın ahır meselesinde karıştığı yolsuzluk suçu, Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın düşmanlığını kazanması ve kaydadeğer mal varlığı, XVII. yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı da dâhil olmak üzere devletin birçok kademesinde yaygınlaşan usulsüz uygulamalara katılmış olduğuna işaret eder. Öyle ki XVII. yüzyılın en meşhur tanıklarından Evliya Çelebi, Sadrazam Melek Ahmed Paşa'nın (5 Ağustos 1650- 21 Ağustos 1651) ağzından aktarılan söylemlerde Mimar Mustafa Ağa'nın adı, dönemin entrikalar ile öne çıkan politik figürlerinin yanında ve vezirlik taslayan kişiler arasında anılmıştır;

“...Biri ibtidâ Bektâş Ağa ve Ömer Çelebisi ve İkinci Çelebi Kethüdâ ve Halil Yazıcısı ve üçüncü Yeniçeri Ağası Kara Çavuş ve Kâtibi Yûsuf Çelebi ve Alahoz Mehemed Efendi ve Sarı Kâtib ve Mi'mâr Mustafâsı ve Vâlide Sultân ve Koca Mi'mâr (Mimar Kasım Ağa), bunların emsâli niçe yüz vüzerâlık peresesinde âdemlerden bi-zâr olmuşdum...”⁵⁰⁵

Söz edilen metnin devamında, Melek Ahmed Paşa'nın sadrazamlığının (5 Ağustos 1650- 21 Ağustos 1651) ardından Siyavuş Paşa'nın sadrazamlığı döneminde (21 Ağustos 1651- 27 Eylül 1651)⁵⁰⁶ anılan vezirlik payesindeki kişilerin ve efendisi Valide Kösem Sultan'ın dahi katledildiği, sadrazamın “*Hamd-i Hudâ cümle devlet bana münhasır kaldı*” dediği açıklanmıştır.⁵⁰⁷ Evliya Çelebi'nin aktarımının aksine Mimarbaşı Mustafa Ağa'nın katledilmesi, Siyavuş Paşa'nın sadrazamlığının sona ermesinin ardından Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlığı döneminde (1661-1676)⁵⁰⁸ yaşanmıştır. Siyavuş Paşa'nın sadrazamlık yıllarında katledilen ise tersane emini ve mimar olan Mustafa Ağa'dır. Diğer taraftan mimarbaşılığının son yıllarında “Koca Kasım Ağa” ya da “Koca Kasım Ali” olarak anılan mimarın hayatını kaybetmesi, yine

⁵⁰⁴ HAMMER, *Osmanlı Devleti Tarihi XI*, s. 98.

⁵⁰⁵ ÇELEBİ, *Seyahatname 3*, s. 268.

⁵⁰⁶ İNALCIK, *Devlet-i Aliyye II*, s. 70

⁵⁰⁷ ÇELEBİ, *Seyahatname 3*, s. 268.

⁵⁰⁸ İNALCIK, *Devlet-i Aliyye III*, s. 105.

Evliya Çelebi'nin belirttiği tarihin sonrasında, 1662 yılında yaşanmış olup⁵⁰⁹, Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlık yıllarına rastlar.

Osmanlı tarihçisi Fındıklılı Mehmed Ağa'nın ve Rycaut'un söylemlerini destekler şekilde, 1662 tarihli kadı sicillerinde yer alan ve i'tak/ıtık adı verilen, kölelerin azad edildiğini gösteren ıtâknameler/ıtknâmeler bu bilgiyi doğrulamaktadır (Bkz. Ek-I). Bu ıtâknamelerde dikkat çeken bir diğer husus Başmimar Mustafa Ağa'dan “*maktul*” yani öldürülmüş olarak söz edilmesidir. Anılan kayıtlardan birinde, Mustafa Ağa'nın gazap edilerek öldürülmesi şöyle açıklanmıştır;

“...mahmiye-i Kostantiniyye'de Vefa meydânı kurbünde vâki' menzil-i âlilerine varıp zeyl-i rakîmde esâmileri mastûr Müslimîn-i huzûrunda akd-i meclis-i şer'-i kadîm eyledikde mahmiye-i mezbûrede Ayasofya-i kebîr kurbünde Hayreddinbey mahallesinde sâkin iken magzüben katl olunan Mi'mârbaşı Mustafa Ağa'nın...(12 Şevval 1072/ 31 Mayıs 1662)”⁵¹⁰

Söz edilen ıtâknamenin tam metninde, Mustafa Ağa'nın katledilmeden bir gün önce, çavuşbaşının hapsinde tutulduğu belirtilmiştir. Mustafa Ağa'nın öldürülmüş olduğu açıklanmış olsa da, arşiv belgesine dayanmadığı için bu zamana kadarki çalışmalarda kabul görmediği anlaşıyor.⁵¹¹ Bu konuda, XVII. yüzyılın en meşhur tanıklarından biri olan Evliya Çelebi, Mimar Mustafa'nın Çınar Vakası'nda yaşamını yitirdiği açıklamıştır.⁵¹² Osmanlı tarihinde “*Vak'a-i Vakvakiyye*” olarak da anılan Çınar Vakası'nın, 1656 yılında meydana gelmiş olması dolayısıyla burada söz edilen Mimar Mustafa, hassa başmimar Mustafa Ağa bin Abdülmennan değil, Tersane Emni ve Mimar Mustafa olmalıdır. Osmanlı tarihçileri Fındıklılı Mehmed Ağa ve Na'ima

⁵⁰⁹ 17 Şevval 1072 H./ 5 Haziran 1662 M. tarihli bir kayıta Kasım Ağa'dan merhum olarak söz edilir. **İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663), s. 495.**

⁵¹⁰ **İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, s. 477-478.**

⁵¹¹ Mustafa Ağa'nın ölüm tarihi, J. V. Hammer'in eserinde Nasuhpaşa-zâde'den aktararak, 15 Mayıs 1662 M. olarak açıklanmıştır. Kadı Sicilleri'nde Mustafa Ağa'dan maktul olarak söz edilen ıtâknamelerin 31 Mayıs 1662 tarihli olması nedeniyle bu tarih doğru olmalıdır. HAMMER, **Osmanlı Devleti Tarihi XI**, s. 98. Bununla birlikte, M. Süreyya'nın eserinde aktarılan 1072 H./1661-1662 M. yılında katledildiği bilgisi de doğrudur. SÜREYYA, **Sicill-i Osmanî IV**, s. 1131. Mustafa Ağa'nın ölüm tarihi konusunda farklı görüşler de bulunmaktadır. Bu konuda L. A. Mayer tarafından aktarılan bir başka görüş ise 1665 yılında yaşamını kaybetmiş olabileceği yönündedir. MAYER, **Islamic Architects**, s. 111.

⁵¹² Evliya Çelebi tarafından Mimar Mustafa'nın ölümü şu sözlerle açıklanmıştır; “Ve mâh-ı mezbûrun dokuzuncu salı günü Mi'mâr Mustafâsı Üsküdar'da Berber Yûsuf nâm bir bî-nâm kimesnenin hânesinde pinhân iken minârede mü'ezzin görüp Siyâvuş Paşa'ya müjde edüp Mi'mâr Mustafâsı katl olunup mâlı mîrîye kabz olundu.” ÇELEBÎ, **Seyahatname 5**, s. 11.

Mustafa Efendi, Tersane Emmini ve Mimar Mustafa'nın 1656 yılındaki katline değinmiştir.⁵¹³

Anılan Tersane Emmini ve Mimar Mustafa da oldukça ilginç bir kişiliktir. Adına 1651 yılında Kasım Ağa'nın sadrazam ve darüssaade ağasına karşı mücadelesi sırasında rastlanmaktadır. 1651 yılında Mimar Kasım Ağa, mimarlığı Mustafa Ağa'ya bırakarak, Valide Hadice Turhan Sultan'ın kethüdası olduğunda⁵¹⁴ Gürcü Mehmed Paşa ile Darüssaade Ağası birtakım oyunlarla Mimar Kasım Ağa'yı zindana kapattırıp, Köprülü Mehmed Paşa'yı uzaklaştırdıklarında, adı geçen Mimar Mustafa da sorgulanmış, hatta bir süreliğine mallarına el konulmuştur.⁵¹⁵ Söz edilen kişi, Tersane Emmini ve Mimar Mustafa Ağa olup, aynı zamanda meşhur Mimar Kasım Ağa'nın üvey oğludur.⁵¹⁶

Sonuç olarak, Kadı Sicilleri'nde geçen ıtâknameler, Nasuhpaşa-zâde, Fındıklılı Mehmed Ağa ve Rycaut'un Mimar Mustafa Ağa'nın katledilmesine ilişkin aktarımları tarih açısından örtüşmekte olup, Mustafa Ağa 1662 yılında katledildiğini söylemek mümkündür.

Mimar Mustafa Ağa'nın katledildiği bilgisinin yer aldığı ıtâknâmede Mimar Mustafa Ağa'nın Ayasofya yakınındaki Hayreddindey Mahallesi'nin sakini olduğu açıklanmıştır.⁵¹⁷ 1009 H./1600 M. tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, Ayasofya yakınında Hayreddinbey Mahallesi'nin yer aldığını doğrular.⁵¹⁸ Bunun yanı sıra,

⁵¹³ Fındıklılı Mehmed Ağa Çınar Vakası'nın yaşandığı tarihlerde, 1655-1656 yılındaki olayları aktardığı bölümde, Mimar Mustafa'nın katlini şöyle açıklamıştır; “Ve mâh-ı mezbûrun yedinci Düşenbiş gün muhtefilerden Mi'mâr Mustafâsı dahi Üsküdar'da ahz olunup, Vezîr-i a'zam sarâyında maktûl ve cesedi sâye-i şecere-i mel'ûne-i ma'hûdeye mevsûl olup, birkaç sâ'atden sonra peygûle-i vahşet-medâr-ı mezâra hatt-ı rahl-ı karâr eyledi.” TÜRKA, “Zeyl-İ Fezleke”, s. 45. Na'ima Mustafa Efendi, Mimar Mustafa'nın öldürülmesini benzer sözlerle aktarmıştır; “Mâh-ı mezbûrun altıncı günü vezîria'zam-ı sabık Süleyman Paşa'ya Bosna eyâleti tevcih ve seri'an gitmek üzere şehirden ihraç olundu. Mâh-ı mezbûrun sekizinci günü Mi'mâr Mustafâsı dedikleri sefih rüzgâr Üsküdar'da ahz ve saray-ı vezirde katl olunup cesedi sâye-i şecere-i mel'ûne-i ma'hûdede bir kaç sâ'at durduktan sonra medfûn-ı hâk-i mezar oldu.” Na'imâ Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na'imâ VI*, s. 1660. Görüldüğü gibi, Naima Tarihi ve Zeyl-i Fezleke'de başmimar değil, Mimar Mustafa ifadesi geçmektedir.

⁵¹⁴ Na'imâ Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na'imâ V*, s. 1367.

⁵¹⁵ Mimar Mustafa'nın hapsedilmesi şöyle ifade etmiştir; “Mi'mâr Mustafâsı dahi kapu arasında hapsu müsâdereden sonra itlâk olundu.” Na'imâ Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na'imâ V*, s. 1373, 2214.

⁵¹⁶ AFYONCU-DEMİR, *Turhan Sultan*, s. 58.

⁵¹⁷ *İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil*, s. 477-478.

⁵¹⁸ “Mahalle-i Mescid-i Hâcî 'Îsâ, Vakf-ı Sinân ibn 'Abd(ullâh) eş-şehîr bi küçük usta bölümünde, Asl-ı Vakf'dan söz edilirken geçen “Hücerât 5 bâb-ı süflî ve kenîf-i müşterek der-mahalle-i Hayreddîn Beg-i Emîn-i cevî der-kurb-ı Ayasofya-i kebîr mahdûd tarafeynden vâkıf mülki ve Hassa Hayyâtlar odası

Evliya Çelebi, Mimar Mustafa'nın Ortaköy'de bir yalısı olduğunu açıklamıştır.⁵¹⁹ Ancak başmimar tabiri geçmediği için söz edilen Mimar Mustafa'nın, Tersane Emmini, Mimar Mustafa ya da Başmimar Mustafa Ağa bin Abdülmennan olduğunu tespit etmek mümkün değildir.

Kadı sicillerinde, Mimar Mustafa Ağa'nın hayatını kaybetmesinin ardından mal varlığının paylaşımına ilişkin belgeler üzerinden aile üyelerine dair bilgi edinilebilmektedir. Anılan belgelere göre, Başmimar Mustafa Ağa'nın "*Saraylı Mahimünir*" olarak anılan bir zevcesinin olduğu anlaşılmaktadır. Maktul Mimarbaşı Mustafa Ağa'nın mîrî için el konulan evinin zevcesi Saraylı Mâhimünir Hatun bin Abdullah'ın mîrîdeki hissesine karşılık takas edilmesi ve Maktul Mimarbaşı Mustafa Ağa'nın zevcesi Mahimünir Hatun'a mehri ve cihet-i karzdan dolayı borçlu olmasına dair belgeler vardır (Bkz. Ek- XIV- XV). Mimar Mustafa Ağa'nın muhtemelen Osmanlı sarayından "*çırağ edildiği*" anlaşılan zevcesinin, saray ile bağlarının bulunması, "*Saraylı*" olarak tabir edilmesinin yanında mîrîdeki hisseleri üzerinden de anlaşılmaktadır. Bu durum, Mustafa Ağa'nın zevcesi aracılığıyla da Osmanlı sarayı ile ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir. Mustafa Ağa gibi, zevcesi Saraylı Mahimünir de oldukça varlıklı olmalıdır.

Zevcesi dışında Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın ölümünün ardından çok sayıda cariy ve kölesinin olduğu, söz edilen kişilerin azat edildiğini bildiren belgeler üzerinden anlaşılmaktadır. Osmanlı toplumundaki esirler, eziyet edilmemesi ve bir takım hakları bulunması yönüyle diğer kölelerden ayrılmaktadır. Genellikle saraylarda ve büyük konaklarda görev alan esirlerin tüm ihtiyaçlarının karşılanmasının yanında bir miktar para biriktirmelerine de izin verilmiştir. Bu nedenle zamanla hürriyetlerini satın alabilecek konuma erişen köleler, farklı işlerde de çalışmıştır. Kimi köleler, efendilerinin hayattayken azad etmesiyle özgürlüğüne kavuşur iken kimi esirler ise vasiyeti üzerine efendisinin ölümünün ardından hür bırakılmıştır. Özgürlüğüne kavuşan köleler toplumdaki diğer insanlar ile eş muamele görmelerine karşın, genellikle baba adlarının yerine "*Yusuf-ı atik-i Mustafa*" gibi efendilerinin adıyla

ve tarık-ı 'âm" **İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 1009-(1600)**, Haz. Mehmet Canatar, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2004, s. 691.

⁵¹⁹ ÇELEBİ, **Seyahatname 1**, s. 212.

anılmıştır.⁵²⁰ Mimar Mustafa Ağa'nın katlinin ardından çok sayıdaki köle ve cariyesinin azad edildiği görülmektedir. Mimar Mustafa Ağa, öldürülmeden bir gün önce çavuşbaşı hapsinde iken kölelerini azad etmiştir. Mimar Mustafa Ağa'nın esirleri arasında kölesi Macar asıllı Cafer bin Abdullah'ın, kölesi Gürcü asıllı Şahbaz bin Abdullah'ın, kölesi Leh asıllı Mücella bt. Abdullah'ın, cariyesi Rus asıllı Neslihan'ın, kölesi Rus asıllı Şahin bin Abdullah'ın, kölesi Rus asıllı Ali bin Abdullah'ın, kölesi Rus asıllı Abdullah bin Abdullah'ın, kölesi Nemçe asıllı Halil bin Abdullah'ın, kölesi Rus asıllı Belkıs bt. Abdullah'ın, kölesi Rus asıllı Küçük Ali'nin, kölesi Rus asıllı Üftade bt. Abdullah'ın, cariyesi Rus asıllı Şemsimah'ın, kölesi Çerkes asıllı Şahin'in ve cariyesi Rus asıllı Mülayim bt. Abdullah'ın özgürlüğünü bildiren kayıtlar mevcuttur. Dikkat çeken bir diğer nokta ise baba adlarının artık Abdullah olarak anılmasıdır. Söz konusu kayıtlar Mimarbaşı Mustafa Ağa'nın hayattayken on bir kölesi ve üç cariyesinin bulunduğunu gösterir (Bkz. Ek- I- XIII).

İngiliz Diplomat ve Tarihçi Paul Rychaun da belirttiği gibi, oldukça varlıklı olduğu anlaşılan Mustafa Ağa'nın öldürülmesinden sonra mallarının bir kısmı açık arttırmayla satılmıştır. Bu bağlamda, Maktul Mimarbaşı Mustafa Ağa'nın Karamürsel'deki değirmenleri ile bağının açık arttırma sonucu Hasan Efendi bin Sinan'a satılmasına ilişkin bir kayıt vardır.

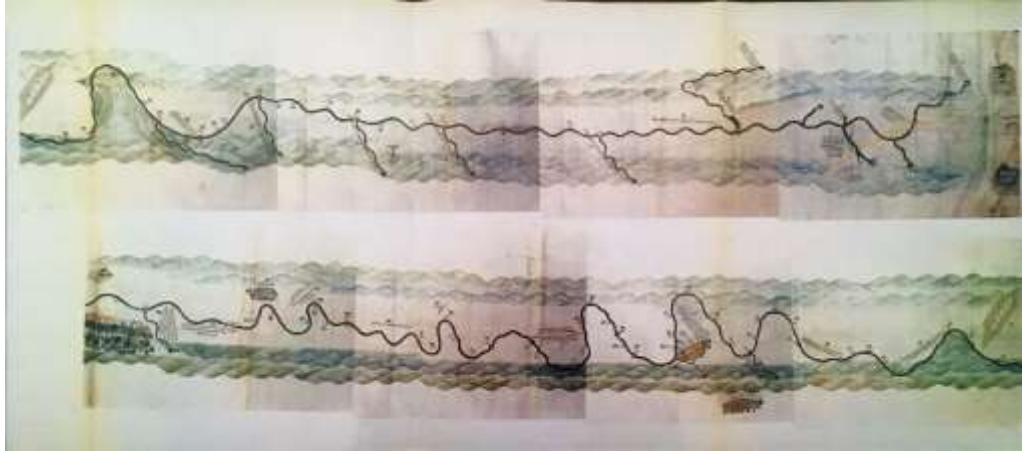
Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın başmimarlığı döneminde başkent İstanbul'da çeşitli türde yapılar inşa edilmiştir. Valide Mahpeyker Kösem Sultan'ın kethüdası Aslan Ağa tarafından Üsküdar'da çeşmeler ve bir su yolu inşa edilmiştir. Aslan Ağa Suyolu, Üsküdar'da Şeyh Camii veya kendi çeşmelerinin suyunu temin etmek amacıyla inşa edilmiş olup, 1056 H./1646 M. yılına tarihlenmektedir.⁵²¹ Suyolunun inşa edildiği 1646 yılında mimarbaşı olarak Mustafa Ağa bin Abdülmennan ve Kasım Ağa'nın adına rastlanmaktadır.⁵²² Dolayısıyla Mimar Mustafa Ağa'nın bu suyolunda çalışmış olma ihtimali söz konusudur.

⁵²⁰ Osmanlı toplumunda farklı işlerde çalışan köleler de bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Mübahat KÜTÜKOĞLU, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 2-3.

⁵²¹ NİRVEN, **İstanbul Suları**, s. 223.

⁵²² ÇEÇEN, **Osmanlı Dönemi Suyolları**, s. 211-212. Mustafa Ağa, 4 Rebiülahir 1056 H./20 Mayıs 1646 yılında azledilerek, yerine Kasım Ağa başmimarlık görevine getirilmiştir. 27 Şaban 1056 H./7 Ekim 1646 M., Muharrem ayından Zilhiccenin sonuna dek Kasım Ağa başmimardır. AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 16-17.

XVII. yüzyılın en uzun su yolu, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın Divanyolu'ndaki külliyesine su sağlayan Köprülü Suları'dır. 1656-1661 yılları arasında inşa edilen, 1670 ve 1673 yıllarında katmalar ilave edilen Köprülü Suyolu'nun 1672 tarihli haritasındaki açıklamalara dayanılarak su yolunun inşasında Mustafa Ağa'nın görev aldığını söylemek mümkündür. Anılan haritaya göre su yolu, on üç kolun birleşmesinin ardından şehre ulaşır. Yan kolların bir kısmı Mimar Mustafa Ağa tarafından kazdırılmış olup, kollardan biri doğrudan Mustafa Ağa tarafından kazılmıştır. Aynı zamanda su yollarının yapım sürecini içeren 1656 ve 1661 yılları arasında Mustafa Ağa bin Abdülmennan başmimardır. Haritadaki açıklamalarda dikkat çeken bir diğer konu ise Mustafa Ağa'dan “*merhum*” şeklinde söz edilerek hayatta olmadığı vurgulanmasıdır.⁵²³ Haritanın 1672 yılına tarihlenmesi ve Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın 1662 yılında hayatını kaybetmesi dolayısıyla mimardan merhum olarak bahsedilmiştir.

Şekil 4.8.2 : Mimar Mustafa Ağa'nın adı geçen 1672 tarihli Köprülü Suyolu Haritası (K. Çeçen, İstanbul 1999).

Darü'l-kurra, medrese (darülhadis), çeşme, türbe, han ve hazireden meydana gelen Köprülü Külliyesi, onarım kitabesine göre 1071 H./1661 M. yılında inşa edilmiştir.⁵²⁴ Aynı tarihli vakfiyesinde geçen ifadelerden yapının inşasına, Köprülü Mehmed Paşa ölümünden (ö.1661) önce başlanmıştır.⁵²⁵ Külliye'nin parçası olan ve yol aşırı

⁵²³ ÇEÇEN, *Osmanlı Dönemi Suyolları*, s. 165, 167; NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 163.

⁵²⁴ AYYANSARAYÎ, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, s. 241.

⁵²⁵ TOPÇU, *Köprülüler*, s. 130.

konumdaki Vezir Han ise yapı üzerindeki 1321 H./1903 M. tarihli onarım kitabesine göre Köprülü Mehmed Paşa tarafından 1070 H./1659 M. tarihinde inşa edilmiştir.⁵²⁶ Anılan tarihlerde başmimar olan ve aynı zamanda külliyesinin suyollarında da çalıştığı bilinen Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın külliyesinin mimarı olma olasılığı yüksektir.

Mahpeyker Kösem Sultan ile birlikte çağın iki güçlü valide sultanından birisi olan Hadice Turhan Sultan'ın kendi adına inşa ettirmek ya da yeniden elden geçirmek istediği yapılar gündeme geldiği sırada kendisine ilk olarak Köprülü Mehmed Paşa'nın önerisi olmuştur. Bu yapı, Mercan'daki İbrahim Paşa Camii'dir. Anılan yapı için mimarlar çağrılıp, keşfi yaptırılan yapının masraf bedeli kırk bin kuruş olarak hesaplanmıştır.⁵²⁷ Hadice Turhan Sultan'a gösterilen bir diğer yapı ise Cerrah Mehmed Paşa Camii'dir. Bu caminin de keşifleri yapılmış olmasına karşın Mimar Mustafa Ağa bin Abdülmennan, Yahudi mahallesi arasında kalan, harap durumdaki Yeni Camii'ni kurtarmanın daha hayırlı olduğunu söylemiştir.⁵²⁸ Bunun üzerine Hadice Turhan Sultan, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın görüşleri yerine Mimar Mustafa Ağa'nın fikirleri doğrultusunda bir karar alarak Yeni Camii Külliyesi'nin tamamlattır. Bu durum, Hadice Turhan Sultan'ın kendi adına inşa ettireceği yapısında mimarın etkin rolünü açıkça göstermektedir. Daha önce, aynı zamanda kethüdası olan Mimar Kasım Ağa ile yakın ilişki içinde olan ve Kasım Ağa'nın görüşleri doğrultusunda Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesini sağlayan Hadice Turhan Sultan'ın çağın mimarlarına yakınlığı dikkat çekmektedir. İlk bakışta mimari konusunda bir kararın bir mimara danışılması oldukça olağan görünmekte ise de bu yapıların aynı zamanda bânilerin gücünü siyasi açıdan da simgelediği düşünüldüğünde, bu kararın politik yönünün bulunması, XVII. yüzyıl mimarlarının saray yaşamındaki baskın rolünü ve

⁵²⁶ Vezir Hanın, Fazıl Ahmed Paşa tarafından 1661 yılında inşa edildiği bilgisi kabul edilmekte iken yapının onarım kitabesi ve vakfiyesinde geçen ifadeler Köprülü Mehmed Paşa tarafından inşa edildiğini göstermektedir. TOPÇU, **Köprülüler**, s. 136; NAYIR, **Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası**, s. 233.

⁵²⁷ ARSLANTÜRK-KOCAASLAN, **Risâle-i Kürd Hatîb**, s. 39-42.

⁵²⁸ Bu konu, Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın Zeyl-İ Fezleke adlı eserinde şöyle anlatılır; “Ta‘mîr-i binâ-yı mübâşeret der-câmi‘-i şerîf Vâlide Sultân an-dâhil-i Bâğçekapısı İhrâk-ı kebîrden sonra Avret Bazârı'nda vâkı‘ Cerrah Mehmed Paşa Cami‘i meremmâtîcün vezîr-i a‘zam Vâlide Sultân hazretlerine sevk ve ilkâ idüp keşf olunmuş iken, Mi‘mâr-ı hâssa Mustafâ Efendi dahi bundan müvecceh ve ahsen-i hayrât olmağa lâayık bin altı târihinde fâtih-i Eğre Sultân Mehmed Han'ın vâlidesi Bâğçekapısı dâhilinde gümrüğe nâzır müceddeden ta‘mîr-i binâsına mübâşeret eylediği câmi‘-i şerîf, oğlu vefâtıyla kendü Sarây-ı Atî...’e nefy olunmağın el çekilüp, nâ-tamâm-ı mu‘attal kalmış idi. “Öyle bir vâlide-i büzürg-vârlarının hayrât-ı celîleleri bir alay mahallât-ı Yahûd içinde mezbelelikde harâb yatmak lâayık-ı dîn ve devlet-i pâdişâhî değildir. Nısfı yapılar, binâsı aşağı pencerele yetmişdir. İtmâmına sâ‘y olursa devr-i kıyâmete değin du‘â-yı hayra mazhar ve sebeb-i mağfiret olur” deyü, vezîr-i a‘zama, andan Vâlide Sultân hazretlerine arz u i‘lâm olunup, ma‘kûl görüldüğü üzre keşf olundu.” TÜRKALE, “Zeyl-İ Fezleke”, s. 248.

Hadice Turhan Sultan'ın Mustafa Ağa'nın fikirlerine duyduğu önemi göstermesi bakımından oldukça değerlidir.

XVII. yüzyılın iki anıtsal külliyesinden biri, Yeni Camii Külliyesi'dir. 1598'de temel atılması tamamlanan yapının ilk inşasına Davud Ağa zamanında başlanmış, 1598-1603 yılları arasında yapım faaliyetlerinin Dalgıç Ahmed Ağa tarafından yürütülmesinin ardından inşaat altmış yıl kadar yarım kalmıştır. Nihayet 1661 yılında Mustafa Ağa inşaatı devralmış ve cami, 1665 yılında ibadete açılmıştır. Caminin vakfiyesi, cümle kapısı üzerindeki ve çeşmede yer alan kitabelerde 1663 tarihi bulunmakla birlikte⁵²⁹, ikinci inşaat aşamasında eklenen Mısır Çarşısı 1663 yılına tarihlenir.⁵³⁰ Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın Yeni Camii inşası devam ederken 1662 yılında katledilmesi, bugüne dek bilinenlerin sorgulanmasına yol açmıştır. Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın 1662 yılında öldürülmesi ve ardından Mustafa Ağa bin İbrahim'in başmimar olarak göreve getirilmesi ve yapının 1663'te tamamlanması dolayısıyla yapıda çalışan mimar sayısının dörde çıktığını söylemek mümkündür. Nitekim Mustafa Ağa'nın, 1074 H./1663-1664 M. yılında Yeni Camii'nin şadırvan ve çeşmelerine Terkos Nahiyesi'nin Belgrad köyünden getirilecek suya dair keşif yapmış olduğu bilinir.⁵³¹ Mevcut verilere göre Yeni Camii'nin inşası devam ederken hayatını kaybeden Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın ardından aynı isimli Başmimar Mustafa Ağa bin İbrahim'in yapıyı tamamlamış olmalıdır.

Yapının inşasında birden fazla başmimarın görev alması ve altmış yıl kadar inşaatın yarım kalması, kuşkusuz yapının biçimlenişinde etkili olmuştur. 1603 yılında yapının ilk pencere üst seviyesine kadar yükseltilebildiği bilindiğine göre, Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın 1661-1662 yılları arasındaki ikinci inşaat aşamasında özellikle caminin cephe tasarımı, kısmen üst örtüsü ile ikinci inşaat aşamasında eklenen yapılarda, 1662 yılına kadar faaliyet gösterdiği anlaşılr. 1662 yılı sonrasındaki yapım faaliyetleri muhtemelen Mimar Mustafa Ağa bin İbrahim tarafından sürdürülmüş, cami ve külliye elemanları tamamlanmıştır.

⁵²⁹ AYWANSARAYÎ, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 61-63. *İstanbul Yeni Cami ve Hünkar Kasrı*, Haz. İbrahim Ateş, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1944, s. 11-12.

⁵³⁰ Mustafa CEZAR, *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1983, s. 130.

⁵³¹ ORGUN, "Hassa Mimarları", s. 338.

Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın kendisi ile özdeşleşen başkent dışındaki önemli yapı faaliyetlerinden bir diğeri ise Hadice Turhan Sultan'ın emri üzerine Çanakkale'de inşa edilen Seddülbahir ve Kumkale'dir. Çanakkale'nin karşılıklı iki kıyısında yer alan kalelerin inşasına 1658 yılında başlandığı anlaşılr. Çanakkale'den gelen ve İstanbul'u tehdit eden Venedik saldırılarını önlemek üzere inşa edilen kalelere dair vakâyinâmelerde, Batılı seyyahların eserlerinde, Osmanlı arşiv belgelerinde ve Hadice Turhan Sultan'ın vakfiyesinde, inşa süreci, kalenin ziyaret edilmesi, kullanılan malzeme ve inşaat maliyetine ilişkin kapsamlı bilgiler edinmek mümkündür.⁵³²

İmar faaliyetlerinin oldukça sınırlı olduğu XVII. yüzyılda, Mimar Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın görevde bulunduğu 1644/1645'lerden hayatını kaybettiği 1662 yılına dek başkentte anıtsal külliye, su yapılarına dek farklı türde yapılar inşa edilmiştir. Bu yapılara dair Osmanlı arşiv belgelerinin bir kısmında doğrudan adının geçmesi nedeniyle Mustafa Ağa'nın kesin olarak görev aldığını söylemek mümkün iken ilgili yapılar özelinde tartışıldığı gibi, bazı yapılar ise başmimarlığı döneminde inşa edildiği için Mustafa Ağa'ya atfedilmiştir.

Ek-XXI.

“Husûs-ı âti'l-beyânın mahâllinde istimâ' [ve] tahrîri iltimâs olunmağın kıbel-i savb-ı şer' den Mevlânâ Mustafa Efendi b. Ahmed irsâl olunup ol dahi hâlâ Atebe-i aliyye-i sultanîde lâ-zâlet meşhûnetihî bi'l-inâyeti's-Subhâniye'de şikk-ı evvel defterdârı olan el-cenâbü'l-âlî makarru'l-mefâhirü ve'l-meâli sahibü'lcâhi'l-menî' sahibü ezyâli'l-mecdi'r-refî' âkidü me'âkidi'd-devletü's-şâmiha kâ'idü mekâ'idi'l-izzî'r-râsiha el-mahfûfu bi-inâyeti'l-meliki'l-ganî a'ni-bih Ahmed Efendi edâmallâhu ikbâlehu hazretlerinin mahmiye-i Kostantıniyye'de Vefa meydânı kurbünde vâki' menzil-i âlîlerine varıp zeyl-i rakîmde esâmîleri mastûr Müslimîn-i huzûrunda akd-i meclis-i şer'-i kadîm eyledikde mahmiye-i mezbûrede Ayasofya-i kebîr kurbünde Hayreddinbey mahallesinde sâkin iken magzûben katl olunan Mi'mârbaşı Mustafa Ağa'nın menziliinde sâkine uzun boylu, açık sarı kaşlı, elâ gözlü Macariyyü'l-asl Cafer b. Abdullah tarafından husûs-ı câ'i'z-zikre vekîl olan Mehmed Efendi b. Ahmed ve Mustafa b. Abdullah şehâdetleri ile şer'an vekâleti sâbite olan Hanefî Çelebi b. Ali

⁵³² Bu konuya dair detaylı bilgi için bkz. THYS-ŞENOCAK, **Hadice Turhan Sultan**, s. 131-138.

meclis-i mezbûrda maktûl-i mezbûrun bâ-fermân-ı âlî cümle metrûkâtını cânib-i mîrî için zabteden müşârûn-ileyh efendi hazretleri huzûrunda bi'l-vekâle üzerine da'vâ edip müvekkilim mezbûr Cafer maktûl-i mezbûrun abd-i memlûkû olup katl olunmazdan bir gün mukaddem Çavuşbaşı habsinde iken mezbûr Mustafa Ağa müvekkilim gulâm-ı mevsûf-ı mezkûru hasbeten lillâhi'l-hallâk tahrîr ve i'tâk ve silk-i ahrâr-ı asliyyîne idrâc ve ilhâk edip hür olmuş iken rık olmak üzere müşârûn-ileyh efendi mezbûra vaz'-ı yed eylemiştir. Suâl olunup sebîli tahliye olunmak matlûbumdur dedikte gıbbe's-suâl müşârûn-ileyh efendi hazretleri cevâbında gulâm-ı mezbûr[u] vaz'-ı yed eylediğin ikrâr lâkin ber-minvâl-ı muharrer itkını inkâr edicek vekîl-i mezbûrdan müdde'âsını mübeyyin beyyine talep olundukda udûl-ı ahrâr-ı ricâl-i Müslimînden olup mahalle-i mezbûr sükkânından Hüseyin Efendi b. eş-Şeyh Halil ve Receb Efendi b. Mehmed ve Cafer b. Ali nâm kimesneler li-ecli's-şehâde meclis-i şer'de hâzırûn olup istişhâd olunduklarında fi'l-vâki' mi'mârbaşı Mustafa Ağa katl olunmazdan bir gün mukaddem Çavuşbaşı habsinde iken abd-i memlûkû mezbûr Cafer'i hasbeten lillâhi'l-hallâk tahrîr ve i'tâk ve silk-i ahrâr-ı asliyyîne idrâc ve ilhâk eyledim dedi biz bu husûsa şâhidleriz şehâdet dahi ederiz deyü her biri edâ-yı şehâdet-i şer'îye eylediklerinde gıbbe ri'âyet-i şerâ'iti'l-kabûl şehâdetleri makbûle olduğun mevlânâ-yı mezbûr mahâllinde istimâ' ve tahrîr ve şehâdet-i mezbûr mücebince mezbûr Cafer'in itkına hükmeyledikden sonra meclis-i şer'de alâ-vukû'ihî inhâ ve takrîr etmeğin mevlânâ-yı mezbûrun hükmü tenfiz olunup mâ-vaka'a bi'ttaleb ketb olundu.

Fi'l-yevmi's-sânî aşer min-Şevvali'l-mükerrem li-sene isneyn ve seb'in ve elf.

Şuhûdü'l-hâl: Umdetü'l-emâcid ve'l-ekârim Cebecibaşı Ali Ağa Mehmed Efendi b. Ahmed, Abdülkadir Ağa b. Ali el-cündî, Süleyman Efendi el-imâm, Mehmed Halîfe el-müezzin, Abdurrahman b. Mirza, Osman Çavuş b. (), Hacı Yusuf b. Abdullah, Osman b. Ali, Mustafa b. Abdülmuttalib, ve gayruhum.”⁵³³

⁵³³ İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, s. 477-478.

Ek-XXII

“Ve yine magzûben katl olunan Mi‘mârbaşı Mustafa Ağa’nın menzilinde sâkine uzun boylu, kara kaşlı, kara gözlü Gürciyyetü’l-asl Şahbaz bt. Abdullah’ın bâlâda zikrolunduğu vech üzere [hürriyeti] isbât olunup hürre olduğu kayd-şüd.

Fi’t-târihi’l-mezbûr sene [10]72.

Şuhûdü’l-hâl: es-Sâbıkûn.”⁵³⁴

Ek-XXIII

“Ve yine magzûben katl olunan Mi‘mârbaşı Mustafa Ağa’nın menzilinde sâkine uzun boylu, kara açık kaşlı, elâ gözlü Lehiyyetü’l-asl Mücellâ bt. Abdullah tarafından husûs-ı câ’i’z-zikre vekîl olup bâlâda zikrolunduğu vech üzere hürriyeti isbât olunduğu kaydolundu.

Fi’t-târihi’l-mezbûr sene [10]72.

Şuhûdü’l-hâl: es-Sâbıkûn.”⁵³⁵

Ek-XXIV

“Ve yine magzûben katl olunan Mi‘mârbaşı Mustafa Ağa’nın menzilinde sâkine açık kara kaşlı, kara gözlü Rusiyyü’l-asl Neslihan nâm sagîrenin kıbel-i şer‘den mansûb vasîsi olan Hanefî Çelebi b. Ali meclis-i mezbûrda maktûl-i mezbûrun bâ-fermân-ı âlî cümle metrûkâtını cânib-i mîrî için zabteden müşârün-ileyh efendi hazretleri huzûrunda bi’l-vesâye da‘vâ edip vasîsi olduğum sagîre-i mezbûre Neslihan maktûl-i mezbûrun câriye-i memlûkesi olup katl olunmazdan bir gün mukaddem Çavuşbaşı habsindeyken Mezbûr Mustafa Ağa sagîre-i mezkûreyi hasbeten lillâh tahrîr ve i’tâk edip bâlâda tafsîli mürûr ettiği vech üzere [hürriyeti] isbât olunduğu kayd-şüd.

⁵³⁴ İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, s. 479.

⁵³⁵ İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, s. 479.

Fi't-târihi'l-mezbûr sene [10]72.

Şuhûdü'l-hâl: es-Sâbıkûn.”⁵³⁶

Ek-XXV

“Ve yine magzûben katl olunan Mi'mârbaşı Mustafa Ağa'nın menzilinde sâkin uzun boylu, açık kaşlı, gök elâ gözlü Rusiyyü'l-asl Şahin b. Abdullah tarafından vekîl olup bâlâda tafsîli mürûr ettiği vech üzere hürriyeti isbât olunduğu kaydolundu. Fi't-târihi'l-mezbûr sene [10]72. Şuhûdü'l-hâl: es-Sâbıkûn. 538 [66a-6] Maktul Mimarbaşı Mustafa Ağa'nın kölesi Rus asıllı Ali b. Abdullah'ın hür olduğu Itâknâme. Ve yine magzûben katl olunan Mi'mârbaşı Mustafa Ağa'nın abd-i memlûkü olup menzilinde sâkin açık kaşlı, sarı elâ gözlü, orta boylu, kır sakallı Rusiyyü'l-asl râfi'-i hâze'l-kitâb Ali b. Abdullah tarafından vekîl olup bâlâda tafsîli mürûr ettiği vech üzere hürriyeti isbât olunduğu kaydolundu.

Fi't-târihi'l-mezbûr sene [10]72.

Şuhûdü'l-hâl: es-Sâbıkûn.”⁵³⁷

Ek- XXVI

“Ve yine magzûben katl olunan Mi'mârbaşı Mustafa Ağa'nın menzilinde sâkin açık kaşlı, orta boylu, gök elâ gözlü Rusiyyü'l-asl Abdullah b. Abdullah nâm abd-i memlûkü tarafından vekîl olup bâlâda tafsîli mürûr ettiği vech üzere hürriyeti isbât olunduğu kaydolundu.

Fi't-târihi'l-mezbûr sene [10]72.

Şuhûdü'l-hâl: es-Sâbıkûn.”⁵³⁸

⁵³⁶ İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, s. 479.

⁵³⁷ İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, s. 480.

⁵³⁸ İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, s. 480.

Ek-XXVII

“Ve yine magzûben katl olunan Mi‘mârbaşı Mustafa Ağa’nın menzilinde sâkin orta boylu, açık kaşlı, gök elâ gözlü Nemçeviyyü’l-asl Halil b. Abdullah tarafından vekîl olup bâlâda tafsîli mürûr ettiği vech üzere hürriyeti isbât olunduğu kayd-şüd.

Fi’t-târihi’l-mezbûr sene [10]72.

Şuhûdü’l-hâl: es-Sâbıkûn.”⁵³⁹

Ek- XXVIII

“Ve yine magzûben katl olunan Mi‘mârbaşı Mustafa Ağa’nın menzilinde sâkine orta boylu, açık kara kaşlı, kara gözlü Rusiyyetü’l-asl Belkıs bt. Abdullah tarafından husûs-ı câ’i’z-zikre vekîl olup bâlâda tafsîli mürûr ettiği vech üzere hürriyeti isbât olunup hürre olunduğu kaydolundu.

Fi’t-târihi’l-mezbûr sene 1072.

Şuhûdü’l-hâl: es-Sâbıkûn.”⁵⁴⁰

Ek- XXIX

“Ve yine magzûben katl olunan Mi‘mârbaşı Mustafa Ağa’nın menzilinde sâkin açık kaşlı, gök elâ gözlü Rusiyyü’l-asl Küçük Ali nâm sagîrin mansûb vasîsi olan Hanefî b. Ali meclis-i mezbûrda maktûl-i mezbûrun bâ-fermân-ı âlî cümle metrûkâtını cânib-i mîrî için zabteden müşârün-ileyh efendi hazretleri huzûrunda bi’l-vesâye üzerine da’vâ edip vasîsi olduğum sagîr-i mezbûr Küçük Ali maktûl-i mezbûrun abd-i memlûkü olup katl olunmazdan bir gün mukaddem Çavuşbaşı habsindeyken mezbûr Mustafa Ağa sagîr-i mezbûru hasbeten lillâhi’l-hallâk tahrîr ve i’tâk eylediği bâlâda tafsîli mürûr ettiği vech üzere isbât olunup hür olunduğu kayd-şüd.

Fi’t-târihi’l-mezbûr sene [10]72.

⁵³⁹ İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, s. 480.

⁵⁴⁰ İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, s. 481.

Şuhûdü'l-hâl: es-Sâbıkûn.”⁵⁴¹

Ek-XXX

“Ve yine magzûben katl olunan Mi‘mârbaşı Mustafa Ağa’nın menziline sâkine uzun boylu, açık kara kaşlı, elâ gözlü Rusiyyetü’l-asl Üftade bt. Abdullah tarafından husûs-ı câ’i’z-zikre vekîl olup bâlâda tafsîli mürûr ettiği vech üzere katl olunmazdan bir gün mukaddem mâlından âzad edip hürriyeti isbât olunup hürre olunduğu kayd-şüd.

Fi’t-târihi’l-mezbûr sene [10]72.

Şuhûdü'l-hâl: es-Sâbıkûn.”⁵⁴²

Ek-XXXI

“Maktul Mimarbaşı Mustafa Ağa’nın cariyesi Rus asıllı Şemsimah’ın hür olduğu Itâknâme. Ve yine magzûben katl olunan Mi‘mârbaşı Mustafa Ağa’nın menziline sâkine siyah açık kaşlı, elâ gözlü Rusiyyü’l-asl Şemsimâh nâm sagîrenin kibel-i şer‘den mansûb vasîyy-i şer‘îsi olan Hanefî Çelebi b. Ali meclis-i mezbûrda maktûl-i mezbûrun bâ-fermân-ı âlî cümle metrukâtını cânib-i mîrî için zabteden müşârünileyh efendi hazretleri huzûrunda bi’l-vesâye da‘vâ edip vasîsi olduğum sagîre-i mezbûre Şemsimâh maktûl-i mezbûrun câriye-i memlûkesi olup katl olunmazdan bir gün mukaddem Çavuşbaşı habsindeyken mezbûr Mustafa Ağa sagîre-i mezbûreyi hasbeten lillâhi’l-hallâk tahrîr ve i’tâk [eylediği] bâlâda tafsîli mürûr ettiği vech üzere isbât olunup hürre olunduğu kayd-şüd.

Fi’t-târihi’l-mezbûr sene [10]72.

Şuhûdü'l-hâl: es-Sâbıkûn.”⁵⁴³

⁵⁴¹ İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, s. 481.

⁵⁴² İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, s. 481.

⁵⁴³ İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, s. 482.

Ek-XXXII

“Ve yine magzûben katl olunan Mi‘mârbaşı Mustafa Ağa’nın menzilinde sâkine açık kara kaşlı, kara gözlü, Çerkesiyyü’l-asl Şahin nâm sagîrin kibel-i şer‘den mansûb ve vasîsi olan Hanefî Çelebi b. Ali meclis-i mezbûrda maktûl-i mezbûrun bâfermân-ı âlî cümle metrûkâtını cânib-i mîrî için zabteden müşârûn-ileyh efendi efendi hazretleri huzûrunda bi’l-vesâye üzerine da‘vâ edip vasîsi olduğum sagîr-i mezbûr Şahin maktûl-i mezbûrun abd-i memlûkü olup katl olunmazdan bir gün mukaddem Çavuşbaşı habsinde iken mezbûr Mustafa Ağa sagîr-i mezkûru hasbeten lillâhi’l-hallâk mâlından ifrâz ettiği bâlâda tafsîli mürûr ettiği vech üzere hürriyeti isbât olunup hür olunduğu kayd-şüd.

Fi’t-târihi’l-mezbûr sene [10]72.

Şuhûdü’l-hâl: es-Sâbıkûn.”⁵⁴⁴

Ek-XXXIII

“Ve yine bâlâda tafsîli mürûr ettiği vech üzere magzûben katl olunan Mi‘mârbaşı Mustafa Ağa’nın menzilinde sâkine orta boylu, açık sarı kaşlı, gök elâ gözlü Rusiyyetü’l-asl Mülâyim bt. Abdullah tarafından husûs-ı câ’i’z-zikre vekîl olup zât-ı mezbûreyi ma‘rifet-i şer‘iye ile ârifân Mehmed Efendi b. Ahmed ve Mustafa b. Abdullah şehâdetleri ile şer‘an vekâleti sâbite olan Hanefî Çelebi b. Ali meclis-i mezbûrda maktûl-i mezbûrun bâ-fermân-ı âlî cümle metrûkâtını cânib-i mîrî için zabteden müşârûn-ileyh efendi hazretleri huzûrunda bi’l-vekâle üzerine da‘vâ edip müvekkilem-i merkûme Mülâyim maktûl-i mezbûrun câriye-i memlûkesi olup katl olunmazdan bir gün mukaddem Çavuşbaşı habsinde iken mezbûr Mustafa Ağa müvekkilem mezbûre Mülâyim’i hasbeten lillâhi’l-hallâk tahrîr ve i‘tâk [ve] harâ’ir-i asliyâta idrâc ve ilhâk eylediğini isbât olunup hürre olduğu kayd-şüd.

Fi’t-târihi’l-mezbûr sene [10]72.

⁵⁴⁴ İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, s 482.

Ek-XXXIV

“Husûs-ı âti'l-beyânın mahâllinde tahrîri iltimâs olunmağın savb-ı şer‘den Mevlânâ Mustafa Efendi b. Ahmed irsâl olunup ol dahi Atebe-i aliyyede şikk-ı evvel defterdârı olan el-cenâbü'l-âlî makarru'l-mefâhirü ve'l-meâli sahibü'lcâhü'l-menî‘ sahibü ezyâli'l-mecdi'r-refî‘ âkidü me‘âkidi'd-devletü’ş-şâmiha kâ'idü mekâ'idi'l-izzeti'r-râsiha el-mahfûfu bi-inâyeti'l-meliki'l-ganî a'ni-bih Ahmed Efendi edâmallâhu ve ıkbâlehu hazretlerinin mahmiye-i İstanbul'da Vefa meydânı kurbünde vâki‘ menzil-i âlîlerine varıp zeyl-i rakîmde esâmîleri mastûr Müslimîn-i huzûrunda akd-i meclis-i şer‘-i kadîm eyledikde mahmiye-i mezbûrede Ayasofya-i kebîr kurbünde Hayreddin [-Bey] mahallesi sükkânından iken magzûben katl olunan Mi‘mârbaşı Mustafa Ağa'nın zevce-i metrûkesi işbu râfi‘atü'l-kitâb Saraylı Mâhimünîr Hatun bt. Abdullah tarafından husûs-ı câ'i'z-zikre vekîl olup zât-ı mezbûreyi ma‘rifet-i şer‘iye ile ârifân olup yine mahalle-i mezbûre sükkânından Mehmed Efendi b. Ahmed ve Mustafa b. Abdullah şehâdetleri ile şer‘an vekâleti sâbite olan el-Hâc Fazlullah b. Mustafa muvâcehesinde müşârün-ileyh efendi hazretleri ikrâr ve takrîr-i kelâm edip bundan akdem maktûl-i mezbûrun akâr ve menkûl cümle terekese fermân-ı âlî mücebince taraf-ı mîrî için zabtolunmağla mahalle-i mezbûrda vâki‘ bir taraftan Ahmed Çelebi mülküne ve bir taraftan yine maktûl-i mezbûrun Haremeynü’ş-şerîfeyn Vakfî'ndan tasarrufunda olan menzile ve bir taraftan Derviş Çavuş mülklerine ve bir taraftan tarîk-i âmma müntehî olup üç bâb harâba müşrif fevkânî odaları ve kapı üzerinde bir bâb fevkânî odayı ve iki bâb tahtânî oda ve bir matbah ve bir harâbe mahzen ve bir hamam ve ahır ve bir su kuyusunu ve havluyu müstemil olan mülk menzil bundan esbak taraf-ı mîrîden bey‘ olunmak için sûk-ı sultanîde beyne't-tâlibîn ve'r-râgıbîn nidâ ve müzâyede olup ragabât-ı nâs bi'l-küllîye münkatı'a oldukda müvekkile-i müşârün-ileyhâ üzerinde semen-i mislî olan bin beş yüz kıt'a kâmilü'l-ayâr riyâlî kuruşda karâr edip ziyâde bir akçe ile âhar tâlib zuhûr etmemenin menzil-i mahdûd-ı mezbûru bi-cümleti't-tevâbi‘ ve'l-levâhık ve kâffetü'l-hukûk ve'l-merâfık bin beş yüz kâmilü'l-ayâr riyâlî kuruşda müvekkile-i mezbûre Saraylı Hatun'a cânib-i mîrîden bey'-ı bâtt-ı sahîh-i şer‘î ile bey‘ ve teslîm ol dahi minvâl-ı muharrer üzere iştirâ ve tesellüm

⁵⁴⁵ İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, s. 483.

ve kabûl eyledikden sonra semen-i mezkûr bin beş yüz riyâlî kuruşu müvekkile-i mezbûrenin yedinde olan hüccet-i şer'îye mücebince taraf-ı mîrîye olan bin beş yüz kâmilü'l-ayâr riyâlî kuruş hissesine takâs ol dahi mukâssa ve kabûl eyledi. Ba'de'l-yevm menzil-i mahdûd-ı mezbûr merkûm Saraylı Mâhmünîr Hatun'un mülkü müşterâsıdır. Keyfe mâ yeşâ' ve yehtâr mutasarrîfe olsun dedikde mukırr-ı mezbûr Ahmed Efendi hazretlerinin cemî' kelimâtını vekîl-i mezbûr elHâc Fazlullah bi'l-muvâcehe tasdîk ve bi'l-müşâfêhe tahkîk eylediğin mevlânâ-yı mezbûr mahâllinde tahrîr ba'dehû gelip meclis-i şer'de inhâ ve takrîr etmeğin mâ hüve'l-vâki' bi't-taleb ketb olundu.

Fi'l-yevmi's-sânî aşer min-Şevvali'l-mükerrem li-sene 1072.

Şuhûdü'l-hâl: Umdetü'l-emâcid ve'l-ekârim Cebecibaşı Ali Ağa, Mehmed Efendi b. Ahmed, Abdülkadir Ağa b. Ali el-cündî, Süleyman Efendi b. () el-imâm, Mehmed Halîfe el-müezzîn, Hanefî Çelebi b. Ali, Abdurrahman b. Mirza, Osman Çavuş b. (), Hacı Yusuf b. Abdullah, Osman b. Ali, Mustafa b. Abdülmuttalib, Bâki Ahmed Ağa.”

546

Ek-XXXV

“Husûs-ı âti'l-beyânın mahâllinde istimâ' ve tahrîri iltimâs olunmağın savb-ı şer'den Mevlânâ Mustafa Efendi b. Ahmed irsâl olunup ol dahi hâlâ Atebe-i aliyye-i sultanîde lâ-zâlet meşhûnetihî bi'l-inâyeti's-Subhâniye'de şikk-ı evvel defterdârı olan el-cenâbü'l-âlî makarru'l-mefâhirü ve'l-meâlî sahibü'l-câhü'lmenî' sahibü ezyâlî'l-mecdi'r-refî' âkidü me'âkidi'd-devletü's-şâmiha kâ'idü mekâ'idi'l-izzeti'r-râsiha el-mahfûfu bi-sunûf-i avâtıfı'l-Meliki'l-ganî a'ni-bih Ahmed Efendi edâmallâhu ve ıkbâlehu hazretlerinin mahmiye-i İstanbul'da Vefa meydânı kurbünde vâki' menzil-i âlîlerine varıp zeyl-i rakîmde esâmîleri mastûr Müslimîn huzûrunda akd-i meclis-i şer'-i kadîm eyledikde mahmiye-i mezbûrede Ayasofya-i kebîr kurbünde Hayreddinbey mahallesi sükkânından iken magzûben katl olunan Mi'mârbaşı Mustafa Ağa'nın zevce-i metrûkesi işbu râfi'ü'l-vesîka Saraylı Mâhimünîr Hatun bt. Abdullah tarafından husûs-ı câ'i'zzikre vekîl olup zât-ı mezbûreyi ma'rifet-i şer'îye ile ârifân

⁵⁴⁶ İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, s. 484-484.

olup mahalle-i mezbûre sükkânından Mehmed Efendi b. Ahmed ve Mustafa b. Abdullah şehâdetleri ile hasm-ı câhid mahzarında şer‘an vekâleti sâbite olan el-Hâc Fazlullah b. Mustafa meclis-i mezbûrda maktûl-i mezbûrun cümle muhallelâtını bâ-fermân-ı âlî cânib-i mîrî için zabteden müşârûn-ileyh efendi hazretleri mahzarında bi’lvekâle üzerine da‘vâ ve takrîr-i kelâm edip müvekkile-i mûmâ-ileyhânın zevc-i maktûl-i mezbûr zimmetinde mütekarrir ve ma‘kûdun-aleyh bin kıt‘a riyâlî kuruş mehr-i mü‘ecceli ve cihet-i karzdan dahi beş yüz riyâlî kuruş hakkı olup hatta mezbûr Mustafa Ağa katl olunmazdan bir gün mukaddem Çavuşbaşı habsinde iken minvâl-ı muharrer üzere müvekkileme deyni olduğunu ikrâr ve Müslimîni işhâd dahi etmiştir suâl olunup alıverilmek matlûbumdur dedikde gıbbe’s-suâl ve’l-inkâr vekîl-i mezbûrdan müdde‘âsına mübeyyine beyyine taleb olundukda udûl-ı ahrâr-ı ricâl-i Müslimînden olup mahalle-i mezbûre sükkânından fahrû’lmüderrişin Hüseyin Efendi b. eş-Şeyh Halil ve Receb Efendi b. Mehmed ve Cafer b. Ali ve Sultan Bâyezid kurbünde Eminbey mahallesi sükkânından Abdurrahman Efendi b. Mirza nâm kimesneler li-eclî’ş-şehâde meclis-i şer‘de hâzırûn olup istişhâd olunduklarında fi’l-vâki‘ müvekkile-i mezbûrenin zevci Mi‘mârbaşı Mustafa Ağa katl olunmazdan bir gün mukaddem Çavuşbaşı habsinde iken bizim huzûrumuzda zevcem Saraylı Mâhimünîr Hatun’un zimmetimde bin kıt‘a riyâlî kuruş mehr-i mü‘ecceli ve cihet-i karzdan dahi beş yüz kıt‘a riyâlî kuruş ki cem‘an bin beş yüz riyâlî kuruş deynim vardır deyü ikrâr ve bizi işhâd eyledi biz bu vech üzere “şâhidleriz” mezbûr Mustafa Ağa’nın ikrârına şâhidleriz şehâdet dahi ederiz deyü her biri edâ-yı şehâdet-i şer‘iye eylediklerinde gıbbe ri‘âyet-i şerâ’iti’l-kabûl şehâdetleri makbûle oldukdan sonra müvekkile-i mezbûreyi tahlîf için mevlânâ-yı mezbûr zikrolunan Hayreddinbey mahallesinde vâki‘ maktûl-i mezbûrun sâkin olduğu menzile varıp zeyl-i rakîmde isimleri mastûr Müslimîn huzûrunda meblağ-ı mezbûru hayatında maktûl-i mezbûrdan ahz u kabz veyâ hîbe veyâ muhallelâtından ahz ve ihfâ etmekle istifâ veyâ taraf-ı şer‘iyeden bir tarîk ile zimmetini ibrâ etmediğine müvekkile-i mezbûre Saraylı Mâhmünîr Hatun’a yemîn teklîf olundukda ol dahi alâ-vefki’l-mesûl halfü billâhi’l-aliyyü’lazîm etmeğin mevlânâ-yı mezbûr mahâllinde tahrîr ve istimâ‘ ve şehâdet-i mezbûr mücebince hükmeyledikden sonra meclis-i şer‘e gelip alâ-vukû’ihî inhâ ve takrîr etmeğin mevlânâ-yı mezbûrun hükmü tenfiz olunup mâ-vaka‘a bi’ttaleb ketb olundu.

Fi’l-yevmi’s-sânî aşer min-Şevvali’l-mükerrem li-sene isneyn ve seb‘în ve elf.

Ek-XXXVI

“Atebe-i aliyye-i Sultaniyyede Şıkk-ı Evvel Defterdârı olan sahibü's-sa'âdeti ve'l-iclâl, sahibü ezyâlî'l-mecdi ve'l-ikbâl hazret-i Ahmed Efendi edâmallâhü eyyâme mecdihî ve ikbâlihî taraf-ı bâhirüş-şereflerinden husûs-ı câ'i'z-zikri ikrâra vekîl olup Süleyman Bey b. Sinan ve Mehmed Bey b. İbrahim şehâdetleri ile şer'an vekâleti sâbite olan fahrü'l-e'âlî ve'l-emâsıl el-Hâc Osman Ağa b. İsmail meclis-i şer'-i hatîrde işbu kitâbın sahibi kıdvetü ashâbi's-şerefi's-şâmih Hasan Efendi b. Sinan mahzarında bi'l-vekâle ikrâr ve takrîr-i kelâm edip bundan akdem mağdûben katl olunan Mi'mârbaşı Mustafa Ağa'nın cümle terekesi sâdır olan fermân-ı âlî mücebince cânib-i mîrî için kabz olunmağın maktûl-i mezbûrun terekesinden olup mahrûse-i Üsküdar kazâsı muzâfâtından Karamürsel nâhiyesine tâbi Saraycık nâm karyede vâki iki taraftan tarîk-i âm ve iki taraftan ormanlık ile mahdûd Yalakâbad nehri ile dâyir üç göz mülk değirmen ve ona muttasıl iki yüz ırgâdlık bir kıt'a ma'lûmü'l-hudûd bağın taraf-ı mîrîden bey'i lâzım gelmeğın bundan esbak beyne't-tâlibîn ve'r-râgıbîn nidâ ve müzâyede olunup ragabât-ı nâs bi'l-küllîye munkatı'a oldukdan sonra semen-i misli olan yüz yirmi bin akçede mûmâ-ileyh Hasan Efendi üzerinde karâr edip ziyâde ile âhar tâlib olmamağın zikrolunan üç göz değirmen ve bir kıt'a bağı bi-cümleti't-tevâbi ve'l-levâhık ve kâffetü'l-hukûk ve'l-merâfık müvekkil-i müşârün-ileyh hazretleri yüz yirmi bin akçeye mezbûr Hasan Efendi'ye taraf-ı mîrîden bey'-ı bâtla bey' edip ol dahi ber-minvâl-i muharrer iştirâ eyledikden sonra semeni olan yüz yirmi bin akçeyi mezbûr Hasan Efendi'nin yedinden bi't-tamam ve'l-kemâl müvekkil-i müşârün-ileyh hazretleri cânib-i mîrî için alıp kabz eyledikden sonra teslîm-i Hazîne-i âmire eylediğini müş'ir mezbûr Hasan Efendi yedine mühürlü ve nişanlı rûznâmçe-i hümâyûn sûreti verilmeğın min-ba'd zikrleri sebk eden üç göz değirmen ve ona muttasıl bir kıt'a bağ mezbûr Hasan Efendi'nin mülk-i müşterâsıdır mahallerinde kabz ve tasarrufa mezbûr Hasan Efendi'yi müvekkil-i müşârün-ileyh hazretleri taslît eyledi dedikde gibbe't-tasdîki's-şer'î mâ-vaka'a bi't-taleb ketb olundu.

Fi'l-hâdî ve'l-işrîn min-Şevvali'l-mükerrem li-sene isneyn ve seb'in ve elf.

⁵⁴⁷ İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, s. 485-487.

Şuhûdü'l-hâl: Başbâkîkulu Mehmed Ağa, Mustafa Efendi Halîfe-i Mevkûfât, İsmail Ağa birâder-i İbrahim Paşa, Süleyman Efendi Halîfe-i Rûznâmçe, Mustafa Efendi Sâhî(?)zâde(?).”⁵⁴⁸

Ek-XXXVII

“Mahmiye-i İstanbul’da Gül Câmi’i mahallesinde sâkin iftihârü’l-emâcid ve’lekârim hâlâ Mi’mâr Mustafa Ağa b. İbrahim tarafından bey’-i âti’l-beyânı ikrâra vekîl olup hasm-ı şer’î-i câhid mahzarında Ali Bey b. İbrahim ve el-Hâc İbrahim Çelebi b. Ali nâm kimesneler şehâdetleri ile şer’an vekâleti sâbite olan Mehmed Çelebi b. Mustafa meclis-i şer’-i hatîr-i lâzımü’t-tevkîrde işbu râfî’ü’l-kitâb fahrü’l-a’yân Mahmud Ağa b. Hüseyin muvâcehesinde bi’l-vekâle ikrâr ve takrîr-i kelâm edip müvekkil-i müşârün-ileyh Mustafa Ağa silk-i mülkünde münselik olup mahmiye-i Galata’da Sultan Bayezid mahallesinde vâki’ bir taraftan ba’zan Yamandi [49a] ve ba’zan Kılıç Ali Paşa mülküne ve Cezerî Kasım Paşa vakıfları ve üç taraftan tarîk-i âm ile mahdûd olan mülk arsa-i hâliyesini merkûm el-Hâc Mahmud Ağa’ya fiddî râyic fi’l-vakt otuz bir bin akçeye tarafeynden îcâb ve kabûlü hâvî bey’-i bâtt-ı sahîh-i şer’î ile bey’ ve teslîm edip ol dahi vech-i muharrer üzre iştirâ ve tesellüm ve kabûl ettikten sonra semeni olan meblağ-ı mezbûr otuz bir bin akçeyi müvekkil-i müşârün-ileyh Mustafa Ağa mezbûr el-Hâc Mahmud Ağa’nın yedinden tamâmen ahz ü kabz eyledi ba’del-yevm zikr olunan arsa-i mahdûde-i mezkûre mezbûr el-Hâc Mahmud Ağa’nın mülk-i müşterâsıdır keyfe mâ yeşâ’ ve yahtâr mutasarrıf olsun dedikde gıbbe’t-tasdîki’ş-şer’î mâ vaka’a bi’ttaleb ketb olundu.

Hurrire fi’l-yevmi’l-hâmis aşer min Zilka’deti’ş-şerîfe li sene selâse ve seb’în ve elf.
Şuhûdü'l-hâl: Fahrü’l-kuzât Nasuh Efendi b. Yusuf, fahrü’l-müderrisîn Abdülkerim [b.] Mehmed Efendi, Muhzırbaşı Eyüb Ağa, Mustafa b. Receb.”⁵⁴⁹

⁵⁴⁸ İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, s. 498.

⁵⁴⁹ İstanbul Kadı Sicilleri, Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663), Ed. Coşkun Yılmaz, İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul, 2012, s. 281.

4.9 Mustafa Ağa

Başmimar Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın kadı sicillerindeki belgeler ve Osmanlı tarihçilerinin eserlerine dayanılarak 1662 yılında katlinin tespit edilmesinin ardından⁵⁵⁰ Osmanlı arşivlerinde yapılan araştırmalar sonucunda, 1662 yılından sonraki tarihlerde yeniden Başmimar Mustafa Ağa ismi ile karşılaşılır. Bu durum, Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın ardından aynı adı taşıyan başmimar Mustafa Ağa bin İbrahim'in göreve getirilmiş olduğunu gösterir. Nitekim kadı sicillerindeki itâknamelerde geçen ifadeler de bu düşüncüyü destekler niteliktedir. Mustafa Ağa'nın katledildiği 1662 yılı öncesine ait bir kayıta (4 Muharrem 1068 H./12 Ekim 1657 M.) Başmimar Mustafa Ağa'nın baba adına Abdülmennan (Mustafa Ağa bin Abdülmennan) olarak rastlanırken⁵⁵¹, 1662 yılı sonrasındaki kayıtlarda (27 Rebiülahir 1077 H. / 27 Ekim 1666 M. ve Şaban sonu 1081 H./ Ocak 1671 M.)⁵⁵² adı geçen Başmimar Mustafa Ağa'nın baba adı İbrahim'dir (Mustafa Ağa bin İbrahim).

Osmanlı arşiv belgelerine göre, Mustafa Ağa bin İbrahim ve Ali Ağa'nın sürekli görev değişimi içinde başmimarlığa devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda 14 Şevval 1072 H. /2 Haziran 1662 M.⁵⁵³, 15 Zilkade 1073 H. /21 Haziran 1663 M.⁵⁵⁴, 17 Cemaziyelevvel 1074 H./ 17 Aralık 1663 M.⁵⁵⁵ yılında başmimar Mustafa Ağa görülür. Aynı tarihlerde Mustafa Ağa, 1074 H./1663-1664 yılında Yeni Camii'nin şadırvan ve çeşmelerine Terkos Nahiyesi'nin Belgrad köyünden getirilecek suya dair keşif yapmış ve İstavroz Sarayı bahçesine bir havuz inşa etmiştir.⁵⁵⁶ Safer 1076 H./ Ağustos 1665 M. yılında Davud Paşa Sarayı'na çini ısmarlanması sırasında Başmimar Mustafa Ağa'nın adına rastlanır.⁵⁵⁷

⁵⁵⁰ Mustafa Ağa bin Abdülmennan hakkında detaylı bilgi için bkz. 4.8 Mustafa Ağa.

⁵⁵¹ **İstanbul Kadı Sicilleri 50 Rumeli Sadâreti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil**, s. 563.

⁵⁵² **İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 – 1667)**, Ed. Coşkun Yılmaz, İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul, 2011, s. 119; **İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 82 Numaralı Sicil (H. 1081 / M. 1670-1671)**, Ed. Coşkun Yılmaz, İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul, 2011, s. 186.

⁵⁵³ Valide Sultan'a ait arsanın Kara Mustafa Paşa Vakfı'na ait arsa ile değiştirilmesine dair bi belgede, Mustafa Ağa'nın adına şahitler arasında rastlanır. **İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil**, s. 567-569.

⁵⁵⁴ **İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663)**, Ed. Coşkun Yılmaz, İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul, 2012, s. 281.

⁵⁵⁵ **İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073 - 1074 / M. 1663 - 1664)**, Ed. Coşkun Yılmaz, İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul, 2010, s. 950-951.

⁵⁵⁶ ORGUN, "Hassa Mimarları", s. 338.

⁵⁵⁷ ELDEM, **Köşkler ve Kasırlar I**, s. 210.

Ardından Zilhicce başı 1075 H./ 16-25 Mayıs 1665 M.⁵⁵⁸ Zilhicce sonu 1075 H./ 28 Ağustos-6 Eylül 1665⁵⁵⁹, Zilhicce sonu 1075 H./ 5-14 Temmuz 1665 M.⁵⁶⁰, Cemaziyelevvel ortası 1076 H./ 19-28 Kasım 1665 M.⁵⁶¹ yılında Mustafa Ağa başmimardır. 27 Rebülâhir 1077 H. – 27 Ekim 1666 M. yılında ise Mustafa Ağa'nın adına açılan davada, “bundan önce, evvelce” anlamında “sabıkan” mimarbaşı olarak anılmıştır.⁵⁶²

5 Cemayizelevvel 1076 H./13 Kasım 1665, Ramazan ayının son günü 1076 H./5 Nisan 1666 M. yılında başmimarlık görevine Ali Ağa getirilmiştir.⁵⁶³ 1077 H./1666-1667 M., ve 1078 H./1667-1668 M. tarihinde Ali Ağa başmimardır.⁵⁶⁴ Ardından Mustafa Ağa, 1667 ve 1673 yılları arasında yeniden başmimardır. Mustafa Ağa'ya 29 Zilhicce 1077 H./ 22 Haziran 1667 M.⁵⁶⁵, 17 Rebiülâhir 1078 H. / 6 Ekim 1667 M.⁵⁶⁶, Receb başı 1078 H./ 17-26 Aralık 1667⁵⁶⁷, 29 Zilhicce 1078 H./ 10 Haziran 1668 M.⁵⁶⁸, Receb ortası 1080 H./ 5-14 Aralık 1669 M.⁵⁶⁹, 29 Zilhicce 1079 H./ 30 Mayıs 1669 M.⁵⁷⁰ ve Şaban sonu 1081 H.- Ocak 1671 M.,⁵⁷¹ Ramazan ortası 1081 H./22-31 Ocak 1671⁵⁷², Ramazan başı 1083 H. /1-30 Aralık 1672 M.⁵⁷³, Receb 1083 H./23 Ekim 1672 M.⁵⁷⁴, 8 Şevval 1083 H. /27 Ocak 1673 M.⁵⁷⁵ tarihli kayıtlarda adına başmimar olarak rastlanır.

Osmanlı arşiv kayıtlarından 1673 yılına dek başmimarlık görevinde olduğu tespit edilebilen Mustafa Ağa bin İbrahim'in Mehmed adında bir oğlu olduğu

⁵⁵⁸ **Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)**, s. 25-26.

⁵⁵⁹ **Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)**, s. 26.

⁵⁶⁰ **Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)**, s. 26

⁵⁶¹ **Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)**, s. 29

⁵⁶² **İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil**, s. 119.

⁵⁶³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 5967, s. 62.'den aktaran AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 18.

⁵⁶⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 5967, s. 62.'den naklen AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 18.

⁵⁶⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 7780.

⁵⁶⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Tevcihat (İE.TCT), 151.

⁵⁶⁷ **Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)**, s. 33.

⁵⁶⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 4026.

⁵⁶⁹ **Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)**, s. 40-41.

⁵⁷⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 776.

⁵⁷¹ **İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 82 Numaralı Sicil**, s. 186.

⁵⁷² **Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)**, s. 42.

⁵⁷³ **Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)**, s. 49-50.

⁵⁷⁴ **Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)**, s. 39.

⁵⁷⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Tevcihat (İE.TCT), 396.

anlaşılmaktadır.⁵⁷⁶ XVII. yüzyılın vak'anüvisleri bu çağda inşa edilen yapılara çoğu kez ismen bile değinmezken, Yeni Camii Külliyesi bu durumun dışında kalmış, özellikle yapının açılış töreni ve devlet görevlilerine verilen in'amlar/hediyeler detaylı bir şekilde aktarılmıştır. Çağın Osmanlı tarihçileri arasında yer alan Silahdar Fındıklılı Mehmed, Mustafa Efendi/Mustafâ eş-şehîr bi-Kürd Hatîb ve Abdurrahman Abdi Paşa'nın eserlerinde Yeni Camii Külliyesi'nin tamamlanmasının ardından Mimar Ağa'ya verilen ihsanlardan söz edilirken, mimarın iki oğlunun bulunduğu ve onlara da müteferrikalık ihsan edildiği kaydedilmiştir.⁵⁷⁷ Dolayısıyla Mustafa Ağa'nın anılan Mehmed dışında bir oğlu daha vardır.

Söz edilen Başmimar Mustafa Ağa bin İbrahim'in Gül Camii civarında ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Kadı sicillerinde Mimar Mustafa Ağa'nın arsasını Mahmud Ağa isimli bir şâhısa satmasını konu alan 1663 tarihli bir belgede, Mustafa Ağa'nın Gül Camii civarında ikamet etmiş olduğu açıkça belirtilmiştir; "...Mahmiye-i İstanbul'da Gül Câmî 'i mahallesinde sâkin iftihârü 'l-emâcid ve 'lekârim hâlâ Mi 'mâr Mustafa Ağa b. İbrahim..." (Bkz. Ek- XII) Ayrıca suyollarına dair 1669 tarihli bir başka belgede geçen ifadeler, Başmimar Mustafa Ağa'nın Gül Camii civarında oturduğunu yineler; "...mahmiyye-i İstanbul'da Gül cami' i mahallesinde vaki' mülk menziline..."⁵⁷⁸

Ayakapı'da Gül Camii/Ayia Teodosia Manastır Kilisesi yakınında, Pir Sultan Tekkesi Sokağı köşesinde "Mimar Ağa Çeşmesi" adıyla anılan bir çeşme bulunmaktadır. 1071 H./1661 M. tarihli yapı, üç satırlık kitabesine göre hayır sahibi Mimar Mustafa Ağa tarafından vakfedilen iki masura su, beş mahallenin şahitliğiyle İbrahim, Hacı Kamber

⁵⁷⁶ Hatt-ı Hümayûn (1577-1804), s. 40.

⁵⁷⁷ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın Zeyl-i Fezleke adlı eserinde, Yeni Camii ve Külliyesi'nin tamamlanmasından sonra devlet erkânına bahşedilen in'amlar açıklanmıştır; "...mi 'mâr ağaya (Mustafa Ağa) bir semmûr kürk ile üç kîse nakd ve oğullarına müteferrikalık ihsân olundı." TÜRKAL, "Zeyl-i Fezleke", s. 415. Sultan IV. Mehmed'in isteği üzerine kaleme alınan ve Sultan IV. Mehmed'in saltanatından itibaren meydana gelen olayları aktaran Abdurrahman Abdi Paşa'nın Vekâ'ynâme adlı eserinde aktarılanlar, Fındıklılı Mehmed Ağa'nın aktardığı bilgilerle örtüşmektedir; "Ve mi'mar ağaya (Mustafa Ağa), üç kîse nûkûd ile semmûr kürk; oğullarına müteferrikalık ihsân olındı." DERİN, "Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâne'si", s. 185. Ayrıca Mustafa Efendi veya "Mustafâ eş-şehîr bi-Kürd Hatîb" tarafından kaleme alınan Risâle-i Kürd Hatîb adlı eserde ise mimara ve oğullarına verilen ihsanlar şöyle yansıtılmıştır; "... ve mi'mâr ağaya dahi bir köy temlik olunub iki oğullarına müteferrikalık ihsân olub üç kîse ihsan ve semmur kürk giydirilmiştir..." ARSLANTÜRK – KOCAASLAN, Risâle-i Kürd Hatîb, s. 19, 42.

⁵⁷⁸ Hatt-ı Hümayûn (1577-1804), s. 40.

ve Sait adlı üç kişi tarafından inşa ve ihya edilmiştir. Ayrıca çeşmenin 1212 H. yılında onarım gördüğü anlaşılmaktadır.⁵⁷⁹ Çeşmenin kitabe metni şöyledir;

“Sahib-ül-hayrat Mimar Mustafanın vakıf

1071 (1661 M.)

Eylediği adadeyn masura mayı beş mahalle

Şahadetiyle bina eden İbrahim ve Hacıye Kamber ve Said”.⁵⁸⁰

Gül Camii civarında ikâmet eden ve burada kendi adına bir çeşme inşa ettiren Mimar Mustafa Ağa'nın buradaki evine, çeşmesine ve bahçesine su verilmesine dair 1669 tarihli bir berat kaydı vardır (Bkz. Ek-XXXVIII) Yine aynı döneme, 1669 yılına tarihlenen ve suyollarına ilişkin bir berat kaydından, Mimar Mustafa'nın oğlunun Çiftehavuz sularına eklenen bir katma suyu olduğu ve Arabacılar Mahallesi denen bir mevkide konağı olduğu anlaşılır (Bkz. Ek-XXXIX) Mustafa Ağa'nın mülklerine su sağlanmasına ilişkin 1669 tarihli kayıtların yanı sıra, 1672 tarihli kayıtlarda Mimar Mustafa Ağa'nın katma suyuna ve Üskübli Mahallesi'ndeki evine su sağlanmasına ilişkindir (Bkz. XL).

Ayrıca Mustafa Ağa'nın Galata'da Mahmud Ağa'ya sattığı bir arsasının olduğu anlaşılır. Söz konusu arsanın konumu şöyle açıklanmıştır; “...mahmiye-i Galata'da Sultan Bayezid mahallesinde vâki' bir taraftan ba'zan Yamandi ve ba'zan Kılıç Ali Paşa mülküne ve Cezerî Kasım Paşa vakıfları ve üç taraftan tarîk-i âm ile mahdûd olan mülk arsa-i hâliyesini...”⁵⁸¹

Arşiv kayıtları üzerinden Mustafa Ağa'nın Gül Camii Mahallesi, Üskübli Mahallesi ve Galata'da Sultan Bayezid Mahallesi'nde arsalarının ve üzerinde çeşitli mülklerinin olduğu anlaşılır. Bu arsalar arasında Gül Camii civarının onun için ayrı bir önemi olduğu burada konaklaması ve kendi adına inşa edilen çeşmenin de yine bu bölgede yer alması üzerinden anlaşılır.

XVII. yüzyılın iki anıtsal külliyesinden biri, *Yeni Camii Külliyesi*'dir. 1597'de ilk inşasına Davud Ağa zamanında başlanmış, 1598-1603 yılları arasında yapım

⁵⁷⁹ TANIŞIK, *İstanbul Çeşmeleri I*, s. 80.

⁵⁸⁰ TANIŞIK, *İstanbul Çeşmeleri I*, s. 80-82.

⁵⁸¹ *İstanbul Kadı Sicilleri, Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil*, s. 281.

faaliyetlerinin Dalgıç Ahmed Ağa tarafından yürütülmesinin ardından inşaat altmış yıl kadar yarım kalmıştır. Nihayet 1661 yılında Mustafa Ağa inşaatı devralmış ve cami, 1665 yılında ibadete açılmıştır. Caminin vakfiyesi, cümle kapısı üzerindeki ve çeşmede yer alan kitabelerde 1663 tarihi bulunmakla birlikte⁵⁸², ikinci inşaat aşamasında eklenen Mısır Çarşısı 1663 yılına tarihlenir.⁵⁸³ Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın Yeni Camii inşası devam ederken 1662 yılında katledilmesi, bugüne dek bilinenlerin sorgulanmasına yol açmıştır. Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın 1662 yılında öldürülmesi ve ardından Mustafa Ağa bin İbrahim'in başmimar olarak göreve getirilmesi ve yapının 1663'te tamamlanması dolayısıyla yapıda çalışan mimar sayısının dörde çıktığını söylemek mümkündür. Nitekim Mustafa Ağa'nın, 1074 H./1663-1664 M. yılında Yeni Camii'nin şadırvan ve çeşmelerine Terkos Nahiyesi'nin Belgrad köyünden getirilecek suya dair keşif yapmış olduğu bilinir.⁵⁸⁴ Mevcut verilere göre Yeni Camii'nin inşası devam ederken hayatını kaybeden Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın ardından aynı isimli Başmimar Mustafa Ağa bin İbrahim'in yapıyı tamamlamış olmalıdır. 1603 yılında yapının ilk pencere üst seviyesine kadar yükseltilebildiği bilindiğine göre, Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın 1661-1662 yılları arasındaki ikinci inşaat aşamasında özellikle caminin cephe tasarımı, kısmen üst örtüsü ile ikinci inşaat aşamasında eklenen yapılarda, 1662 yılına kadar faaliyet gösterdiği anlaşılr. 1662 yılı sonrasındaki yapım faaliyetleri muhtemelen Mimar Mustafa Ağa bin İbrahim tarafından sürdürülmüş, cami ve külliye elemanları tamamlanmıştır.

Külliyenin suyollarında da çalışan Mustafa Ağa bin İbrahim, aynı zamanda Kırkçeşme Suları'nın artması için inşa edilen *Valide Havuzu/Benti*'nde de çalışmış olmalıdır. Valide Hadice Turhan Sultan tarafından inşa edilen bu bent, Kırkçeşme Sularını arttırarak, katma su aracılığıyla Yeni Camii Külliyesi'nin su ihtiyacını karşılamak üzere inşa edilmiştir. Belgrad Ormanı'nda Bahçeköy civarındaki dereler üzerinde yer alan bu yapı, 1074 H./1663-1664 M. yılına tarihlenmektedir.⁵⁸⁵ 1074 H./1664 M. tarihli bir berat kaydından⁵⁸⁶ Yeni Camii Külliyesi'ne Kırkçeşme Suyolu'na eklenen

⁵⁸² AYVANSARAYÎ, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, s. 61-63. *İstanbul Yeni Cami ve Hünkâr Kasrı*, s. 11-12.

⁵⁸³ CEZAR, *Typical Commercial Buildings of the Ottoman*, s. 130.

⁵⁸⁴ ORGUN, "Hassa Mimarları", s. 338.

⁵⁸⁵ KALA-AKARÇEŞME, *Mihrişah Valide Sultan Vakfı*, s. 273; Söz konusu bent, vakfiyede ve diğer kayıtlarda "havuz" olarak geçmektedir. N. Nirven'in de belirtmiş olduğu gibi, eski kayıtlarda havuz kelimesi bent anlamında kullanılmıştır. Saadi Nazım Nirven, "Tarihi Bir Belgeye Göre XVIII. Yüzyılda İstanbul'da Taksim Suyu Çeşmeleri", *Arkitekt*, 02,374, (1979), s. 78.

⁵⁸⁶ *Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)*, s. 14-15.

katma su aracılığıyla su temin edildiği, bendin Valide Sultan tarafından inşa edildiği teyit edilmekle birlikte, bu dönemde Başmimar Mustafa Ağa, Bina Emini İbrahim Ağa ve Suyolu Nâzırı Osman Ağa'dır.

Mimar Mustafa Ağa bin İbrahim'in diğer mimari görevleri arasında saraylardaki işleri sayılmaktadır. Bu bağlamda 1074 H./1663-1664 M. yılında İstavroz Sarayı bahçesine bir havuz inşa etmiştir.⁵⁸⁷ Bunun dışında IV. Mehmed'in saltanat yıllarında (1648-1687) başkentte bulunduğu süreçte konakladığı Davud Paşa Sarayı'nda birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Bu süreçte 1076 H./1665 M. yılında Davud Paşa Sarayı'na çini ısmarlanması sırasında Başmimar Mustafa Ağa'nın adına rastlanır.⁵⁸⁸ Dolayısıyla Mustafa Ağa bin Abdülmennan'ın Davud Paşa Sarayı ile ilgilendiği anlaşılmaktadır.

Ek-XXXVIII

“Derkenar: Mûmâ ileyh Mustafâ Ağa mahall-i mezbûrdan cem' u tahsil eylediği beş masura suyu ordu-yı hümayunda Reîsü'l-küttâb olan izzetlü Mustafâ Efendi'ye iki bin altı yüz guruşa bey'i kat'i ile bey' idüp vekili yedinden temâmen meblağı alup kabz idüp cânib-i şer'den hüccet-i şer 'iyye virilüp defter-i mezbûrda tekrâr ihtimâmen kayd olunup bu mahalle dahi şerh virildi. Fî gurre-i B sene 1083 [23 Ekim 1672]

Bi'l-fî'l Astâne-i sa'adet'de hâssa mi'mârbaşı olan Mustafâ Ağa dame mecduhû Hâslar kazası muzâfâtından Terkos nâhiyesine tâbi' Orta Belgrad kurbında Duka bostânı dimekle ma'rûf derece kimesnenün mülkine ve vakfına ittisâlden ârî mevzi'-i hâlîde âbâr-ı mü te' addide hafr itdürüp tahte'l-arzdan lağmlar ve kanavât ile cem' u tahsîl eylediği suyun nâib ve su ahvâlinden vukûfî olan bîgaraz müslimîn ile üzerine varılup alâ vechi'l-mu'tâd vezn ü ayâr olındukda kâmil beş masura su cârî olup zikr olunan beş masura suyu Çifttehavz'a izn-i mütevellî ile ilhâk ve kânûn üzre bir masurası hakk-ı mecrâ alıkonulup bâkî kalan dört masura suyu murad eylediği malıallden ifrâz ve iki masurası mahmiyye-i İstanbul'da Gül câmi' i mahallesinde vâki' mülk menziline icrâ olunup ve bir masurası menzil-i mezbûr kurbında vâki' çeşmede icrâ ve bir masurası dahi yine mahalle-i mezbûrede vâki' bağçesinde icrâ olunmak üzre sene semânîn ve elf Cemaziye' l-evvel'i'sinün üçüncü gününde Hâslar kadısı olan mevlânâ Mehmed Efendi

⁵⁸⁷ ORGUN, “Hassa Mimarları”, s. 338.

⁵⁸⁸ ELDEM, *Köşkler ve Kasırlar*, s. 210; MAYER, *Islamic Architects*, s. 111.

mümzâ vü mahtûm hüccet-i şer' iyye virmekle mücebince berât-ı şerîf-i âlişân virilüp mahalline nakl olındı. Fî evâsıt-ı B sene 1080 (5-14 Aralık 1669).”⁵⁸⁹

Ek-XXXIX

“Bi'l-fi'l Astâne-i sa'âdet'de mi'mârbaşı olan Mustafâ Ağa'nun oğlu Mehmed zîde kadruhû Havâss-ı aliyye kazâsı muzâfâtından Terkos nâhiyesine tâbi' Kömürçi Belgrad kurbında Dimitraki tarlası dimekle ma'rûf tarla yanında kimesnenün mülkine ve vakfına ittisâlden ârî mevzi'-i hâlîde âbâr-ı müte' addide hafr itdürüp tahte'l-arzdan lağmlar ve kanavât ile cem' u tahsil eylediği suyun kıbel-i şer'den nâib ve mi'mâr ile üzerine varılup âlâ vechi' l-mu'tâd vezn ü ayâr olındukda kâmil üç masura su cârî olup zikr olınan suyu ol mevzi'a karîb Çiftehavz'a izn-i mütevellî ile ilhâk ve buçuk masurası hakk-ı mecra alıkonulup bâkî kalan iki buçuk masurası murâd eylediği mahalliden ifrâz ve mahmiyye-i İstanbul'da Arabacılar mahallesinde vâki' mülk menziline icrâ olmmak üzre sene tis'a ve seb'în ve elf Safer'inün on beşinci gününde bi'l-fi'l Hâslar kâdîsı olan mevlânâ Mehmed Sa'dî Efendi mümzâ vü mahtûm hüccet-i şer'iyye virmekle mücebince berât-ı âlişân virilüp mahalline kayd olındı. Fî evâsıt-ı B sene 1080 (5-14 Aralık 1669).”⁵⁹⁰

Ek-XL

“Buyurıldı.

Bi' l-fi'l Hâssa mi'mârbaşı olan Mustafâ Ağa zîde mecduhû mahmiyye-i İstanbul'da Üskübli mahallesinde vaki' mülk menziline icrâ itdürmek üzre Havâss-ı aliyye kazâsı'nda vâki' Çiftehavz kurbında Kiraslıdere kurbında kimesnenün mülkine ittisâlden ârî mevzi' -i hâlîde kendü mâlıyla âbâr-ı müte'addide hafr itdürüp tahte'l-arzdan lağmlar ve kanavât ile tûlen ve arzen bi hisâb-ı şatrancî ile dört zirâ' kârgîr-i amîk(?) ile cem' u tahsîl eylediği mânun erbâbı beyninde mu'tâd olan tarz-ı ma'rûf üzre mikdârı vezn ü ayar olınmak için cânib-i şer'den mevlânâ Mehmed ve Suyolî nâzırı Alî zîde mecduhû ve kethudâları üstâd Velî vesaîr su ahvâlinde vukûfı olan bîgaraz müslimîn ile üzerine vanlup alâ vechi' l-mutâd vezn ü ayâr olındukda kâmil üç buçuk masura su cârî olup zikr olman suyu merhûm Sultân Süleymân Hân tâbe serâhu

⁵⁸⁹ Hatt-ı Hümayûn (1577-1804), s. 40.

⁵⁹⁰ Hatt-ı Hümayûn (1577-1804), s. 40-41.

suyına izn-i mütevellî ile ilhâk ve kânûn üzre bir masurası hakk-ı mecrâ alıkonulup bâkî kalan iki buçuk masura suyu murâd eyledüğü malıallden ifrâz ve menziline icrâ olmmak üzre sene 1083 Cumâde'l-evvel'inün on yedinci güninde Hâslar kazâsı nâibi mevlânâ Abdülhalîm Efendi mümzâ hüccet-i şer'iyye virilmeğın mücebince berât-ı şerîf virilmişdür. Fi evâil-i N sene 1083 (1-30 Aralık 1672).”⁵⁹¹

⁵⁹¹ Hatt-ı Hümâyûn (1577-1804), s. 49-50.

4.10 Ali Ağa

Osmanlı arşiv belgelerine göre, Mustafa Ağa bin İbrahim ve Ali Ağa'nın sürekli görev değişimi içinde başmimarlığa devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Mustafa Ağa bin İbrahim, 14 Şevval 1072 H. /2 Haziran 1662 M.⁵⁹²’den belirli aralıklarla Zilhicce sonu 1075 H./ 5-14 Temmuz 1665 M.⁵⁹³, yılına kadar başmimarlık görevini yürütmüştür.⁵⁹⁴ 27 Rebülâhir 1077 H. – 27 Ekim 1666 M. yılında ise Mustafa Ağa, adına açılan davada “bundan önce, evvelce” anlamında “sabıkan” mimarbaşı olarak anılmaktadır.⁵⁹⁵

5 Cemayizelevvel 1076 H./13 Kasım 1665, Ramazan ayının son günü 1076 H./5 Nisan 1666 M. yılında başmimarlık görevine Ali Ağa getirilmiştir. 1077 H./1666-1667 M., ve 1078 H./1667-1668 M. tarihinde Ali Ağa'nın başmimarlığı devam ederken,⁵⁹⁶ Mustafa Ağa, 1667 ve 1673 yılları arasında yeniden başmimardır. Mustafa Ağa'ya 29.12.1077 H./ 22 Haziran 1667 M.⁵⁹⁷’den aralıklarla 08 Şevval 1083 H. /27 Ocak 1673 M. ⁵⁹⁸ tarihli kayıtlarda adına başmimar olarak rastlanır.

4.11 Abdi Ağa

Abdi Ağa, 1083 H./1672-1673 yılında başmimarlık görevinde bulunmuştur.⁵⁹⁹

⁵⁹² Valide Sultan’a ait arsanın Kara Mustafa Paşa Vakfı’na ait arsa ile değiştirilmesine dair bi belgede, Mustafa Ağa'nın adına şahitler arasında rastlanır. **İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil**, s. 567-569.

⁵⁹³ **Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)**, s. 26

⁵⁹⁴ Detaylı bilgi için bkz. 4.9 Mustafa Ağa.

⁵⁹⁵ **İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil**, s. 119.

⁵⁹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 5967, s. 62.’den naklen AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 18.

⁵⁹⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 7780.

⁵⁹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Tevcihat (İE.TCT), 396.

⁵⁹⁹ KUMBARACILAR, “Türk Mimarları”, s. 60.

4.12 Ahmed Ağa

Ahmed Ağa adına ilk kez Zilkade ayının sonu 1084 H./Mart 1674 yılında rastlanır.⁶⁰⁰ Ardından 1086 H./ 1675 M.⁶⁰¹, 1086 H./1675-1676 M.⁶⁰², 1 Muharrem 1087 H./16 Mart 1676 M., 8 Muharrem 1087 H./23 Mart 1676 M., 24 Muharrem 1087 H./8 Nisan 1676 M.⁶⁰³, 2 Muharrem 1089 H./24 Şubat 1678 M., 13 Muharrem 1089 H./7 Mart 1678 M., 16 Muharrem 1089 H./10 Mart 1678 M.⁶⁰⁴ ve 1090 H./1681 M.⁶⁰⁵ tarihlerindeki belgeler bu zaman diliminde mimarbaşılık görevini sürdürdüğünü göstermektedir.

4.13 Mehmed Ağa

Kadı Sicilleri'nde, 20 Receb 1090 H./27 Ağustos 1679 M. tarihli belgede, Ali Çelebi'nin evinin hissesini kardeşi Mehmed Çelebi'ye satması konusunda, şahitler arasında "Mehmed Ser-mi'mârân-ı hâssa" adı geçer.⁶⁰⁶ "Sabık" ifadesinin geçmemesi nedeniyle bu tarihlerde mimarbaşılık mevkiinde bulunan Mehmed Ağa'dan söz edilebilir (Ek-XIII).

Ek-XLI

"Medîne-i Hazret-i Ebî Eyyûb-i Ensârî -radiye anhu Rabbühü'l-Bârî-'de Câmi'-i Kebîr mahallesi sâkinelerinden iken bundan akdem fevt olan Râbia bt. Mehmed Çelebi ve Ali Çelebi'ye münhasıra olduğu şer'an zâhir ve müte'ayyin olduktan sonra mezbûr Ali Çelebi meclis-i şer'-i hatîr-i lâzımü't-tevkîrde li ebeveyn er karındaşı işbu râfî'ü'l-kitâb mezbûr Mehmed Çelebi mahzarında tâyi'an ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm edip vâlidemiz müteveffâ merkûme Râbia Hâtun'un muhallefâtından olup mahalle-i mezbûrede bir taraftan dere ve bir taraftan Kulu oğlu Mustafa nâm müteveffânın

⁶⁰⁰ BOA, A.RSK, Dosya Kısmı, 98/50'den naklen AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 19.

⁶⁰¹ VGMA, Defter No:641-04, Sayfa: 294, Sıra 95'den nâklen TOPÇU, **Köprülüler**, s. 216.

⁶⁰² Ayrıca Topkapı Sarayı arşivinde Halep'te gümrük malından günde altı akçe vazife ile Hasan'a mimarlık inhası olduğu bilgisi yer alır. ORGUN, "Hassa Mimarları", s. 334.

⁶⁰³ AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 19. Cengiz ORHONLU, "Şehir Mimarları", **Osmanlı Araştırmaları**, Cilt: 2, Sayı: 2, Aralık 1981, s. 22.

⁶⁰⁴ BOA, A.RSK, Dosya Kısmı 98/63'ten aktaran AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 19.

⁶⁰⁵ KUMBARACILAR, "Türk Mimarları", s. 60.

⁶⁰⁶ **İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-I Refia) 90 Numaralı Sicil (H. 1090-1091 / M. 1679-1680)**, Ed. Coşkun Yılmaz Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2011, s. 129-130.

vereseşi mülkü olan menzîl ve bir taraftan ba‘zan debbâğ Ahmed tasarrufunda olan vakf menzîl ve ba‘zan el-Hâc Hüseyin vakfı olan menzîl ve bir taraftan tarîk-i âm ile mahdûd üç bâb fevkânî ve iki bâb tahtânî odaları ve bi‘r-i mâyı ve ahır ve kenîfî ve bahçeyi müştamil mülk menzîlin nısfı bana ve nısf-ı âharı karındaşım mersûm Mehmed Çelebi’ye irsen intikâl etmeğın ben dahi menzîl-i mahdûd-ı mezkûrda olan nısf hisse-i şâyi‘amı cemî‘ tevâbi‘iyle karındaşım mezbûr Mehmed Çelebi’ye yüz seksen kıt‘a esedî kuruşa tarafeynden îcâb ve kabûlü hâvî bey‘-i bâtt-ı sahîh-i şer‘î ile bey‘ ve teslîm ol dahi ber vech-i muharrer iştirâ ve tesellüm ve kabûl eyledikden sonra semeni olan meblağ-ı mezkûr yüz seksen kuruşu karındaşım mezbûr Mehmed Çelebi’nin yedinden bi‘t-tamâm ve‘l-kemâl ahz ve kabz eyledim min ba‘d mecmû‘-ı menzîl-i mahdûd-ı mezkûr irsen ve şer‘an karındaşım mezbûr Mehmed Çelebi’nin mülk-i mahz ve hakk-ı sırfıdır keyfe mâ yeşâ’ mutasarrıf olsun dedikde gıbbe’t-tasdîki’şşer‘î mâ hüve‘l-vâki‘ bi‘l-ibtigâ ketb olundu.

Fi‘l-yevmi’t-tâsi‘ ve‘l-ısrîn min Recebi‘l-mürecceb li sene tis‘în ve elf.

Şuhûdü‘l-hâl: Fahrü‘l-eşbâh Mehmed Ağa Ser-mi‘mârân-ı hâssa, Ali Ağa b. Hüseyin, İbrahim Ağa b. Mustafa, Mehmed Ağa b. Şaban, Ali Ağa b. Abdullah, Hasan Bey b. Abdullah, Mehmed b. Mahmud”.⁶⁰⁷

4.14 İbrahim Ağa

28 Cemaziyelahir 1090 H./6 Ağustos 1679 M. yılında mimarbaşı olarak görev almıştır.⁶⁰⁸ Ardından Kadı Sicilleri’nde Sinan bin Abdülmennân’ın iki masura suyunun İbrahim Ağa bin Ahmed’e satılmasını konu alan 22 Receb 1090 H./29 Ağustos 1679 M. tarihli bir kayıttaki⁶⁰⁹, adının “sabıkan” başmimar olarak geçmesi, başmimarlığının sona erdiğini gösterir.

⁶⁰⁷ İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-I Refia) 90 Numaralı Sicil (H. 1090-1091 / M. 1679-1680), s. 129-130.

⁶⁰⁸ BOA, KK, nr.3420, s.506’dan naklen AFYONCU, Hassa Mimarları Ocağı, s. 19.

⁶⁰⁹ İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-I Refia) 90 Numaralı Sicil (H. 1090-1091 / M. 1679-1680, s. 119-120.

Ek-XLII

“Su hüccetidir. İbrahim Ağa suyu Mahmiye-i İstanbul’da Hoca Hamza mahallesi sâkinlerinden olup sâbikan ser-mi‘mârân-ı hâssa olan işbu râfi‘ü’l-kitâb iftîhârü’l-emâcid ve’l-ekârim câmi‘ü’l mehâmid ve’l-mekârim İbrahim Ağa b. Ahmed’in sulbî kebîr oğlu ve tarafından husûs-ı âti’l-beyâna vekîl olup hasm-ı câhid mahzarında Mustafa Ağa b. Mahmud ve Ahmed Bey b. Mustafa şehâdetleriyle şer‘an vekâleti sâbite olan fahrü’l-eşbâh Mehmed Ağa meclis-i şer‘-i şerîf-i enverde bi’l-vekâle takrîr-i kelâm ve ta‘bîr ani’l-merâm edip müvekkilem vâlidim mûmâ-ileyh İbrahim Ağa bundan akdem Havâss-ı Aliyye kazâsına tâbi‘ Kômürcü Belgrad nâm karye kurbunda Ayazma ve Yolcu Çayırı demekle ma‘rûf ve mevzi‘de kendi malıyla on yedi aded bacalar ve taht-ı arzdan lağımlar ve kanavât ile cem‘ ve tahsîl eylediği mâ’ın üzerine varılıp ba‘de’l-keşf ve’l-mu‘âyene erbâbı beyinde mu‘tâd-ı kadîm üzre vezn ve ayâr ve tahmîn-i sahîh ile tahmîn olunmak müvekkilim mûmâ-ileyhin murâdıdır dedikde cânib-i şer‘-i hatîrden mevlânâ Mehmed Efendi b. Nasuh irsâl olunup ol dahi hâssa su nâzırı mefharü’l-emâsil ve’l-akrân Mehmed Ağa b. Abdülmennân tarafından husûs-ı âti’l-beyâna vekîl-i sâbitü’l-vekâlesi ve hâssa su yolcuları kethüdâsı olan el-Hâc Mustafa b. Hasan ve bölükbaşlarından Hasan Çelebi b. Mahmud ve İsmail Çelebi b. İbrahim ve Mehmed b. Abdullah ve sâir zeyl-i vesîkada mektûbetü’l-esâmî cemâ‘at-i müslimîn ile mevzi‘-i mezkûrda zikr olunan mâ’ın üzerine varıp keşf ve mu‘âyene ve vech-i mu‘tâd üzre vezn ve ayâr ve tahmîn-i sahîh ile tahmîn olundukda kâmil iki buçuk masura su mevcûd ve cereyân ettiğini mu‘âyene ve mesâha eylediklerinden sonra sâlifü’z-zikr suyu mevzi‘-i mezkûre karîb merhûm ve mağfûrun-leh Sultan Süleyman Hân hazretleri suyu yoluna bi izni’l-mütevellî ilhâk ve idrâc ve buçuk masurası hakk-ı mecrâ alıkonulup bâkî iki masura su kalmağla zikr olunan iki masura suyu müvekkil-i mûmâ-ileyh İbrahim Ağa dediği mahalden ifrâz ve murâd eylediği mahalde icrâ etmek üzre icmâ‘ ve ittifâk ettiklerini mevlânâ-yı mezbûr mahallinde ketb ve tahrîr ba‘dehû ma‘an irsâl olunan Mehmed b. Eyüb ile meclis-i şer‘a gelip alâ vukû‘ihi inhâ ve takrîr etmeğin mâ hüve’l-vâki‘ gıbbe’l-ibtigâ kayd şüd.

Fi’l-yevmi’s-sânî ve’l-ışrîn min şehri Recebi’l-mürecceb li sene tis‘în ve elf.

Şuhûdü’l-hâl: Mehmed Efendi b. eş-Şeyh Osman Efendi, İsmail Efendi b. Mehmed el-İmâm, Hasan Efendi b. Gazanfer el-İmâm, el-Hâc Abdurrahman b. Receb el-İmâm,

es-Seyyid Mehmed Efendi b. eş-Şeyh Hasan Efendi, Hasan Efendi b. Ali Şeyhzâde, Ahmed Efendi b. Abdurrahman el-Müezzîn, Mehmed Halîfe b. Hasan el-Müezzîn, Ali Halîfe b. Yusuf, el-Hâc Mehmed Ağa b. Ali, İsmail Bey b. Resul, Ali Dede b. Ahmed, Mustafa Beşe b. Ahmed, Mustafa Ağa b. Mehmed, Osman Beşe b. Ali, Mustafa b. Mehmed Râh-âbî, Mehmed b. Ahmed, Mehmed b. İbrahim, Osman Çelebi b. eş-Şeyh Mehmed, Ömer Beşe b. Ebûbekir, Kenan b. Abdullah, Cafer b. Yusuf, Mehmed b. Eyüb.⁶¹⁰

⁶¹⁰ İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-I Reffa) 90 Numaralı Sicil (H. 1090-1091 / M. 1679-1680, s. 119-120.

4.15 İsmail Ağa

Adına ilk kez Kadı Sicilleri'nde 19 Receb 1090 H./26 Ağustos 1679 M. tarihinde rastlanılan İsmail Ağa⁶¹¹, 7 Safer-28 Receb 1091 H./9 Mart-24 Ağustos 1680, 1092 H./1681 M., 1 Receb ve 2 Ramazan 1093 H./6 Temmuz-4 Eylül 1682 M., gurre-i Muharrem 1094 H./31 Aralık 1682 M., 13-14 Rebiülevvel 1095/29 Şubat-1 Mart 1684 M.,⁶¹² ve 2 Ramazan 1097 H./23 Temmuz 1686 M.⁶¹³ tarihlerinde başmimarıdır. İsmail Ağa'nın adına gurre-i Zilhicce 1092 H./12 Aralık 1681⁶¹⁴ ve 1093 H./1682 M. yılında suyolu nâzırı olarak rastlanması,⁶¹⁵ görev değişimi yaşandığını gösterir. Aynı yıl, 1093 H./1682 M. yılında ise Suyolu Nâzırı Mehmed'in adı geçmesi⁶¹⁶ dolayısıyla İsmail Ağa'nın suyolu nâzırlığı çok uzun sürmemiştir.

İsmail Ağa, bir dönem azledildikten sonra 24 Şaban 1103 H./11 Mayıs 1692 M. yılında ikinci kez başmimarlık görevine getirilmiştir. Ardından 1104 H./1692-1693 M., 17 Şaban 1106 H./2 Nisan 1695 M.⁶¹⁷ ve 1701 M.⁶¹⁸ tarihlerinde başmimarıdır.

İkinci başmimarlık döneminde, Kadı Sicilleri'nde, mavnacılarla arasındaki anlaşmazlıktan ötürü 2 Ramazan 1097 H./23 Temmuz 1686 M. tarihli bir dava kaydından, baba adının Ahmed olduğu, Ali Ağa adında bir kardeşinin bulunduğu, İstanbul (Suriçi) ve Rumeli Hisarı'nda konağının yer aldığı anlaşılır.⁶¹⁹ Bununla birlikte, Cemaziyelahir sonları 1105 H./ 7-26 Şubat 1694 tarihli berat kaydı, Çiftehavuz suyoluna mülhak Mimarbaşı İsmail'in katma suyuna ve bu suyolundan

⁶¹¹ **İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1085-1090 / M. 1674-1679**, Coşkun Yılmaz (Ed.), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2011, s. 158-159.

⁶¹² Ali-Emiri - IV. Mehmed, nu. 125522: 7 Saf er 1094'den nâklen ORHONLU, "Şehir Mimarları", s. 20.

⁶¹³ Kadı Sicilleri'nde adına başmimar olarak rastlanır. **İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096 - 1097 / M. 1685 - 1686)**, Ed. Coşkun Yılmaz, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2011, s. 498.

⁶¹⁴ **Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)**, s. 72.

⁶¹⁵ NİRVEN, **İstanbul Suları**, s. 128.

⁶¹⁶ **Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)**, s. 73.

⁶¹⁷ Aynı mimarın ismi 1102 H. /1690-1691 M. ve 1112 H./1700-1701 M yıllarında da geçer. REFİK, **Türk Mimarları**, s. 103. Detaylı bilgi için bkz. AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 20.

⁶¹⁸ REFİK, **Türk Mimarları**, s. 103.

⁶¹⁹ **İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096 - 1097 / M. 1685 - 1686)**, s. 498.

Unkapanı'ndaki konağına su bağlanmasına dairdir.⁶²⁰ Dolayısıyla Başmimar İsmail'in Unkapanı civarında da bir konağı vardır.

Ek-XLIII

"Bâ'is-i tezkire budur ki

Mahrûse-i İstanbul'da Hasköy'de ve gayrıda olan kiremitçilerin üzerlerine Hasan Beşe'yi kethüdâ nasb ve ta'yîn eylemişizdir gerekdir ki mezbûru kendilere kethüdâ bilip aslâ sözünden taşra bir iş işlemeyip umûruna müte'allik olan işinde âhardan kimesne mâni' olmayıp müceb-i tezkire ile âmil olalar.

Tahrîren 19 Receb sene 1090.

El-Muhzır

İsmail ser mi'mârân-ı hâssa hâlâ"⁶²¹

Ek- XLIV

Nişân-ı hümayun virilen Dergâh-ı all çavuşlarından Hasan Çavuş zîde kadruhûnun mahmiyye-i İstanbul'da Sivrikoz mahallesinde sakin olduğu menzilde icrâ itmek için Hâslar kazâsına tâbî' Küçükköy demekle mâ'ruf karye kurbında vâki' Kumluk nam mevzi'ün canib-i kıblesinde menba'ından merhum Sultan Süleyman Han suyu mecrâsına varınca tahte'l-arzdan lağmlar ve kanavâtı mülki olan suyun kıbel-i şer'den mevlânâ Mehmed ile Hassa mi'mârbaşı ve Hâssa suyolu nâzırı İsmâ'îl ve Mehmed ile Hâssa suyolcılardan Hâcî İbrâhîm ve Hâcî Yâsuf vesâir su ahvâlinden vukûfî olan müslimîn [ile] mevzi'-i mezkâra varılıp mânun erbabı beyninde mu'tâd olan tarz-ı mâruf üzre mikdârı vezn ü ayâr eyledüklerinde suyun kılleti zemânında kâmil bir masura mevcûd olduğu müşâhede olunmağla mâ-i mezbûrî merhûm-ı müşârun ileyhün suyuna izn-i mütevellî ile ilhâk ve nısf çuvaldûzı vakf için hakk-ı mecrâ alıkonulup baki üç buçuk çuvalduz suyu murâd eyledüğü mahallden ifrâz ve kendü menzilinde icrâ için hüccet-i şer' iyye virilüp mücebince virilen berât işbu mahalle nakl olındı.

⁶²⁰ Hatt-ı Hümayûn (1577-1804), s. 102.

⁶²¹ İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1085-1090 / M. 1674-1679, s. 158-159.

Ek-XLV

“Kasaba-i Hasköy’de sâkin Mavnacı tâîfesinden Bogos v. Ovanes ve Murad v. Serkis ve Denir? Ebri v. Efrayil nâm zimmîler meclis-i şer‘-i şerîf-i enverde sâbikan sermi‘mârân olan işbu bâ‘isü’l-vesîka İsmail Ağa b. Ahmed mahzarında her biri üzerine da‘vâ ve takrîr-i kelâm edip târih-i kitâbdan bir sene mukaddem merkûm İsmail Ağa mahmiye-i İstanbul’da vâki‘ menzili ile Rumeli Hisarı’nda yalı ta‘bîr olunur menzill[i] imâret eyledikde kasaba-i mezbûrdan mavnamız ile nakl eylediğimiz tuğla ve kiremid ücretinden mezbûr İsmail Ağa zimmetinde altı bin akçe hakkımız kalmağla taleb eylediğimizde edâdan imtinâ‘ eder suâl olunup meblağ-ı mezbûrun alıverilmesi matlûbumdur dedikde gıbbe’s-suâl mezbûr İsmail Ağa cevâbında müdde‘iyyûn-ı mezbûrûna mavnalarında ücretle tuğla ve kiremid menzillerine nakl ettirdiğin ikrâr lâkin ücretleri olan meblağ-ı mezbûr altı bin akçeyi karındaşım ve husûs-ı mezkûr[a] vekîlim olan Ali Ağa yediyle mezbûrûna bi’t-tamâm edâ ve teslîm anlar dahi ahz u kabz etmişleridi deyû def ‘le mukâbele edicek gıbbe’l-istintâk ve’l-inkâr, mezbûr İsmail Ağa’dan def‘-i mezbûru mübeyyin beyyine taleb olundukda kasaba-i mezbûrede sâkin kiremidçi Falas v. Kazar? ve Kazar v. Hanes? nâm zimmîler li ecli’s-şehâde meclis-i şer‘a hâzırân olup isre’l-istişhâd fi’l-hakîka işbu müdde‘iyyûn-ı mezbûrûn [102a] târih-i mezkûrda merkûm İsmail Ağa’nın zikr olunan menzillerinde vech-i meşrûh üzre mavnalarıyla nakl eyledikleri tuğla ve kiremid ücreti olan altı bin akçeyi mezbûr İsmail Ağa’nın karındaşı ve husûs-ı mezkûra vekîl olan Ali Ağa yedinden bizim huzûrumuzda bi’t-tamâm ahz u kabz eylediler biz bu husûsa bu vech üzre şâhidleriz şehâdet dahi ederiz deyû her biri edâ-i şehâdet-i şer‘iyye ettiklerinde ba‘de’t-ta‘dîl ve’t-tezkiye şehâdetleri makbûle olmağın mücebince müdde‘iyyûn-ı mezbûrûna bî-vech mu‘ârazadan men‘ olunup mâ vaka‘a bi’t-taleb ketb olundu.

Fi’l-yevmi’s-sânî min şehri Ramazânî’l-mübârek li sene seb‘a ve tis‘în ve elf.

⁶²² Hatt-ı Hümâyûn (1577-1804), s. 72.

Şuhûdü'l-hâl: El-Hâc Murtaza b. Abdullah, börekçi Ali Çelebi, Ali Bey b. Murad, Ahmed Efendi b. Mahmud, İbrahim Çelebi b. Mehmed, kâtib Mustafa, Çukadâr Hasan⁶²³

Ek XLVI

“Nişân oldur ki:

Hâssa mi'mârbaşı İsmâ' il zîde mecduhûnun Haslar kazâsı'na tâbi' Orta Belgrad nâm karye ile merhûm Sultan Süleymân Hân tâbe serâhunun binâ eylediği Çiftehavz beyninde kimesnenün mülkine ittisâlden ârî mevzi'-i hâlîde bundan akdem hafr itdürdüğü âbâr-ı müteferrikadan cem' u tahsîl eylediği mânun kıbel-i şer' den mevlânâ Mustafâ ve Hâssa su nâzırı Mehmed ve Râh-ı âbîler kethudâsı el-Hâcc Mustafâ ve serbölüklerden dahi Hasan ve Mehmed vesâir ehl-i vukûf râh-ı âbîler ile doksan iki senesi Zi'l-hicce'sinün üçüncü gününe mütesâdif Kânûn-ı evvel'ün dördüncü günü üzerine varılup vezn ü ayâr ve tahmîn-i sahîh ile tahmîn ve keşf ü mu'âyene olındukda kâmil sekiz masura su mevcûd olup lâkin mah-ı temmûz ve mâh-ı ağustosda sulara noksân geldükde mâ-i mezkûre' iki masura noksân olup ber vech-i tahmîn kâmil bâki altı masura su cârî olur diyü ihrâc ve ittifâk eyledüklerinden sonra mevâzi'-i mezbûre kurbında mezkûr Çiftehavz suyu yolına izn-i mütevellî ile ihrâc ü ilhâk olunup kânûn üzre sülûsi hakk-ı mecrâ alıkanılup sülûsânı mahmiyye-i İstanbul hısnı ebvâbından Unkapanı dahilinde vâki' mülk menziline icrâ eylemek üzre sene isnâ ve tis'in ve elf Zi'l-hicce'sinün üçüncü günü târihiyle Hâslar kâdîsı nâibi mevlânâ Mehmed tarafından virilen hüccet-i şer' iyye mücebince berât-ı âlîşân virilmekle kayd olındı.

Fî evâhir-i C sene [1]105 [17-26 Şubat 1694]”⁶²⁴

⁶²³ İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096 - 1097 / M. 1685 - 1686), s. 498.

⁶²⁴ Hatt-ı Hümayûn (1577-1804), s. 102.

4.16 İlyas Ağa

İlyas Ağa, 1095 H./1684-1684 M. yıllarında mimarbaşı olarak görev almıştır.⁶²⁵

4.17 Hasan Ağa

Hasan Ağa, 11 Rebiülahir-1 Zilkade 1096 H./17 Mart-29 Eylül 1685 M., 1 Muharrem-26 Ramazan 1097 H./28 Kasım 1685 Receb 1097 H./Mayıs-Haziran 1686 M.⁶²⁶, Şaban 1097 H./Haziran-Temmuz 1686 M.⁶²⁷ ve 16 Ağustos 1686 başmimardır.⁶²⁸ Z. Orgun, “Ve ma tevfiği illâ billah Abdühu Hasan” olarak imzasının yayımlamıştır.

Şekil 4.17.1 : Mimarbaşı Hasan Ağa’nın mührü “Ve ma tevfiği illâ billah Abdühu Hasan” (Orgun, İstanbul 1938, s. 336)

Başmimar Hasan Ağa özellikle sivil yapılarda görev almıştır. Bu bağlamda, 1096 H./1684-1685 M. yılında Kandilli’de Cafer Paşa kasrı, Davud Paşa kasrı, İstavroz Kasrı, Fenerbahçe Kasrı, Tersane’de Yalı Kasrı, Üsküdar’da Valide Sultan Kasrı ve Kızıl Kasır, Karaağaç Kasrı, Şah Huban Kasrı, Topkapı Sarayı’nda Alay Köşkü ve Darphane yakınındaki kasırları tamir etmiş, Anadolu Hisarı Küçüksu Köprüsü’nü

⁶²⁵ KUMBARACILAR, “Türk Mimarları II”, s. 60.

⁶²⁶ Şahitler arasında adına başmimar olarak rastlanır. **İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096 - 1097 / M. 1685 – 1686)**, s. 366-367.

⁶²⁷ **İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096 - 1097 / M. 1685 – 1686)**, s. 442-443.

⁶²⁸ ORGUN, “Hassa Mimarları”, s. 336; AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 21.

yeniden inşa etmiştir.⁶²⁹ Ayrıca 1096 H./1684 M. yılında Davud Paşa Sarayı'nda Hünkâr Köşkü'nün onarımının Hassa Mimarı Hasan Ağa tarafından yapıldığı kaydedilmiştir.⁶³⁰ Başmimar ifadesi geçmediği için, bu kişilerin aynı kişi olup, olmadığı belirsizdir.

Kadı Sicilleri'nde, Receb 1097 H./Mayıs-Haziran 1686 M. yılında Defterdar Hasan Paşa bin Hacı Süleyman tarafından çocuklarına miras bırakılan çiftliğin satışının hileli fiyat nedeniyle iptal edilmesine dair bir kayıta⁶³¹ ve Şaban 1097 H./Haziran-Temmuz 1686 M. tarihinde Hasan Paşa bin Hacı Süleyman'ın satışı iptal edilen çiftliğindeki mal ve eşyaların iadesine ilişkin bir belgede⁶³², şahitler arasında Başmimar Hasan Ağa'nın adına rastlanır.

4.18 Ahmed Ağa

Ahmed Ağa, 15 L 1097 H./4 Eylül 1686 yılında mimarbaşı olarak tayin edilmiştir. Daha önce adı geçen başmimar Ahmet Ağa ile aynı kişi olup, olmadığı bilinmemektedir. 21 Zilhicce 1097 H./8 Kasım 1686 M., 23 Muharrem -8 Ramazan 1098 H./9 Aralık 1686 M-18 Temmuz 1687, 15 Cemaziyelevvel-17 Şaban 1099 H./18 Mart-17 Haziran 1688 tarihlerinde mimarbaşı olarak çalışmıştır.⁶³³

4.19 Hasan Ağa

Ahmed Ağa'dan önce başmimar olan Hasan Ağa ile aynı kişi olup, olmadığı belirsizdir. 1106 H./1694-1695 M. tarihlerinde Hasan Ağa, mimarbaşı olarak görev almıştır.⁶³⁴ Bu tarihten sonra mimarbaşı olan Hasan Ağa ile aynı kişi ise adına el-Hâc/Hacı olarak rastlanır.

⁶²⁹ ORGUN, "Hassa Mimarları", s. 336.

⁶³⁰ ELDEM, *Köşkler ve Kasırlar I*, s. 210.

⁶³¹ *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096 - 1097 / M. 1685 – 1686)*, s. 366-367.

⁶³² *İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096 - 1097 / M. 1685 – 1686)*, s. 442-443.

⁶³³ AFYONCU, *Hassa Mimarları Ocağı*, s. 19.

⁶³⁴ KUMBARACILAR, "Türk Mimarları II", s. 60.

4.20 Hacı Hasan Ağa

10 Ramazan 1107 H./13 Nisan 1696 M. yılında başmimar tayin edilen Hasan Ağa'nın⁶³⁵, yukarıda adı geçen Hasan Ağa ile aynı kişi olup, olmadığı bilinmemektedir. 28 Zilkade 1107 H./29 Haziran 1696 M.⁶³⁶ ve 25 Zilhicce 1107 H./26 Temmuz 1696 M. yılında başmimar, el-Hâc Hasan Ağa bin Hüseyin'dir.⁶³⁷

Ek- XLVII

“Husûs-ı âti'z-zikrin mahâllinde tahrîri iltimâs olunmağın cânib-i şer'-i kadîmden Mevlânâ es-Seyyid İbrahim Efendi b. Ahmed Efendi Dârü's-saltanatı's-seniyye-i Kostantiniyye el-mahmiyede Alipaşa-yı Atîk mahallesinde hâlâ ser-mi'mârân-ı hâssa umdetü'l-eşbâh ve'l-a'yân el-Hâc Hasan Ağa b. Hüseyin'in menziline varıp zeyl-i kitâbda mektûbü'l-esâmî Müslimîn huzûrunda akd-i meclis-i şer'-i şerîf etdikde mahmiye-i mezbûrede Yenibahçe kurbünde Arpaemini mahallesinde sâkin sâbıkâ kapı ağası olan fahrü'l-e'âlî hâviyyü'l-meâli Mustafa b. Ahmed b. Yusuf tarafından husûs-ı âti'l-beyâna vekîl olduğu mûmâ-ileyh el-Hâc Hasan Ağa ve Mustafa Ağa b. Fazlı şehâdetleriyle şer'an sâbit olan Yahya Çelebi b. Mehmed meclis-i ma'kûd-ı mezbûrda hâlâ Ali Paşa-yı Atîk mütevellisi fahrü'l-a'yân el-Hâc İbrahim Ağa b. Mehmed mahzarında bi'l-vekâle ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm edip zikri âti akdin sudûruna değin müvekkilim mûmâ-ileyhin silk-i mülkünde münselik olup mahmiye-i mezbûrda Hüseyin Ağa mahallesinde vâki' bir taraftan Medîne-i münevvere Vakfı ve bir taraftan el-Hâc Receb veresesı mülkleri ve bir taraftan Küçük Ayasofya Câmî'-i şerîfi ve bir taraftan tarîk-i âm ile mahdûd dâhiliye ve hâriciyede büyü't-ı adîdeyi muhtevî mülk menzili bi-cümle tevâbi' ve'l-levâhık ve kâffetü'l-menâfi' ve'l-merâfık tarafeynden îcâb ve kabûlü hâvî bey'-ı bât-ı sahîh-i şer'î ile mezbûr el-Hâc İbrahim Ağa'ya bin beş yüz kuruşa bey' ve temlîk ve teslim ol dahi ber-vech-i muharrer iştirâ ve temellük ve tesellüm ve kabz ve kabûl etdiğinden sonra semeni olan meblağ-ı mezbûr bin beş yüz kuruşu müvekkilim mezbûr Mustafa Ağa mezbûr el-Hâc İbrahim

⁶³⁵ BOA, A.RSK, Dosya Kısmı, nr. 175/23'ten aktaran AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 21.

⁶³⁶ **İstanbul Kadı Sicilleri 57 İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1108 / M. 1695-1697)**, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2019, s. 462-463.

⁶³⁷ **İstanbul Kadı Sicilleri 57 İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1108 / M. 1695-1697)**, s. 522.

Ağa yedinden tamamen ahz u kabz eyledi. Ba'de'l-yevm menzil-i mahdûd-ı mezbûr merkûm el-Hâc İbrahim Ağa'nın mülk-i müştêrâsı ve mülk-i mahzı olup müvekkilim mûmâ-ileyh Mustafa Ağa'nın kat'a alâka ve dahli kalmamışdır. Keyfe mâ yeşâ ve yehtâr mutasarrıf olsun dedikde gıbbe't-tasdîkî'ş-şer'î vâkî'-i hâli mevlânâ-yı mezbûr mahâllinde tahrîr ba'dehû ma'an ba's olunan Ömer Çelebi b. Muharrem ve Mehmed b. Ahmed ile meclis-i şer'e gelip alâ vukû'ihî inhâ ve tahrîr etmeğin mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu.

Fî 28 min-Zilka'deti'ş-şerîfe sene 1107.

Şuhûdü'l-hâl: Umdetü erbâbü't-tahrîr ve'l-kalem şehremini vekîli Ömer Efendi, fahrü'l-emâcid ve'l-ekârim çavuşbaşı vekîli Mehmed Ağa, fahrü'l-eşbâh Ömer Efendi b. Muharrem, el-Hâc Ahmed Ağa b. Mahmud, Mehmed Çelebi b. Kâmil, Mehmed Efendi kâtib-i mi'mâr."⁶³⁸

Ek-XLVIII

“Mahmiye-i İstanbul'da merhûm Hoca Şemseddin Ahmed b. Mahmud'un vakfına evlâdiyet ve meşrûtiyet üzere mütevellî olan es-Seyyid Mehmed Çelebi b. İbrahim Bey tarafından kâim-makâm-ı mütevellî olan vâlidesi Şerîfe Ümmühani bt. () nâm hatun meclis-i şer'-i şerîf-i enverde bi't-tevliye takrîr-i kelâm ve ta'bîr ani'l-merâm edip vâkıf-ı mezbûrun mahmiye-i mezbûrede Haffâflar sokağında Dülgerzâde mahallesinde vâkî' lede'l-ahâlî ve'l-cîrân ma'lûmü'l-hudûd câmi'-i şerîfi bin yüz beş senesinde vâkî' harîkde muhterik olup câmi'-i mezbûrun kapısı üzerinde vâkî' kebir sundurma sakfı kable'l-harîk kurşun örtülü olup taraf-ı vâkıfdan vaz'-ı kadîmi üzere binâyâ müsâ'ade olmamağla sakf-ı mezbûr binâ olundukda kurşun yerine kiremit vaz' olunup ba'de'l-binâ vâkıf-ı mezbûrun vakfı mülhakâtından olup mahmiye-i mezbûrede Uzunçarşılı sükında vâkî' Uşşâkî dükkânının mutasarrıfı Uşşâkîzâde el-Hâc Mehmed bilâ-veled fevt olup dükkân-ı mezbûr taraf-ı vakıfdan icâre-i mu'accele ve müeccele ile âhara icâr olunup mu'accelinden hâsıl olan meblağdan câmi'-i mezkûrun mukaddemâ kiremid ile binâ olunan sakf-ı mezbûru kal' ve yerine sakf-ı mezbûr ke'l-evvel kurşun ile binâ olunduğu minvâl üzere binâ ve imâret-i meremmete muhtâc olan

⁶³⁸ İstanbul Kadı Sicilleri 57 İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1108 / M. 1695-1697), s. 462-463.

mevzi'leri imâret ve meremmet olunmak üzere kibel-i şer' den me'zûn olduğuma binâen yedimde olan vakf-ı mezbûr malıyla sakf-ı mezbûru ba'de'l-kal' ber-vech-i muharrer müceddeden binâ ve ba'zı mevzi'leri imâret ve meremmet etdirmişimdir. Hâlen kibel-i şer' den câmi'-i mezbûrun üzerine varılıp masrûfum keşf ve tahmîn-i sahîh ile tahmîn ve takvîm olunmak matlûbumdur deyüp mazmûnu min-küllî'l-vücûh takrîr-i meşrûhuna muvâfık buyruldu-yı şerîfe ibrâz etmeğin imtisâlen leh savb-ı şer' den me'zûnen Abdurrahman Efendi b. Mehmed Efendi irsâl olunup ol dahi sermi'mârân-ı hâssa fahrû'l-eşbâh el-Hâc Hasan Ağa ve hâssa mi'mârlardan Dede Mehmed Halîfe ve es-Seyyid Mustafa Halîfe ve zeyl-i kitâbda muharrerü'l-esâmî Müslimîn ile câmi'-i mezbûrun üzerine varıp ba'de'l-mu'âyene ve'l-müşâhede kazıyye minvâl-i muharrer üzere olduğu mütehakkık olduktan sonra mi'mârân-ı mezbûrân cümle muvâcehelerinde mütevellî-i mezbûr hazır olduğu hâlde keşf ve misâha etdiklerinde câmi'-i mezbûrun derûnunda tûlen ve arzan bi-hesâb-ı terbî'î otuz iki zirâ' ağa tahtasından döşemenin zirâ'ı otuz beş akçeden bin yüz yirmi akçe ve yine mahâll-i mezbûrda on basamaklı müceddeden bir nerdübân sekiz yüz akçe ve sekiz zirâ' müceddeden boyalı tarabuzan dört yüz akçe ve yine mahâll-i mezbûrda aşı boyalı bir dolab yüz elli akçe ve yine câmi'-i mezbûrun sekiz adet pencere demirlerinin sülügen boyası ber-vech-i tahmîn üç yüz altmış akçe ve yine beheri yirmişer camlı sekiz adet pencere üçer yüz akçeden iki bin dört yüz akçe ve yine câmi'-i mezbûrun taşra sofasında merteklemesi İnebolu tabanı ve kuşakları İznikmid çini ve makasları verdinar kuşun altında tûlen ve arzan bi-hesâb-ı mezbûr beş yüz on zirâ' meşe ağa tahtasından döşemenin zirâ'ı yüz yirmi beş akçeden altmış bir bin iki yüz akçe ve yine çam tahtasından sülügen ve cingâr boyalı devir şişeler dört yüz yirmi iki buçuk zirâ' tavanın zirâ'ı altmış beş akçeden yirmi yedi bin dört yüz altmış iki akçe ve yine sofa-i mezbûrda [128b] kırk dört zirâ' meremmet ve beyaz sıvanın zirâ'ı onar akçeden dört yüz kırk akçe ve sofa-i mezbûrda kadden yedi ve arzan on parmak on adet sütun çapa ma'a başlık yedi bin beş yüz akçeden on beş bin akçe ve yine beş adet kürsî taşı beheri yüz ellişer akçeden yedi yüz elli akçe ve yine mahâll-i mezbûrda aşı boyalı on adet topacı kebîr beheri üçer yüz akçeden üç bin akçe ve yine taban için aşı boyalı beş adet sütun verdinar dörder yüz akçeden iki bin akçe ve yine mahâll-i mezbûrda aşı boyalı yüz on iki zirâ' biçme direkden parmaklık kırk akçeden dört bin dört yüz seksen akçe ve yine hucurât üzerinde iki tarafı sıvalı taşı mevcûd yirmi yedi zirâ' taş duvarın zirâ'ı yüzzer akçeden iki bin yedi yüz akçe ve duvar-ı mezbûr üzerinde sefine tahtasından yirmi yedi zirâ' döşeme ma'a pervazın zirâ'ı ellişer akçeden bin üç yüz elli akçe ve

yine câmi'-i mezbûrun sofasında üç yüz altmış zirâ' sıvanın zirâ'ı on ikişer akçeden dört bin üç yüz yirmi akçe ve yine haffâflar tarafında vâki' kapı kurbünde taşı mevcûd kırk iki zirâ' taş duvarın zirâ'ı kırkar akçeden bin altı yüz seksen akçe ve yine taşı mevcûd beş zirâ' duvar iki yüz akçe ve yine taşı mevcûd yetmiş iki zirâ' taş duvar iki bin sekiz yüz seksen akçe ve duvar-ı mezbûr üzerinde otuz altı zirâ' sakf kırkar akçeden bin dört yüz kırk akçe ve iki aded mükemmel ağa tahtasından sokak kapısı beş yüz akçe ve câmi'-i mezbûr önünde kırk zirâ' taşı mevcûd duvar ma'a tuğla elli beş akçe[den] iki bin akçe ve câmi'-i mezbûrun önünde bi-hesâb-ı mezbûr taşı mevcûd iki yüz dört zirâ' bahçe ve hucurât önü duvarının zirâ'ı kırkar akçeden dokuz bin üç yüz altmış akçe ve mahâll-i mezbûrda yüz altmış zirâ' ve her zirâ'ı sekizer akçeden bin iki yüz seksen akçe ve yine hucurât-ı mezkûrede altı aded ağa tahtasından kapı ma'a çerçeve dokuz yüz akçe ve altı aded pencere ma'a kanat ve parmaklık dört yüz seksen akçe ve altı aded odalarda yüz yirmi zirâ' ağa tahtasından döşeme zirâ'ı otuz beş akçeden dört bin iki yüz akçe ve odalarda yedi yüz yirmi zirâ' sıva onar akçeden yedi bin iki yüz akçe ve on zirâ' taşı mevcûd duvar altı yüz akçe ve iki aded kapı tathîri altı yüz akçe ve hucurâtta sâde korkuluk iki yüz akçe ve meremmât-ı nerdübân iki yüz akçe ve yine yedi zirâ' kârgir musallâ duvarı yedi yüz akçe ve yine câmi'-i mezbûrun hâricinde müezzin ve kayyım menzillerinin etrâfında bi-hesâb-ı mezbûr yüz seksen zirâ' taşı mevcûd duvarın zirâ'ı kırkar akçeden yedi bin iki yüz akçe ve câmi'-i mezbûrun bi'l-cümle sofa ve dehliz ve sâir mevzi'lerinin altı bin altı yüz doksan dört vukıyye-i cedîd kurşun vukıyyesi yirmi birer akçeden yüz kırk bin beş yüz yetmiş dört akçe ve yine câmi'-i mezbûrun imâmı için iki bâb oda ve bir oda ve bir sofa müezzin için ve kayyım için dahi bir oda ve bir sofa ki cem'an dört bâb oda ve iki sofa müceddeden binâ olunmağla ber-vech-i tahmîn otuz altı bin akçe ki min-haysü'l-mecmû' üç yük kırk altı bin yüz yirmi altı akçeye bâliğ olup meblağ-ı mezbûrdan nızk için on beş bin akçesi ihraç olunduktan sonra sahu'l-bâkî üç yük otuz bir bin yüz yirmi altı sağ akçe kalıp ebniye-i mezbûre meblağ-ı mezbûrdan noksan ile vücûda gelmek mümkün değildir deyü mi'mârân-ı mezbûrûn ile sâir ebniye ve sukûf ahvaline ittılâ'-ı tâmmı olan bî-garaz Müslimîn icmâ' ve ittifâk etmeğın vâki' hâli mevlânâyı mezbûr mahâllinde tahrîr ba'dehû ma'an ba's olunan Mustafa b. Hasan ve Mehmed b. İsmail ile meclis-i şer'a gelip alâ vukû'ihî inhâ ve takrîr etmeğın mâ-vaka'a bi't-taleb ketb olundu.

Fi'l-yevmi'l-hâmis ve'l-ışrîn min-Zilhicce li-sene [1]107.

Şuhûdü'l-hâl: Mustafa Efendi b. Musa, Mahmud Efendi b. Mehmed el-imâm-ı câmi'-i mezbûr, Abdullah Çelebi b. Ali, Ali Efendi b. Ali imâm-ı câmi'-i Bâlî Paşa, Nasuh Çelebi b. Yusuf, Ali Odabaşı b. Murad, Ali Çelebi b. Receb, İshak Çelebi b. Mehmed, el-Hâc Şaban Çelebi b. Mehmed, el-Hâc İbrahim b. el-Hâc Mehmed, es-Seyyid Mustafa Çelebi b. Süleyman, Mehmed Çelebi b. Hasan, Mehmed Çelebi b. Ahmed, el-Hâc Şaban Ağa, İbrahim Efendi b. Hasan, İbrahim Çelebi b. Ahmed.”⁶³⁹

⁶³⁹ İstanbul Kadı Sicilleri 57 İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1108 / M. 1695-1697), s. 521-522.

4.21 Hacı Hüseyin Ağa

Vakıf Sular Müdürlüğü Arşivi'nde 1097 H./1685-1686 M. yılında suyolu nâzırı olarak görülen Hüseyin Ağa'nın,⁶⁴⁰ 1688 yılında başmimar olan Hüseyin Ağa olma ihtimali kuvvetlidir.

Hüseyin Ağa, 22 Cemaziyelevvel 1099 H./25 Mart 1688 M. mimarbaşı olarak tayin edilmiş olmalıdır. 27 Şaban 1099 H./27 Haziran 1688 M., 15-27 Şaban 1100 H./4-16 Haziran 1689 M., 19 Receb 1102 H./18 Nisan 1691 M. tarihlerinde başmimar olarak görünen Hüseyin Ağa, 26 Muharrem 1103 H./19 Ekim 1691 M. yılında görevinden azledilerek yerine Ömer Ağa getirilmiştir. Sırasıyla İsmail Ağa, Ömer Ağa'dan sonra 27 Cemaziyelahir 1105 H./23 Şubat 1694 M. yılında Ömer Ağa azledilip yerine yeniden başmimar olmuştur.⁶⁴¹ Ardından Şaban 1107 H. /25 Mart 1696 M., 12 Ramazan 1107 H./15 Nisan 1696 M.⁶⁴² yılında mimarbaşısıdır.⁶⁴³ Daha sonra 28 Za 1109 H./7 Haziran 1698 yılında Mehmed Ağa'nın azledilmesiyle tekrar mimarbaşı olmuştur. 29 Şevval 1111 H./18 Nisan 1700 M. yılında mimarbaşılıкта görev süresi uzatılmıştır.⁶⁴⁴

Yüzyıl boyunca Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki çözümleri önlemeye yönelik düzenlemelerden ikincisi, 1102 H./1690/1691 M. yılına tarihlenir. Mimarbaşı Hüseyin Ağa ve Defterdar Efendi tarafından Hassa Mimarlar Ocağı'nda yapılan denetlemeler sonucunda 23 mimarın hizmette mevcut olmadıkları ve bazılarının da ihtiyaç duyulmaması nedeniyle görevlerine son verildiği, yevmiyelerinin hazineye bırakıldığı belirtilmiştir.⁶⁴⁵ Ardından birkaç yıl içinde, Eski Vakıf Sular Müdüriyeti Defterleri'nden ulaşılan 1105 H./1693-1694 M. tarihli kayıtlarda, muhtemelen Hassa Mimarlar Ocağı'nda düzenlemeler yapan Hüseyin Ağa'nın adına rastlanmaktadır;

⁶⁴⁰ NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 128.

⁶⁴¹ *Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)*, s. 102.

⁶⁴² *İstanbul Kadı Sicilleri 57 İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1108 / M. 1695-1697)*, S. 662-690.

⁶⁴³ *İstanbul Kadı Sicilleri 57 İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1108 / M. 1695-1697)*, s. 212-214.

⁶⁴⁴ REFİK, *Türk Mimarları*, s. 103; AFYONCU, *Hassa Mimarları Ocağı*, s. 21.

⁶⁴⁵ AFYONCU, *Hassa Mimarları Ocağı*, s. 31-32.

*"Su nazırı ve mimar ağa olan Hüseyin Ağa hafreylediği suyundan bir çuvaldız suyu yorgani
Hacı Ahmed Ağaya be'yi oldahi Haydar Paşa kurbinde Hacı Hasan mahalline icra. 1105 H."*⁶⁴⁶

Söz konusu hükme göre, bu tarihten itibaren su yolu nâzırlığı ve başmimarlık görevlerinin aynı kişide toplandığı görülmektedir.⁶⁴⁷ Ne var ki, yüzyılın sonlarına ait 1697 ve 1698 tarihli belgelerde su yolu nâzırı olan kişilerin isminin yanında başmimar tanımının geçmemesi⁶⁴⁸ ve başmimarlar arasında adlarına rastlanmaması, söz edilen düzenlemenin sürekli veya kalıcı olmadığını ortaya koyar. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da 1133 H./ 1720/1721 M., 1141 H./1728/1729, 1210 H./1795/1796 ve 1253 H./1837/1838 M. tarihli hükümlere göre zaman zaman su yolu nâzırlığı ve başmimarlık yeniden aynı kişide toplanmıştır.⁶⁴⁹

Kadı Sicilleri'nde, Fâtıma Sultan'a hibe edilen Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi'nin tasarrufundaki Rukiye Sultan Konağı'nın hudut ve müstemilâtına dair 20 Şaban 1107 H. /25 Mart 1696 M. tarihli bir kayıta, başmimar "Hüseyin Ağa bin Musa" adı geçer.⁶⁵⁰ Dolayısıyla bu tarihte de mimarbaşılığı devam etmiştir.

Topkapı'da Nasuh Paşa Deresi'nde Sultan Süleyman suyoluna mülhak Mimarbaşı Hüseyin Ağa'nın mülk suyunun Yedekci Mehmed'e satılarak istediği yere bağlanmasına dair 11-20 Şevval 1102 H./8-17 Temmuz 1691 M. tarihli bir berat kaydı⁶⁵¹ ve Çiftehavuz yakınında Devocioğlu bostanında İbrahim Hanzâde Suyolu'na mülhak Mimarbaşı Hüseyin Ağa'nın katma suyundan bir miktarının Ebubekir'e satılarak istediği yere bağlanmasına ilişkin Cemaziyelevvel başları 1105 H./29 Aralık-

⁶⁴⁶ NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 129.

⁶⁴⁷ NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 129.

⁶⁴⁸ 4 Mayıs 1697 M. tarihinde Suyolu Nâzırı Ali ve 10 Şubat 1698 M. yılında Suyolu Nâzırı Osman'ın adlarına rastlanır. XVII. yüzyılda Osman adlı başmimara rastlanmadığı gibi, başmimar Ali isimli kişinin mimarlığının söz edilen belgeden daha erken tarihli olması, muhtemelen aynı kişiler olamayacağını gösterir. BOA, İE.DH., 1639 (12 Şevvâl 1108 H./ 4 Mayıs 1697 M.), BOA, A.DVNS.MHM.d., 1247 (29 Receb 1109 H./10 Şubat 1698 M.).

⁶⁴⁹ 1831'de Hassa Mimarlar Ocağı ve Şehreminliği ile birleştirilerek, Ebniye-i Hassa Müdürlüğü adını almıştır. Söz edilen belgelerden sonuncusu olan 1837/1838 tarihli hüküm, Hassa Mimarlar Ocağı'nın kapanışından sonraki devreye rastlar. Dolayısıyla burada başmimar ifadesi değil, Ebniye-i Hassa Müdürü Halim Efendi tabiri geçmektedir. Söz edilen belge, Ebniye-i Hassa Müdürü Halim Efendi'nin meşguliyetleri dolayısıyla su yolu nâzırlığı görevini yürütemediği ve bu görevin kereste nazırına devredilmesi ile alakalıdır. Buyruklar için bkz. NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 129-130.

⁶⁵⁰ *İstanbul Kadı Sicilleri 57 İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1108 / M. 1695-1697)*, s. 212-214.

⁶⁵¹ *Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)*, s. 96-97.

7 Ocak 1694 M. tarihli bir berat kaydı,⁶⁵² Mimarbaşı Hüseyin Ağa'nın İstanbul'da farklı bölgelerde menzillerinin olduğunu düşündürmektedir.

Ek- XLIX

“Tırâzende-i serîr-i cihân-bânî firâzende-i livâ-yı sahib-kırânî hudâvend-i tâc bahş-ı efser-i rubâyî cihândâr-ı add ü pend-i kişver-güşâyî sultân-ı a‘zam şehinşâh-ı mu‘azzam el-müeyyedü mine’s-semâ’ el-muzafferü ale’l-a‘dâ el-leysü’l-hassâr ale’l-eşrâr el-mugîsü’l-midrârı ale’l-ahyâr kehfü’l-berâyâ fâizü’l-mezâyâ kāmûsu bahri’l-cûd ve’l-kerem fâizu emtârı’l-lutfi ale’l-ümem râfi‘ü râyâtı’l-İslâm ilâ zirveti’l-kemâl hâfıdu a‘dâ’illâhi ilâ hazîzı’l-kahri ve’l-ezlâl hâmî-i havzeteyi’ddîni ve’d-dünyâ mazharu kelimâti’llâhi’l-ulyâ bâsıtu ecnihati’l-emni ve’l-emân elmütteki’u bi-müttekâ’i “İnnallâhe ye‘murı bi’l-adli ve’l-ihsân” el-âmiru li-ibâdullâhi bi-ikâmeti’n-nefli ve’l-farz el-müşerrefü bi-teşrîfi “Hüve’llezî ce‘aleküm halâ’ife fi’l-arz” seyfu savletihî lâ bi-elfi’l-kurâb muzî’en ve nâru şevketihî lâ yahmedühe’l Furât zükâ’en lâ zâlet râyâtü saltanatihî alâ kubbeti’s-simâki madrûbeten ve âyâtü ma‘deletihî fi cebheti’l-Eflaki mektûbeten ve elsinetü seyfihî ve sinânihî bi’l-fethi ve’n-nasri nâtıkaten ve sehâbu cûdihî ve ihsânihî alâ ruûsi’l-enâmi dâfıkaten hazretleri mesele-âmûz-ı cemâhîr-i ümem meş‘ale-efrûz-ı deyâcîr-i zulem ser efrâz-ı zümre-i ulemâ ve mümtâz-ı fırka-i fudalâ ferîdü’l-asr fi’l-fürû’ ve’l-usûl vahîdü’d-dehri fi’l-ma‘kûl ve’l-menkûl alemü’l-hüdâ alâmetü’l-verâ pîrâye-bahş-ı mesned-i iftâ rehber-i turûk-ı takvâ şeyhülislâm ve’l-Müslimîn zübde-i el-Taha ve Yâsin es-Seyyid Feyzullah Efendi lâ zâlet riyâzü’l-mesâil muhdarraten bi-reşehâti aklâmihî ve mâ berihat hıyâdi’l-fezâil mevlûeten bi-katarâti midâdi ifhâmihî ve i‘lâmihî hazretlerinin silk-i mülk-i sahîhlerinde münselik ve sımt-ı tasarruflarında münharıt olup medîne-i Hazret-i Ebâ Eyyûb-i Ensârî radiya anhü’l-Bârî civârında vâki‘ merhûme ve mağfûrun-lehâ Rukiye Sultân yalısı demekle ma‘rûf olmağın tahdîd ve tavsîfden müstağnî yalı ta‘bîr olunur menzili müşârün-ileyh hazretlerinin rızâlarıyla iklîletü’l-muhassenât umdetü’l-muvakkarât tâcü’l-mestûrât aliyyetü’z zât safiyyetü’s-sıfât zâtü’l-aliyyü ve’s-sa‘âdât Fâtıma Sultân dâmet ismetühâ ve zâdet iffetühâ hazretlerine bâ-hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn hîbe ve temlîk buyurmalarıyla mukâbelesinde İstanbul’da Defterdâr Ahmed Çelebi mahallesinde vâki‘ olup vâlid-i mâcidleri merhûm ve mağfûrun-leh

⁶⁵² Hatt-ı Hümayûn (1577-1804), s. 102.

cennet-mekân firdevs-âşiyân ed-dâricü rahmeti'l-melik ilâ medârici rahmeti'l-meliki'r-reyyân Gâzi Sultân Mehmed Han subbet alâ merkadihî sicâlû'l-gufrân ve eskenehu'llâhu te'âlâ fî kusûri'l-cinân hazretlerinin vezîriazam-ı sâbık Köprülü Mehmed Paşa zevcesi Ayşe Hatun'dan kırk beş kîse kuruş semen-i medfû'a iştirâ ve temellük buyurup mülk-i müşterâ-yı sahîh ve hakk-ı şer'î-i sarîhleri oldukdan sonra vedâ'-ı âlem-i fânî ve dâhil-i dârü'n-na'îm-i câvidânî olduklarında mülk-i mevrûsları olan merhûme Şah Huban Sarayı demekle ma'rûf sarayı fâzıl-ı müşârün-ileyh hazretlerine hatt-ı hümayûn-ı sa'âdet-makrûn ile hîbe ve temlîk buyurmalarıyla üzerine varılıp saray-ı mezkûrun hudûd-ı müştamilât ve mülhakâtı ba'de'l-keşf ve'l mu'âyene hüccet-i şer'îye olunmak bâbında bu fakîre hitâben fermân-ı âlî sâdır olmağın atebe-i aliyyede fahrû'l-eşbâh mi'mâr ağa olan Hüseyin Ağa b. Musa ve su nâzırı fahrû'l-a'yân Osman Ağa b. Ali ve ser-bostânîyân-ı hâssa mu'temedü'l mülûk ve's-selâtîn Ali Ağa tarafından ta'yîn olunan Mustafa Haseki ve sâlifü'z-zikr Defterdâr Ahmed Çelebi mahallesi imâmı Mehmed Efendi b. Mustafa ve müezzini el-Hâc Mustafa b. Ramazan ve saray-ı mezkûra karîb Molla Şeref Câmi'-i şerîfî imâmı İbrahim Efendi b. Hüsrev ve müezzini Mahmud Halîfe b. Abdullah ve Seydi Bey Mescidi imâmı Mustafa Efendi b. Ali ve müezzini Mehmed Halîfe b. İbrahim ve saray-ı mezkûr ustası el-Hâc Süleyman b. Hüseyin ve müşârünileyh hazretlerinin kethudâları el-Hâc Mehmed Ağa b. Osman ve zeyl-i sahîfede mastûrû'l-esâmî Müslimîn ile saray-ı mezkûra varılıp keşf ve mu'âyene olundukda etrâf-ı erba'ası tarîk-i âm [41b] ve mu'allimhâne ve merhûme-i mezkûre Şah Huban Hatun türbesi ile mahdûd olup sokak kapısı üzerinde bir fevkânî köhne oda ve yanında sagîr kahve odası ve bi'r-i mâ ve kapı hizâsında kebîr köhne bostânîler odası ve bir bâb bekçi odası ve üç köhne sagîr oda ve üzerinde sofa ta'bîr olunur bir kebîr oda ve muttasıl iki köhne oda ve harem kapısı yanında (...) köşk ve huddâm edâ-i salât etmek için bir mescid odası ve hâsıllık ta'bîr olunur bahçe ve (...)kapı dâhilinde vâkî' bir köhne oda ve bir kiler ve fevkânî bir köhne kebîr matbah ve kurbünde vâkî' üç bâb köhne oda ve dört halvetli ve câmekânlı bir hamam ve merhûm Köprülüzâde Ahmed Paşa su mahzeni üzerinde binâ eylediği üç sofa ve mermer fiskiyeli ve (...) bir fevkânî köşk ve köşk-i mezbûr etrâfında eşcâr-ı müsmire ve gayr-ı müsmireyi hâvî bendli hadîka ve üç kubbe selsebîl ve bir havuz ve iki mermer fiskiye ve altı mermer direkli bir kebîr köşk ve köşk-i mezbûr yanında herbiri ikişer sedli iki fevkânî oda ve zahrında bir köhne kiler ve üç sofalı iki bâb tahtânî oda ve defa sofa ve bir dehliz ve bir köhne matbah ve iki köhne kiler ve koğuş ta'bîr olunur bir köhne oda ve bir havlu ve harem kapısı üzerinde

fevkânî bir köhne oda ve tahtânî iki köhne oda ve bi'r-i mâ ve tahtadan sini bir kiler (...) tarîk-i âm tarafında bir köhne oda ve bir köhne sofa ve bir taş musluk ve sagîr ahır ve havluyu muhtevî hâs ekmek fırını ve hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn ile mu'anven ve tuğrâ-yı garrâ-yı sultân ile mücellâ bin on altı senesinde İstanbul kadısı olan merhûm Mehmed Efendi b. Mustafa imzâsı ile mûmzâ ve Defterdâr-ı evvel Hasan Efendi tahrîr eylediği defter nâtik olduğu üzere cennet-mekân firdevsâşiyân merhûm ve mağfûrun-leh Sultân Süleyman Han aleyhi'r-rahmetü ve'r rıdvân hazretleri kemerlerinden Yedikule cânibine giden sudan Defterdâr Ahmed Çelebi Çeşmesi mecrâsından cârî kanavât-ı müsennât ile vâsıl iki masûra su ki su yolcular ıstılâhında bir kamış ta'bîr olunur mülk mâ-i lezîzi müştemil ve saray-ı mezbûr mülhakâtından olup mahalle-i mezbûrede vâki' bir taraftan tarîk-i hâs ve bir taraftan tarîk-i âm ile mahdûd herbiri ikişer tahtânî köhne oda ve birer köhne sofayı müştemil altı bâb mülk müte'ehhilîn odaları ve kezâlik saray-ı mezbûr mülhakâtından olup sokak kapısı mukâbelesinde vâki' bir taraftan tarîk-i hâs ve bir taraftan Mehmed Çelebi menzili ve bir taraftan Abdülkadir Efendi veresesi ve bir taraftan tarîk-i âm ile mahdûd iki bâb tahtânî oda ve cüneyne ve havlu ve su kuyusu ve bir kebîr ahır ve mezbûr Süleyman Usta'nın sâkin olduğu iki oda ve yoğurthâneyi müştemil ve cümlesi mülk-i sahîh idiği müte'ayyen olmağın mâ hüve'l-vâki' bi't-taleb ketb olundu.

Fi'l-yevmi'l-hâdî ve'l-ışrîn min-Şa'bânî'l-mu'azzam li-sene seb'a ve mie ve elf.

Şuhûdü'l-hâl: Bostânî Hasan Bey b. Süleyman, Hüseyin Ağa b. Abdullah, Hasan Odabaşı b. Ahmed, Mustafa Ağa b. Mehmed, Mustafa Ağa b. Ali, Süleyman Odabaşı b. Mustafa, Mumcu Mehmed Bey b. Hanîfî, el-Hâc Mustafa b. Musa, el-Hâc Osman Ağa b. Hasan, Ebûbekir Ağa b. Hasan, Derviş Beşe b. Osman, Mehmed Çelebi b. Mustafa, Abdi Çelebi b. Yusuf, Mehmed Beşe b. İvaz, İbrahim Beşe b. İvaz, Mehmed Beşe b. Abdullah, Ali Çelebi b. Halil, Ali Çelebi b. Veli, Ali Beşe b. Mehmed, Süleyman Çelebi b. Abdullah, Hüseyin b. Mehmed, Mehmed Çelebi b. Mehmed.”⁶⁵³

⁶⁵³ İstanbul Kadı Sicilleri 57 İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1108 / M. 1695-1697), s. 212-214.

Ek-L

“Husûs-ı atî’l-beyânın mahâllinde keşf ve tahrîri içün sâdır olan fermân-ı âliye imtisâlen savb-ı şer’-i âliden keşif nâibimiz fahrü’l-müderresînî’l-kirâm Mevlânâ Abdullah Efendi b. Ali irsâl olunup ol dahi atabe-i aliyyeden bi’l-fi’l ser-mimârân-ı hâssa olan fahrü’l-eşbâh Hüseyin Ağa b. Musa ve hâssa mi’mâr lardan üstâd Ali Halîfe b. Mustafa ile mahmiye-i İstanbul’da Debbağ Yunus mahallesinde vâki’ işbu bâ’isü’l-kitâb Mehmed Efendi b. Sâdık nâm kimesnenin mülk menziline varıp zeyl-i kitâbda muharrerü’l-esâmî olan udûl-i Müslimîn ve sikât-ı muvahhidîn mahzarlarında akd-i meclis-i şer’-i mübîn eyledikde mezbûr Mehmed Efendi meclis-i ma’kûd-ı mezkûrda câr-ı mülâsıkı Hasan Ağa b. el-Hâc Ali nâm kimesne mahzarında takrîr-i da’vâ ve tasvîr-i müdde’â edip sırf-ı mülk-i sahîhim olup işbu müşâhede ve mu’âyene olunan tahtânî odanın üzerine kadden dört zirâ’ bir bâb fevkânî oda müceddeden binâ ve ihdâs etmek murâd eylediğimde câr-ı mülâsıkım olan işbu mezbûr Hasan Ağa’nın mülk menziline kat’an zararı yok iken mezbûr Hasan Ağa binâma mûmâna’at eder hâlâ keşf ve mu’âyene olunup ber-vech-i meşrûh binâma mûmâna’at etmemek üzere mezbûr Hasan Ağa’ya tenbîh olunmak matlûbumdur dedikde mezbûr Hüseyin Ağa [76a] ve mi’mâr -ı mezbûr ve sâir muslimûn-ı mezkûrîn ile keşf ve mu’âyene olundukda mezbûr Mehmed Efendi kendi sırf-ı mülkü olan sâlifü’z-zikr odası üzerine ber-vech-i meşrûh kadden dört zirâ’ bir bâb fevkânî oda müceddeden binâ ve ihdâs eyledikde câr-ı mülâsıkı mezbûr Hasan Ağa’nın mülk menziline kat’an zararı olmadığını mûmâ-ileyh Hüseyin Ağa ve mi’mâr -ı mezbûr ve sâir Müslimîn-i mezkûrîn mezbûr Hasan Ağa muvâcehesinde icmâ’ ve ittifâk ve ihbâr eylediklerinden sonra mezbûr Mehmed Efendi kendi sırf-ı mülkü olan mârrü’z-zikr oda üzerine ber-vech-i meşrûh kadden dört zirâ’ bir bâb oda binâ etmesine mûmâna’at etmemek üzere mezbûr Hasan Ağa’ya ba’de’t-tenbîh vâki’ hâli mevlânâ-yı mezbûr mahâllinde ketb ve tahrîr ba’dehû ma’an irsâl olunan Mustafa Efendi b. Ömer ve Mehmed Çelebi b. İbrahim ile meclis-i şer’a gelip alâ vukû’ihî inhâ ve takrîr etmeğin mâ vaka’a bi’t-taleb ve’l ibtigâ ketb ve tahrîr olundu.

Fi’l-yevmi’r-râbi’ ve’l-ısrîn min-Şa’bani’l-mu’azzam li-sene seb’a ve mie ve elf.

Şuhûdü’l-hâl: Fahrü’l-müderresîn Mehmed Efendi b. Hasan Efendi, Ahmed Efendi b. Mahmud el-imâm, Süleyman Efendi b. Osman el-müezzin, Ali Efendi b. Hasan, el-

Hâc Mehmed Ağa b. Abdullah, el-Hâc Ahmed b. Mehmed, Hasan Ağa b. Mehmed el-mübâşir, Mehmed Çelebi b. Yakub, el-Hâc Mahmud Ağa b. Ahmed, Mehmed Çelebi b. İbrahim.”⁶⁵⁴

⁶⁵⁴ İstanbul Kadı Sicilleri 57 İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1108 / M. 1695-1697), s. 332-333.

4.22 Hacı Ömer Ağa

Hüseyin Ağa, 26 Muharrem 1103 H./19 Ekim 1691 M. yılında başmimarlık görevinden azledildiğinde, yerine Ömer Ağa getirilmiştir. Bu tarihlerde kısa bir süre İsmail Ağa'nın görev yapmasında ardından Ömer Ağa yeniden başmimarlığa getirilmiştir.

14 Cemaziyelahir 1103 H./3 Mart 1692 M. görevine devam eden Hacı Ömer Ağa, 24 Şaban 1103 H./11 Mayıs 1692 M. yılında görevinden azledilerek yerine İsmail Ağa getirilmiştir. Ardından 13 Safer 1105 H./14 Ekim 1693 M. tarihinde Ömer Ağa, tekrar başmimardır. 27 Cemaziyelahir 1105 H./23 Şubat 1694 M. yılında Ömer Ağa azledilip, tekrar Hüseyin Ağa mimarbaşı olmuştur. Ancak 24 Rebiülevvel 1112 H./8 Eylül 1700 M. tarihinde muhtemelen aynı Ömer Ağa son kez mimarbaşı olmuştur.⁶⁵⁵

4.23 Mehmed Ağa

Mehmed Ağa, 16 Şaban-29 Zilkade 1108 H./10 Mart-19 Haziran 1697 M. yılında mimarbaşı olmuştur.⁶⁵⁶ 28 Za 1109 H./7 Haziran 1698 M. tarihinde mimarbaşılığın yanı sıra, Şehreminliği vekilliği görevini de yürüten Mehmed Ağa, iki görevin birlikte yürütülmesinin güç olması nedeniyle mimarbaşılık görevi tekrar Hüseyin Ağa'ya devredilmiştir. Mehmed Ağa, şehreminliği vekilliği görevine devam etmiştir.⁶⁵⁷

4.24 İbrahim Ağa

Vakıf Sular Müdürlüğü Arşivi'nde 1102 H./1690-1691 M. tarihinde suyolu nâzırı olarak görülen İbrahim Ağa⁶⁵⁸, daha sonra 1109 H./1697-1698 M. yılında başmimar olarak görev almıştır.⁶⁵⁹ Saraçhanebaşı'ndaki Amcazâde Hüseyin Paşa Külliyesi içindeki medrese, türbe ve sebilin mimarıdır.⁶⁶⁰

⁶⁵⁵ AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 21-22.

⁶⁵⁶ KUMBARACILAR, "Türk Mimarları II", s. 22; REFİK, **Türk Mimarları**, s. 103; AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 22.

⁶⁵⁷ AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 22.

⁶⁵⁸ NİRVEN, **İstanbul Suları**, s. 128.

⁶⁵⁹ NİRVEN, **İstanbul Suları**, s. 128; KUMBARACILAR, "Türk Mimarları II", s. 60.

⁶⁶⁰ NİRVEN, **İstanbul Suları**, s. 128.

Kadı Sicilleri'nde, Başmimar Hacı İbrahim Ağa b. Mehmed'in boşandığı hanımı Rukiye bt. İbrahim Paşa b. Yakub Bey'de alacağı olduğuna dair açtığı davada haksız bulunduğuna ilişkin 9 Receb 1121 H. /14 Eylül 1709 M. tarihli bir kayıt,⁶⁶¹

Ek-LI

“Mahmiye-i İstanbul'da Sarı Nasuh Mahallesi'nde sâkin olup sâbıkâ Ser-mi'mâr-ı hâssa olan el-Hâc İbrahim Ağa b. Mehmed nâm kimesne meclis-i şer'-i şerîf-i enverde sâbıkâ zevcesi olan işbu râfi'atü'l-kitâb umdetü'l-muhadderât Rukiye Hanım bt. İbrahim Paşa b. Ya'kub Bey tarafından husûs-ı âti'l-beyâna vekîl olduğu zât-ı mezbûreyi ma'rifet-i şer'iyye ile ârifân Halil Çelebi b. Halil ve Hasan Çelebi b. Mehmed nâm kimesneler şehâdetleriyle şer'an sâbit olan es-Seyyid Hasan Efendi b. es-Seyyid Ebûbekir Efendi mahzarında üzerine da'vâ ve takrîr-i kelâm edip bundan akdem müvekkile-i mezbûre ile zevciyyet beynimizde kâime iken müvekkile-i mezbûrenin bi-şartü'r-rücû' kendi mâlîmdan Süleymâniye kurbünde vâki' menziline ve beynimizde ma'lûm bir mezâr ve bahçe kapısı ve sâir akârâtını ta'mîr edip üç bin kuruş mikdârı masraf etmemle hâlâ müvekkil-i mezbûrenin emr-i mezkûruna binâen meblağ-ı mezbûru müvekkile-i mezbûreden talep ederim vekîl-i mezbûra suâl olunup müvekkile-i mezbûreden alıverilmesi matlûbumdur dedikde gıbbe's-suâl vekîl-i mezbûr cevâbında târih-i kitâbdan on ay mukaddem müvekkilem mezbûre ile merkûm el-Hâc İbrahim Ağa müfârat esnâsında iken husûs-ı mezkûra müte'allika âmme-i da'vâdan müvekkilemin zimmetini ibrâ-i âm ile ibrâ ve iskât eylemişidi deyü def 'le mukâbele edicek gıbbe'l-istintak ve'l-inkâr vekîl-i mezbûrdan def '-i mezkûrunu mübeyyine beyyine talep olundukda udûl-i ahrâr-ı ricâl-i Müslimînden olup mahmiye-i mezbûrede Mahmud Paşa kurbünde Araklıca hanında sâkin Mehmed b. Abdullah nâm kimesne li-eclî's-şehâde meclis-i şer'a hâzır olup istişhâd olundukda fi'l-vâki' mezbûr el-Hâc İbrahim Ağa ile müvekkile-i merkûme Rukiye Hanım bt. İbrahim Paşa b. Ya'kub Bey'in zevciyyet beynlerinde kâime iken târih-i kitâbdan on ay mukaddem müfârat esnâsında Süleymâniye kurbünde vâki' menzili ve beynlerinde ma'lûm bir mezâr ve bahçe kapısı ve sâir akârâtını ta'mîrinden masrûfu olan üç bin kuruş mikdârı meblağa müte'allika âmme-i da'vâdan müvekkile-i mezbûrenin zimmetini bizim [benim] huzûrunda ibrâ ve iskât eyledi ben bu husûsa bu vech üzere şâhidim şehâdet

⁶⁶¹ İstanbul Kadı Sicilleri 60 Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil (H. 1120-1121 / M. 1709), Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 442-443.

dahi ederim deyü edâ-yı şehâdet-i şer'îyye eyledikten sonra husûs-ı mezkûra şâhid-i asl olup hâlâ mesâfe-i sefer-i ba'îd medîne-i Trabzon'da sâkin İsmail Bey b. Ya'kub Bey b. Mehmed Bey lisânından şâhidimiz dahi olup yine mârru'z--zıkr Mahmud Paşa kurbünde Sultan odalarında sâkin Mahmud b. Mehmed ve Osman Bey b. Süleyman nâm kimesneler li-ecli'ş-şehâde meclis-i şer'a hâzırân olup istişhâd olunduklarında fi'l-vâki' husûs-ı mezkûra şâhid-i asl olup mesâfe-i sefer-i ba'îd olan medîne-i mezkûrede sâkin mezbûr İsmail Bey müvekkile-i mezbûre Rukiye Hanım bt. İbrahim Paşa b. Ya'kub Bey zevci merkûm el-Hâc İbrahim Ağa ile târih-i kitâbdan on ay mukaddem müfârat esnâsında Süleymâniye kurbünde vâki' menzil ve beynlerinde ma'lûm bir mezâr ve bahçe kapısı ve sâir akârâtına emriyle sarf ettim deyü üç bin kuruş mikdârı meblağa müte'allika âmme-i da'vâdan müvekkile-i merkûme Rukiye Hanım'ın zimmetini bizim huzûrumuzda ibrâ ve iskât edip lâkin ben medîne-i mezkûreye gitmek üzere azîmet etmemle benim için edâ-yı şehâdet müte'azzir olmağın sizler benim şehâdetime şâhid olun ve şehâdet edin deyü şehâdetini bize tahmîl biz dahi ber-vech-i muharrer tahammül etmekle mezbûr İsmail Bey lisânından şehâde ale'ş-şehâde tarîkı üzere husûs-ı mezbûra şâhidleriz şehâdet dahi ederiz deyü her biri "edâ-yı şehâdet-i şer'îyye eylediklerinde" ...? mu'tebereyi cem' eder oldukları hâlde edâ-yı şehâdet-i şer'îyye eylediklerinde ba'de't-ta'dîl ve't-tezkiye şehâdetleri makbûle olmağın mücebince müdde'î-i mezbûr el-Hâc İbrahim Ağa müvekkile-i mezbûre Rukiye Hanım'a bivech mu'ârazadan men'-birle mâ-vaka'a bi't-taleb ketb olundu.

Fî 9 min-Recebi'l-mürecceb sene 1121

Şuhûdü'l-hâl: Kethüdâ Mustafa Efendi, Hüseyin Çelebi b. Abbas, el-Hâc Hüseyin Çukadâr, Mustafa b. Şa'ban, Mehmed Çelebi b. Abdi Kethüdâ-yı muhızırân ve gayruhum mine'l-huzzâr."⁶⁶²

⁶⁶² İstanbul Kadı Sicilleri 60 Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil (H. 1120-1121 / M. 1709), s. 442-443.

5. XVII. YÜZYILDA İMPARATORLUK BAŞKENTİ İSTANBUL’UN MİMARLIK KÜLTÜRÜ

XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun başmimarı Sinan, yüzlerce şaheser sıgıdirmış olduğu uzun yaşamı boyunca inşa ettiği eserler ile Osmanlı mimarlığının evrensel düzeye ulaşmasını sağlamıştır. Farklı tasarım denemeleriyle büyük bir atılım yaparak, Osmanlı mimarisini yüceltmış ve klasik Osmanlı üslubunun yaratıcısı olmuştur. Mimar Sinan hakkında yazılan yazma eserlerden İstanbul’da 319 yapı inşa etmiş olduğu bilgisine ulaşılır.⁶⁶³ Bu durumda, XVII. yüzyıl öncesinde İstanbul’un kent çehresini büyük ölçüde Sinan’ın eserlerinin belirlemiş olduğu söylenebilmektedir. Yaklaşık elli yıl süren başmimarlık süresince Mimar Sinan eliyle estetik, mimari ve teknik açıdan nitelikli mimari eserlerin üretildiği XVI. yüzyılın ardından XVII. yüzyılda anıtsal yapı üretimin büyük ölçüde azaldığı ve yapıların boyutlarında küçülmeler yaşandığı görülmektedir. Ne var ki, imar faaliyetlerine oldukça sınırlı olarak yer veren çağın Osmanlı tarihçileri, İstanbul’un mimari değerlerine kayıtsız kalamamışlardır. Anılan kişiler arasında Bosnalı Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmanî* adlı eserinde şehrin fizikî görünümünden övgüyle söz etmiştir;

“...hâlâ Âl-i Osmân’ın karargâhı ve ehl-i İslâmın iftiharî olan İslâmbol ulemâ ve kibârı bol tâ fetihden berü bin yetmiş tarihine varınca şol mertebe ma’mûr ve âbâdân olmuşdı ki ravendegân-ı cihân olan efrâddan bir ferd rûy-ı zemînde buna mûmâsil bir şehir görmemiştir ve devlet-i Osmâniyye’de ne mertebe ma’mur olduğun alâ kadri’l-îmkân icmâlen beyân idelim. Bu şehirde ma’ruf ve meşhur olan sultanlar ve hanımlar ve vüzerâ sarayları yüz yirmiden mütecavizdir ki her biri binâ-i Şeddâd’dan numune idi. Kavm-i Şeddâd’dan sonra bu güne acîb ve garîb binalar kimseye müyesser olmuş değildir... ve bu şehrin büyüklüğüne ve halkın kesretine ve devletine göre ma’dûddan hâriç mahzenler ve dükkânlar ve kârvansaraylar ve hamamlar ve hânkâhlar ve tekyeler ve medreseler ve hânlar ve imâretler ve mescidler ve câmi’ler var idi ki vasfı hadden bîrundur...”⁶⁶⁴

⁶⁶³ Zeki SÖNMEZ, *İmparatorluğun Başmimarı Sinan ve Eserleri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2022, (Baskı Aşamasındadır), s. 77.

⁶⁶⁴ ORAL, “Mehmed Halife Tarih-i Gılmanî”, s. IV.

Bosnalı Mehmed Halife'nin yanı sıra, Hezarfen Hüseyin Efendi, İstanbul'daki yapı sayısını aktarmıştır. Hezarfen Hüseyin Efendi'ye göre 152 selâtin camii, 750 mescid, 100 dârülhadis, 100'den fazla hanikah, zaviye, tekke ve 2 bedesten vardır;

“...İstanbul'da cum'a-i cemâ'at olup sultanü'l-berreyn ve hâkânü'l-bahreyni nâm-ı şerîflerine hutbe okunan yüz elli iki cami'-i şerîf vardır ve evkât-ı kılınur. Yedi yüz elli mescid-i şerîf vardır ve yüz mikdârı darü'l-hadis ve hankâh ve zâviye ve tekke dahi yüzden ziyadedir ve şehrin vasatında sekizer kubbelü iki bezeztân binâ olunmuşdur ki der-kıymet metâ'ı ve cevâhir ve altın ve gümüş evânî ve sâir halkın nukûdu anda hıfz olunup bey'ü şıra' ederler...”⁶⁶⁵

Hezarfen Hüseyin Efendi, İstanbul'daki mahallelerin sayısal dağılımından söz etmesinin ardından 72 çarşı ve hamamın olduğunu belirtir;

“Mahallât- Müslimîn, iki yüz elli üç mahallât, kefare yirmi dört, hâne-i avâriz-ı İstanbul iki bin dokuz yüz yetmiş yedi, Yahudiler'in mülk evleri olmamağla bin iki yüz elli beş hâne ta'yin olunmuşdur. Çarşı hamamla yetmiş ikidir.”⁶⁶⁶

XVII. yüzyılda anıtsal yapı üretiminin azalmasıyla birlikte, ağırlıkla küçük ölçekli ve medrese merkezli külliyeler inşa edilmiştir. XVI. yüzyılın sonlarında başlayan bu eğilim yaklaşık XVIII. yüzyılın ortalarına dek devam etmiştir. Hezarfen Hüseyin Efendi, medresesi bulunan bazı şeyhlerin isimlerini aktardıktan sonra İstanbul'daki medrese sayısını 126 olarak açıklamıştır;

“... Ve meşâyih-ı İslâmdan Zekeriya Efendi, merhum Yahya Efendi, Ahî-zâde Hüseyin Efendi, Muîd Ahmed Efendi ve kadı'askerlerden Hasan Efendi ve Mahmud Efendi ve el-Hac Hasan Efendi ve İzzetî Şeyh Mehmed Efendi ve Bursavî Mustafa Efendi ve sâir erbâb-ı hayrâtın medârisi İstanbul dâhilinde olan Hâric ve Dâhil ve Mahrec cem'an yüz yirmi altı medresedir.”⁶⁶⁷

⁶⁶⁵ **Telhîs'ül-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân**, Haz. Sevim İlğürel, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 52.

⁶⁶⁶ İLGÜREL, **Telhîs'ül-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân**, s. 52-53.

⁶⁶⁷ İLGÜREL, **Telhîs'ül-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân**, s. 52.

5.1 XVII. Yüzyılda İstanbul'un Fizikî Durumu, Yapıların İnşa Edildiği Başlıca Merkezler-Tarihî Arterler

Tarih boyunca kentler, ticari işlevleri, üretim faaliyetleri, dini nitelikleri veya önemli arterler üzerindeki stratejik konumları gibi farklı nitelikleriyle öne çıkar. Bazı şehirler ise çeşitli nitelikleri birlikte bünyesinde topladığı ve bu nedenle farklı açılardan önem kazanmıştır. İstanbul, gerek Doğu Roma gerek ise Osmanlı İmparatorluğu'na başkentlik yapması dolayısıyla siyasi açıdan büyük önem taşıdığı gibi, Doğu Roma devrinde Hristiyanlığın -Roma, Kudüs, Antakya ve İskenderiye ile birlikte- beş büyük kilisesinden birinin burada bulunması nedeniyle dini açıdan da oldukça önemli bir merkezdir. Bununla birlikte Ortaçağ'da Haliç'in önemli bir ticari merkez olduğu göz önünde bulundurulursa, siyasi ve dini niteliklerinin yanında, ticari işleviyle de önem kazandığını söylemek mümkündür. 1453 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti statüsüne erişen İstanbul, Osmanlı hâkimiyetinde çeşitli yönleriyle ve farklı açılardan önemini sürdürmeye devam etmiştir.

İstanbul'da yerleşimler, Sarayburnu'ndan başlayarak, Suriçi/Tarihi Yarımada, Galata, Üsküdar, zamanla Haliç ve Boğaz kıyılarına doğru bir yayılım seyri izlemiştir. XVII. yüzyılda Müslüman nüfusun büyük çoğunluğunun ikamet ettiği tarihi yarımada, şehrin asıl yerleşim merkezi olarak kabul edilmekteydi. Haliç'in kuzey kıyısında gayrimüslim nüfusun çoğunlukta olduğu Galata bölgesi ve sınırlı yerleşimlerin bulunduğu Üsküdar dışında, Boğaz kıyısında aynı dine ve etnik gruba mensup kişilerin birlikte yaşadığı küçük ölçekli köy statüsünde yerleşim merkezleri ve surların gerisinde ise Müslüman nüfusun birlikte yaşadığı ufak yerleşimler bulunmaktaydı.

XVII. yüzyılda ise şehrin Müslüman nüfusunun ağırlıkla sur içinde yerleştiği, kentin ana yerleşim bölgesinin -XVI. yüzyılda olduğu gibi- Tarihi Yarımada içinde geliştiği görülür. Bunun yanında, genellikle gayrimüslim nüfusun ikamet ettiği Galata, Müslüman nüfusun ağırlıkta olduğu Üsküdar, sınırlı yerleşimlerin bulunduğu Beşiktaş ile Boğaz kıyılarında aynı dine veya etnik gruba mensup kişilerden meydana gelen

küçük ölçekli köylere rastlanır. Bununla birlikte, surların gerisinde, Yedikule ve Eyüp'te Müslüman yerleşimleri mevcuttu.⁶⁶⁸

Suriçi'ndeki yerleşimler başlıca dört ana aks üzerinde belirlenebilir. Bunlardan üçü birbirlerine paralel konumlanmakta olup, dördüncüsü ise bu hatları kuzey-güney yönünde dikey olarak kesmektedir. Paralel hatlardan ilki en kuzeydeki Haliç boyunca uzanan kıyı aksıdır. İkincisi Edirnekapı-Bayezid aksı olup, topografik olarak Tarihi Yarımada'nın sırtında boylu boyunca uzanır. Bunun üzerindeki anıtsal yapılar, özellikle Haliç kıyısından şehrin silüetini oluşturmaktadır. Üçüncü paralel aks, Rum ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Samatya ve Yedikule arasında, Marmara yönünde yer alır. Dördüncüsü ise üç paralel aksı dik kesen, Haliç kıyısından başlayarak Marmara'ya ulaşan Yenikapı, Aksaray ve Atmeydanı aksıdır.

XVII. yüzyılda İstanbul'un nüfusuna dair resmî kayıtlara rastlanmamakla birlikte, genellikle yabancı seyyahların aktardığı, farklı sayısal ifadeler içeren bilgiler olup, söz konusu verilere ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Anılan seyyahlar arasında William Sandys'e göre İstanbul, yarısı Türk, diğer yarısı genellikle Rum, Hristiyan ve Yahudilerden oluşan 700000 kişilik bir nüfusa sahiptir.⁶⁶⁹ 1640 tarihinde Venedik Bailosu Alvise Contarini'ye göre kentin nüfusu bir milyonu aşar.⁶⁷⁰ 1681 tarihinde Bailos Pietro Civrano, şehrin nüfusunu 800000 olarak aktarır.⁶⁷¹ Tournefort, İstanbul'da Paris'teki kadar kişi olduğunu açıklar.⁶⁷² Fransız Tüccar Fabre Mart, 1689 tarihli muhtırasında 2000 Türk, 120 Ermeni hanesi, 77 Rum ve 1200 Yahudi hanesi kaydetmiştir.⁶⁷³ Batılı seyyahlar dışında Evliya Çelebi'nin mahallelerin dağılımına dair sayısal betimlemeleri, şehrin demografik yapısına ilişkin aydınlatıcı bilgiler içerir. Evliya Çelebi'ye göre 9990 Müslüman mahallesinin bulunduğu kentte, 304 Rum, 657 Yahudi, 17 Frenk ve 27 Ermeni Mahallesi bulunur.⁶⁷⁴

⁶⁶⁸ Robert MANTRAN, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Kurumsal İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi**, Cilt: I, Haz. Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 39-40.

⁶⁶⁹ William SANDYS, **Sandys Travels**, J. Williams, London, 1673, s. 60.

⁶⁷⁰ Alvise CONTARİNİ, *Relazione di Costantinopoli del bailo Alvise Contarini dall'anno 1636 all'anno 1641*, P. I, s.337.'den aktaran MANTRAN, **İstanbul**, s. 46.

⁶⁷¹ Pietro CİVRAN, **Relazione di Costantinopoli del bailo Pietro Civran**, 1682, P. II, s.268.'den naklen MANTRAN, **İstanbul**, s. 46.

⁶⁷² M. Tournefort, **A Voyage into the Levant**, Vol. I, D. Browne, A. Bell..., London, 1718, s. 355.

⁶⁷³ MANTRAN, **İstanbul**, s. 47.

⁶⁷⁴ E. Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, Cilt: 2, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul, 1969, s. 207.

XVI. yüzyılda kentin nüfus oranı %58 Müslüman ve %42 gayrimüslim olarak hesaplanmıştır. XVII. yüzyılın sonuna ait, 1102 H./1690-91 M. tarihli cizye vergilerini içeren iki belgeye göre, geçen yüzyıla ait oran baz alınarak nüfus hesaplaması yapıldığında 345000 Müslüman ve 250000 gayrimüslim olmak üzere şehrin nüfusu toplamda 595000 olarak belirlenmiştir. Bu sayıya Boğaziçi ve Üsküdar'ın nüfusu da eklendiğinde yaklaşık 700000'e ulaşır.⁶⁷⁵ Söz konusu verilere göre nüfusun XVI. yüzyıldan sonra gerilemediğini ancak artışında yavaşlama görüldüğünü ve çağın diğer kentleri arasında yoğun nüfuslu şehirlerden biri olduğunu söylemek mümkündür.

İstanbul'daki yerleşim alanlarının dağılımında, coğrafi özellikleri ile birlikte kentin ticari alanları da etkili olmuştur. İstanbul'da birçok büyük kentteki gibi tek bir aks üzerinde yoğunlaşan ticari bölgeden değil, coğrafyanın tanıdığı imkân ile birlikte farklı noktalarda gelişen ve birden fazla ticari merkezden söz edilmektedir. Üretim faaliyetlerinin oldukça sınırlı olduğu kent, daha ziyade ticari etkinlikleriyle önem kazanmıştır. Doğu Roma devrindeki ticari merkezler, Osmanlı döneminde benzer işleviyle, aynı veya yakın konumda, farklı kültürün ihtiyacına cevap verebilecek nitelikte yapıların inşasıyla, büyük ölçüde muhafaza edilmiştir. İstanbul'un eşsiz coğrafyasında özellikle Avrupa yakasında Haliç'in kuzey ve güney kıyısı ile tarihi yarımada üzerindeki merkezler, ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı bölgelerdir. Ticari faaliyetlerin Avrupa yakasında yoğunlaşması, büyük ölçüde Haliç ile ilişkilidir.

Batılılar tarafından Altın Boynuz/Khrysokeras olarak adlandırılan, Sarayburnu ve Galata'nın arasından önce batıya, ardından kuzeybatıya doğru kavis çizerek ilerleyen Haliç Körfezi, adını Byzantion'un efsanevi kurucusu Byzas'ın annesi Keroessa'dan almıştır. Keroessa, Haliç'i besleyen iki derenin döküldüğü tepede dünyaya gelmiş ve Haliç'in eski adı Keras/Boynuz, Kereossa'nın adından kaynaklanmıştır. Coğrafi açıdan bakıldığında ise Haliç, Kâğıthane ve Alibeyköy derelerinin birleşmesiyle oluşan akarsu ağzının, Buzul Çağı'nın sonunda sular altında kalmasıyla meydana gelmiş olup, fizikî coğrafyada "ria" şeklinde ifade edilen derin bir körfezdir. Genişliği 200-700 m. arasında değişen Haliç'in, Boğaz tarafına yaklaştıkça derinliği artmaktadır. Derinliği, Eyüp önlerinde birkaç metreye kadar düşen Haliç'in, Eminönü-Karaköy arasında ise 60 m.'yi bulmaktadır.⁶⁷⁶ İstanbul'un başlıca ticari merkezlerinin

⁶⁷⁵ Kentin nüfusuna dair detaylı bilgi için bkz. MANTRAN, **İstanbul**, s. 44-48.

⁶⁷⁶ Semavi EYİCE, **Tarih Boyunca İstanbul**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 233-234.

Haliç'in iki yakasında yoğunlaşması şüphesiz Haliç'in sağladığı doğal avantajlardan kaynaklanmıştır. Haliç, kıtalararası seyahat eden ve deniz yoluyla gelen tüccarlar için, Boğaz'ın sert rüzgârları ve ters akıntılarına karşı doğal sığınak vazifesi görmekteydi.

Boğaz'a doğru derinliği artan Haliç'in, Galata ve bugünkü Eminönü civarında 60 m.'yi bulan derinliği, karaya yaklaştıkça azalmış olsa da, büyük teknelerin doğrudan kıyılara yanaşabilmesi için yeterli derinliğe sahiptir. Dolayısıyla ticari gemiler, mallarını kayıklar aracılığıyla kıyıya ulaştırmak zorunda kalmadan, doğrudan iskeleye çıkarabilmekteydi.⁶⁷⁷ Doğal avantajları nedeniyle Haliç kıyıları Osmanlı devri öncesinde, Doğu Roma devrinde Pisa, Amalfi, Venedik ve Ceneviz gibi kıtalararası ticari faaliyetlerle geçimini sağlayan İtalyan kolonilerin yerleşmek için birbirleriyle mücadelelerine tanıklık etmişti.

Ortaçağda, Akdeniz ve Yakındoğu'nun en önemli ticari merkezlerinden biri durumunda olan Haliç'in, güney kıyısındaki Bahçekapı-Unkapanı arasındaki bölgeye, XI. yüzyıldan itibaren Yakındoğu'da deniz ticareti yapan İtalyan koloniler yerleşmişti. Bu bölgede Venedik, Amalfi, Pisa ve Cenova'ya ayrılmış ticaret merkezleri olup, sur içinde kilise, depo ve hanları dahi mevcuttu.⁶⁷⁸ 1082 tarihinde Venedikliler ile yapılan bir antlaşmayla, Venediklilere Bizans İmparatorluğu'na ait bütün topraklarda ticari imtiyaz sağlandığı gibi, Haliç'in kuzey kıyısındaki Galata'da üç iskele tahsis edilmişti.⁶⁷⁹ Ardından Galata, önce Doğu Roma'nın hâkimiyetinde, daha sonra ise Cenevizlilerin imtiyaz bölgesi olarak özellikle ticari işleviyle gelişimini sürdürmüştür.

Büyük tekneler için yeterince derin olması ve doğrudan karaya çıkabilme olanağı sayesinde ticari açıdan oldukça önem kazanan Haliç'te, Osmanlı döneminde Sultan II. Mehmed (1444-1446, 1451-1481) tarafından Kasımpaşa'da bir tersane kurulmuştu. Aynı zamanda burada bulunan Azepler Kışlası'ndan adını alan Azebkapı/Azap Kapısı/Azapkapı semti, zamanla denizciliğin merkezi haline gelmişti. XVI. yüzyılda Mimar Sinan tarafından kapudan paşa ve sadrazam olan Sokollu Mehmed adına inşa

⁶⁷⁷ MANTRAN, *İstanbul I*, s. 86.

⁶⁷⁸ EYİCE, *İstanbul*, s. 238-239; Afife BATUR, "Galata and Pera, a Short History, Urban Development Architecture and Today", *ARI The Bulletin of the İstanbul Technical University*, Vol: 55, No: 1, s. 1.

⁶⁷⁹ Georg OSTROGORSKY, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 331.

anıtsal yapıdan biri olan Yeni Camii Külliyesi'nin burada bulunması dolayısıyla ayrı bir önem taşımaktadır. Şair ve Tarihçi Eremya Çelebi, XVII. yüzyılda İstanbul'a dair anlatımlarında Eminönü semtinden bahseder. Çelebi'nin anlatımlarına göre eskiden antrepo mevkii olan bu bölgede, gümrük ambarları bulunurken, Gümrükçübaşı ve esir ticaretine nezaret eden pençikbaşı da burada oturmaktaydı. Ticari faaliyetler nedeniyle oldukça kalabalık olan semtte, kıyıya yanaşan gemilerden mal boşaltımı ve mal yükleme işlerine gümrük emini nezaret etmekteydi.⁶⁸²

İstanbul Surları'nın kapılarından da bahseden Eremya Çelebi, Eminönü civarındaki kapılar hakkında şu bilgileri aktarmıştır. Yedikulede'den başlamak üzere, şehrin sekizinci kapısı olan “Bahçekapısı”, eskiden de antrepo mevkii olan Gümrük ambarlarının yerinde bulunmakta olup, kapının Bizans devrindeki adı “Neoriu” bu durumu kanıtlamaktadır. Seyyahlara göre ise burada bulunan Yahudi Mahallesi'nden dolayı Türkler bu kapıyı “Yahudi Kapısı” ve “Çıfıt Kapısı” olarak adlandırmıştır.⁶⁸³ Görüldüğü gibi, yüzyılın çağdaşları tarafından bölgenin genellikle ticari önemi üzerinde durulmuştur.

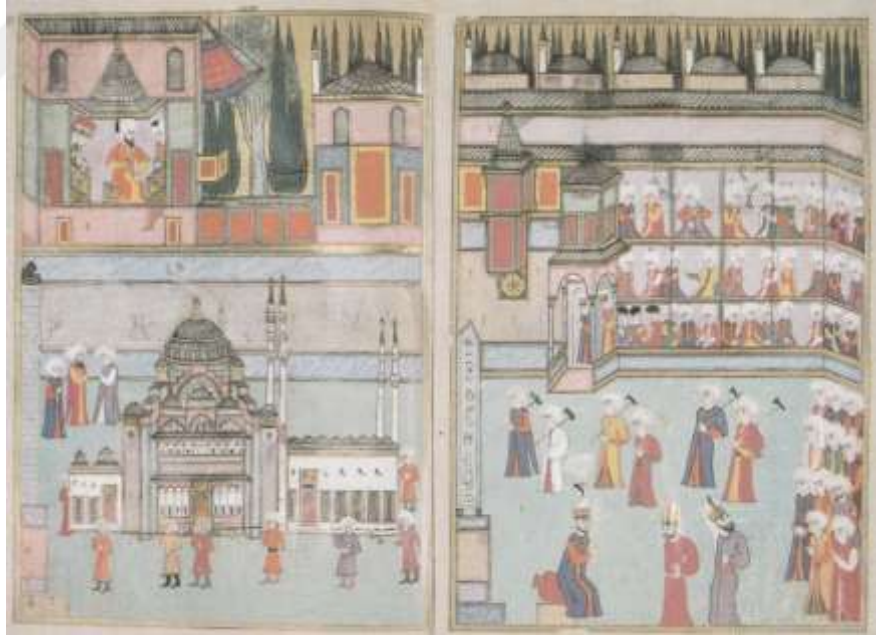
XVII. yüzyılda yüzyılın tek anıtsal selâtin camii olan Sultan Ahmed Camii ve Külliyesi, “Yedi Tepeli Kent” olarak anılan İstanbul'da, kentin ilk yükseltisi olan Sarayburnu Tepesi üzerinde, Hipodrom/At Meydanı'nda Büyük Saray'ın kalıntıları üzerine inşa edilmiştir. Yunanca hippos /at ve dramos/yol sözcüklerinin birleşiminden türeyen ve atlı araba yarışlarının yapıldığı mekân anlamına gelen Hipodrom'un ilk inşasına Roma imparatoru Septimius Severus tarafından başlanmıştır. MS. 197 ya da 198 yılında başlanan inşaat, İmparator Septimius Severus'un 202 tarihinde başkent Roma'ya dönmesi üzerine duraksamıştır. Ardından yaklaşık bir yüz yıl kadar sonra ikinci inşaat aşaması, MS. 330 dolaylarında I. Konstantinos tarafından başlanmıştır. Yaklaşık 50000 kişiyi içine alabilecek kapasitedeki Hipodrom, atlı araba yarışlarının yanı sıra bir dönem Tzikanion denilen bir tür polo, Dzustra denilen binicilik sporları, pandomim, mim, akrobasi, cambazlık gösterileri, atletizm yarışları, disk atma, güreş ve boks müsabakaları, vahşi ve eğitilmiş hayvanlarla sirk gösterileri ve dans gösterileri de yapılmıyordu. XII. yüzyıl sonuna dek işlevini sürdüren Hipodrom, Bizans Sarayı'nın Blahernai'ya taşınmasının ardından asli işlevini kaybetmeye başlamış, 1204 Latin

⁶⁸² ÇELEBİ KÖMÜRCİYAN, *İstanbul Tarihi*, s. 15.

⁶⁸³ ÇELEBİ KÖMÜRCİYAN, *İstanbul Tarihi*, s.15, 157.

İşgali sırasında büyük ölçüde tahrip edilmiş ve bu sırada geçirdiği yangınlar nedeniyle ortadan kalkmıştır. 1453 yılında kentin Osmanlı İmparatorluğu’nun hakimiyetine girmesinin ardından büyük bir dönüşüm yaşayarak, farklı bir toplum, inanç ve kültürün kent mekânına dönüşmüştür.⁶⁸⁴

Osmanlı döneminde önemli paşa ve kadın sultanların saraylarıyla öne çıkan⁶⁸⁵ ve “At Meydanı” olarak anılan bölge, aynı zamanda Osmanlı hanedanının çeşitli türdeki törensel etkinliklerine sahne olmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı şehzadelerinin sünnet törenleri sırasında, esnaf loncalarının yeteneklerini sergiledikleri geçitler, seyirlik oyunları ve spor gösterileri gibi çeşitli şenlikler düzenlenmiştir. Surnâme türündeki eserlerde yer alan minyatürlerde, bu etkinlikler tüm detaylarıyla canlandırılmıştır. Genellikle hükümdar ve maiyeti İbrahim Paşa Sarayı’ndan At Meydanı’ndaki törenleri izler şekilde betimlenmiştir.⁶⁸⁶ Bu görsel betimlemeler, aynı zamanda Sultan Ahmed Meydanı’nın Osmanlı devrindeki işlevini ve durumunu belgelemesi açısından da oldukça kıymetlidir.

Şekil 5.1.2 : Sûnâme-i Hümayûn, 1582 (Mahir, İstanbul, 2012)

⁶⁸⁴ Hipodrom’a dair Zeki Sönmez’in yazımı devam etmekte olan İstanbul’a ilişkin çalışmasından faydalanılmıştır.

⁶⁸⁵ Sultan Ahmed Camii inşası sırasında istimlak edilen saraylar/konaklara dair detaylı bilgi için bkz. GÖKYAY, “Risale-i Mimariyye”, s. 158-161.

⁶⁸⁶ Surnâmeler için bkz. MAHİR, **Osmanlı Minyatür Sanatı**, s. 146-147.

At Meydanı'nın mimari açıdan köklü değişimi ise Sultan Ahmed Külliyesi'nin inşasıyla gerçekleşmiştir. Büyük Saray'ın kalıntıları üzerine anıtsal bir selâtin cami inşa edilmesiyle bölgenin karakteri ciddi bir değişime uğrarken, külliyenin inşasının ardından meydanın ismi de Sultan Ahmed Meydanı olarak anılmaya başlanmış olup, bu adlandırma günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.

Suriçi'nde Beyazıt'ta Bedesten civarı ticari faaliyetlerin yürütüldüğü bir diğer önemli merkezdir. Bu bölge, erken dönemlerden itibaren İstanbul için büyük önem taşıyan, Doğu Roma devrinde “Mese”, Osmanlı devrinde ise kısmen başlangıçta aynı güzergâhı takip eden ve “Divanyolu” olarak adlandırılan tarihi arter üzerindedir. Beyazıt semtinde değerli eşya ve malların muhafaza edildiği iki bedesten yer almaktadır. Türk-İslâm kentlerinde genellikle bir bedesten yer alırken, İstanbul'da ikisi büyük, biri küçük olmak üzere üç bedesten vardır. Eski Bedesten ve Yeni Bedesten, Beyazıt'ta konumlanırken, küçük boyutlu olan diğer Bedesten, Galata'da yer alır.

Bedesten civarında üç ticari aks uzanmaktadır. Bu akslardan birincisi, Mahmudpaşa üzerinden Haliç'e inerken, ikincisi Şehzadebaşı ve Saraçhane'ye, üçüncüsü ise Aksaray'a ilerlemektedir.⁶⁸⁷

XVII. yüzyılda Osmanlı mimari eserlerinin yoğun olarak inşa edildiği başlıca güzergâh, Divanyolu aksıdır. Özellikle nüvesi medrese olan küçük külliyeler başta olmak üzere, han, kütüphane gibi farklı türde yapıların inşa edildiği Divanyolu, anahatlarıyla Topkapı Sarayı'ndan Edirnekapı'ya uzanan ve tarih boyunca kent için büyük önem taşıyan ana arterdir. Başlangıç kısmında “Mese” ile örtüşen bu tarihi güzergâhın Divanyolu olarak adlandırılması, XVIII. yüzyıla rastlar.

Osmanlı devrinde “imparatorluk yolu” olarak önemli geçitlerin düzenlendiği Divanyolu, aslında tek bir yol değil, farklı noktalarda kollara ayrılan bir ana arterdir. Başlangıçta Doğu Roma devrindeki Mese ile örtüşürken, ilerleyen kısımlarda -sonraki dönemlerde inşa edilen yapılar nedeniyle- farklı güzergâhlara yönelmiştir. Doğu Roma devrinde ahşap revaklarla çevrili olduğu bilinen Mese'nin, Osmanlı devrinde XVIII.

⁶⁸⁷ MANTRAN, *İstanbul I*, s. 40.

yüzyılın başlarında Şehzadebaşı'nda inşa edilen Damat İbrahim Paşa Külliyesi'nin arastası ile revaklı yol fikri yaşatılmıştı. Bu nedenle günümüzde Şehzadebaşı olarak bilinen cadde, eskiden “Direklerarası” ismiyle anılmaktaydı.⁶⁸⁸

Şekil 5.1.3 : Divanyolu güzergâhı (Cerasi, Divanyolu, s.16).

XVII. yüzyılda Kemankuş Kara Mustafa Paşa Külliyesi, Köprölü Külliyesi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi, Ebu'l Fazl Mahmud Efendi Medresesi ve Ekmekçizâde Ahmed Paşa Külliyesi gibi küçük ölçekli külliyelerin üzerinde sıralandığı Divanyolu'nun güzergâhı şöyle belirlenmiştir; Topkapı Sarayı'ndan başlayarak, Ayasofya Türbeleri ve Haseki Hamamı'ndan dolayı iki çatala ayrılıp biraz ileride birleşerek, Atmeydanı'ndan Koca Sinan Paşa Medresesi arasında, en fazla 8 m. genişliğinde ve tek şerit olarak devam eden yol, Mese Regia'sı ile örtüşmektedir. 1860'lı yıllardaki yol çalışmaları sırasında genişliği iki katına çıkarılmıştır. Kemankuş

⁶⁸⁸ Maurice CERASİ, **Divanyolu**, Çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul, s. 49.

Kara Mustafa Paşa Külliyesi ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi'nin yakınında iki kola ayrılan yol, Beyazıt Meydanı'nda tekrar birleşerek, Sabuncu Han ve Seyid Hasan Paşa Medresesi yakınında küçük kollara ayrılmıştır. Buradan itibaren ise iki ana koldan ilerlemektedir.⁶⁸⁹

Beyazıt Meydanı'nda iki ana koldan devam eden akslardan ilki, Beyazıt Meydanı'nın kuzeyinden ilerlemektedir. Bayezid Hamamı, Şimkeşhane, Hasan Paşa Hanı'ndan kuzeyde Sabuncu Han'a doğru bir dönüş yaparak, diğer kol ile birleşir. Sabuncu Han'dan itibaren tekrar ikiye ayrılan yol, Bozdoğan/Valens Sukemeri'nin paralelinde düz bir şekilde ilerleyerek, Fatih Külliyesi'ne ulaşır. Atpazarı'nda tekrar kollara ayrılır. Bu aks üzerinde medrese, mektep ve mescidler çoğunluktadır.⁶⁹⁰

Beyazıt Meydanı'nın güneyinden ilerleyen ikinci aks ise Kuyucu Murad Paşa Külliyesi civarından başlayarak, Direklerarası'na doğru ilerlemesinin ardından, Şehzade Camii ve Yeniçerilerin eski kışlasını takip eder. Buradan itibaren düz bir şekilde ilerleyen yol, Dülgerzâde Camii'nde iki kola ayrılır ve biri Fatih Külliyesi'nin içine girerken, diğeri medreselerin dış hattından devam eder. Fatih Külliyesi'nden iki kol halinde devam eden ana aks, kuzeydeki cümle kapısından başlar, Karagümrük'ten Edirnekapı'ya ulaşır. Güneydeki aks ise Mesih Ali Paşa Camii, Karagümrük Meydanı boyunca uzanır. Semiz Ali Paşa Medresesi yakınındaki ana aks ile birleşir.⁶⁹¹

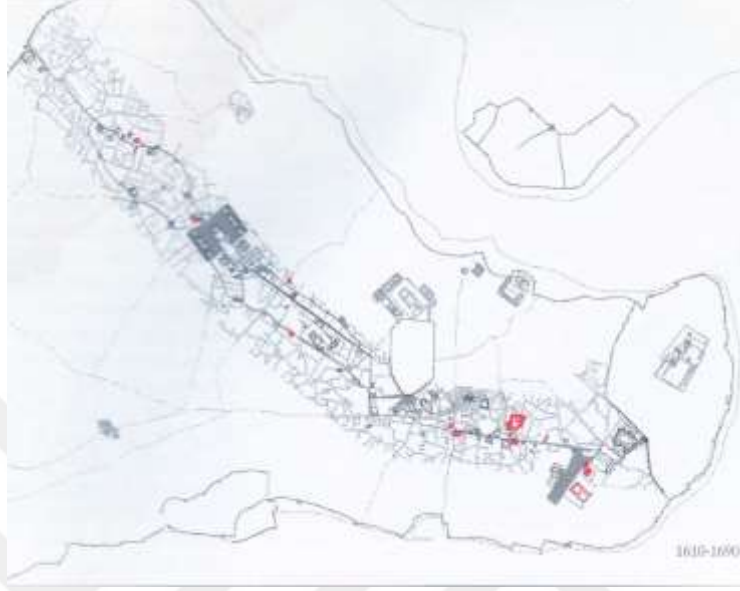
XVII. yüzyılda küçük ölçekli ve medrese merkezli külliyelerinin yoğun olarak inşa edildiği bir güzergâh olarak önem taşıyan Divanyolu'nda, inşa edilen yapılar ağırlıkla XV. ve XVI. yüzyıla rastlar. Bu duruma yüzyıllar boyunca yapı üretiminin yoğunluğu neden olmaktadır. Mescidlerin çoğu ise genellikle Fatih ve Bayezid döneminde inşa edilmiştir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda özellikle Fatih ve Çemberlitaş bölgesinde bir yoğunlaşmadan söz edilir. XIX. yüzyılda Tanzimat Reformları ile sokakların genişletilmesi sırasında, Firuz Ağa Camii ve Sinan Paşa Külliyesi arasındaki kısımda yol genişliği iki katına çıkarılırken, Divanyolu üzerindeki birçok yapı tahrip edilmiştir. Bu bağlamda yüzyılın ortalarında, Divanyolu üzerinde revaklı yol fikrini yaşatan tek

⁶⁸⁹ CERASİ, **Divanyolu**, s. 34-40.

⁶⁹⁰ CERASİ, **Divanyolu**, s. 34-40.

⁶⁹¹ CERASİ, **Divanyolu**, s. 34-40.

örnek olan Direklerarası Arastası da yıkılmaya başlamıştır.⁶⁹² XX. yüzyılda ise kent planlanması sırasında tarihi aks ve üzerindeki yapılar büyük ölçüde tahrip edilerek, niteliksiz bir görünüme dönüştürülmüştür.

Şekil 5.1.4 : Divanyolu güzergâhı üzerinde XVII. yüzyıl (1610-1690) yapıları (Cerasi, Divanyolu, Levha 5).

5.2 Anıtsal ve Cami Merkezli Külliye Tasarımında Klasik Üsluptan Süregelen ve Değişen Tasarım İlkeleri

Osmanlı külliyesi, çağın ve bölgenin ihtiyaçları doğrultusunda ya da bâninin isteklerine göre mimar eliyle belirlenen tasarım ilkelerine göre şekillenmiştir. Fonksiyonel ihtiyaçlar dolayısıyla külliye'nin ağırlık verilen –cami, medrese veya arasta gibi- yapı türü seçimi, topografyanın kullanımı, yapıların arazi ile ilişkisine dair, belirli süreçleri kapsayan ve dönemin karakteristiğini yansıtan ortak bir üslup doğmuştur.

Erken Osmanlı mimarlığının ilk izlerine, İznik ve Bursa gibi önemli merkezlerde rastlanır. İznik'teki erken dönem eserleri arasında külliye oluşturan bir yapı topluluğundan söz edilememekle birlikte, Bursa'da erken dönem Osmanlı külliyesi

⁶⁹² CERASİ, **Divanyolu**, s. 68-75, 152-153.

kurulmuştur. Bu süreçte külliye tasarımı, büyük ölçüde topografik koşullara bağlı kalınarak şekillenmiştir. Külliye elemanlarının kurgusunda ise aksenal düzene göre yerleşim söz konusu olmadığı gibi, külliyei meydana getiren yapılar arasında cami, hiyerarşik açıdan en önemli konumdadır. Bu nedenle yapı malzemesi, bezeme kurgusu ve konumu açısından en itinalı şekilde ele alınan cami, külliyeinin diğer elemanlarından ayrılmaktadır. Bu bağlamda Bursa'daki Yıldırım Külliyesi'nde de gözlendiği gibi, külliyeinin bir tepe üzerinde konumlanması durumunda, en üst kotta yer alan cami, daha aşağı kottaki diğer yapılar üzerinde hiyerarşik üstünlüğünü somut olarak da yansıtır.⁶⁹³

İstanbul'un fethinden sonra, 1463 ve 1470 yılları arasında inşa edilen Fatih Külliyesi, kentin en kapsamlı ve oldukça geniş bir alana yayılan külliyesi olduğu gibi, klasik Osmanlı mimari üslubunun yaratıldığı XVI. yüzyılın öncesinde, Osmanlı külliyelerinin gelişiminde önemli bir basamağı teşkil eder. Cami merkezli bu külliyeinde, külliye elemanları mutlak bir simetriyle, üç ana ve iki ara eksen üzerine yerleştirilmiştir. Fatih Camii merkezde olmak üzere, simetrik biçimde karşılıklı olarak Akdeniz ve Karadeniz Medreseleri ile arkalarına Tetimme Medreseleri ana eksen üzerine, darüşşifa ve tabhane ise ara eksen üzerine yerleştirilmiştir. Söz edilen yapılardan ayrı olarak hamam ve çarşı yer alır.

Erken klasik dönem Osmanlı mimari eserlerinin ortaya konduğu Sultan II. Bayezid'in saltanat yılları (1481-1512), imar faaliyetleri açısından oldukça verimli bir dönemdir. Sultanın II. Bayezid'in Amasya, Tokat, Edirne ve İstanbul'da eşzamanlı olarak inşa ettirmiş olduğu külliyeler, gerek yapı özelinde gerek ise külliye ölçeğinde, Osmanlı mimarlığında önemli gelişmelere sahne olmuştur. Sultanın, özellikle Anadolu'da inşa ettirmiş olduğu külliyelerinde benzer tasarım ilkelerinin etkili olduğu gözlenmektedir. Topografik koşullara, su, nehir gibi doğal unsurlara bağlı kalınarak ele alınan bu külliyelerde, farklı türdeki yapılar aksenal düzene göre yerleştirilmiştir. Ana ekseninde cami, yan eksenlerde ise külliyeinin diğer birimleri genellikle birbirlerine paralel olarak sıralanmıştır.

⁶⁹³ Bununla birlikte özellikle Osmanlı sultanlarının inşa ettirmiş olduğu külliyeler, yeni yerleşim merkezlerinin tesis edilmesine zemin hazırlamıştır Gönül CANTAY, **Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 31-39.

Sultan II. Bayezid'in 906-911 H./1500-1505 M. yılları arasında İstanbul'da inşa ettirmiş olduğu külliyesine, 1506 yılında bir medrese eklenmiştir. Külliye yapıları günümüzde tek tek algılansa da, bütüne bakıldığında kısmen eksenal düzenin külliye kurgusuna hâkim olduğu gözlenir. Ana ekseninde cami ve doğudaki yan eksen üzerinde imaret ve kervansaray yer almaktadır. Caminin kible yönünde türbeler, daha güneyde ise mektep vardır. Medrese, camiden uzak bir noktada ve dik eksen üzerinde, hamam ise medresenin batısına yerleştirilmiştir. Sultan II. Bayezid'in başkent İstanbul'daki külliyesinin, Anadolu'daki inşa ettirmiş olduğu diğer külliyelere kıyasla daha dağınık ele alınması, bölgenin Doğu Roma devrinden itibaren önemli bir meydan (Tauri/Tauris Meydanı) olması ve sık yapı dokusu içinde yer almasıyla alakalı olmalıdır.

Klasik dönem Osmanlı mimari üslubunun yaratıcısı olan Mimar Sinan ile birlikte, Osmanlı mimarlık tarihinde mimari, estetik ve teknik açıdan büyük bir gelişim yaşanmıştır. Kendinden önceki gelişim aşamalarını özümseyerek, Osmanlı külliyelerinde yaratıcılığı ve işlevselliği birleştiren Sinan'ın topografyayı kullanımı, fonksiyonel yapıları konum açısından birlikte ele alması ve kot farkını altlı-üstlü mekân tasarımı ile çözümlemesi gibi çeşitli nitelikleriyle külliye tasarımına farklı bir boyut getirmiştir. Sinan tarafından tasarlanan külliyelerde kuşkusuz bâninin maddi gücü, bâninin -sultan, valide sultan, sadrazam gibi- Osmanlı devlet yönetimi içindeki hiyerarşik konumu, arazinin yapısı ve boyutları, arazinin sık veya seyrek yerleşim dokusu içinde yer alması, bölgenin ticari veya tarihi önemi gibi etkenler belirleyici olmuştur. Tüm bu koşullar çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun maddi imkânlarının katılımı ve Sinan'ın yeteneğinin buluşmasıyla, evrensel nitelikte mimari eserler üretilebilmiştir.

Sinan tarafından inşa edilen şehir ve menzil külliyelerinde, fonksiyonel ihtiyaçlar doğrultusunda farklı yapı türlerine ağırlık verilmiştir. Şehir külliyelerinde, erken dönemden itibaren cami, külliye diğer yapı elemanları arasında, gerek mimarisindeki teknik-estetik kaygı, gerek ise konumu açısından belirleyici olmuştur.

Sinan yapılarının külliye tasarımında, külliye elemanları belirli bir düzen içinde ve eksenal sisteme göre yerleştirilmiştir. Burada belirlenen eksen sayısı, külliye elemanlarının sayısı ve arazinin genişliği ile doğru orantılıdır. Geniş arazilerde eksenal

sisteme daha fazla bağı kalınmasına karşın, dar arsa üzerinde bulunan külliyelerde ise bu durum, farklı tasarımlarla çözümlenmiştir. Bu bağlamda, Kadirga'da Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi'nde medrese, cami ve tekke yapısı tek eksen üzerinde sıralanmışken, Edirne'deki Selimiye Külliyesi'nde ana eksen de cami ve yan eksenlere, caminin iki yanına medrese eklenerek, farklı bir tasarıma gidilmiştir.

Klasik Osmanlı mimarlığının ilk aşamasını oluşturan Şehzade Mehmed Külliyesi'nde ise yapılar iki eksen üzerinde toplanmıştır. Külliye kuruluşu açısından İstanbul'daki II. Bayezid Külliyesi'ne benzeyen Şehzade Mehmed Külliyesi'nde cami ve türbeler ana eksen de yer alırken, camiye paralel olarak, külliye sınırına yerleştirilen medrese, tabhane ve kervansaray ikinci eksen üzerindedir. İmaret ve sıbyan mektebi, yol aşırı olarak ve paralel iki eksene göre dikey olarak konumlandırılmasına karşın, yine de ikinci eksendedir. Böylelikle sosyal içerikli yapılar bir eksen de toplanmıştır. Külliye elemanlarının iki eksen üzerinde toplanması açısından benzer külliye kuruluşu Tophane'de Kılıç Ali Paşa Külliyesi'nde gözlenir. Ana eksen de cami ve türbe, batı eksene ise medrese ve hamam yerleştirilmiştir.

Yalnız Sinan yapıları arasında değil, Osmanlı mimarlık tarihinde külliye tasarımında en ileri aşamayı teşkil eden yapı topluluğu kuşkusuz Süleymaniye Külliyesi'dir. Arazinin iki yöne eğimli yapısı, külliye yi meydana getiren yapıların eksenal sisteme göre yerleştirmesine engel olmamış, aksine eksenal düzenin vaziyet planında kuvvetle hissedilen egemenliği, Sinan'ın külliye kurgusunda arazi kullanımındaki yeteneğini kanıtlamaktadır. Kuzey ve doğuda Haliç'e doğru eğimli bir arazi üzerinde yer alan külliye de, farklı işlevdeki yapılar, farklı kotlarda buluşmuştur. Kotları dengelemek için bazı yapılarda kat yüksekliği arttırılmış ve altlı-üstlü mekân düzenlemesine gidilmiştir. Ana eksen de cami, caminin güneyindeki hazirede Kanunî Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan'ın türbeleri konumlandırılmıştır. Haliç'e bakan ve en aşağı kottaki doğu eksen de Mimar Sinan Türbesi, râbi ve sâlis medreseleri, yol aşırı olarak ve aşağı kotta hamam ve hamamın batısında dârülhadis yer alır. Caminin batısındaki eksen üzerinde; dükkân sırası üzerine sıbyan mektebi, evvel ve sâni medreseleri, tıp medresesi ve yanında darülahakir/ilaç deposu bulunmaktadır. Camiye dik kuzey eksen de ise tabhane, imaret ve darüşşifa konumlandırılmış olup, altlarına ahır, depo ve bekâr odaları inşa edilmiştir. Külliye elemanlarının dağılımı ise yapıların fonksiyonel

bütünlük içinde tasarlandığını gösterir. Haliç'e bakan yamaçta sosyal ve eğitim yapıları bir aradayken, kuzeybatıda tıp ile ilişkili kuruluşlar; darüşşifa, darülakakir ve tıp medresesi birlikte ele alınmıştır.

Küllîye elemanlarının yerleştirilmesinde, işlevsel ihtiyaçların yanında statik açıdan destek sağlamaları da düşünülmüştür. Süleymaniye Külliyesi'nde kuzey ve doğu yöndeki eğimli alanda bulunan yapılar, destek olacak şekilde konumlandırılmıştır. Benzer şekilde Kadırga'da Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi'nde cami, alt kotta yer alan medrese ile desteklenmiştir. Benzer bir uygulamaya Sinan'ın Edirne'deki eserinde rastlanmaktadır. Batıya doğru eğimli bir arazi üzerinde yer alan Selimiye Külliyesi'nde –Davud Ağa'nın eseri olan- arasta yine destek olacak şekilde inşa edilmiştir.

Sinan'ın külliyelerinde yaygın olarak görülen bir diğer özellik olarak, cami ve medrese organik bütünlük içinde aynı avluyu paylaşmaktadır. Topkapı'da Kara Ahmed Paşa Külliyesi, Beşiktaş'ta Sinan Paşa Külliyesi, Edirnekapı'da Mihrümah Sultan Külliyesi ve Kadırga'da Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, bu uygulamanın görüldüğü yapılarıdır.

Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı bulundığı süreçte (1520-1566), 1523 ve 1545 yılları arasında, Üsküdar, Eskişehir, Bozöyük, Silivri, Bosna, Halep ve Şam'da menzil külliyesi inşa edilmiştir.⁶⁹⁴ Önemli ticari arterler üzerinde inşa edilen menzil külliyelerinde, yapının ticari işlevi gözetilerek, cami yerine arasta gibi ticari fonksiyonlu yapılar, külliye tasarımı belirleyici olmuştur. Bu bağlamda Lüleburgaz, Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, söz edilen tasarımı örnekler. Bununla birlikte, Havsa'da Güzelce Kasım Paşa Külliyesi ve Şam'da Koca Sinan Paşa Külliyesi'nde arastanın külliye tasarımı ana eksen olarak belirlenmesi, Karapınar ile Payas'taki II. Selim Külliyesi ve Ilgın'da Lala Mustafa Paşa Külliyesi'nde ticari yapılara verilen ağırlık, bu durumu göstermektedir. Bunun dışında şehir içi külliyelerindeki gibi, menzil külliyelerinde de külliye elemanlarının eksenal düzene göre yerleştirilmesi, devam etmiştir. Halep'te Hüsreviye Külliyesi, Sinan'ın eseri olup, olmadığı konusunda tartışmalar bulunan Gebze'de Çoban Mustafa Paşa Külliyesi ve Lüleburgaz'da Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, eksenal sistemin menzil külliyelerinin kurgusunda uygulandığı yapı topluluklarından bazılarıdır.

⁶⁹⁴ CANTAY, *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*, s. 71.

Mimar Sinan'ın 1588 yılında hayatını kaybetmesinin ardından XVI. yüzyılın sonlarında külliye tasarım ilkeleri değişmeye başlamıştır. Külliye boyutsal açıdan küçüldüğü gibi, erken dönemden itibaren cami çevresinde gelişen külliyelerin merkezini genellikle medreseler almıştır. Cami ve medrese merkezli külliye inşası eşzamanlı olarak devam edilmiş ise de, anıtsal yapı üretimi de oldukça zayıflamıştır. Nişancı Mehmed Paşa Camii, Cerrahpaşa Külliyesi ve Yeni Camii Külliyesi, cami merkezli külliye geleneğini sürdürürken, Koca Sinan Paşa Külliyesi, Hadım Hasan Paşa Külliyesi ve Gazanfer Ağa Külliyesi, nüvesini medresenin oluşturduğu külliyelerin başlangıcını teşkil etmektedir. Özellikle bu tür külliyelerde türbe ve sebile ayrı bir önem verildiği dikkat çeker. XVI. yüzyılın sonlarında genellikle dar bir arsa üzerinde inşa edilen yapı topluluklarında, arsa ile ilişkili olarak bütüncül bir tasarıma gidilmek zorunda kalınmıştır.

Koca Sinan Paşa Külliyesi, XVII. yüzyıl tasarım ilkelerinin, erken uygulamalarının XVI. yüzyılın sonunda görülmesi açısından oldukça önemlidir. Külliye, XVII. yüzyılda küçük ölçekli ve medrese merkezli külliyelerin yoğun olarak inşa edildiği Divanyolu üzerinde yer alır. Külliye elemanları arasında camiye yer verilmediği gibi, medrese, türbe ve sebilten meydana gelen külliye ana ögesi medresedir. Bununla birlikte, XVII. yüzyıl Osmanlı külliyelerinde dersane, türbe ve sebil birlikteliği yaygın olarak görülen bir uygulamadır. Koca Sinan Paşa Külliyesi'nde bu uygulamanın erken aşaması denebilecek şekilde dersane, türbe ve sebil birbirine yakın konumda yerleştirilmiştir. Medresenin dersane birimi, öğrenci hücreleri tarafından üç yönden çevrelenen avludan koparılarak, girişi avlu dışından sağlanmıştır. Bu düzen XVII. yüzyıl külliyelerinde geliştirilerek, dersane birimi zamanla öğrenci hücrelerinden ayrı bir yapı şeklinde ele alınmıştır. Bunun dışında sekizgen planlı türbenin boyutları, yoğun bezemeye sahip olması dönem özelliğini yansıtmaktadır.

Çağın ilk anıtsal külliyesi, Sultan I. Ahmed (1603-1617) tarafından inşa ettirilen Sultan Ahmed Külliyesi'dir. Çok sayıda farklı işlevli yapıdan meydana gelen ve yüzyılın en kapsamlı yapı topluluğu olan Sultan Ahmed Külliyesi'nin temel kazımına 9 Receb 1018 H./7 Kasım 1609 yılında başlanmış ve 14 Şubat 1610 tarihinde temel atılmıştır.⁶⁹⁵

⁶⁹⁵ Risâle-i Mi'mâriyye'de 1018 H. yılında temel atıldığı kaydedilmiştir. Ca'fer EFENDİ, **Risâle-i Mi'mâriyye**, s. 66.

9 Haziran 1617 tarihinde tüm yapılar tamamlanmadan, törenle ibadete açılmıştır. Daha sonra cami, dış avlu duvarı, hünkâr kasrı ve arasta tamamlanmıştır. İnşaat defterindeki kayıtlara göre, 1025 H./1616 M. yılında inşasına başlanan imaretin yapım aşaması 1028 H./1619 M. yılında devam etmektedir. Cami odaları, kahvehane, dükkânlar, abdesthane sundurmaları 1619 yılında tamamlanmış olmalıdır. Darüşşifa ise 1619 yılında bitirilmek üzere olup, 1620 yılında külliye'nin son yapısı olan türbe tamamlanmıştır.⁶⁹⁶

Külliye, inşaat defteri ve vakıf kayıtlarındaki bilgilere göre cami, hünkâr kasrı, darülhadis medresesi, darülkurra, sıbyan mektebi, türbe, sebiller, darüşşifa, hamam, kira odaları, evler ve mahzenlerden oluşmaktaydı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında darüşşifa yerine Sultan Ahmet Sanat Okulu yapılmış, dükkânların bir kısmı, kira odaları, mahzenler, At Meydanı'na bakan yöndeki evler ve türbe yakınında sebil yıkılmıştır. Günümüzde Sultan Ahmet İktisadî ve Ticari İlimler Akademisi olarak kullanılan ve XIX. yüzyılın sonlarındaki inşaat aşaması sırasında, ev ve dükkânlar yıkılmış olmalıdır.⁶⁹⁷

Akarat-ı Vakf-ı Şerif Defteri'nde kaydedilen ve külliye'nin günümüze ulaşamayan yapı elemanları, yapının inşa edildiği dönemdeki görünümünü canlandırmak açısından oldukça önem taşır.⁶⁹⁸ Deftere göre külliye'ye vakfedilen yapılar şunlardır;

- 1- Cami-i şerif yakınında tek hamam,
- 2- Cami mihrabı önünde 36 kubbeli oda,
- 3- Mehmed Paşa Sarayı yerinde 18 tahtani ve fevkâni odalar,
- 4- Mehmed Paşa Sarayı yerinde, Ali Paşa Vakfı için yapılan 17 oda,
- 5- Mesih Paşa Sarayı Kapısı tarafındaki 3 oda,
- 6- Cami yakınındaki kubbeli odalar altında yer alan 39 dükkân,
- 7- Mehmed Paşa Sarayı karşısındaki kubbeli odalar altındaki 33 dükkân,
- 8- Cami-i şerif mektephanesi yakınındaki fevkâni ve tahtani 8 dükkân,
- 9- Darülhadis medresesi yakınındaki 11 oda,

⁶⁹⁶ NAYIR, **Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası**, s. 46.

⁶⁹⁷ Ayrıca Zeynep Nayır tarafından Akarat-ı Vakf-ı Şerif defterinde külliye'ye vakfedilen yapılar aktarılmıştır. NAYIR, **Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası**, s. 44-45.

⁶⁹⁸ NAYIR, **Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası**, s. 45.

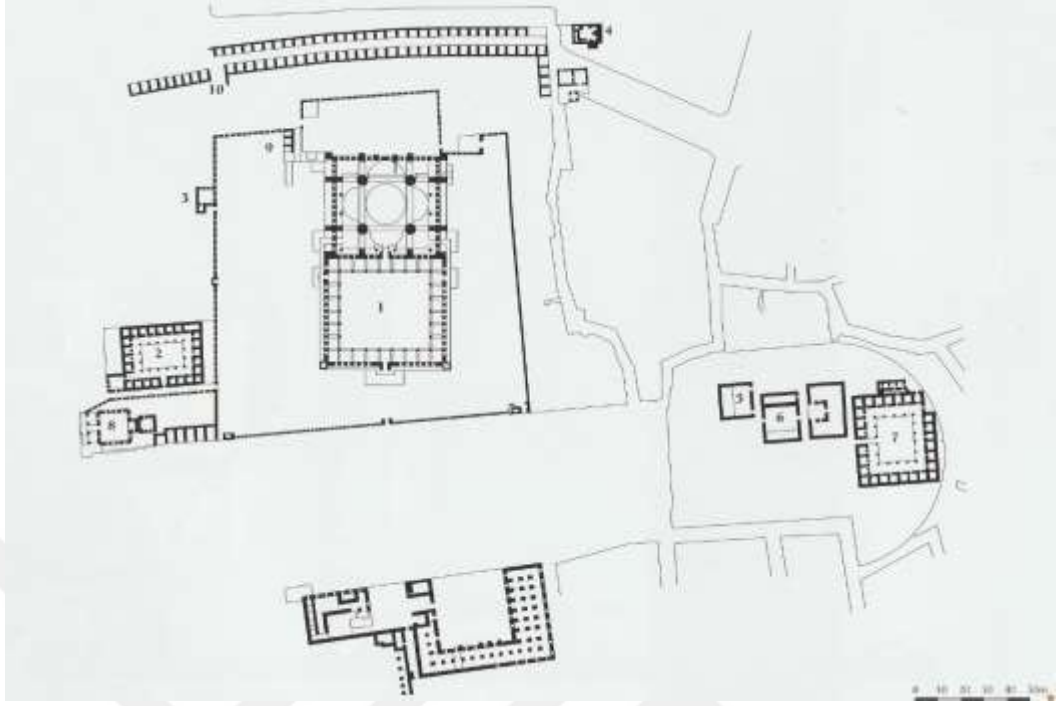
- 10- At Meydanı tarafında türbeye bitişik 6 dükkân,
- 11- Yıkılan aslanhane ve Abdülgani Efendi evinin yerinde 5 adet yapı,
- 12-Ali Çavuş evi yanında, At Meydanı karşısında ve imaret yakınında toplamda 4 oda ve ev,
- 13- Kasr-ı Hümayun altında köşe çeşmesi yanındaki 7 dükkân,
- 14- Top Arabacıları Meydanı yakınında tahtani ve fevkâni 20 oda,
- 15- İmaret-i amire duvarındaki 8 dükkân,
- 16- Darüşşifa hamamı,
- 17- 2 oda.

Bu bilgilere göre külliye gelir getiren toplamda 111 oda, 5 işlevi bilinmeyen yapı (muhtemelen odalar), 101 dükkân ve 2 hamam kaydedilmiştir. Dolayısıyla Sultan Ahmed Külliyesi inşa edildiği dönemde, günümüzde algılandığının aksine çok daha geniş bir alana yayılmış, kapsamlı bir külliye idi.

Cami, üç yönden dış avluyla çevrelenmiş olup, avlu kuzey duvarı merkezinde ana giriş bulunur. Kuzey duvarının doğu ve batı uçlarında altında tonozlu geçit ve sebil bulunan diğer girişler mevcuttur. Doğu dış avlu duvarı hattında ise üç giriş yer alır. Batı duvarı üzerinde de ayrıca bir giriş vardır.

Çok sayıda farklı işlevli yapı topluluğundan meydana gelen Sultan Ahmed Külliyesi'nde yapılar dağınık biçimde konumlanmıştır. Külliye'nin bazı birimleri günümüze ulaşamadığı için, günümüze gelen yapılara dayanılarak gözlemlendiğinde, merkezde cami olmak üzere, caminin güneyinde, daha aşağı kotta, camiye paralel olarak yerleştirilen arasta ve arastanın batı ucunda hamam bulunur. Caminin doğusunda türbe, medrese ve güneyinde sıbyan mektebi yer alır. Caminin batısında ise diğer yapılara göre daha uzakta yer alan darüşşifa, imaret mutfağı ve fırın paralel olarak sıralanmıştır. Caminin kible duvarı önünde, üç yönden duvarla çevrili ve üç girişi bulunan, 72 x 26 m. ölçülerinde⁶⁹⁹ bir bahçe yer alır. Bu bölüm camiden aşağı kottadır.

⁶⁹⁹ NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 54.

Şekil 5.2.1 : Sultan Ahmed Külliyesi vaziyet planı (Kuban, İstanbul 2017, s. 365).

Klasik dönemde Sinan külliyelerinin akılcı, işlevsel, aksenal düzende ve simetri ilkesi gözetilerek kurgulanışı göz önüne alındığında, Sedefkâr Mehmed Ağa'nın eseri olan Sultan Ahmed Külliyesi'nde, eğitim yapıları olan sıbyan mektebi ve medresenin ve sosyal içerikli darüşşifa, imaret mutfağı ve fırının yakın konumda olması, külliye kuruluşunda klasik dönem ilkelerinin belirli bir ölçüde sürdürüldüğünü ortaya koyar. Sultan Ahmed Külliyesi'nde, yakın ilişki içinde konumlanan yapılar uyumlu olmasına karşın, genel vaziyet planına bakıldığında, birbirinden uzakta ve eksenlerinde kaymalar olduğu göze çarpmaktadır. Bu durumda, muhtemelen külliyenin Bizans Sarayı kalıntılarının üzerine inşa edilmesi neden olmuştur.

Önceki dönemde inşa edilen külliyelerin aksine eğitim yapıları olan medrese sayısında azalma görülür.⁷⁰⁰ Burada asıl dikkat çeken, medrese ve türbe arasındaki ilişkidir. XVII. yüzyılda inşa edilen medrese merkezli külliyelerde, türbe, dersane/mescid birimi ve sebil arasında bir ilişki vardır. Klasik dönem medrese tipolojisinde dersane-mescid birimi genellikle giriş aksında yer alır. Sultan Ahmed Medresesi'nde ise

⁷⁰⁰ NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 47.

dershane birimi, kuzeyde yer alan türbeye yakınlaşacak biçimde köşeye kaydırılmıştır. Dolayısıyla XVII. yüzyılda medrese merkezli külliyelerde yaygın olarak görülen derslane/mescid-türbe ilişkisinin erken örneği olması açısından önemlidir.

Yüzyılın ikinci anıtsal külliye örneği olan Yeni Camii Külliyesi, cami, hünkâr kasrı, Turhan Sultan Türbesi, darülkurra, sıbyan mektebi, sebiller, çeşme, arastadan (Valide Çarşısı/Mısır Çarşısı) meydana gelir.⁷⁰¹ 1597’de ilk inşasına Davud Ağa zamanında başlanmış, 1598-1603 yılları arasında yapım faaliyetlerinin Dalgıç Ahmed Ağa tarafından yürütülmesinin ardından inşaat altmış yıl kadar yarım kalmıştır. Nihayet 1661 yılında Mustafa Ağa inşaatı devralmış ve cami, 1665 yılında ibadete açılmıştır. Caminin vakfiyesi, cümle kapısı üzerindeki ve çeşmede yer alan kitabelerde 1663 tarihi bulunmakla birlikte⁷⁰², ikinci inşaat aşamasında eklenen Mısır Çarşısı 1663 yılına tarihlenir.⁷⁰³ Mustafa Ağa bin Abdülmennan’ın Yeni Camii inşası devam ederken 1662 yılında katledilmesi üzerine Mustafa Ağa bin İbrahim yapıyı tamamlamış olmalıdır.

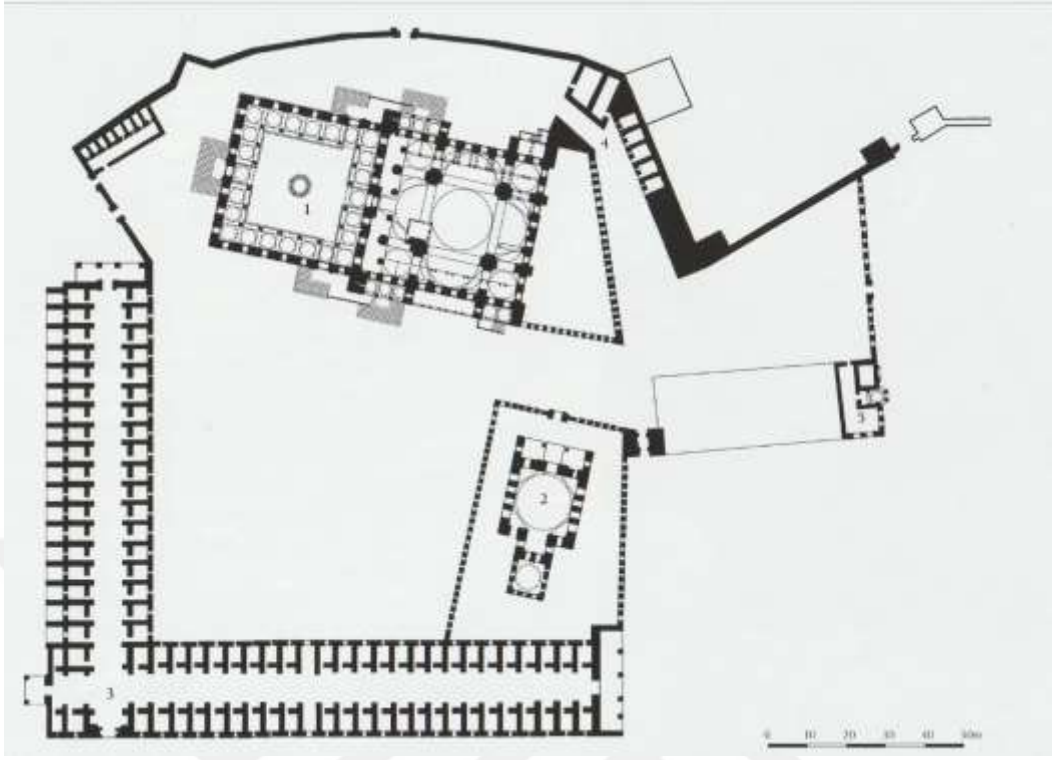
Külliyeinin yerleşim planına bakıldığında, cami ve türbenin yerleşiminde aksenal açıdan bir uyum görülmesine karşın, diğer yapıların tümüyle belirli bir düzen içinde yerleştirildiğini söylemek zordur. Muhtemelen Yahudi Mahallesi’ndeki istimlaklar, Haliç sur hattı ile kapıları ve dönemindeki kıyı şeridi düzenli bir vaziyet planına olanak vermemiştir.⁷⁰⁴ Surların bir kısmının yıkılması, hünkâr kasrının kıyı surları kalıntısı üzerine inşa edilmesi, bu düşüncüyü destekler.

⁷⁰¹ Doğan KUBAN, **Osmanlı Mimarisi**, YEM Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 370; **İstanbul Yeni Camii ve Hünkâr Kasrı**, Haz. İbrahim Ateş Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1944, s. 9.

⁷⁰² AYYANSARÂÎ, **Hadîkatü’l-Cevâmî**, s. 61-63. **İstanbul Yeni Cami ve Hünkâr Kasrı**, s. 11-12.

⁷⁰³ Mustafa CEZAR, **Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System**, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1983, s. 130.

⁷⁰⁴ KUBAN, **Osmanlı Mimarisi**, s. 370.

Şekil 5.2.2 : Yeni Camii Külliyesi vaziyet planı (Kuban, İstanbul 2017, s. 374).

Yeni Camii Külliyesi’nde bölgenin ticari işlevi göz önünde tutularak, arastaya büyük önem verilmiştir. “L” planlı arasta, külliyei batı yönden sınırlamaktadır. Arastanın güneydoğu ucuna Turhan Sultan Türbesi yerleştirilmiştir. Yapı topluluğundan ayrı olarak ise caminin güneyine sebil yerleştirilmiştir.

5.3 Geç Klasik Dönem Osmanlı Mimarisinde Dini Yapılar: Camiler, Mescidler ve Türbeler

Osmanlı cami mimarisinin kuruluş döneminde dini mimari eserlerindeki gelişim, İznik başta olmak üzere Bursa ve Edirne gibi kentler üzerinden izlenir. Erken dönem Osmanlı cami mimarisinde tek birimli/üniteli, tabhaneli / zaviyeli / ters “T” planlı ve çok destekli cami plan şeması uygulanmıştır. Ardından ana ibadet mekânının merkezi kubbe altında toplanması amacıyla kubbenin duvarlardan bağımsız olarak serbest düşey taşıyıcı ayaklar ile taşınmasıyla, Osmanlı cami mimarlığı taşıyıcı sistem ve strüktür açısından çeşitlenmeye başlamıştır. Söz edilen gelişmelerin ilk basamağı

olarak Edirne Üçşerefeli Camii kabul edilir. Mihraba paralel dikdörgen planlı Üçşerefeli Camii'nde, ikisi mihrap duvarında, ikisi kuzey duvarında ve ikisi bağımsız altıgen paye tarafından taşınan merkezî kubbe, iki yanda ikişer kubbe ile yanlara doğru genişletilmiştir. Arada kalan üçgen alanlar ise küçük kubbeler ile örtülmüştür. Mimar Sinan'ın altıgen çardak, piramidal silüet ve revaklı avlu-harim oranları bakımından en fazla etkilendiği yapılardan biri, Edirne Üçşerefeli Camii olmuştur. Beşiktaş'ta kapudan paşa Sinan Paşa için tasarladığı Sinan Paşa Camii'ni tarihselci yaklaşımla ele alarak, Üçşerefeli Camii'nde gördüğü basık ve loş mekân etkisini gidermeye çalışmış ve altı destekli şemayı uyguladığı diğer yapılarda ağır payeler nedeniyle bütüncül olmayan orta ve yan mekân ilişkisine çözüm getirmeye çalışmıştır. Oldukça erken tarihli olan Üçşerefeli Camii'nde, Sinan'ın klasik dönemde geliştirdiği temel mimari prensiplerin primitif uygulamalarının görülmesi açısından çağını aşan bir yapı olarak değerlendirilmektedir.

Fatih devrinde İstanbul, Edirne ve Bursa gibi şehirler başta olmak üzere imparatorluk dâhilinde 300 cami/mescid başta olmak üzere farklı türde yapılar inşa edilmiştir. Bu dönemde inşa edilen camilerde ilk dönemlerde ters “T” planlı camilere rastlanırken, tek birimli; harim önünde son cemaat yerinden ibaret camiler ve çok ayaklı ulu cami plan şeması da uygulanmıştır. Mimarideki asıl gelişmeler ise üst örtüde yarım kubbelerin devreye girmesiyle yaşanmıştır.⁷⁰⁵ 1463-1470 yılları arasında inşa edilen İstanbul Fatih Camii, özellikle külliye kuruluşunda aksenal sistemin ve simetrik düzenin mutlak hâkimiyeti, çeşitli fonksiyonlara yönelik yapılar arasında eğitim yapılarının ağırlığı ve külliye elemanlarının yayıldığı alanın genişliği bakımından büyük önem taşır. Cami özelinde ise gerek kubbe boyutu gerek ise merkezi kubbeye eklenen yarım kubbenin eklenmesi açısından, Osmanlı mimarlığında kubbe gelişiminde Üçşerefeli Camii'den sonraki ikinci basamağı teşkil eder. Dikdörtgen planlı camide, ikisi duvara bağlı, ikisi bağımsız dört paye, ana kubbeyi taşımaktadır. Taşıyıcı sistemde, ana kurgu itibarıyla dört destekli şema uygulanmıştır. Kubbe gelişiminde üçüncü basamağı ise merkezî kubbeye kuzey ve güney yönlerde yarım kubbeler eklenmesiyle İstanbul'da inşa edilen II. Bayezid Camii oluşturur. Klasik döneme geçiş niteliğinde yapılar inşa edilen bu dönemde, üst örtü sisteminde yaşanan gelişmeler alt yapıya da yansımış, üst yapıyı destekleyen payeler harim içinde

⁷⁰⁵ ASLANAPA, *Osmanlı Devri Mimarisi*, s. 83-93.

kapladıkları alan yani boyutları ve ayrıca konumları açısından mekânın bütünlüğü konusunda bazı çözümlmeleri gerekli kılmıştır.

Osmanlı mimarlığı, strüktür ve üst örtü bakımından asıl gelişimini XVI. yüzyılda Mimar Sinan'a borçludur. Tek birimli/üniteli, çok destekli ve merkezî planlı dört, altı ve sekiz destekli şemaları ustalıklı kurgulamıştır. Tek birimli camiler arasında İstanbul'da Haseki Hürrem Sultan Camii, Ahi Çelebi Camii ve Şemsi Ahmed Paşa Camii gibi yapılar sayılırken, çok destekli ulu cami tipinde inşa edilen Piyale Paşa Camii, alışılmışın dışında bir tasarımın ürünüdür.

Klasik dönem Osmanlı cami mimarisindeki asıl gelişim, merkezî planlı yapılarda yaşanmıştır. Merkezî planlı camiler arasında, taşıyıcı sistemine göre dört, altı ve sekiz destekli camiler, Sinan tarafından çeşitli tasarımlarla değerlendirilmiştir. Altı destekli camiler arasında İstanbul'da Beşiktaş Sinan Paşa Camii ve Topkapı Kara Ahmed Paşa Camii gibi yapılar sayılmakla birlikte, altı destekli camiler mihraba paralel enine gelişen bir plan şeması yarattığı gibi, iç mekândaki payelerin mekân içinde kapladığı boyutları yan sahınların ikincil mekânlara dönüşmesine neden olmuştur. Bu durumun çözümlendiği, en başarılı sayılan yapılardan biri Kadırga'daki Sokollu Camii'dir. Bunun dışında, taşıyıcı sistemine göre sekiz destekli camiler, Sinan'ın tasarım denemeleri arasında üst yapıda merkezî kubbenin mutlak hâkimiyetini sağlayan, harimin payelerle kesintiye uğramadığı, orta ve yan mekân ilişkisinin en iyi kaynaştığı bir şema olarak Edirne, Selimiye Camii'nde başarıya ulaşmıştır. Mimar Sinan sekizgen çardak modelini, İstanbul'da Azapkapı Sokollu Mehmed Paşa Camii ve Eminönü Rüstem Paşa Camii gibi yapılarda farklı tasarımlarla uygulamıştır.

Taşıyıcı sistemine göre dört destekli camiler, Sinan'ın yanında yetişen mimarlar tarafından XVII. yüzyılda inşa edilen iki anıtsal yapıda uygulanması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Bu şemaya, Süleymaniye Camii başta olmak üzere Şehzade Mehmed Camii, Üsküdar Mihrimah Sultan Camii ve Kılıç Ali Paşa Camii gibi yapılarda rastlanmaktadır. Dörtgen çardak modeli simetrik plan şemalarının tasarımında oldukça elverişli olmakla birlikte, yapıların boyutlarının büyütülmesi durumunda bazı aksaklıklara yol açmaktadır. Yapıların boyutları büyütüldüğünde, merkezî kubbeyi taşıyan dört payenin boyutları ve mekân içinde kapladığı alan da arttığı için, harim kısmı devasa ayaklarla bölünmekte ve ana ibadet mekânı kesintiye

uğramaktadır. Dolayısıyla bu plan şemasının uygulandığı yapılarda, yapının boyutunu daha sınırlı tutmak gerekmektedir.

Yapıları bulundukları araziyle uyum içinde tasarlayan Mimar Sinan, dört destekli cami şemasını, çeşitli üst örtü tasarımlarıyla buluşturmuş ve üst örtü, alt yapının şekillenmesini sağlamıştır. Süleymaniye Camii'nde olduğu gibi, merkezî kubbeye mihrap aksında iki yönde eklenen yarım kubbeler aracılığıyla mihraba dik uzunlamasına dikdörtgen bir plan yaratılmıştır. Yan birimleri ve köşeleri örten farklı boyutlu kubbeler de, uzunlamasına plan fikrini desteklemektedir. Aynı kurgu, Kılıç Ali Paşa Camii'nde de gözlenir. Merkezî kubbeye, kuzey ve güney yönde eklenen yarım kubbeler ile uzunlamasına bir plan yaratılmıştır. Ancak burada yan sahnlar çapraz tonozla örtülmüş ve girişte son cemaat yerinin arkasına eklenen ve çapraz tonoz örtülü bir nevi ikinci bir giriş mekânı ile uzunluk hissi kuvvetlendirilmiştir. Mihrabın dışa taşkın tasarımı bahsedilen dikeylik hissini arttıran bir diğer unsurdur. Dört destekli camiler grubundaki Üsküdar, Mihrümah Sultan Camii örneğinde ise ilk göze çarpan yapının bulunduğu bölge ile uyumudur. Deniz kıyısında bir tür iskele camisi olarak tasarlanan yapıda, Boğaz'a dönük olma durumu, merkezi kubbeye, deniz tarafı haricinde, üç yönde eklenen yarım kubbeler ile mümkün olmuş ve bu üst örtü, alt yapıda mihraba paralel/enine gelişen dikdörtgen bir plan şemasını yaratmıştır.

Dört destekli camiler arasında yer alan, klasik Osmanlı mimarlığının başlangıcını temsil eden Şehzade Mehmed Camii, plan şeması, taşıyıcı sistemi, üst örtü biçimi bakımından XVII. yüzyılın iki anıtsal camisinde, mimari öğelerdeki küçük farklar ile tekrarlanması nedeniyle ayrı bir önem taşımaktadır. Şehzade Mehmed Camii'nde, merkezî kubbeye dört yönde yarım kubbeler eklenmiş olup, yarım kubbelere eksedralar eşlik etmektedir, en dışta kalan dört köşe ise küçük boyutlu kubbeler ile örtülmüştür. Oldukça simetrik olan bu üst biçimleniş, alt yapıda kare bir şemayı meydana getirmiştir. Dolayısıyla Mimar Sinan'ın dört destekli camileri arasında, yalnız mihrap aksının doğu ve batı yönlerinden değil, -dış galeri ve pencere biçimlenişleri gibi unsurlar dışarıda tutularak- yapının kuzey ve güney yönlerini de dâhil ederek, dört yönden bir simetri sağlamaktadır. Bu şema, sekiz destekli camilerdeki kadar homojen bir mekân etkisini sağlayamamakla birlikte, yukarıda da söz edildiği gibi, yapının boyutlarının büyümesiyle, kubbeyi taşıyan ayakların da boyutu arttığı için, ana ibadet mekânı kesintiye uğramakta ve özellikle köşelerde kalan

birimler, harimden ayrı, ikincil mekânlar olarak algılanmaktadır. Mimar Sinan'ın İstanbul'daki sınırlı yapıları üzerinden aktarılan bu görüşler, aynı zamanda yapıların plan tiplerinin büyük ölçüde üst örtüye bağlı kalınarak şekillendiğini, tasarımda yukarıdan aşağıya, üst örtüden başlayarak taşıyıcı sistem ve plan şemasına doğru bir çözümlemeye gidildiğini düşündürmektedir.

Osmanlı mimarlığı, XVI. yüzyılda Mimar Sinan eliyle plan, taşıyıcı sistem, üst örtü, bezeme kurgusu, mekân organizasyonu ve topografya kullanımı yönünden çeşitli tasarım denemeleriyle en üst düzeye ulaşmasının ardından, 1588 yılında Mimar Sinan'ın hayatını kaybetmesi üzerine yanında yetişen Davud Ağa tarafından klasik dönemin temel tasarım ilkeleri sürdürülmüştür. XVII. yüzyılda uzun süren savaşların, azalan galibiyetlerin, Avrupa'daki gelişmelerin ve iç karışıklıkların yarattığı mali yükler, mimari üretimi doğrudan etkilemiş ve İstanbul'da inşa edilen anıtsal cami sayısı oldukça sınırlı kalmıştır. Buna ek olarak, cami merkezli külliyelerin de eş zamanlı olarak inşa edilmesinin yanı sıra XVI. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan medrese merkezli külliye inşası eğilimi, tüm XVII. yüzyıl boyunca devam etmiştir.

Bir diğer ibadet mekânı olan mescidler ise fonksiyonlarına göre bağımsız mescidler, külliye mescidleri, han mescidleri ve tekke mescidleri olarak ayrılmaktadır.⁷⁰⁶ Bu yapılar, gerek boyut gerekse teknik özellikleri bakımından Osmanlı cami mimarlığının gerisinde kalmış ve bilinçsiz restorasyonlar sonucunda büyük ölçüde özgün niteliklerini kaybetmiştir. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren inşa edilen medrese merkezli külliyelerde, camiye yer verilmediği için bu işlevi karşılayan yapı, medresenin dersane birimi olmuştur. Mescid olarak da kullanılan dersane birimi, külliyenin merkezi durumunda düşünülmüş ve bu yüzden ayrı bir önem verilerek zamanla medrese hücrelerinden ayrı konumlanmıştır.⁷⁰⁷

XVII. yüzyılda 28 cami inşa edilmiş olduğu tespit edilebilmiştir. Söz edilen 28 yapı arasında suriçinde 11 cami, surdışında 2 cami, Galata-Tophane ve Beşiktaş'ta 4 cami Anadolu yakasında Kadıköy-Anadolu Kavağı arasında 9 cami ve Boğaz'da 2 cami inşa

⁷⁰⁶ 17. Yüzyıl mescidleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Şükrü SÖNMEZER, **17. Yüzyıl Mescitleri**, Yüksek Lisans Tezi, İTÜ, 1996.

⁷⁰⁷ Çalışma kapsamında İstanbul'da medrese merkezli külliyeler içinde yer alan ve mescid/dersane olarak kullanılan birimler, eğitim yapıları içinde, medreseler bölümünde incelenmiştir.

edilmiştir. Dolayısıyla cami inşasında şehrin merkezi durumunda suriçinin bu çağda da önemini koruduğu anlaşılır.

- 1- Sultan Ahmed Camii, Sultan Ahmet Meydanı, 1609-1617 (Ayaktadır),
- 2- Yeni Camii, Eminönü, 1598-1663 (Ayaktadır),
- 3- Öküz Mehmed Paşa Camii, Karagümrük, 1618 (Yeniden inşa edilmiştir),
- 4- Altay Camii, Mesih Paşa, 1669-1670 (Günümüze gelememiştir),
- 5- Ahmed Paşa Camii/Cezayirli Ahmed Paşa Camii, Demirkapı, XVII. yüzyıl başı (Günümüze gelememiştir),
- 6- Bekir Paşa Camii, Topkapı dışı, 1610? (Özgünlüğünü kaybetmiştir),
- 7- Yenikapı Camii/Sofu Mehmed Paşa Camii, 1623 (Günümüze gelememiştir),
- 8- Davud Paşa Camii, 1650 (Günümüze gelememiştir),
- 9- Vidoz Camii/ Diduz Camii/Genç Osman Camii, Güngören, (Yeniden inşa edilmiştir),
- 10- Valide Sultan Camii, Galata, 1697 (Günümüze gelememiştir),
- 11-Kemankeş Mustafa Paşa Camii, Karaköy, 1639-1641? (Yeniden inşa edilmiştir),
- 12-Kabataş Camii, Tophane, 1651 (Ayaktadır),
- 13-Osman Reis Camii, Yeniköy, 1645 (Yeniden inşa edilmiştir),
- 14- Valide Camii, Rumeli Kavağı (Günümüze gelememiştir),
- 15- Çinili Camii, Üsküdar, 1640 (Ayaktadır),
- 16- Süleyman Paşa Camii, Üsküdar, 1686 (Özgünlüğünü kaybetmiştir),
- 17- Nasuhî Tekkesi Camii, Üsküdar, 1688 (Ayaktadır),
- 18- Kadıköy Camii, Söğütlüçeşme, 1612 (Yeniden inşa edilmiştir),
- 19- Yeni Camii, Anadolu Kavağı, 1623-1624 (Günümüze gelememiştir),
- 20- Kerimehatun Camii, Çengelköy, 1658 (Özgünlüğünü kaybetmiştir),
- 21- Yayla Camii/Kambur Mustafa Paşa Camii, Fatih, XVII. yüzyıl (Yeniden inşa edilmiştir),
- 22- Muhasebeci Camii, Yenikapı, (Günümüze gelememiştir),
- 23- Halil Paşa Camii, Fatih, 1617 (Günümüze gelememiştir),
- 24- Halil Paşa Camii, Üsküdar, (Ayaktadır),
- 25- Abbas Ağa Camii/Şelçuk Hatun Camii, Tahta Minare Camii, Fatih, XVII. yüzyıl, (Yeniden inşa edilmiştir),
- 26- Abbas Ağa Camii, Beşiktaş, 1666, (Ayaktadır),

27- Şeyh Camii, Üsküdar (Günümüze gelememiştir),

28- Defterdar İbrahim Paşa Camii, Defterdarburnu, 1661 (Kapsamlı onarım geçirmiştir).

Tespit edilen camilerin bânilerine bakıldığında ise 6 cami sadrazamlar (Öküz Mehmed Paşa, Ahmed Paşa, Sofu Mehmed Paşa, Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Süleyman Paşa, Halil Paşa) 3 cami sultanlar (I. Ahmed, II. Osman, IV. Mehmed), 4 cami valide sultanlar (Kösem Sultan, Hadice Turhan Sultan, Gülnuş Valide Sultan) ve 3 cami darüssaade ağaları (Osman Ağa ve Abbas Ağa) tarafından inşa edilmiştir. Diğer yapıların bânileri ise defterdar, babüssaade ağası, nişancı, vali, şeyh, vaiz ve şeyhülislâm gibi farklı görevdeki kişilerden oluşmaktadır.

Sultan I. Ahmed'in kendi adına oldukça gösterişli ve mimari açıdan gelişmiş bir yapı kompleksi inşa ettirmiş olmasına karşın, çağın diğer sultanları II. Osman ve IV. Mehmed'in yapılarının mütevazı boyutta ve surdışında konumlanması oldukça dikkat çekicidir. II. Osman'ın dikdörtgen planlı, sakıflı, taş-tuğla almalı duvar örgüsüne sahip yapısı günümüzde Güngören'de yer almakta olup, özgün niteliklerini kaybetmiştir. Sultan IV. Mehmed'in Davud Paşa Sarayı yakınında inşa ettirdiği camii ise günümüze ulaşamamıştır. Av merakı nedeniyle Avcı Mehmed olarak anılan IV. Mehmed'in bu yapıyı ava gittiği zamanlarda kullanmak üzere İstanbul'daki vaktinin büyük çoğunluğunu geçirdiği Davud Paşa Saray kompleksinin bir parçası olarak yaptırdığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla iki yapının da surdışındaki konumu ve bir selâtin camisine göre oldukça mütevazı boyutları, av köşkünün bir parçası olarak, yalnızca ibadet amacını karşılamaya yönelik inşa edilmeleri ile açıklanabilir.

XVII. yüzyılda inşa edildiği tespit edilebilen 28 cami arasından 14'ü günümüze ulaşmış olmakla birlikte, bir kısmı XIX. ve XX. yüzyıllarda yeniden inşa edilerek, farklı bir görünüm kazanmış, bir kısmı da bilinçsiz restorasyonlar sonucu özgün mimari niteliklerini yitirmiştir.

XVI. yüzyılın sonlarında inşasına başlanan Yeni Camii'nde birden fazla başmimar görev almıştır. Yeni Camii'nin ilk mimarının Davud Ağa olması, yapının plan ve strüktürel tasarımında en fazla Davud Ağa'nın katkısı olduğunu düşündürmektedir. Tasarımı hazırlayan ve temelleri atan Davud Ağa, inşasına 1597 yılında başlanan

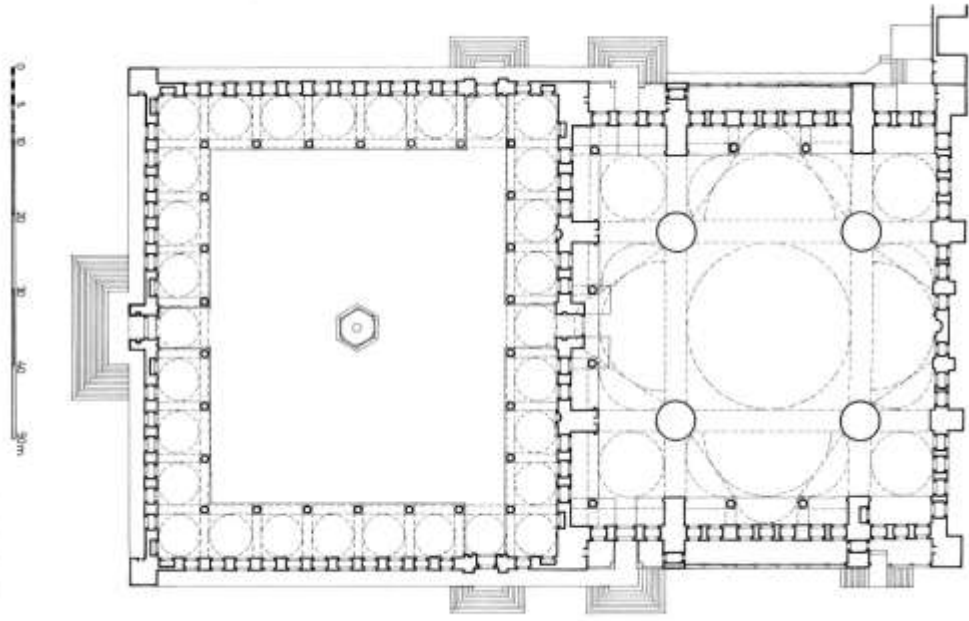
yapıda bir yıl kadar çalışmış, duvarları bir zira kadar yükselttikten sonra 1598 yılında yaşamını yitirmiştir.⁷⁰⁸ Mimar Sinan'ın yanında yetişen Davud Ağa, mimari tasarım açısından Sinan ekolünü devam ettirmiştir. Tamamlamaya ömrünün yetmediği, deniz kıyısında yumuşak bir zeminde, kazıklar üzerine oturtulan Eminönü Yeni Valide Camii'nin temelleri örneğinde görüldüğü üzere, tıpkı üstadı gibi zemin-yapı ilişkisine getirdiği çözümlmeleriyle mimari yeteneğini ortaya koymaktadır.

1598 yılında Davud Ağa'nın hayatını kaybetmesi üzerine inşaatı devralan Dalgıç Ahmed Ağa, 1603 yılına kadar yapıda görev almış ve yapıyı pencere alt seviyesine kadar yükseltmiştir. Ardından inşaatı devralan Mustafa Ağa, yapım süreci devam ederken 1662 yılında katledilmiştir. Bunun üzerine aynı isimli bir başka başmimar Mustafa Ağa yapıyı tamamlamış olmalıdır. Bununla birlikte, 1609-1617 yılları arasında inşa edilen⁷⁰⁹ Sultan Ahmed Camii'nde ise tek bir mimar, Sedefkâr Mehmed Ağa görev almıştır. Davud Ağa ve Sedefkâr Mehmed Ağa, bu yapıları Şehzade Mehmed Camii'nin tasarımına bağlı kalarak inşa etmiş olup, ufak detaylarda bazı yenilikler ve farklılıklar göze çarpmaktadır.

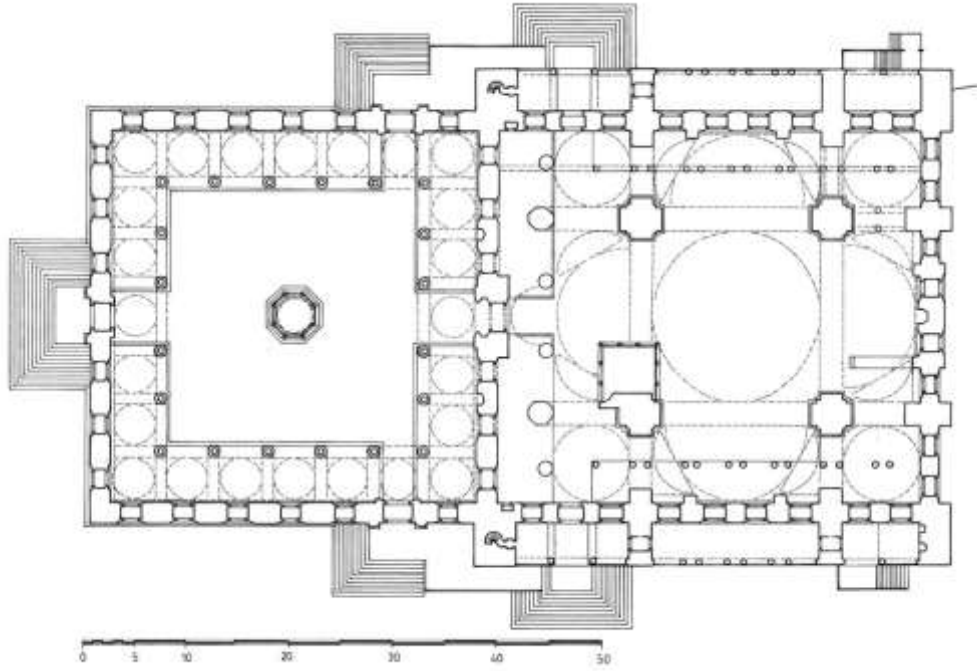
Eski Saray kalıntıları üzerinde yer alan Sultan Ahmed Camii'ne göre oldukça zor bir zemine oturan Yeni Camii'nin temellerinde, tarihçi Selânikî'ye göre Mimar Sinan'ın Çekmece Köprüsü'nde kullandığı tekniğe benzer bir yöntem kullanılmıştır. Büyük kazıklar çakılmasının ardından kurşun kuşaklarla birleştirilerek, binanın temel taşları bu taban üzerine oturtulmuş ve bir radye meydana getirilmiştir. Davud Ağa, tıpkı üstadı Mimar Sinan gibi zemin-yapı ilişkisine getirdiği çözümlmeleriyle mimari yeteneğini ortaya koymuştur.

⁷⁰⁸ ASLANAPA, **Osmanlı Devri Mimarisi**, s. 318-319; Selânikî Mustafa EFENDİ, **Selanikî Tarihi (1003-1008/1595-1600)**, Cilt: II, Haz. Mehmed İpşirli, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989, s. 761.

⁷⁰⁹ Kitabede 1018 H./1609 M. yılında temel atıldığı, 1016 H. /1616 yılında tamamlandığı ve kilit taşı konduğu açıklanmakla birlikte, tam olarak bitirilmesi 1027 H./1617 M. Zilkade sonlarına rastlamaktadır. Öz, **İstanbul Camileri**, s. 125.

Şekil 5.3.1.1 : Sultan Ahmed Camii planı (Z. Sönmez Arşivi).

Şekil 5.3.1.2 : Yeni Camii planı (Z. Sönmez Arşivi).

İki yapı da yüksek bir subasman üzerinde yer alır. Yeni Camii, 35,50 x 40,90 m. ölçülerinde,⁷¹⁰ Sultan Ahmed Camii ise 53,50 x 49,47 m. ölçülerinde⁷¹¹ mihrap aksına dik, kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Sultan Ahmed Camii'nde kible yönünde eğimin fazla olması nedeniyle, merkezî kubbeyi taşıyan dört payeden, mihrap yönündeki ikisinden sonra harimin altı develik olarak tasarlanmıştır.

Yeni Camii'nde merkezî kubbeyi taşıyan haçvari formlu dört ağır paye ve mihrap yönü hariç yapıyı içeride üç yönden saran mahfiller dışında, Sultan Ahmed Camii'nden farklı olarak yapı, harimin kuzey/giriş yönünde altı adet ayak dizisiyle mihrap aksında uzatılmıştır. Bu uygulama, Mimar Sinan'ın Şehzade Mehmed Camii'nden büyük ölçüde farklılaşmaktadır.

Yeni Camii'nin, kuzey yöndeki cümle kapısı başta olmak üzere, doğu ve batı yönlerde bulunan ikişer kapıyla birlikte⁷¹², toplamda beş girişi mevcuttur. Klasik dönemden farklı olarak, harim kütesine güneydoğu yönden eklenen hünkâr kasrı, Sultan Ahmed Camii'nde de yer verilmiş olup, dönem beğenisini yansıtmaktadır. Bu uygulama, sonraki yüzyıllarda da yapıya farklı yönden eklenerek, devam etmiştir. Yapının son cemaat yeri, yedi birimli olup, kubbeler ile örtülmüştür. 35,70 x 35,80 m. ölçülerinde⁷¹³ kare planlı olan avlu ise sivri kemerli revaklar ile çevrelenmiştir. Merkezinde sekizgen planlı bir şadırvan bulunmaktadır. Kuzey yöndeki anıtsal girişin yanında, son cemaat yerinden sonra, doğu ve batı yönlerdeki birimlerde girişler mevcuttur. Son cemaat yeri ile cami kütesinin birleştiği fonksiyonel noktada, aynı zamanda yapının açılmasını engelleyen, yapıyı destekler nitelikte iki minare yer alır.

⁷¹⁰ NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 143.

⁷¹¹ NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 50.

⁷¹² Evliya Çelebi tarafından kible duvarına yakın girişler, imam ve hatip kapıları olarak açıklanmıştır. ÇELEBİ, *Seyahatname I*, s. 95.

⁷¹³ NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 146.

Şekil 5.3.1.3 : Sultan Ahmed Camii Hünkâr Kasrı.

Şekil 5.3.1.4 : Sultan Ahmed Camii Hünkâr Kasrı.

Şekil 5.3.1.5 : Yeni Camii Hünkâr Kasrı.

Şekil 5.3.1.6 : Yeni Camii Hünkâr Kasrı.

Şekil 5.3.1.7 : Yeni Camii Hünkâr Kasrı.

Sultan Ahmed Camii’nde dört büyük silindirik gövdeli ayakla taşınan ve pendentif ile geçilen merkezî kubbe ile merkezî kubbeye dört yönde eklenen yarım kubbelerin altında dört eşit kollu/haçvari bir plan yaratılmıştır. Köşelerdeki küçük kubbelerle örtülü bölümün altında kalan alanların da katılımıyla, harim kısmı kare oluşturmaktadır, üç yönden mahfillerin katılımı sonucunda dikdörtgene tamamlanmıştır. Merkezî kubbeyi taşıyan dört büyük silindirik ayak, harimi bölmekte ve özellikle ayakların gerisinde, ana ibadet mekânının dört köşesinde kalan kare birimleri dışlamaktadır. Son cemaat yeri ve kuzey girişte dokuz, yanlarda ise 8 birimli revakla çevrelenen avlu, 54,20 x 51,50 m. ölçülerinde olup, kareye yakın dikdörtgen planlıdır.⁷¹⁴ Osmanlı camilerinden farklı olarak, cami kütesinin dört köşesinde üçer şerefli ve avlu kuzey köşelerinde ikişer şerefli olmak üzere, toplamda 6 minareye sahiptir.

Sultan Ahmed Camii ve Yeni Camii, taşıyıcı sistemi ve üst örtüsü bakımından benzer kurguda olsa da, aralarında iç mekân kullanımı açısından büyük bir fark vardır. Yeni Camii’nde mahfiller yarım kubbelerin altında toplanarak, harim doğu ve batı yönden

⁷¹⁴ NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 53.

içe çekilirken, kuzeydeki altı ayak sırasıyla dikey yönde uzatılmıştır. Aynı zamanda duvarların taşıyıcılığı, ayaklara bindirilmiştir. Sultan Ahmed Camii'nde ise tam tersi bir uygulamaya rastlanır. Burada mekân kible duvarı hariç üç yönde, üst örtüde yarım kubbelerin dışına taşacak şekilde açılmıştır. Ayrıca Şehzade Mehmed Camii'nde yan galerilere yer verilmemesi de önemli bir farklılıktır.

XVII. yüzyılın iki anıtsal külliyesinin üst örtüleri ana yapı itibarıyla Şehzade Mehmed Camii'ni tekrarlar iken, ufak detaylarda ayrışır. Sultan Ahmed Camii'nde merkezî kubbeye dört yönde yarım kubbeler eklenmiş olup, bu yarım kubbelere mihrap yönü hariç, çapı dar üç eksedra eşlik etmektedir. Dört köşedeki alanlar ise küçük kubbeler ile örtülmüştür. Yarım kubbelere eklenen eksedraların çapının dar oluşu, sayısının üçe çıkması ve mihrap yönünde kullanılmaması bakımından Sinan'ın Şehzade Mehmed Camii'nden farklılaşmaktadır. Merkezî kubbeyi taşıyan payeler, üst örtüye yansıtılarak, çokgen gövdeli ve yivli kubbeli ağırlık kuleleri ile sonlanmıştır. Buradan ise alt yapıya, dört kademede bağlanmakta ve en alt seviyedekine daha ufak boyutlu ve silindirik gövdeli ağırlık kulesi yerleştirilmiştir. Merkezî kubbe kasnağı, oldukça yüksek tutulmuş ve pencereler açılmıştır. Kasnaktaki pencere araları pilastr yerine eğimli profillerle birleştirilmiş ve payandalar ile desteklenmiştir. Benzer şekilde, yarım kubbelerin, eksedraların ve dört köşedeki küçük kubbelerin kasnaklarında bol pencere açılmıştır. Eksedra ve dört köşedeki kubbelerin kasnakları çokgen gövdelidir.

Yeni Camii'nde benzer şekilde harimi örten merkezî kubbeye, dört yönde yarım kubbeler eklenmiştir. Bu yarım kubbelere giriş yönünde üç, doğu-batı-güney yönlerde ise iki eksedra eşlik etmektedir. Dört köşedeki alanlar ise küçük kubbeler ile örtülmüştür. Burada asıl dikkat çeken, mekânın giriş yönünde altı sıra ayak dizisiyle uzatılmasıyla birlikte, üst örtüde giriş yönünde üç eksedra eklenmiş ve yanlarına da sağır kasnaklı ikişer küçük kubbe eklenmesidir. Merkezî kubbeyi taşıyan dört ayak, üst örtüye ağırlık kulesi olarak yansıtılmıştır. Güney cephesi hariç, diğer üç yönde, üç kademeli olarak alçalmış ve alt yapıya bağlanmıştır. Her üç kademede, kubbeli ağırlık kuleleri yerleştirilmiştir. Merkezî kubbenin ve merkezî kubbeye bağlanan dört yarım kubbenin kasnakları oldukça yüksek tutulmuş, bol pencere açılmış ve pencerelerin arasına pilastrlar eklenmiştir. Dört köşedeki küçük kubbelerin kasnakları ise farklı olarak çokgen formda olup, her köşeye pencereler açılmıştır. Bunun dışında, üst örtüde asıl dikkati çeken merkezî kubbenin formudur. Bilindiği gibi, klasik dönem Osmanlı

mimarlığında kubbenin formu hafif basıktır. Burada ise tam aksine, kubbe yarım küre formunda ve oldukça yüksektir. Üst örtüde merkezî kubbelere eklenen yarım kubbelere eşlik eden eksedraların dağılımının alt yapıya yansımaları açısından Şehzade Mehmed Camii, hem Sultan Ahmed Camii hem de Yeni Camii'den daha simetrik bir düzenlemeye sahiptir.

Şekil 5.3.1.8 : Yeni Camii üst örtü detay.

Şekil 5.3.1.9 : Yeni Camii üst örtü detay.

Şekil 5.3.1.10 : Yeni Camii üst örtü detay.

Osmanlı camilerinin giriş cephesinin tasarımında, cümle kapısı bezemeleri açısından büyük önem taşır. Son cemaat yerinin ardından revaklı avlunun katılımıyla birlikte, avlu girişi ve avlunun yan cephelerinde yer alan girişler dolayısıyla yeni bezeme alanları yaratılmıştır. Sultan Ahmed Camii'nin giriş cephesinin düzeni büyük ölçüde klasik dönem özelliklerini yansıtır. Cümle kapısının bulunduğu giriş cephesi oldukça yalındır. Son cemaat yerinin ardında kalan bu cephede, revak kemerlerinin sınırladığı yüzeylerde, üst sıradakiler daha küçük olmak üzere, dikdörtgen söveli iki sıra pencere dizisi yerleştirilmiştir. Ayrıca mükebbireler mevcuttur. Cümle kapısı ise oldukça yalın olarak tasarlanmıştır. Basık kemerli giriş açıklığının üzerinde kitabe, mukarnash kavsara yer alırken iki yanda mermer silmeler ile çerçevelenmiş iki yanda sütunçeler ile sınırlandırılmıştır. Benzer şekilde Yeni Camii'nde yedi birimli son cemaat yerinin cümle kapısı aksındaki revak yüksekliği daha yüksek tutularak, girişe vurgu yapılmıştır. Cümle kapısı kurgusu itibarıyla klasik dönem özelliklerini devam ettirmiştir.

İki yapının da asıl öne çıkan cepheleri ise cami ve avlunun doğu ve batı yönlerdeki tasarımlarıdır. Mimar Sinan'ın Şehzade Camii ile başlayan, Süleymaniye Camii ve Selimiye Camii gibi önemli yapılarında da uyguladığı bir uygulama, payandaların ana beden duvarından içe ve dışa taşırılmasıyla, ekstra kullanım alanları/galeriler yarattığı gibi, dış galerideki revak kemerlerinin farklı biçimlenişte dizilimi ve üzerinden başlayan duvar yüzeyindeki pencere grupları ritmik bir görünüm yaratılmıştır. Ayrıca duvarın sağır görünümünü hafifleterek, duvar yüzeyindeki mimari öğelere katılan bezemelerle estetik bir yorum kazandırır. Bu uygulamaya Sultan Ahmed Camii'nin yan cephelerinde yer verilmiştir. Şehzade Mehmed Camii'nde dış galeriler, kubbe ve güneye doğru çapraz tonozla örtülmüşken, Sultan Ahmed Camii'nde dış galerinin iki katlı revak sırasının üzeri kubbe ile örtülmüştür. Yeni Camii'nde ise dış yan galeriler geniş bir saçaklık ile örtülmüştür. Özellikle Sinan'ın deniz kıyısında yer alan Üsküdar Mihrimah Sultan Camii, Eminönü Rüstem Paşa Camii ve Kılıç Ali Paşa Camii'nde çift revak sırasıyla çevrili son cemaat yerinde görülen geniş saçaklık, Yeni Camii'nde revaklı avludan dolayı dış yan galerilerde uygulanmıştır. Bu uygulama, anıtsal yapıya deniz kıyısında bir kasır izlenimi kazandırır.

Sultan Ahmed Camii’de caminin yan cephesi, eşdeğer açıklıklı iki kemer dizisinin ardından, güney yöndeki payanda ile sınırlandırılmıştır. Daha sonra ritmik bir kemer dizilimiyle oluşturulan revaklar ile karşılaşmaktadır. Kuzey payanda sınırına kadar 2/1/3/1/2 diziliminde, merkezdeki üçlü ve dışta kalan ikili kemerlerin açıklığı geniş ve yükseklikleri fazlayken, arada kalan tek kemerlerin açıklığı dar ve yüksekliği azdır. Buradaki ritmik düzen, *Risale-i Mimariyye* dolayısıyla yaşamı hakkında etraflıca bilgi edinilebilen Sedefkâr Mehmed Ağa’nın musiki bilgisine bir gönderme olarak yorumlanabilir. Bilindiği gibi, Sedefkâr Mehmed Ağa, sanat yaşamına ilk olarak ve büyük bir hevesle musiki ile başlamış, bu alanda kendini geliştirirken gördüğü bir rüya neticesinde bir şeyhe danışmış ve onun da telkiniyle bu tutkusundan vazgeçerek, mimariye yönelmiştir. Kuzey payanda sırasına kadar iki katlı olan revaklar, kuzey payandadan sonra girişi sağlayan bölümde tek sıra halinde ve daha yüksek olarak tasarlanmıştır. İki sıra halindeki revakların üzerinde ise yine ritmik şekilde pencere grupları yerleştirilmiştir. Yüksek, açıklığı geniş, sağır, sivri kemerin ardından alçak, açıklığı dar ve sağır sivri kemerler sıralanarak, üçerli ve ikişerli pencere gruplarını çevrelemiştir.

Yeni Camii’nin yan cephelerinde ise Sultan Ahmed Camii’ndeki gibi, kuzeydoğu ve kuzeybatıdaki dışa taşan payanda sınırına kadar, iki katlı revak düzeni uygulanmıştır. Eşdeğer açıklıklı kemerler güneydoğu ve güneybatı yöndeki payandalarla sınırlandırıldıktan sonra, Sultan Ahmed Camii’nden farklı olarak, geniş açıklıklı ve yüksek kemer, dar açıklıklı ve alçak kemerle ritmik revak düzeni sağlanmıştır. Kuzeydoğu ve kuzeybatıdaki payandalardan sonra ise, Sultan Ahmed Camii’ndeki gibi, yüksekliği ve açıklığı eşdeğer üç kemerli revak düzeninin ardından harime giriş sağlanmaktadır. Revak sırasının üzerinde ise sivri ve sağır kemer içinde dış taraflarda üçlü, merkezde ise tek, üçlü ve tek pencereler yer alır. Sultan Ahmed Camii’nden farklı olarak, yapının yan cephelerindeki galerilerde revak sırasının üzeri geniş bir saçakla örtülmüştür. Bu durum daha önce de söz edildiği gibi, yapının deniz ile yakın ilişkisinden kaynaklanmış olmalıdır. Ayrıca yan cephede, en alt seviyede abdest muslukları konumlandırılmıştır.

Sultan Ahmed Camii’nde klasik Osmanlı mimarlığından farklılaşan ve yenilik teşkil eden uygulamalar, özellikle avlu cephesinde görülmektedir. Bu bağlamda yüksek bir subasman üzerinde yer alan yapıda, doğu ve batı cephede avlu seviyesinin altında,

abdest musluklarının yerleştirilmiştir. Ayrıca Sinan camilerinden itibaren cami dış cephelerinde uygulanan revak düzeni, burada farklı olarak, avlu yan cephelerinde de uygulama alanı bulmuştur. Avlunun dış yan cephesi yatayda gelişen üç bölüm halinde tasarlanmıştır. Alt seviyede abdest musluklarının olduğu bölüm, zemin seviyesinde ritmik şekilde sıralanan kemerlerin oluşturduğu revak dizisi ve üzerinde revzenli pencere sırası parapet ile sınırlandırılmıştır. Sultan Ahmed Camii avlusuna, kuzey cephede mihrap aksındaki ana girişten ve doğu-batı cephelerde son cemaat yerinin ardından olmak üzere, üç yerden ulaşım sağlanmaktadır. Avlunun kuzey cephesi ise özellikle avlu giriş kapısı ile vurgulanmıştır. Beden duvarını aşan, iki yanda ince ve uzun sütunçe ile sınırlandırılan kapıda, klasik dönem özellikleri sürdürülmüştür. Basık kemerli giriş açıklığının üzerinde kitabe, üzerinde mukarnaslı kavsara yer alır. Eğimli üçgen alınlık formunun ardında yüksek tutulan revak kubbesi ise yalın ve etkileyici bir görünüm kazandırır. Avlu giriş kapısının iki yanında ise iki sıra pencere dizisi, parapet ile sonlanmaktadır. Dokuz birimli son cemaat yerinin, cümle kapısındaki revağın üzerindeki alınlık ve ardındaki kubbe yüksek tutularak, girişe vurgu yapılmıştır.

Şekil 5.3.1.11 : Sultan Ahmed Camii avlu cephesi.

Klasik dönem Osmanlı camilerinden farklı olarak, altı minareye sahip olan Sultan Ahmed Camii'nde, cami kütesinin dört köşesine yerleştirilen minareler daha uzun ve üç şerefeliyken, avlu kuzey köşelerindeki iki minare, iki şerefeli ve daha alçaktır. Üst örtüde hissedilen kademelenme, minarelerin avluya doğru alçalmasıyla sürdürülmüştür.⁷¹⁵ Yeni Camii'nde ise harim ve avlunun birleşme noktasında fonksiyonel konumda üçer şerefeli iki minare yerleştirilmiştir.

Yeni Camii'nde avlu dış cephesinin tasarımı Sultan Ahmed Camii'ne göre daha yalın olmakla birlikte, avluya giriş sağlayan tali kapılarda beden duvarını aşan tepeliklere karşın, cümle kapısı aksındaki avlu ana giriş kapısında Sultan Ahmed Camii'ndeki gibi mukarnaslı kavsaraya yer verilmemiş olması, heykelsi etkiyi azaltır. Kubbe daha büyük tutularak, girişe vurgu yapılmıştır. Bunun dışında, iki sıra pencere dizisiyle benzer özellikleri sürdürür.

Sultan Ahmed Camii'nde kible cephesi yan cephelerden farklı olarak, daha yalın tasarlanmıştır. Yan cephelerdeki revak düzenine burada yer verilmemiştir. Minare ve payandanın bölümlere ayırdığı duvar yüzeyinde, farklı sıralamarla yerleştirilen üç sıra pencere dizisine yer verilmiştir. Ortada ise yukarıdaki yarım kubbe doğrudan duvara oturduğu için, yandaki köşe kubbeleri yüksekliğinde bir kalkan duvara yer verilmiştir. Bu duvarın yükseltilmesi, mihrap cephesini dışarıdan vurgulamaktadır. Yeni Camii'nde de benzer şekilde kible cephesinde revak düzenine yer verilmemiştir. Oldukça yalın olarak tasarlanan bu bölümde strüktürel düzene bağlı kalınarak pencereler yerleştirilmiştir.

⁷¹⁵ NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 65.

Şekil 5.3.1.12 : Yeni Camii kible cephesi.

Şekil 5.3.1.13 : Yeni Camii kible cephesi.

XVI. yüzyılın sonundan itibaren inşa edilen medrese merkezli külliyelerde, türbe yapısına ayrı bir önem verilmiştir. Cami yer almayan bu tür külliyelerde, ibadet fonksiyonunu karşılayan mescid/dershane yapısı ile türbenin eşdeğer boyutta ele alınması, külliyenin diğer yapılarına oranla bezemeleri açısından daha özenli inşa edilmesi, mezar yapılarına verilen öneme işaret eder. Ayrıca genellikle türbe, bir yönden sebil, diğer yönden ise mescid/dershaneyle bitişik veya yakın konumda inşa edilmiştir. Sebil ile birlikte ele alınması nedeniyle türbe, genellikle külliyenin köşe noktasında, sokağa dönük biçimde yerleştirilmiştir. Çoğu kez ayrı bir girişi olmasının yanında, bitişik olduğu mescid/dershaneyle pencere açılarak, aralarında bağlantı sağlanmıştır.

XVI. yüzyılda klasik dönem üslubunun yaratıcısı Mimar Sinan tarafından kare, dikdörtgen, altıgen ve sekizgen planlı türbeler inşa edilmiştir. Özellikle sekizgen planlı türbeler içte; sekizgen, on altıgen, haçvari/eyvanlı gibi farklı geometrik tasarımlarla ele alınmış ve çevre koridorlu çardak şeması genellikle çift cidarlı kubbe ile örtülmüştür. Bazı örneklerde, Piyale Paşa Türbesi'nde olduğu gibi dış revak ve Kanuni Sultan Süleyman Türbesi'ndeki gibi iç ve dışta revak kullanılmıştır. XVI. yüzyıl türbelerinde çeşitli tasarım denemelerinin ardından, XVII. yüzyılda inşa edilen türbelerin plan şemasının genellikle kareye indirgendiği, geleneksel Osmanlı türbe mimarisindeki gibi kârgir alt yapının kubbe ile örtüldüğü, ancak yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise açık türbenin tercih edildiği görülmektedir. Özellikle yüzyılın ilk yarısına tarihlenen medrese merkezli külliyelerde, türbenin boyutları mescid/dershaneyle erişmiş olsa da, kârgir ve kübik alt yapı üzerinde kubbe ile örtülü yalın örneklerdir. Sultan I. Ahmed ve Valide Hadice Turhan Sultan'ın anıtsal türbeleri, benzer biçimde inşa edilmiş olup, dârülkurra-dârülhadis ile birlikte ele alınmıştır. SBayram Paşa Türbesi ise plan şemasıyla, salt kare hacimden uzaklaşır.

XVI. yüzyılın sonlarında Divanyolu'nda inşa edilen Koca Sinan Paşa Külliyesi dâhilindeki Koca Sinan Paşa Türbesi, külliye kuruluşundaki konumu bakımından XII. yüzyılın tasarım ilkelerine işaret eder. Türbe, külliyenin köşesine, sebile yakın konumda yerleştirilmiştir. Ayrıca mescid/dershane birimi, sebil ve türbeye yaklaştırılmıştır. Bir başka deyişle, XVII. yüzyılın mimari eğilimleri, XVI. yüzyılın sonunda, 1594 yılında inşa edilen bir külliyeyle ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun

dışında, XVI. yüzyılın sonunda inşa edilen Gazanfer Ağa Külliyesi'nde de boyutu ve biçimi dolayısıyla türbeye verilen önem dikkat çeker.

Şekil 5.3.2.1 : Divanyolu'nda Koca Sinan Paşa Külliyesi dâhilindeki Koca Sinan Paşa Türbesi.

Şekil 5.3.2.2 : Koca Sinan Paşa Türbesi.

XVII. yüzyılda eş zamanlı olarak inşa edilen medrese ve cami merkezli külliyelerde, külliye kuruluş özellikleri bakımından araziye bağlı olarak farklı tasarım ilkeleri belirleyici olmuştur. Ne var ki, detaylara bakıldığında benzer tasarım kurgularına işaret eden uygulamalar dikkat çeker. Sultan Ahmed Külliyesi dâhilindeki Sultan Ahmed Medresesi'nde, genellikle giriş aksına yerleştirilen derslane biriminin, bu yapıda kuzeybatı köşeye, türbenin bulunduğu yöne yaklaştırılması, XVII. yüzyıl boyunca özellikle medrese merkezli ve küçük ölçekli külliyelerde yaygın olarak görülen derslane/mescid-türbe ilişkisine işaret eder.

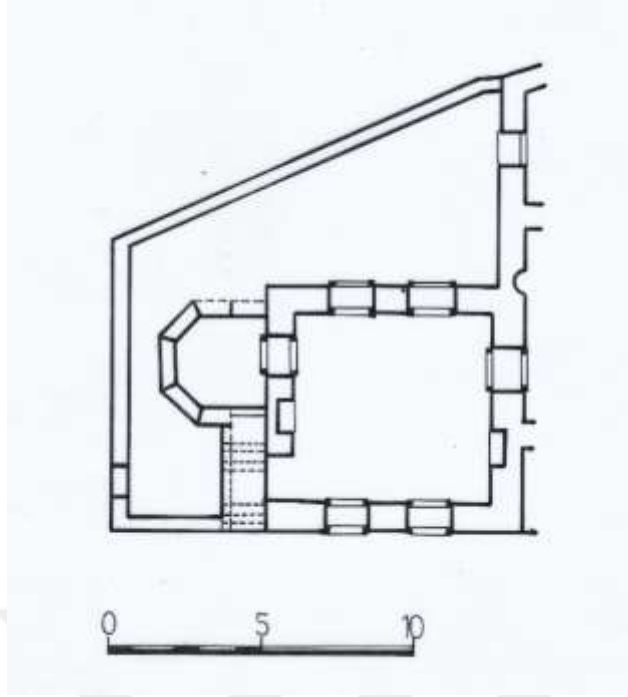
XVII. yüzyılın başına tarihlenen Kuyucu Murad Paşa Külliyesi ve Ekmekçizâde Ahmed Paşa Külliyesi'nde türbe ve mescid/derslane biriminin eşdeğer kütleler olarak ele alınması ve bu yapıların bezeme repertuarında da benzerliğin sürdürülmesi, külliyenin köşe noktasında ve sokak yönüne bakar konumda tasarlanması, mescid/derslane ve sebil⁷¹⁶ ile bitişik inşa edilmesi, dönem özelliğini yansıtır. İki yapıda da türbenin ayrı girişi bulunmakla birlikte, mescid/derslaneye bitişik olan kısımda pencere açılarak, aralarında bağlantı sağlanmıştır. İki yapı da kesme taştan inşa edilmiş olup, yalın kare planlı ve sağır, sekizgen kasnak üzerinde kubbe ile örtülüdür. Kuyucu Murad Paşa Külliyesi'nde türbenin sokağa bakan cephesinin yarısını kaplayacak genişlikte sebil inşa edilmiştir. Bu nedenle türbenin üç birimli revak kemerlerinin açıklığı oldukça dar tutulmuştur. Sebil ve giriş revaklarının üzerindeki geniş saçaklı yapının girişine ağırlık vermekle birlikte, Ekmekçizade Ahmed Paşa Türbesi'nde revaklı giriş düzenine yer verilmemiştir.

⁷¹⁶ Ekmekçizâde Ahmed Paşa Külliyesi'ndeki sebil, külliye'den daha erken tarihlidir.

Şekil 5.3.2.3 : Ekmekçizâde Ahmet Paşa Türbesi.

Arazinin eğimli yapısı ve sokağın konumu nedeniyle çağın diğer medrese merkezli ve küçük ölçekli külliyelerine göre oldukça dağınık ve iki ayrı yapılar topluluğu şeklinde inşa edilen Bayram Paşa Külliyesi'nde, tekke ve tekke hücreleri ile aynı avluyu paylaşan Bayam Paşa Türbesi, dönem özelliğini yansıtır şekilde sebile bitişik inşa edilmesine karşın, medresenin derslane/mescid biriminden yol ile ayrılır. Mescid/derslane biriminden daha büyük boyutlu olarak ele alınan türbe, sokağın hemen köşesinde konumlanır. Plan şeması açısından çağın diğer türbelerine kıyasla oldukça gelişmiş bir plan tasarımına sahiptir. Kare hacim, üç yönden eyvanlarla genişletilmiş ve bu eyvanlardan sokak yönündekin, bitişik olarak sebil inşa edilmiştir. Kesme taştan inşa edilen türbenin girişi, üç birimli, ahşap sütunlarla taşınan revakla belirtilmiştir. Türbenin giriş bölümünün bezemeleri geç dönemde yenilenmiş olduğuna işaret eder. Bunun dışında üstte sivri kemerli revzenli, alt sırada dikdörtgen söveli demir şebekeli olmak üzere iki sıra pencere düzenlemesine yer verilirken, farklı olarak kubbe kasnağı oldukça yüksek tutulmuş ve pencereler açılmıştır.

Şekil 5.3.2.4 : Bayram Paşa Türbe ve Sebili planı (Z. Sönmez Arşivi)

Şekil 5.3.2.5 : Bayram Paşa Türbesi.

Şekil 5.3.2.6 : Bayram Paşa Türbesi'nin avlu içinden görünümü.

Şekil 5.3.2.7, 5.3.2.8 : Bayram Paşa Türbesi Girişi.

Yüzyılın ortasına tarihlenen, iki ayrı aşamada inşa edilen ve günümüze ulaşamayan Ebu'l Fazl Mahmud Efendi Külliyesi'nde,⁷¹⁷ derslane/mescid birimi ve türbe daha sonraki tarihlerde yapılan bir müdahale sonucunda bir ek ile birbirine bağlanarak, dönem beğenisine katılmıştır.

Osmanlı mezar yapıları arasında, XVII. yüzyıldan başlayarak açık türbe beğenisi hâkim olmuştur. Bu mimari zevkin benimsenmesinin arka planında, XVII. yüzyılın etkin dini figürlerinden biri olan Vani Efendi'nin etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa, Valide Hadice Turhan Sultan ve Sultan IV. Mehmed gibi isimlerin üzerinde oldukça etkili olan Vaiz Vani Efendi, görüşlerini takip ettiği Kadızadeliler gibi, tasavvufi hareketler ve sufi tarikatlara karşıt bir tutum sergilemiş ve Bektaşî, Halvetî, Mevlevî tekke ve dergâhlarının kapatılmasında etkili olmuştur. İmam Birgivî gibi, türbe ve kabir ziyaretleri sırasındaki din dışı uygulamalara şiddetle karşı çıkan Vani Efendi, bu ziyaretlerde ölüyü kültleştiren hareketlerde bulunan kişilerin dinden çıkacağını ve hatta bu kişilerin katlinin vacib olduğunu ifade etmiştir. Muhtemelen Vani Efendi'nin görüşlerinin etkisi altında kalan Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa, gördüğü bir rüyaya dayanarak, Kadızâdelileri İstanbul'dan süren babası Köprülü Mehmed Paşa Türbesi'ni yıktırmış ve açık türbe şeklinde yeniden inşa ettirerek, Osmanlı devletinde yüzyıl sürecek bir mimari beğenin temellerini atmıştır. Köprülü ailesinin İstanbul başta olmak üzere diğer merkezlerdeki mezar yapıları, açık türbe şeklinde inşa edilmiştir.⁷¹⁸

1661 yılına tarihlenen Köprülü Külliyesi, 1871 yılında Divanyolu'nun genişletilme çalışmaları sırasında büyük ölçüde değişikliğe uğramıştır.⁷¹⁹ Günümüzde oryantalist mimari esintileri hissedilen ve açık türbe olarak tasarlanan Köprülü Mehmed Paşa Türbesi, ilk inşa edildiği dönemdeki yerinden taşınmış ve farklı bir görünüm kazanmıştır. Köprülü suyolları haritasındaki betimlemesi, inşa edildiği dönemdeki görünümüne dair fikir verir. Bu betimlemeye göre mescid/derslane birimine bitişik

⁷¹⁷ İlk olarak medrese ve dükkânlar, daha sonra ise türbe ve mektep inşa edilmiştir. Sokak yönünde medrese ve dükkânlar aynı düzlemde yerleştirilmiştir. Semavi EYİCE, "İstanbul'un Kaybolan Bir Eseri: Kazasker Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi Medresesi", **Tarih Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 14, 1959, s. 152, s. 159.

⁷¹⁸ Mustafa Çağhan KESKİN, "‘Üzerime bir kubbe ve âsâr binâlar etmen’: Osmanlı Mimarlığında Açık Türbe Modası (1661-1763)", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 55, Sayı: 55, 2020, s. 51-97.

⁷¹⁹ Sebîl ve yol üzerindeki medrese hücrelerinin bir kısmı yıkılmıştır. Külliye'nin yola bakan cephesi ise XIX. yüzyıl mimari beğenisine göre yenilenmiş, yola çıkma yapan mescidin giriş revağı kaldırılmıştır. Türbe yenilenerek atnalı kemerler eklenmiştir.

türbe ve sebil bulunur. İlk inşa edildiği dönemde kârgir ve kubbeli olduğu anlaşılan yapı, Köprülü Mehmed Paşa'nın oğlu Fazıl Ahmed Paşa tarafından yıktırılarak, açık türbe şeklinde yeniden inşa edilmiş ve ardından XIX. yüzyılda dönemin mimari zevkine göre yenilenmiştir.⁷²⁰ Günümüzde Divanyolu'nun hemen üzerinde bulunan Köprülü Mehmed Paşa Türbesi, sekizgen planlı olup, kesme taştan inşa edilmiştir. Mukarnas başlıklı sekiz sütun tarafından taşınan lento üzerinde at nalı biçimli kemerler, oryantalist bir etki yaratmaktadır. Yapının üst sınırı palmet bir tepelik ile belirtilmiştir. Yapıyı örten demir şebekelerde, yarım küre yerine eğrisel çizgilerle kubbe formu yaratılırken, kemer açıklığı rumilerden oluşan naturalist tarzda ve altta sütun açıklığı ise geometrik formlu demir şebekelerle kapatılmıştır.

Şekil 5.3.2.9 : Köprülü Mehmed Paşa Türbesi'nin avludan görünümü.

⁷²⁰ KESKİN, “‘Üzerime bir kubbe ve âsâr binâlar etmen’: Osmanlı Mimarlığında Açık Türbe Modası (1661-1763)”, s. 54-55.

Şekil 5.3.2.10 : Köprülü Mehmed Paşa Türbesi’nin Divanyolu’ndan görünümü.

XVII. yüzyılın başlarında Üsküdar’da inşa edilen Aziz Mahmud Hüdai Türbesi⁷²¹, yüzyılın ortalarına tarihlenen ve günümüze ulaşamayan Divanyolu’nda Kemankuş Kara Mustafa Paşa ve Ebu’l Fazl Mahmud Efendi’nin türbelerinin⁷²² de açık türbe şeklinde inşa edildiği anlaşılr.

Divanyolu’nda 1681-1691 yılları arasında inşa edilen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi⁷²³, 1957 yılındaki yol çalışmaları sırasında özgün niteliklerini büyük ölçüde kaybetmiştir.⁷²⁴ Vani Efendi ile yakın ilişki içinde bulunan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın türbesinde de Köprülü ailesinin diğer üyeleri gibi açık türbe tercih edilmiştir.

⁷²¹ ÇEÇEN, **Üsküdar Suları**, s. 55.

⁷²² Behçet ÜNSAL, “İstanbul’un İmarı ve Eski Eser Kaybı”, **Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri II**, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1968, s. 37.

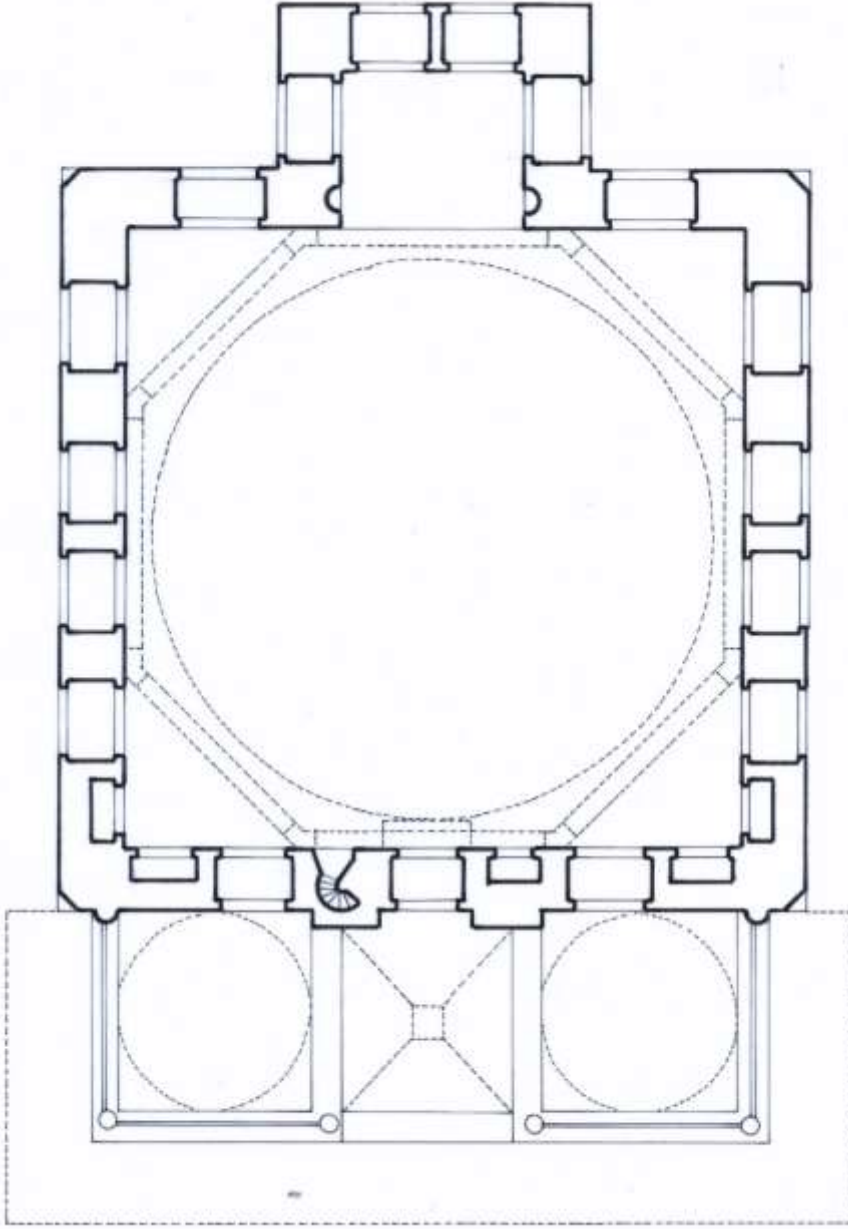
⁷²³ 1681 yılında Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından inşasına başlanan, ancak Kara Ancak sadrazamın idam edilmesinden sonra oğlu tarafından 1691 yılında Mimar Hamdi eliyle tamamlanmıştır. NAYIR, **Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası**, s. 188.

⁷²⁴ Divanyolu üzerindeki dükkânlar kaldırılmış, türbe ve sebilin yeri değiştirilmiş, dükkânların arkasındaki revaklar da kapatılarak, külliyenin sokakla ilişkisi değiştirilmiştir. NAYIR, **Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası**, s. 189.

Kare planlı alt yapı üzerinde, mukarnas başlıklı sütunlarla taşınan üçer kemerin üzerindeki sekizgen kasnağa demir şebekelerle oluşturulan kubbe oturtulmuştur.

Çağın anıtsal yapılarından Yeni Camii ve Külliyesi'nde birçok yapı günümüze ulaşamamış olmakla birlikte, dağınık biçimli yerleşim özellikleri gösteren külliye, türbe ayrı olarak konumlandırılmıştır. XVII. yüzyılın türbe-sebil-mescid/dershane ilişkisi uygulanmadığı gibi, başlangıçta medrese inşasının planlandığı ancak daha sonra vazgeçildiği anlaşılmaktadır. Yeni Camii ve Sultan Ahmed külliyelerinde, klasik dönemde sıklıkla rastlandığı gibi genellikle harimin güney yönündeki hazire içine yerleştirilen türbelerin aksine, türbeler daha dağınık biçimde ve camiden ayrı olarak konumlanmıştır. Valide Hadice Turhan Sultan Türbesi, Yeni Camii'nin güneybatısına, I. Ahmed Türbesi ise Sultan Ahmed Camii'nin kuzeydoğusuna inşa edilmiştir.

Sultan I. Ahmed Türbesi ve Valide Hadice Turhan Sultan Türbesi, mimari özellikleri bakımından benzer özellikler sergiler. I. Ahmed Türbesi, dârülkurra ile Hadice Turhan Sultan ise dârülhadis ile birlikte tasarlanmıştır. Kare planlı türbe bir geçit ile dârülkurraya bağlanmış ve iki yapının üzeri de kubbe ile örtülmüştür. İki türbenin girişinde de üç birimli revak yer alır. I. Ahmed Türbesi'nin girişi, yanlarda çapraz tonoz ve ortada kubbe ile örtülmüşken, Hadice Turhan Sultan Türbesi'nde yanlarda aynalı tonoz, ortada kubbe ile örtülmüştür. Hadice Turhan Sultan Türbesi'nin girişi, ana beden duvarının iki yanda giriş revağı boyunca uzatılması yönüyle farklılaşmaktadır. I. Ahmed ve Hadice Turhan Sultan'ın türbeleri anıtsal olması nedeniyle pencere sayısı fazla ve pencere dizilimi diğer türbelere göre farklıdır.

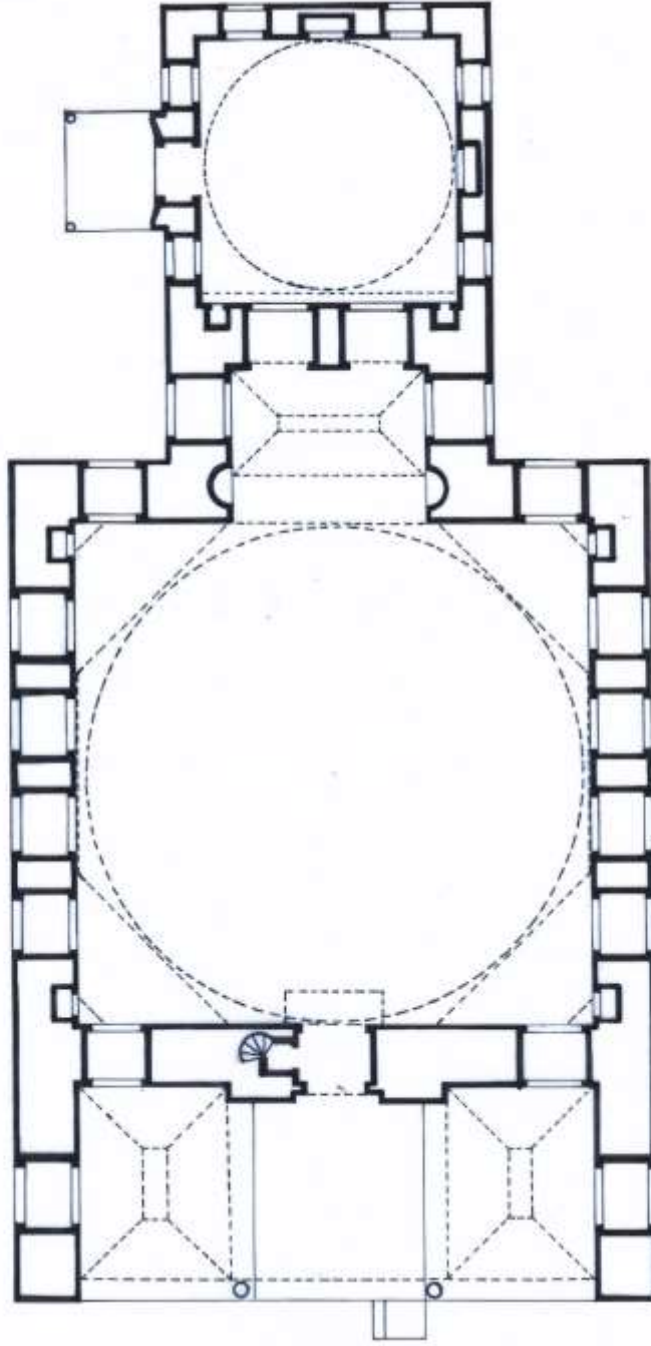
Şekil 5.3.2.11 : Sultan Ahmed Türbesi planı (Z. Sönmez Arşivi)

Şekil 5.3.2.12 : Sultan Ahmed Türbesi.

Şekil 5.3.2.13 : Sultan Ahmed Türbesi.

Şekil 5.3.2.14 : Hadice Turhan Sultan Türbesi ve darülhadis planı (Z. Sönmez Arşivi)

Şekil 5.3.2.15 : Hadice Turhan Sultan Türbesi.

Şekil 5.3.2.16 : Hadice Turhan Sultan Türbesi girişi.

5.4 Eğitim Yapıları; Medreseler, Sıbyan Mektepleri ve Kütüphaneler

Osmanlı devri eğitim yapılarının başında medreseler gelir. Medreseler, verilen eğitimin türüne göre gruplara ve seviyelere ayrılır. Medreseler, “Genel Medreseler” ve “İhtisas/Uzmanlık Medreseleri” olmak üzere başlıca iki ana gruba ayrılmaktaydı. Genel eğitim verilen umumî medreselerin yanında, belirli bir alanda uzmanlık için kurulan ihtisas medreseleri ise kendi içinde dârülhadis, dârülkurra ve tıp medreseleri olmak üzere üç gruba ayrılmıştı.⁷²⁵

İstanbul’daki medreseler, tüm semtlere yayıldığı gibi, genellikle büyük külliyelerin civarında ve özellikle de Süleymaniye medreselerinin inşasına kadar başkentin en yüksek dereceli Sahn-ı Seman medreselerinin dâhil olduğu Fatih Külliyesi⁷²⁶ ve Çarşamba arasındaki bölgede konumlanmıştır. Bu nedenle ilmiye sınıfı mensupları da genellikle bu bölgede ikamet etmekteydi.⁷²⁷ İstanbul’da medreselerin yoğun olarak inşa edildiği diğer bölgeler ise Bahçekapısı, Sultanahmet, Cağaloğlu, Çemberlitaş, Çarşıkapısı, Beyazıt, Süleymaniye, Vefa, Vezneciler, Saraçhane ve Laleli semtleridir.⁷²⁸ Bir başka deyişle kentin eğitim yapıları, İstanbul’kuruluşundan itibaren şehrin merkezi durumundaki suriçinde toplanmıştır.

Medrese öğrencileri, yalnız bağlı bulunduğu medreseden değil, aynı derecede olmak koşuluyla farklı medreselerdeki müderrislerin derslerinden de faydalanabilmekteydi. Müderrisin vefat etmesi durumunda, vefat eden müderrisin öğrencileri yine aynı derecedeki diğer medreselerde eğitim görebilmekteydi. Dolayısıyla hem öğrencilerin hem de müderrislerin farklı medreselere kolayca ulaşım sağlayabilmesi, -dönemin

⁷²⁵ Cahid BALTACI, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976, s. 20-24. Hadis öğrenimine ağırlık veren dârülhadisler ise Hz.Muhammed’in söz ve davranışlarından kaynaklanan hadislerin tahsil edildiği eğitim yapılarıdır. Ahmet GÜL, **Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru’l-hadislerin Yeri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s.137; BALTACI, **Osmanlı Medreseleri**, s. 21. Tıp medreseleri, İslâm dünyasında daha önce kurulan ve büyük ölçüde Selçuklu darüşşifalarını örnek alarak kurulmuştur. Darülkûrralar ise Kur’an-ı Kerim öğretilen, hafız yetiştiren ve ilm-i kıraat yapılan eğitim yapılarıdır. BALTACI, **Osmanlı Medreseleri**, s. 21-24.

⁷²⁶ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 9-13.

⁷²⁷ Mübahat KÜTÜKOĞLU, **XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 6.

⁷²⁸ KÜTÜKOĞLU, **İstanbul Medreseleri**, s. 6.

şartları göz önüne alındığında- medreseler arasındaki mesafeye bağlıydı. Bu nedenle medreseler genellikle birbirine yakın inşa edilmiştir.⁷²⁹

Medreseler, yalnız sınırlı saatlerde eğitim amacıyla faydalanılan yapılar olmadığı gibi, yaşamlarını medresede sürdüren ve kendilerine ait hücrede konaklayan talebeler, temel ihtiyaçlarını da burada karşıladığı için, medresedeki su ihtiyacı hayatî önem taşımaktaydı. Dolayısıyla medreselerin genellikle büyük külliyelerin civarında konumlanması, aynı zamanda akar su temini ile de ilişkilendirilebilmektedir.⁷³⁰ Bunun dışında, isale hattı dışında kalan medreselerde kuyular açılması, su temini konusunda oldukça yardımcı olmaktadır.

XVII. yüzyılın ortalarında suriçinde 122 medrese, Eyüp ve Kasımpaşa ile birlikte 131 medrese kaydedilmiştir.⁷³¹ XVII. yüzyılda çok yönlü kişiliğiyle tanınan Hezarfen Hüseyin Efendi, 1669 tarihli eserinde İstanbul'daki medrese sayısını 126 olarak aktarır; "...İstanbul dâhilinde olan Hâric ve Dâhil ve Mahrec cem'an yüz yirmi altı medresedir."⁷³² Evliya Çelebi ise İstanbul'da bulunan tüm medreselerden söz etmemesine karşın, eserinde yer verdiği 94 medrese arasında⁷³³, önem derecesi daha fazla olanlara dair biraz daha ayrıntı vermiş olup, XVII. inşa edilen medreselerin konumu veya bânisinden söz etmiş ya da genellikle yalnızca ismen değinmiştir.⁷³⁴ Söz edilen kaynaklarda yer alan medreselerin sayısal ifadeleri, yalnız XVII. yüzyılda inşa edilen medreseleri değil, şehrin Osmanlı yönetiminden itibaren kurulan medreselerini ifade eder.

Tarihsel kaynaklar üzerinden XVII. yüzyılda İstanbul'da yirmi dört medresenin inşa edildiği tespit edilebilmektedir. Bu medreselerden ise yalnızca dokuz tanesi günümüze ulaşabilmiştir.⁷³⁵ İstanbul'da XVII. yüzyılda inşa edildiği tespit edilebilen medreseler/eğitim yapıları şunlardır;

⁷²⁹ Mübahat KÜTÜKOĞLU, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 7-8, 1976-1977, s. 283.

⁷³⁰ KÜTÜKOĞLU, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", s. 283-284.

⁷³¹ Kemal ÖZERGİN, "Eski bir Rûznâme'ye göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, s. 4-5, Ağustos 1973-1974, s. 268.

⁷³² İLGÜREL, **Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân**, s. 52.

⁷³³ Temel ÖZTÜRK, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde İstanbul Medreseleri", **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu**, 2013, s. 324, 353.

⁷³⁴ ÇELEBİ, **Seyahatname I**, s. 141-142.

⁷³⁵ Zeynep Nayır Ahunbay ise XVII. yüzyılda inşa edilen eğitim kurumu (medrese, dârülhadis, dârülkurra, sıbyan mektebi) sayısını 25 olarak tespit etmiştir. Bu yapılardan yalnızca dokuz tanesi

- 1- Abdülbaki Drlkurras
- 2- Bayram Paşa Medresesi
- 3- Çankırılı Kazasker Mustafa Efendi Medresesi
- 4- Çavuşbaşı Süleyman Ağa Medresesi
- 5- Çinili Drlkurras
- 6- Debbağzade Mehmed Efendi Medresesi
- 7- Ebu'l Fazl Mahmud Efendi Medresesi
- 8- Ekmekçizade Ahmed Paşa Medresesi
- 9- Hasan Efendi Medresesi
- 10- İzzet Mehmed Efendi Dârülhadisi
- 11- Kemankeş Kara Mustafa Paşa Medresesi
- 12- Köprülü Mehmed Paşa Medresesi
- 13- Kuyucu Murad Paşa Medresesi
- 14- Mehmed Vani Efendi Medresesi
- 15- Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medresesi
- 16- Mimar Kasım Medresesi
- 17- Muhyiddin-i Kocavi Medresesi
- 18- Muid Ahmed Paşa Medresesi
- 19- Mustafa Efendi Medresesi
- 20- Müft Hüseyin Efendi Medresesi/Çukur Medresesi
- 21- Nişancı Paşa-yı Atik Medresesi
- 22- Sofu Mehmed Paşa Medresesi
- 23- Sultan Ahmed Medresesi
- 24- Yahya Efendi/Rukiye Hanım Medresesi

Söz edilen medreselerden yalnızca dokuz tanesi günümüze ulaşmıştır.⁷³⁶ Günümüze ulaşabilen ve konumları tespit edilebilen yapılar üzerinden çağın medreselerinin suriçinde yoğunlaştığı görülmektedir.

günümüze ulaşmıştır. Zeynep NAYIR AHUNBAY, “17. Yüzyıl İstanbul’unda Eğitim Kurumları”, **17. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı, Sempozyum Bildirileri 19- 20 Mart 1988**, Sanat Tarihi Derneğı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 11. XVII. yüzyılın ortalarında sur içinde toplam 122, Eyüp ve Kasımpaşa ile birlikte 131 medrese kaydedilmiştir. ÖZERGİN, “İstanbul ve Rumeli Medreseleri”, s. 268.

⁷³⁶ NAYIR AHUNBAY, “17. Yüzyıl İstanbul’unda Eğitim Kurumları”, s. 11.

XVII. yüzyıla tarihlenen medreseler, genellikle bir külliye'nin parçası olarak inşa edilmiş ve ağırlıklı medrese merkezli külliye'ler tasarlanmıştır. İstanbul'da medrese merkezli külliye inşasının başlangıcı, XVI. yüzyılın sonlarına rastlar. Bu tarihten itibaren inşa edilen ve nüvesi medrese olan külliye'lerde, belirli tasarım ilkelerinin yerleştiği, ortak bir mimari dilin hâkimiyeti görülür. XVI. yüzyıla kıyasla boyut açısından küçülen külliye'lerin ana yapı elemanı cami yerine medrese haline gelmiştir. Dolayısıyla eğitim-derslik fonksiyonunun yanında ibadet işlevini karşılayacak olan mescid/dershane birimi, zamanla medrese kütesinden koparılarak, ayrı bir ibadet yapısı olarak ele alınmıştır. Örnekleri yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen bu tür düzenlemeye sahip medreselerde derhane/mescid birimi sekizgen planlı ve öğrenci hücrelerinden ayrı konumlanmıştır. Önünde revak sırası yer alan öğrenci hücreleri ise derhane/mescid'den ayrı olarak "L" biçiminde sıralanmıştır. Divanyolu'nda yer alan Köprülü Külliyesi ve Kara Mustafa Paşa Külliyesi, söz edilen mimari özellikleri sergiler.

Yüzyılın ilk yarısına tarihlenen medreseler ise arazinin elverdiği ölçüde klasik dönem mimari ilkelerine bağlı kalınarak ele alınmıştır. İstanbul'da özellikle XVI. yüzyılda yoğun bir imar faaliyeti yaşanmasının ardından, galibiyetlerin azaldığı ve mâli açıdan büyük kayıpların yaşandığı XVII. yüzyılda, sık yerleşim dokusu içinde yeni yapıların inşa edilebileceği arsaların oldukça sınırlı olması, mimari tasarımda belirleyici etkindir. XVII. yüzyılda genellikle sadrazamlar tarafından inşa edilen medreseler, İstanbul'ın tarihi güzergâhı Divanyolu üzerinde yer almıştır. Başlangıç kısmında Mese ile örtüşen bu yol, Osmanlı devrinde çeşitli kollara ayrılarak, ana hatlarıyla Topkapı Sarayı'ndan Edirnekapı'ya ulaşmaktadır. Kuruluşundan itibaren kentin ana arteri olması nedeniyle aynı zamanda önemli devlet adamlarının mimari eserlerinin yer aldığı sık bir yapı dokusuna sahiptir.

Sık yapılaşmanın olduğu dar bir arsa üzerindeki medrese merkezli külliye'ler, genellikle dar arsaya uyum sağlamak için bütüncül bir şekilde tasarlanmış, sıbyan mektebi, dükkânlar, türbe, sebîl ve çeşme gibi külliye'nin diğer elemanları ise birbirine çok yakın ya da bitişik olarak inşa edilmiştir. Kuyucu Murad Paşa Külliyesi, Ekmekçizâde Ahmed Paşa Külliyesi ve Ebu'l Fazıl Mahmud Efendi Külliyesi söz edilen mimari kurguyu yansıtır. Dar arazi üzerinde yer alan bu tür medreselerde, girişler sokağın konumuna göre derhane/mescid aksına veya uzun kenar üzerine

yerleştirilmiştir. Diğer taraftan daha geniş bir arsa içinde konumlanan Sultan Ahmed Medresesi ve Bayram Paşa Medresesi'nde "U" şeklinde sıralanan öğrenci hücreleri ve dört yönden revakla çevrelenen avlusu ile klasik dönem özelliklerini yansıtır. Yalnız Sultan Ahmed Medresesi'ndeki derslane birimi, türbenin bulunduğu yöne doğru yaklaştırılması nedeniyle konumu bakımından farklılaşır.

Medrese merkezli külliyelerde, derslane/mescid, türbe ve sebil arasında konum açısından bir ilişki bulunur. Yapının bütünü içinde boyutları ve bezemeleri bakımından ayrı bir önem verilen bâninin türbesi, bir yönden derslane/mescid ve diğer yönden sokağın köşesine yerleştirilen sebil ile yakın veya bitişik olarak inşa edilmiştir. Söz edilen tasarım anlayışı, Sultan Ahmed Medresesi gibi anıtsal ve cami merkezli külliyeler içinde yer alan medreselere de uyarlanmaya çalışılmıştır. Pencere ya da kapı aracılığıyla türbe ve mescid/derslane arasında geçiş sağlanmıştır.

XVI. yüzyılın sonunda, sebil kitabesine göre 1002 H./ 1594 M. tarihinde, Davud Ağa'nın başmimarlığı döneminde⁷³⁷ inşa edilen ve medrese, derslane/mescid, türbe ve sebilten meydana gelen Koca Sinan Paşa Külliyesi⁷³⁸, XVII. yüzyıl külliyelerindeki mimari tasarım ilkelerinin erken örneği olması bakımından büyük önem taşır. XVII. yüzyıl medrese merkezli külliyelerinin yoğun olarak inşa edildiği Divanyolu'nda yer alan Koca Sinan Paşa Medresesi'nde, dört yönden revakla çevrili ve dikdörtgen planlı avlu, "U" biçiminde 16 hücre ile kuşatılmıştır.⁷³⁹ Klasik dönemden farklı olarak derslane/mescid birimi⁷⁴⁰, giriş aksına değil, medrese avlusu dışında girişin hemen yanına yerleştirilmiş ve derslanenin girişi, medrese avlusunun dışından sağlanmıştır. Koca Sinan Paşa Külliyesi⁷⁴¹, kot farkı bulunan dar bir arazide yer alır. Medrese ve derslane/mescid biriminin, türbe ve hazireden yüksek kotta olması nedeniyle bu bölüme merdivenler ile ulaşılır. Küçük ölçekli medrese merkezli külliyelerin, Davud Ağa'nın başmimarlığı döneminde inşa edilmesinin ardından tüm

⁷³⁷ BALTACI, **Osmanlı Medreseleri**, s. 598-599.

⁷³⁸ AYYANSARAYI, **Hadikatü'l-Cevâmi'**, s. 636.

⁷³⁹ Kepeci, nr. 6589/1, s. 16'dan nâklen 1792 tarihli defterde 8'i darülhadis, 8'i medrese olarak kaydedilmiştir. KÜTÜKOĞLU, **XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri**, s. 100-101. Ayrıca hücrelerden kuzey ve güneydekiler 3,70 m. x 3,70 m., doğudakiler ise 3,70 x 3,70 m. ölçülerindedir. Sevgi ÖZTİRYAKI, **Koca Sinan Paşa Külliyesi Restorasyon Projesi**, Yüksek Lisans Tezi, İTÜ, 1995, s.21-23. Avluya ve dışa pencereler açılmıştır.

⁷⁴⁰ Dershan birimi, 7,16 m. x 6,82 m. ölçülerinde kare ana hacim, kuzey yönde çıkma yapar. ÖZTİRYAKI, "Koca Sinan Paşa Külliyesi Restorasyon Projesi", s. 30.

⁷⁴¹ Yapının geçirdiği onarımlar için bkz. KÜTÜKOĞLU, **XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri**, s. 100-103.

XVII. yüzyıl boyunca tercih edilmesi, Davud Ağa'nın maddi imkânlar ve kısıtlı arsa çerçevesinde, mimari tasarım kurgusuna getirdiği akılcı yorumu gösterir. Üstadı Mimar Sinan'ın Zal Mahmud Paşa Medresesi'nde ve Süleymaniye Külliyesi'nde en ileri düzeye taşıdığı kot farkı ve eğim nedeniyle yapıları farklı düzlemde tasarlaması gibi, Davud Ağa'nın arsaya getirdiği çözümlemeleri yansıtır. Bununla birlikte, XVII. yüzyılda medrese merkezli külliyelerde, derslane/mescid, türbe ve sebil arasında konum bakımından bir ilişki bulunur. Koca Sinan Paşa Külliyesi'nde medresenin derslane birimi, türbe ve sebinin birbirine yakın konumda inşa edilmesi, bu ilişkiyi destekler niteliktedir. Külliye'nin yapı elemanları arasında bâninin türbesine boyut ve bezeme özellikleri açısından ayrı bir önem verilmesi, çağın yaygın özelliklerindendir.

Gazanfer Ağa Medresesi, XVI. yüzyılın sonunda Davud Ağa'nın başmimarlığı döneminde inşa edilmiştir.⁷⁴² Dört yönden revaklarla çevrelenen dikdörtgen avlu, üç yönden, 17 hücre ile çevrelenmiştir.⁷⁴³ “U” şeklinde sıralanan hücrelerin bir ucuna türbe, türbenin karşısına ise sebil yerleştirilmiştir. Derslane/mescid biriminin giriş aksındaki konumu, medrese planı, revaklı avlusu gibi nitelikleri bakımından klasik dönem özelliklerini sürdüren yapıda, türbenin boyutları ve ihtişamı XVII. yüzyıla hazırlık niteliğindedir.

Sedefkâr Mehmed Ağa'nın başmimarlığı döneminde inşa edilen Kuyucu Murad Paşa Külliyesi⁷⁴⁴ ve Ekmekçizâde Ahmed Paşa Medresesi⁷⁴⁵, dar bir arsa üzerinde ve sık yapı dokusu içinde yer alan küçük ölçekli ve medrese merkezli külliyelerdir. Bu iki yapı topluluğu, dar arsadan dolayı külliye tasarımının bütüncül olarak ele alınması, türbe ve derslanenin yaklaşık eşdeğer hacimli kütleler olarak tasarlanması ve

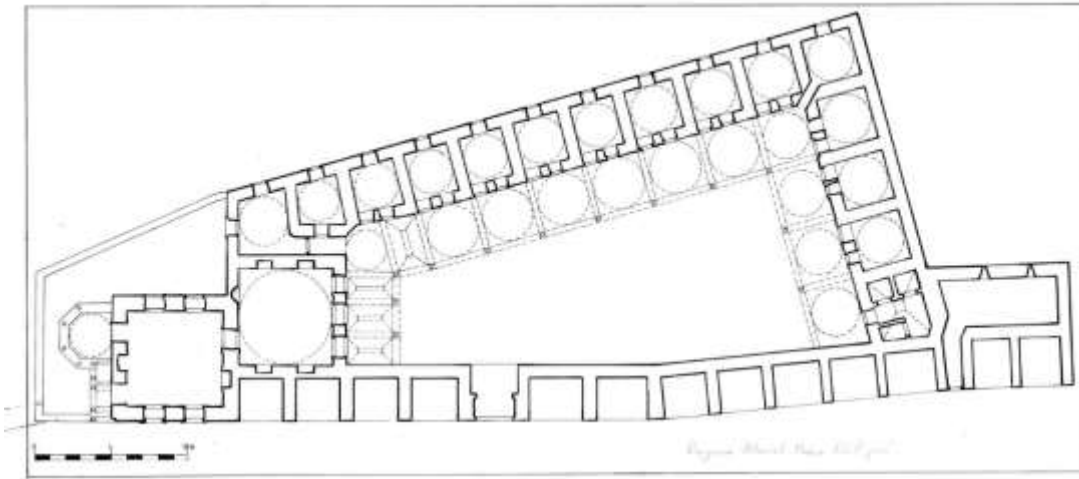
⁷⁴² Muzaffer ERDOĞAN, “Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 12, 1955, s.179-204; KÜTÜKOĞLU, XX. *Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, s. 169-171.

⁷⁴³ Gazanfer Ağa Vakfı'ndan naklen KÜTÜKOĞLU, XX. *Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, s. 170.

⁷⁴⁴ Kuyucu Murad Paşa Külliyesi; medrese, türbe, sıbyan mektebi, sebil ve dükkânlar ile birlikte 1019 H./1610 M. tarihinde inşa edilmiştir. Günümüzde öğrenci hücresi sayısı 14 olup, eski kayıtlarda 25 olarak kaydedilmiştir. KÜTÜKOĞLU, XX. *Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, s. 143-144. Zeynep Nayır ise 1607-1609 yılları arasında inşa edilmiş olabileceğini öne sürer. NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 170. Bu tarihlerde başmimar Sedefkâr Mehmed Ağa'dır.

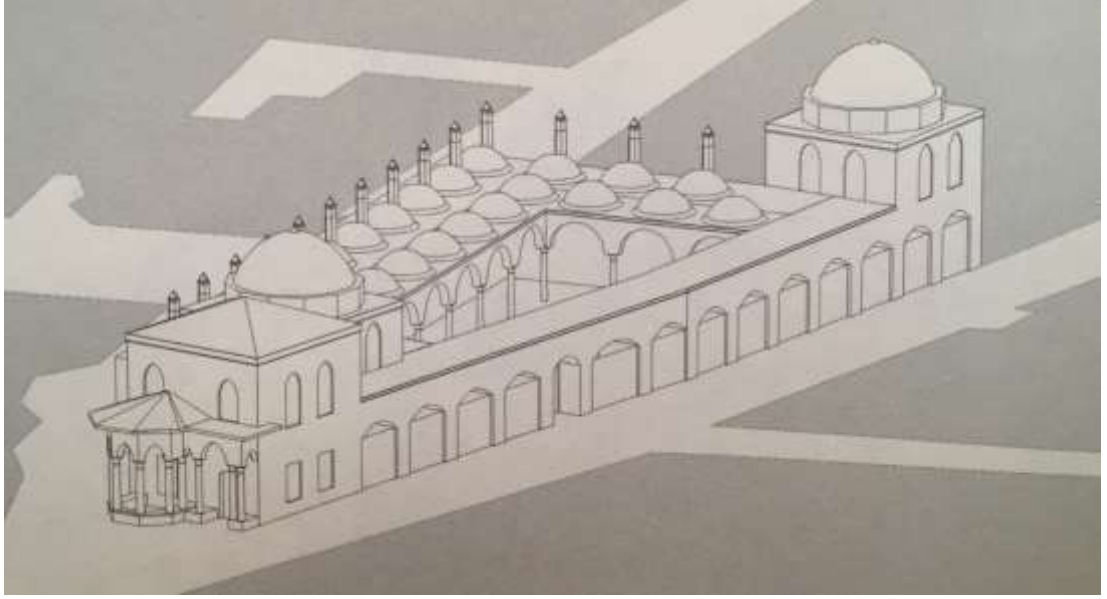
⁷⁴⁵ Medresenin inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, 1027 H./1618 M. tarihinden önce inşa edildiği sanılır. Nayır, NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 173. 173.27,5 x 20, 5 m. ölçülerindeki dikdörtgen avlu, üç yönden 3 x 3 m. ölçülerinde 17 öğrenci hücresiyle ve dört yönden revaklarla çevrelenmiş olup, güneydoğuda kalan bölümün merkezine 9 x 9 m. derslane ve hemen yanında 8 x 8,5 m. ölçülerinde türbe eklenmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Erdem YÜCEL, “Ekmekçizâde Ahmed Paşa Medresesi”, *Arkitekt*, Cilt: 1968 Sayı: 1968-03 (331), 1968, s.133-134.

dershane-türbe-sebil birlikteliğinin görülmesi⁷⁴⁶ bakımından benzer özellikler sergiler. Türbe ve dershane/mescid arasındaki ilişki, Ekmekçizâde Ahmed Paşa Medresesi'nde, dershane/mescid-türbe arasında açılan üç pencere ile Kuyucu Murad Paşa Külliyesi'nde ise iki pencere açılarak sağlanmıştır. Diğer taraftan, iki yapıda da giriş, sokak yönünde, uzun kenardan sağlanır. Kuyucu Murad Paşa Medresesi'nde girişin iki yanı dükkân sırası olarak tasarlanırken, Ekmekçizâde Ahmed Paşa Külliyesi'nde girişin yanında sokağa bakan birimlerden biri daha sonraki bir tarihte dükkâna çevrilmiştir. Aralarında farklılaşan en belirgin özellik, kubbeli öğrenci hücrelerinin arsaya bağlı kalınarak Ekmekçizâde Ahmed Paşa Medresesi'nde "U" ve Kuyucu Murad Paşa Medresesi'nde ise "L" biçiminde sıralanmasıdır. Özellikle Kuyucu Murad Paşa Külliyesi'nin düzgün olmayan üçgen formunda düzensiz bir arsa üzerinde yer alması, hücrelerin önündeki revaklı avlunun formunun asimetrik olmasına ve revakların eklenmesi nedeniyle avlu boyutlarının iyice küçülmesine neden olmuştur.

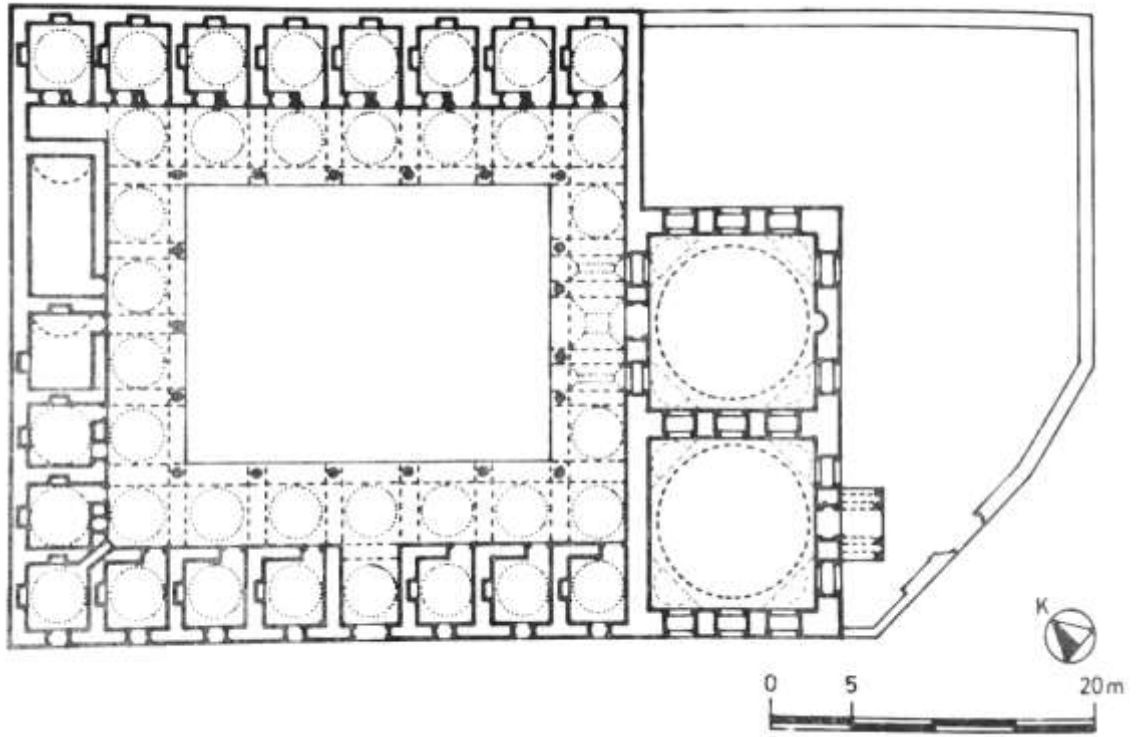

Şekil 5.4.1 : Kuyucu Murad Paşa Külliyesi planı (Zeki Sönmez Arşivi).

⁷⁴⁶ Ekmekçizâde Ahmed Paşa Medresesi'ndeki sebilin XVI. yüzyılda Hüsrev Kethüda tarafından inşa edildiği ancak medresenin inşası sırasında yenilendiği kabul edilmektedir.

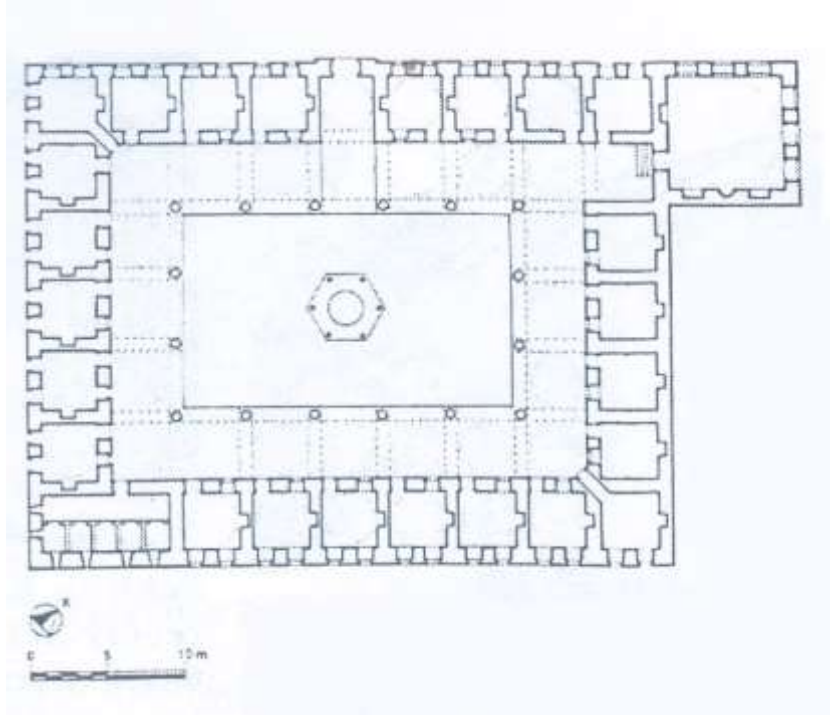

Şekil 5.4.2 : Kuyucu Murad Paşa Külliyesi (Cerasi, İstanbul 2006)

Şekil 5.4.3 : Ekmekçizâde Ahmed Paşa Külliyesi (Nayır, İstanbul 1975).

Sedefkâr Mehmed Ağa'nın eseri olan Sultan Ahmed Külliyesi içinde yer alan Sultan Ahmed Medresesi'nde⁷⁴⁷ dikdörtgen avlu dört yönde kubbeler ile örtülü 24 öğrenci hücresi ile çevrelenmiştir. Avlu kütesinden dışa taşkın olarak tasarlanan derslane/mescid birimi farklı olarak, dikdörtgenin kısa kenarının köşesine alınmış ve avludan algılanmasına önem verilmemiştir.⁷⁴⁸ Genellikle giriş aksına veya merkeze yerleştirilen derslane biriminin, türbenin bulunduğu kuzeybatı köşeye yerleştirilmiş olması ilginç bir uygulamadır. XVII. yüzyıl boyunca görülen derslane-türbe ilişkisine gönderme olarak yorumlanabilir. Bu yönüyle Sultan Ahmed Külliyesi özelinde, cami merkezli anıtsal bir külliye ve medrese merkezli küçük ölçekli külliyeler arasında benzerlik olduğunu söylemek mümkündür. Bunun dışında Sultan Ahmed Medresesi'ne giriş kuzeybatıdaki uzun kenardan sağlanmıştır. Öğrenci hücrelerinin sayıca fazla oluşu ise sultanî külliye içinde yer alması ile ilişkilendirilebilir.⁷⁴⁹

Şekil 5.4.4 : Sultan Ahmed Medresesi planı (Nayır, İstanbul 1988).

⁷⁴⁷ Medrese 1619 yılında tamamlanmış olmalıdır. NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 46.

⁷⁴⁸ NAYIR, “17. Yüzyıl İstanbul’unda Eğitim Kurumları”, 17. s. 14.

⁷⁴⁹ NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 80.

Şekil 5.4.5 : Sultan Ahmed Medresesi ve türbesi.

Çağın ikinci anıtsal yapı topluluğu olan Yeni Camii Külliyesi'nin inşası sırasında bir medreseden söz edilir. Medresenin müderrisliğinin yüz akçe ile Mustafa Efendi'ye verileceğine dair kayıtlar mevcuttur. Bunun yanı sıra Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde de bir medrese olabileceğine dair ifadeler geçmekle birlikte, ikinci inşaat süresince bu yapıdan vazgeçildiği öne sürülür.⁷⁵⁰ Sonuç olarak medresenin inşa edilip-edilmediği kesin olarak bilinmemektedir.

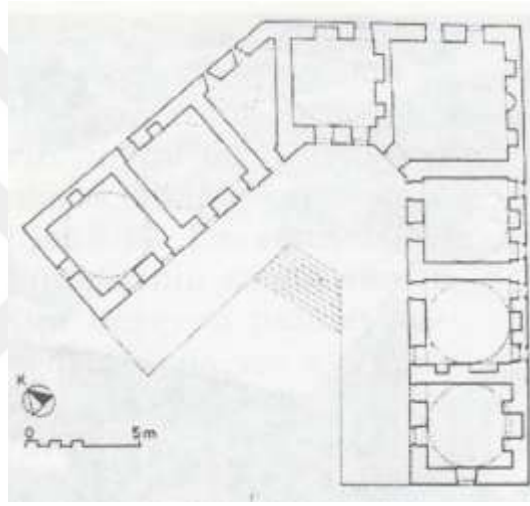
Kasım Ağa'nın başmimarlığı döneminde inşa edilen Çinili Külliyesi⁷⁵¹ içinde yer alan Çinili Medrese, cami merkezli bir külliye yapısından birisidir. Külliye'nin avlu giriş kapısı üzerinde Fevzî tarafından yazılan kitabesinde geçen "*Yapdı mekteb, çeşme, hamam ve sebil*" ifadesinden yola çıkılarak, medresenin külliye'ye sonradan eklendiği öne sürülür.⁷⁵² Nitekim, medresenin külliye vaziyet planındaki konumu, bu düşüncüyü destekler niteliktedir. Külliye içinde, cami ile aynı avluyu paylaşan medrese, caminin

⁷⁵⁰ **İstanbul Yeni Camii ve Hünkâr Kasrı**, s. 10.

⁷⁵¹ Mahpeyker Valide Kösem Sultan tarafından, Üsküdar'da, 1640 yılında inşa edilen Çinili Külliyesi; cami, darülhadis, sıbyan mektebi, çifte hamam, çeşme ve sebilden meydana gelir. **AYVANSARAYI, Hadikatü'l-Cevâmi'**, s. 590. **ÖZ, İstanbul Camileri**, s. 18. Külliye'nin mimarının Kasım Ağa olduğu öne sürülmüştür. 1640 tarihinde Kasım Ağa, mimarbaşısıdır.

⁷⁵² **NAYIR, Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası**, s. 179.

güneydoğusunda arsanın uç noktasındaki köşeye yerleştirilmiştir. Çinili Medrese'nin plan şemasının belirlenmesinde arsanın etkisinin olduğu anlaşılır. Meyilli arazide set üzerinde inşa edilmiştir. Güney cephesinde 4, doğu cephesinde ise 2 öğrenci hücresi ile iki koldan meydana gelir.⁷⁵³ Yükseltilmiş olan medresenin öğrenci hücreleri, arazinin yapısı sebebiyle “L” biçiminden uzaklaşarak deformasyona uğramış ve üçgen arsaya uydurulmaya çalışılarak, hücrelerden oluşan iki kol birbirine iyice yaklaştırılmıştır. Bununla birlikte, iki kolun kesişme noktasında yer alan dersane biriminin kubbesi, öğrenci hücrelerinin kubbesinden daha büyük tasarlanarak, dersane vurgulanmıştır.

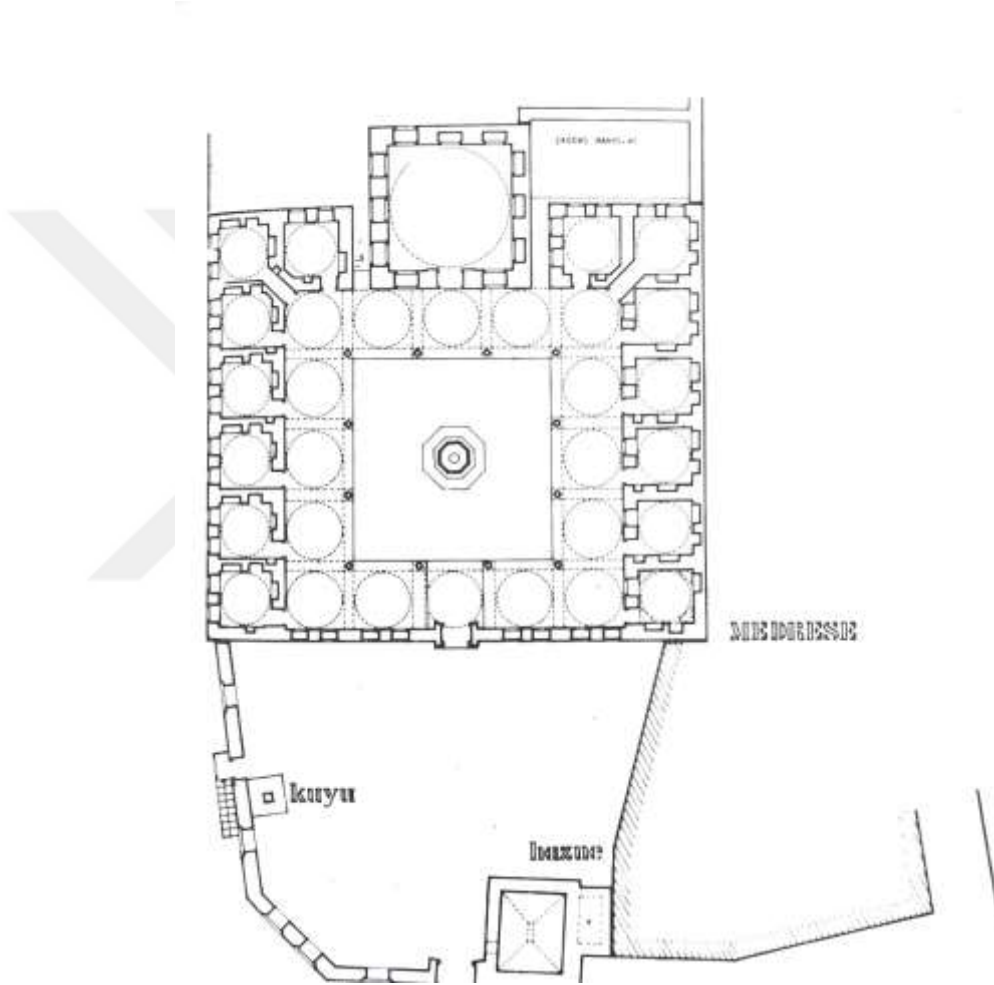
Şekil 5.4.6 : Çinili Medresesi planı (Nayır, İstanbul 1988).

Kasım Ağa'nın başmimarlığı döneminde inşa edilen Bayram Paşa Medresesi,⁷⁵⁴ arazinin eğimli yapısı nedeniyle bir altyapı ile desteklenmiş olup, sokağa bakan doğu yöndeki medrese hücrelerinin alt kısmına, dikdörtgen planlı ve tonoz örtülü dükkânlar yerleştirilmiştir. Kot farkı nedeniyle Haseki Sokağı'ndan medresenin dış avlusuna birkaç basamakla ulaşılmaktadır. Medrese planı açısından klasik dönem ilkelerini sürdürmektedir; kare avlu, dört yönden kubbeli revaklarla ve arkasında, giriş yönü

⁷⁵³ Gurlitt ve Pervitich haritalarında görülen ahşap revaklar günümüze gelememiştir. Medresenin önünde ahşap bir saçak olduğu sanılır. Günümüzdekiler özgün değildir. NAYIR, **Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası**, s. 181.

⁷⁵⁴ Bayram Paşa Külliyesi, İstanbul'da Haseki semtinde, Sadrazam Bayram Paşa tarafından, sebil üzerindeki kitabeye göre 1044 H./ 1635 M. yılında inşa edilmiştir. Medrese, sıbyan mektebi, sebil, çeşme, türbe ve tekkeden meydana gelir. NAYIR, **Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası**, s. 178-179. Kasım Ağa'nın başmimarlığı döneminde inşa edilmiştir.

hariç, üç yönden “U” biçimde kubbeli öğrenci hücreleri ile çevrelenmiştir. Avlu ortasında şadırvan bulunmaktadır. Giriş aksına yerleştirilen derslane birimi, konum açısından klasik dönem mimari özelliklerini devam ettirirken, yanındaki hücre dizisinden ayrılması nedeniyle XVII. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen derslane/mescid biriminin öğrenci hücrelerinden tamamen ayrılması yönündeki uygulamanın erken örneği sayılır.

Şekil 5.4.7 : Bayram Paşa Medresesi planı (Nayır, İstanbul 1975).

Kasım Ağa'nın başmimarlığı döneminde inşa edilen ve Divanyolu'nda yer alan Kemankuş Kara Mustafa Paşa Medresesi,⁷⁵⁵ günümüze ulaşmamıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki yol çalışmaları yüzünden ön cephesi kesilip, fevkâni olarak yeniden düzenlenen yapının⁷⁵⁶ giriş katı, döneminin mimari zevkini yansıtmakta iken, üst katı büyük ölçüde değiştirilmişti.⁷⁵⁷ 1957 yılında ise yol çalışmaları yüzünden tamamen ortadan kaldırılan⁷⁵⁸ yapıya dair Köprülü suyolu haritası, mimari tasarımına dair fikir vermekle birlikte, mimari özelliklerini tümüyle tespit etmek olanaksızdır.

Muhtemelen Ali Ağa'nın başmimarlığı döneminde, Divanyolu üzerinde inşa edilen bir diğer yapı Ebu'l Fazl Mahmud Efendi Medresesi'dir.⁷⁵⁹ Şehzade Caddesi'nin tanzimi sırasında yaya kaldırımına yer açılması için önce yola bakan avlu revakları ve dükkânlar yıkılmıştır. Ardından Belediye Sarayı'nın inşası için 1953-54 yılında yıkımına başlanmış ve 1956'da tamamen ortadan kaldırılmıştır.⁷⁶⁰ Yapı, mimari özellikleri bakımından kubbeli bir dersane/mescid ve onu "U" biçiminde çevreleyen kare planlı hücrelerden ibaretti. Medrese, öğrenci hücrelerinin üst örtüsü ve köşede yer alan hücrelerin plan şemasıyla, çağın diğer medreselerinden ayrılır. Öğrenci hücreleri farklı olarak aynalı tonozla örtülmüş ve köşedeki hücreler ise dikdörtgen planlı tasarlanmıştır. Bânisinin hayatını kaybetmesi üzerine, dersane/mescidin batı cephesi türbe olarak düzenlenmiştir. Yine dönem özelliğini yansıtır şekilde, dersane penceresi kapıya dönüştürülerek aralarında bağlantı sağlanmıştır.⁷⁶¹

755

Kemankuş Kara Mustafa Paşa Külliyesi, 1051 H./1641 M. tarihinde inşa edilmiştir. KÜTÜKOĞLU, XX. **Asra Erişen İstanbul Medreseleri**, s. 91. Medrese, türbe, sebil ve çeşmeden meydana gelmekteydi. AYVANSARAYÎ, **Hadîkatü'l-Cevâmî**, s. 245.

⁷⁵⁶ NAYIR, **Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası**, s. 183-184.

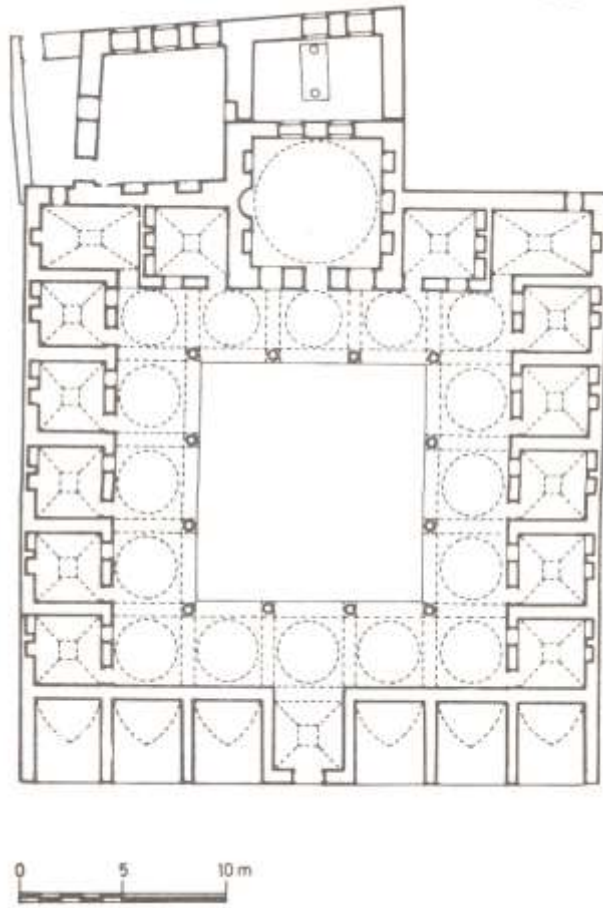
⁷⁵⁷ ÜNSAL, "İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı", s. 37. Ayrıca medresenin mimarisinde yapılan bu değişiklikler nedeniyle farklı dönemlerdeki belgelerde, mmedrese hücre sayısı farklılaşır. KÜTÜKOĞLU, XX. **Asra Erişen İstanbul Medreseleri**, s. 91.

⁷⁵⁸ ÜNSAL, "İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı", s. 37.

⁷⁵⁹ "Cây-ı tahsil-i 'ulum ola bu zîbâ medrese" ve "Mübarek eylesin Râhman bu medrese-i zîbâyı" ifadeleri, yapının 1077 H./1666-67 tarihinde bitirildiğini gösterir. KÜTÜKOĞLU, XX. **Asra Erişen İstanbul Medreseleri**, s. 154. Külliye; medrese, türbe, sıbyan mektebi ve dükkânlardan meydana gelir. NAYIR, **Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası**, s. 185. Yapıya dair detaylı bilgi için bkz. Semavi EYİCE, "İstanbul'un Kaybolan Bir Eski Eseri: Kazasker Ebu'l-Fazl Mahmûd Efendi Medresesi", **Tarih Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 14, 1959.

⁷⁶⁰ EYİCE, "Ebu'l-Fazl Mahmûd Efendi Medresesi", s. 149-150; ÜNSAL, "İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı", s. 22.

⁷⁶¹ Dersane dış cephesi 8, 23 m. uzunluğundadır. Öğrenci hücreleri 3,10 x 3,10 m. ölçülerindedir. EYİCE, "Ebu'l-Fazl Mahmûd Efendi Medresesi", s. 151-152.

Şekil 5.4.8 : Ebu'l Fazl Mahmud Efendi Medresesi planı (Nayır, İstanbul 1975).

Yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Köprülü Medresesi⁷⁶² ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medresesi'nde⁷⁶³ bir takım yenilikler dikkat çeker. Genellikle kare veya dikdörtgen planlı avluyu üç yönden kuşatan öğrenci hücreleri ve önünde avluyu dört yönden çevreleyen revaklar dışında, giriş aksına konumlanan derslane/mescid biriminden oluşan medreselerin aksine, medresenin derslane/mescid birimi⁷⁶⁴, ana

⁷⁶² Külliye; darü'l-kurra, medrese (darülhadis), çeşme, türbe ve hazireden meydana gelmekte olup, külliye'nin inşa tarihini içeren kitabeye rastlanmamakla birlikte, Ayvansarayî'ye göre külliye bir yılda tamamlanmıştır (1661). AYYANSARAYÎ, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, s. 241. Ayrıca 1071 H./1661 M. tarihli vakfiyede geçen ifadelerden Köprülü Mehmed Paşa ölmeden önce inşasına başlandığı anlaşılır. TOPÇU, *Köprülüler*, s. 130. Kütüphane ise Köprülü Mehmed Paşa'nın oğlu Fazıl Ahmed Paşa tarafından inşa edilmiştir. Bu tarihlerde mimarbaşı Mustafa Ağa'dır.

⁷⁶³ Derslane/Mescid, medrese, sıbyan mektebi, sebil, dükkânlar ve açık türbeden oluşan külliye'nin inşasına Merzifonlu Kara Mustafa Paşa zamanında başlanmış, II. Viyana Kuşatması'ndan sonra idam edilmesi üzerine oğlu Ali Bey tarafından, Mimar Hamdi eliyle, 1102 H./1691 M. tarihinde tamamlanmıştır. KÜTÜKOĞLU, XX. *Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, s. 93-94; NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 188; Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 29, Ankara, 2004, s. 249.

⁷⁶⁴ Köprülü Külliyesi içindeki derslane/mescid/darü'l-kurra, 1228 H./1813 M. yılında minber eklenerek camiye çevrilmiştir. TOPÇU, *Köprülüler*, s. 130.

yapı kütesinden koparılarak sekizgen planlı inşa edilmiş ve öğrenci hücreleri "L" biçiminde, iki kol halinde, mescid/dershaneden ayrı olarak konumlanmıştır.⁷⁶⁵ Daha erken tarihli medreselerde, derslane/mescid birimi⁷⁶⁶, zemin kotundan yükseltilmesi, bezemelerine ayrı bir önem verilmesi ya da girişindeki revak düzeninin avlu revaklarından farklılaşması gibi özellikleriyle külliyeinin diğer birimleri arasında öne çıkarılmıştır. Köprülü ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medreselerinde ise bu durum bir adım daha öteye götürülerek, mescid/derslane öğrenci hücrelerinden tamamen koparılmış ve mescid/derslane verilen vurgu iyice güçlendirilmiştir.

Şekil 5.4.9 : Köprülü Külliyesi'nde derslane/mescid.

Darülhadis olarak kurulan Köprülü Medresesi vakfiyesinde de belirtildiği gibi, 10 hücrelidir. Divanyolu'na bakan hücrelerden biri tam ortadan bölünerek, yüzyılın mimari anlayışına göre yenilenmiştir. Yapı, özellikle Sultan II. Mahmud'un saltanat yıllarında (1808-1839) büyük bir onarım geçirmiştir.⁷⁶⁷ 1288 H./1871 M. tarihinde

⁷⁶⁵ Kuyucu Murad Paşa Medresesi ve Çinili Medresesi'nde de öğrenci hücreleri "L" biçimde sıralanmıştır.

⁷⁶⁶ Köprülü Derslane/Mescidi'nin, darülkurra olarak kullanımı, vakfiye şartlarında belirtilmiştir.

⁷⁶⁷ KÜTÜKOĞLU, XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri, s. 70-71.

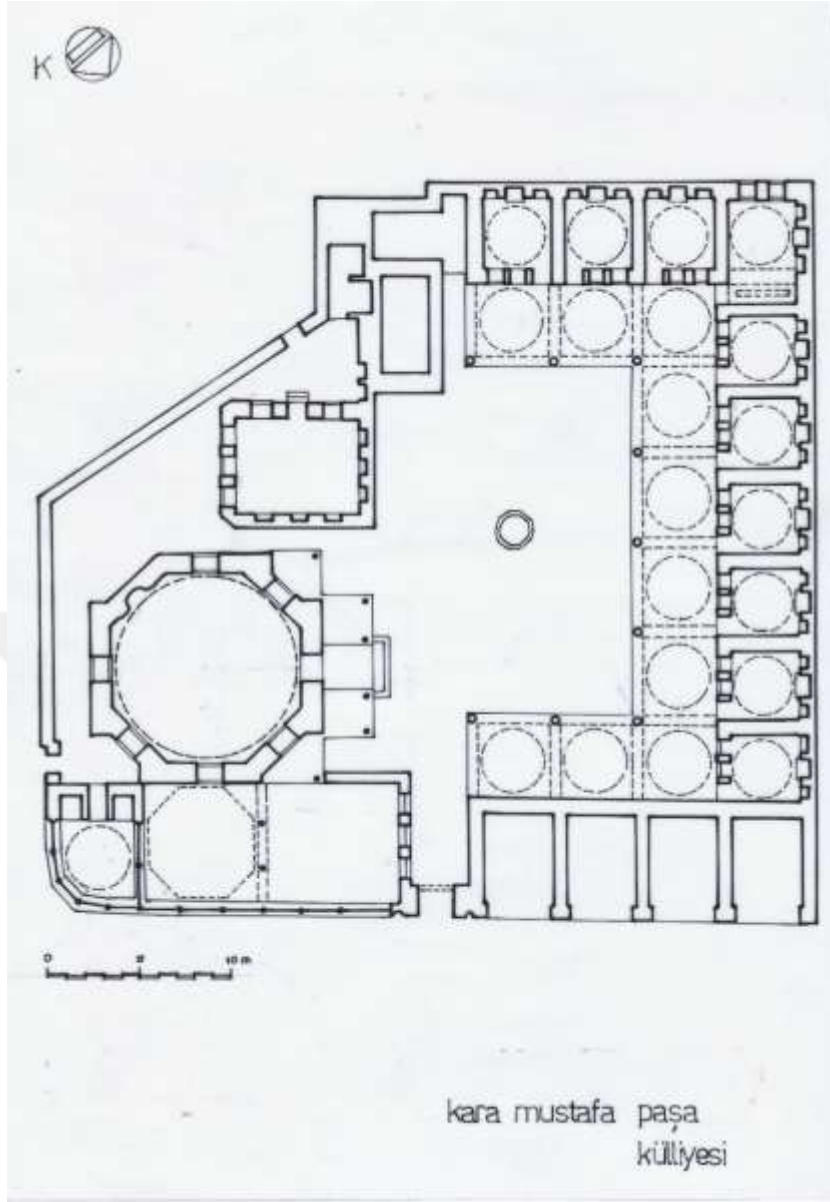
Divanyolu'ndaki yol genişletme çalışmaları sırasında, sebil, türbe, derslane/mescidin revaklı girişi ve medrese hücrelerinin bir kısmı yıkılmıştır. Türbe, XIX. Yüzyıl zevkine göre yeniden inşa edilmiş, medrese hücrelerinin caddeye bakan cepheleri bu anlayışa göre düzenlenmiştir.⁷⁶⁸ Köprülü suyolu haritası, külliye'nin ilk inşa edildiği dönemde nasıl bir görünüme sahip olduğu konusunda fikir verir.

Divanyolu üzerinde yer alan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi, darülhadis, mescid/derslane, sıbyan mektebi, sebil, açık türbe ve dükkânlardan meydana gelir. 1957 yılındaki yol çalışmaları sırasında bazı özgün özelliklerini kaybetmiştir. Bu süreçte, Divanyolu üzerindeki dükkânlar kaldırılmış, türbe ve sebilin yeri değiştirilmiş⁷⁶⁹, dükkânların arkasındaki revaklar da kapatılarak, külliye'nin sokakla ilişkisi değiştirilmiştir. Güneye doğru düzgün olmayan ve eğimli bir arazi üzerinde yer alan yapı topluluğundan; dükkânlar, türbe ve sebil, külliye'nin Divanyolu cephesini oluşturmakta olup, avlu girişi cadde yönünde yer almaktadır. Külliye'yi güney ve batı yönden sınırlayan medresenin 10 öğrenci hücresi⁷⁷⁰, "L" şeklinde sıralanmıştır. Köşedeki hücreler, Ebu'l Fazl Mahmud Efendi Medresesi'nde olduğu gibi dikdörtgen planlıdır. Öğrenci hücrelerinden ayrı olarak ele alınan mescid/derslane birimi sekizgen planlıdır. Ön cephesi, sekizgenin kesilen köşeleri kareye tamamlanarak, sütunlarla taşınan giriş revakı ile vurgulanmıştır.

⁷⁶⁸ NAYIR, **Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası**, s. 186.

⁷⁶⁹ Mescid/derslane, türbe ve sebil ise kuzeydoğudadır. Ahşap çatıyla örtülü sıbyan mektebi ise derslanenin güneyinde avluyu sınırlamaktadır. ÜNSAL, "İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı", s. 37-38 KÜTÜKOĞLU, **XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri**, s. 93-94.

⁷⁷⁰ KÜTÜKOĞLU, **XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri**, s. 93.

Şekil 5.4.10 : Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi planı (Z. Sönmez Arşivi).

Şekil 5.4.11 : Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi’nde derşane/mescid.

XVII. yüzyılda inşa edildiği tespit edilebilen diğer medreseler ise işlevini kaybetmiş ya da kısmen ayakta kalabilmiştir. Bu bağlamda, Çankırlı Kazasker Mustafa Efendi Medresesi, Murad Efendi tekkesine dönüştürülmüş olup, günümüzde Şeyh Murad Tekkesi adıyla anılır.⁷⁷¹ Muid Ahmed Efendi Medresesi’nin ise yalnızca tek hücresi ayakta’dır.⁷⁷² Sonuç olarak, XVII. yüzyılda inşa edilen medreseler genellikle açık avlulu, tek katlı, kubbe ile örtülü ve öğrenci hücrelerinin dizilimine göre “L” veya “U” planlıdır. Bu yönüyle XVII. yüzyılda İstanbul’da inşa edilen medreselerin, klasik dönem medrese tipolojisini sürdürdüğünü söylemek mümkündür.

“dâru’t-ta’lîm”, “muallimhâne”, “mektep”, “mektephâne”,⁷⁷³ “mekteb-i sıbyan”, “darü’s-sıbyan”, “darü’l-ilm” ve “mahalle mektebi” olmak üzere farklı isimler ile

⁷⁷¹ M. Baha TANMAN, “Şeyh Murad Tekkesi” **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 39, İstanbul, 2010, s. 62-64.

⁷⁷² NAYIR AHUNBAY, “17. Yüzyıl İstanbul’unda Eğitim Kurumları”, s. 17.

⁷⁷³ BALTACI, **Osmanlı Medreseleri**, s. 19.

anılan sıbyan mektepleri, hayırseverler tarafından inşa ettirilen vakıf yapılarıdır.⁷⁷⁴ İstanbul'un fethinden 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesine dek faaliyet gösteren ve dinî eğitimin ağırlıkta olduğu eğitim yapılarıdır.

Osmanlı devrinde hemen her mahallede kurulabilen sıbyan mekteplerine okuma çağına erişen ve yaklaşık 5-6 yaşlarına gelen çocuklar gitmekteydi.⁷⁷⁵ Tedrisat, alfabe, yazı, okuma, Kur'an-ı Kerim ve a'mâl-i arbaa olarak adlandırılan dört işlem öğretilirdi. Mektebin öğretmeni; muallim, yardımcısı ise kalfa olarak adlandırılırdı.⁷⁷⁶ Mektebin söz edilen görevlilerinin yevmiyeleri ise vakfiye şartlarında belirtilirdi.⁷⁷⁷

XVII. yüzyılda Evliya Çelebi, İstanbul'da 1993 sıbyan mektebi bulunduğunu kaydetmiştir. Bu çağda İstanbul'da inşa edilen anıtsal ve küçük ölçekli külliyelerin birçoğunda mütevazı ve yalın tasarımlarıyla sıbyan mekteplerine rastlanır. Sıbyan mekteplerinin çoğu kârgir olarak, bazıları ise ahşap yapı malzemesiyle inşa edilmiştir. Yüzyılın başında inşa edilen Kuyucu Murad Paşa Külliyesi dâhilindeki sıbyan mektebi⁷⁷⁸, medresenin batı ucuna eklenmiştir. Fevkâni, kare planlı ve çokgen kasnakla geçilen kubbe ile örtülmüştür. Kuzeydoğu ve güneybatı cephelerinde üstte sivri kemerli revzenli aşağıda ise dikdörtgen söveli olmak üzere iki sıra pencere ile aydınlatılmıştır.

Sultan Ahmed Külliyesi dahilindeki sıbyan mektebi, geçirdiği yangın ve depremler nedeniyle özgün görünümünü büyük ölçüde kaybetmiştir. Günümüzde kırma çatıyla örtülü iken inşa edildiği dönemde kubbe ile örtülü olduğu öne sürülür.⁷⁷⁹ Beşik tonozlu alt yapı üzerinde yükselen iki katlı bir yapıdır. Tek hacimli dersane ve merdiven sahanlığına bitişik bir heladan meydana gelir. Kuzey cephe sağır olup, diğer cephelerde iki katlı pencere düzenine yer verilmiştir.

⁷⁷⁴ Muallimleri genelde mahalle imamları, halife denen muallimler de mahalle camileri müezzinleriydi. Nadir olarak söz edilen kişilerin dışındaki kimseler muallimlik ve halifelik yapmaktaydı. Vakıf sahibi ve hayırseverler tarafından mektebin yakacak ihtiyacı karşılanır, bayramlarda öğrencilere çeşitli hediyeler dağıtılırdı. Abdülaziz BEY, **Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 61-63.

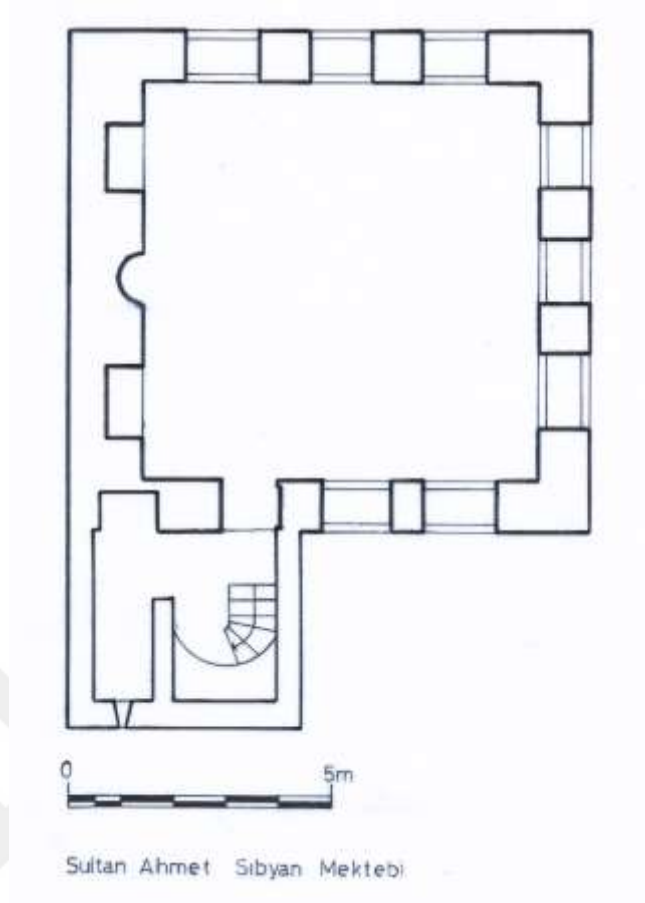
⁷⁷⁵ BALTACI, **Osmanlı Medreseleri**, s. 19.

⁷⁷⁶ Abdülaziz BEY, **Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri**, s. 61-63.

⁷⁷⁷ BALTACI, **Osmanlı Medreseleri**, s. 19.

⁷⁷⁸ Sıbyan mektebi 1894 depreminde yıkılmıştır.

⁷⁷⁹ NAYIR AHUNBAY, "17. Yüzyıl İstanbul'unda Eğitim Kurumları", s. 17.

Şekil 5.4.12 : Sultan Ahmed Sıbyan Mektebi planı (Zeki Sönmez Arşivi).

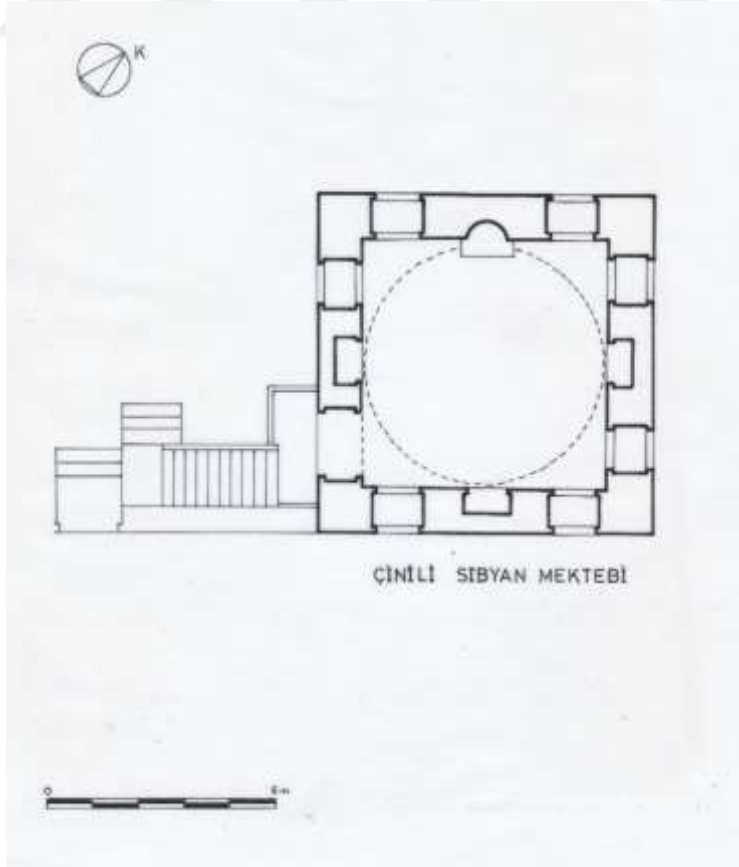
Bayram Paşa Külliyesi’nde yer alan sıbyan mektebi, medresenin ön avlusunda yer almakta idi. 1960’lara kadar ayakta olmasına karşın restorasyonlar sırasında ortadan kaldırılmıştır. Sokaktan ayrı bir merdivenle ulaşılan yapı tek katlı olup, çatı ile örtülmüştü. Altı pencere açılan yapının giriş cephesinde çini dekorasyona yer verilmesi oldukça dikkat çekicidir.

Çinili Külliyesi’nde yer alan sıbyan mektebi, ayrı bir avlu içindedir. Kare planlı ve fevkâni olarak tasarlanan yapı, bir bodrum üzerinde yükselir. Tek hacimli dersane biriminden meydana gelen yapıda, Bayram Paşa Mektebi’nde olduğu gibi, merdivenler yapının dışına alınmıştır.⁷⁸⁰ İki katlı pencere düzeniyle aydınlatılan yapı, restorasyonlar sonucunda özgün niteliklerini kaybetmiştir.

⁷⁸⁰ NAYIR AHUNBAY, “17. Yüzyıl İstanbul’unda Eğitim Kurumları”, s. 17.

Şekil 5.4.13 : Çinili Sıbyan Mektebi.

Şekil 5.4.14 : Çinili Sıbyan Mektebi planı (Z. Sönmez Arşivi).

Yeni Camii Külliyesi'nde yer alan sıbyan mektebi ise günümüze ulaşamamıştır. Dârülkurra ve türbenin yakınındaki büyük bir kapının üzerinde, sofa, hela ve bir derslikten meydana geldiği kaydedilen yapı, cadde açılması sırasında feda edilmiştir.⁷⁸¹ Günümüze ulaşamayan Ebu'l Fazl Mahmud Efendi Külliyesi içinde yer alan sıbyan mektebinin ise tek katlı olduğu kaydedilmiştir.⁷⁸²

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi dâhilindeki sıbyan mektebi, tek katlı ve dikdörtgen planlı bir yapıdır. Ahşap çatıyla örtülen ve moloz taş duvar örgüsüne sahip yapının girişi, avlu dışından sağlanır. Batı ve kuzey duvarlarının sağırlandırılması bilinçli olarak dârühadisten soyutlanma isteğini yansıtır. Diğer cephelerde ise iki katlı pencere düzenine yer verilmiştir.⁷⁸³

Şekil 5.4.15 : Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi'nde sıbyan mektebi.

XVII. yüzyılda inşa edilen diğer sıbyan mektepleri arasında Silahdar Ahmet Ağa Mektebi ve Kapağası Yakup Ağa Mektebi sayılır. Anılan yapılardan Kapağası Yakup

⁷⁸¹ İstanbul Yeni Camii ve Hünkar Kasrı, s. 17

⁷⁸² EYİCE, "Ebu'l-Fazl Mahmûd Efendi Medresesi", s. 152.

⁷⁸³ NAYIR, Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası, s. 190-191.

Ağa Mektebi, mescide çevrilerek, Divitçioğlu Mescidi olarak anılmaya başlanmıştır.⁷⁸⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sultan III. Ahmed devrinde (1703-1730), 1727 yılında matbaanın kurulmasıyla birlikte, Macar asıllı İbrahim Müteferrika Vankulu matbaasında bir lügat kitabı basılmış ve 73 yıl sonra da Selimiye'de *Dar-ı Tabaat-ıl Üsküdar* adında ilk matbaa binası inşa edilmiş ise de yıktırılarak yerine kışla inşa edilmiştir.⁷⁸⁵ Bu gelişmelere paralel olarak kütüphaneler yaygınlaşmış ve XVIII. yüzyılda kütüphaneler külliye mimarisine dahil olmuştur. Külliye içinde ya da müstakil olarak inşa edilebilen kütüphaneler şu şekilde sınıflandırılmıştır;

- 1- Bağımsız kütüphaneler,
 - 1.1- Ayrık yapılar,
 - 1.2- Camiye bitişik yapılar.
- 2- Külliye içi kütüphane yapıları,
- 3- Cami, medrese, türbe, tekke içi kütüphaneleri,
- 4- Mektep içi kütüphaneler,
- 5- Saray içi kütüphaneler.⁷⁸⁶

XVII. yüzyıla tarihlenen Köprülü Külliyesi'ne, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın oğlu Fazıl Ahmed Paşa tarafından 1072 H./1661 M. yılında bir kütüphane eklenmiştir.⁷⁸⁷ Ayrıca Fazıl Ahmed Paşa tarafından önemli eserler vakfedilen bu yapı,⁷⁸⁸ Osmanlı mimarlığında bilinen ilk müstakil kütüphane olması açısından büyük önem taşır.⁷⁸⁹ Babasının vasiyeti doğrultusunda Fazıl Ahmed Paşa tarafından inşa edilen yapının, 1678 yılında vakfiyesi düzenlenmiştir. Buna göre görevli kadrosu, 3 kütüphaneci, 1 ciltçi ve 1 kapıcıdan oluşmaktaydı. Aile üyelerinin bağışlarıyla iyice zenginleşen kütüphanede, Köprülü Mehmed Paşa, Fazıl Ahmed Paşa, Hafız Ahmed Paşa ve Mehmed Asım Bey koleksiyonları vardır. İnşa edildiği dönemde iki binin üzerinde kitapla kurulduğu kaydedilmiştir.

⁷⁸⁴ NAYIR AHUNBAY, "17. Yüzyıl İstanbul'unda Eğitim Kurumları", s. 18.

⁷⁸⁵ ÜNSAL, "İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı", s. 96.

⁷⁸⁶ Behçet ÜNSAL "Türk - Vakfı İstanbul Kütüphanelerinin Mimari Yöntemi", **Vakıflar Dergisi**, 18, 1984: s. 97.

⁷⁸⁷ TOPÇU, **Köprülüler**, s. 135-136.

⁷⁸⁸ UZUNÇARŞILI, **Büyük Osmanlı Tarihi IV**, s. 554.

⁷⁸⁹ ÜNSAL "Türk - Vakfı İstanbul Kütüphaneleri" s. 97.

Külliye içinde inşa edilen kütüphaneler arasında yer alan Köprülü Kütüphanesi'nin mimarisinin, fonksiyonel ihtiyaçlar doğrultusunda biçimlendiği anlaşılır. Divanyolu üzerinde, bağımsız bir avlu içinde yer alan yapı, taş-tuğla almaşık duvar örgüsüyle inşa edilmiştir. 7.00 x 7.20 m. ölçülerinde⁷⁹⁰ kare planlı olup, pandantif ile geçilen dıştan sekizgen kasnaklı kubbeden ibarettir. Yapının beş basamakla ulaşılan girişi, üç birimli revak düzeni ile belirtilmiş olup, yanlarda birer, ortadaki birim uzatılarak iki ayrı kubbe ile örtülmüş ve giriş açıklığı oldukça dar tutulmuştur. Geniş açıklıklarda çift merkezli teğet kemer, dar açıklıklarda ise tek merkezli teğet kemer tercih edilmiştir.

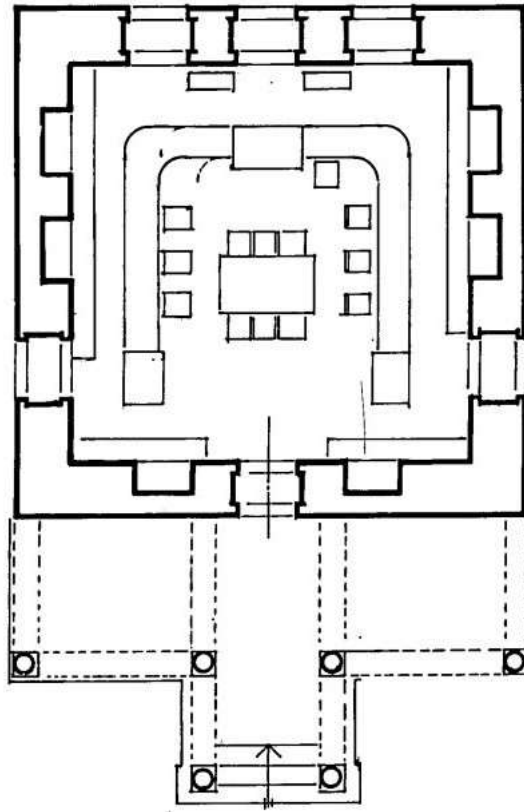
Yapının pencere düzenlemesi büyük ölçüde iç mekânda dolapların kapladığı alana göre şekillendiği için yan cephelerde asimetrik bir kurguya sahiptir. İç mekânda kubbe kubbe eteği, pandantifler ve kapı üzeri “S” ve “C” kıvrımlarından oluşan kahverengi, kırmızı ve siyah renklerin hakim olduğu Barok üslupta kalemişi ile bezenmiştir. Yapı, 1768, 1876 ve 1950 yıllarında kapsamlı onarım geçirmiştir.⁷⁹¹

⁷⁹⁰ ÜNSAL “Türk - Vakfı İstanbul Kütüphaneleri” s. 97.

⁷⁹¹ ÜNSAL “Türk - Vakfı İstanbul Kütüphaneleri” s. 97. Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU, “Sultan Ahmed Camii ve Külliyesi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İstanbul, 2009, s. 91.

Şekil 5.4.16 : Köprülü Kütüphanesi.

Şekil 5.4.17 : Köprülü Kütüphanesi planı (Ünsal, İstanbul 1984, s. 113) .

Köprülü Kütüphanesi'nin yanı sıra, Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa Süleymaniye'deki konağının yakınında bir kütüphane inşa ettirmiştir.⁷⁹² Bu durum, bağımsız kütüphane yapılarının inşasında erken sayılabilecek XVII. yüzyılda, Köprülü Ailesi'nin çağın önemli bânileri olduklarını gösterir. Ayrıca XVIII. yüzyılın başlarında Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin de bu yapı türünde önemli bir bâni olduğunu söylemek mümkündür.

5.5 Ticari İşlevli Yapılar; Han, Arasta ve Dükkânlar

XVII. yüzyılda inşa edilen anıtsal ve küçük ölçekli külliyelerde, gelir getirmesi ve yapıların işlerliğini sağlaması amacıyla inşa edilen ticari yapılara yer verilmiştir. Sultan Ahmed ve Yeni Camii gibi anıtsal külliyelerde büyük ölçekli ve mimari açıdan gelişmiş arasta örneklerine rastlanırken, küçük ölçekli külliyelerde ise sınırlı arazi nedeniyle genellikle yapı bütünü içinde dükkân sıraları eklenmiştir. Bununla birlikte, Özellikle Sultan I. Ahmed, Valide Mahpeyker Kösem Sultan, Valide Hadice Turhan Sultan, Sadrazam Kemankuş Kara Mustafa Paşa ve Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa, başkentte önemli ticari yapılar inşa ettiren bâniler olarak öne çıkar.

XVII. yüzyılda inşa edilen önemli arastalardan ilki, Sultan Ahmet Arastası'dır. Sultan Ahmed Külliyesi'nin bir parçası olan yapı, 1026 H. /1617 M. yılında inşa edilmiştir. Yapının bânisi Sultan I. Ahmed, mimarı ise Sedefkâr Mehmed Ağa'dır. XVII. yüzyıldan günümüze ulaşan tek üstü açık arasta olması dolayısıyla ayrı bir önem taşır.⁷⁹³ Sultan Ahmed Camii'ne gelir sağlaması için inşa edilen arasta,⁷⁹⁴ Sultan Ahmed Camii'nin güneyinde, alt kotta yapıya destek sağlar. Camiye dik bir aks üzerinde yerleştirilen yapı, doğu-batı yönde uzanır. Arastanın batı ucundaki hamam, arasta hamamı olarak bilinir.⁷⁹⁵

Sultan Ahmed Arastası, büyük ölçüde topografik koşullara bağlı kalınarak biçimlenmiştir. Doğu tarafta tek sıra dükkân sırası şeklinde başlayan yapı, Arasta Sokağı'nda karşılıklı dükkân sıraları şeklinde devam eder ve yeniden tek sıra olarak

⁷⁹² UZUNÇARŞILI, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, s. 554.

⁷⁹³ NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 81.

⁷⁹⁴ CEZAR, *Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period*, s. 134.

⁷⁹⁵ CEZAR, *Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period*, s. 134.

sonlanır. Vakfiyesine göre, bazı dükkânların, sıbyan mektebi ve imaret tarafında olduğu sanılır. 101 dükkân kayıt edilmiş olup,⁷⁹⁶ günümüzde seksen kadar dükkân mevcuttur. Tuğla kemerlerle dışa açılan bölümlerin üzeri beşik tonozla örtülü iken, cami yönündeki birimlerin üzerinin kubbe ile örtülüdür. Arastanın yanı sıra avlu duvarı üzerinde yer alan yedi dükkân arasından, günümüze ulaşabilen beş dükkân, sivri kemerli açıklığa sahip olup, kubbe ile örtülüdür.⁷⁹⁷

Çağın ikinci önemli arasta örneği, Yeni Camii Külliyesi içinde yer alır. Doğu Roma ve Osmanlı döneminde şehrin önemli ticari merkezi durumundaki Eminönü'nde yer alan ve Yeni Camii Külliyesi'nin birimi Mısır Çarşısı, Yeni Camii'ne gelir sağlaması amacıyla inşa edilmiştir. Tarihsel kaynaklar ve arşiv belgelerinde “Sultan Çarşısı”, “Suk-ı Sultani”, “Valide Çarşısı”, “Valide Arastası” veya “Yeni Çarşı” gibi isimlerle de anılmaktadır. XVII. yüzyılda, Mısır'dan getirilen baharatların ve malların satılması ve külliyenin Mısır gelirleriyle inşa edilmesi dolayısıyla Mısır Çarşısı olarak anılmaya başlamıştır. Rüstem Paşa Camii yönündeki kapı üzerindeki kitabede 1663 yılında inşa edildiği kaydedilmiştir.⁷⁹⁸ Yapının bânisi Hadice Turhan Sultan, mimarı ise Mustafa Ağa'dır.

Yapı, “L” planlı, karşılıklı dükkân sıralarından ibaret bir arastadır. Taş-tuğla almaşık duvar örgüsüne sahip yapıda, dükkânların açıldığı ve daha yüksek tasarlanan orta bölüm tonozla örtülüdür. Tüm dükkânlara pencereler açılmıştır. Tahmis Sokağı yönünde tonoz örtülü 18 dükkân, “L” planlı yapının kısa kolunda 36 dükkân, uzun kolunda ise 46 dükkân mevcuttur. Kendi içinde eşdeğer ölçülerdeki bu dükkânların yanı sıra, iki kolun birleştiği kısımda ise 6 dükkân daha yer alır. Yapıdaki toplam dükkân sayısı 106'dır.⁷⁹⁹ Ayrıca Evliya Çelebi, Yeni Camii Külliyesi'nde bin kadar dükkân olduğunu aktarır.⁸⁰⁰

⁷⁹⁶ CEZAR, *Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period*, s. 134.

⁷⁹⁷ 1912 yılına kadar işlevini koruyan yapı, bir yangında harap olmuştur. Ardından 1935 ve 1938 yılları arasında İngiliz arkeologlar tarafından başlatılan kazı, II. Dünya Savaşı nedeniyle yarım kalmış ve 1951 yılında yeniden başlatılarak, 1954 yılına kadar devam etmiştir. Sarayın zeminindeki mozaiklerin ortaya çıkarılmasıyla, 1953 yılında Mozaik Müzesi, kurulmuştur. Restore edilmiş şekilde 16 dükkân vardır. 1982 ve 1985 tarihleri arasında ise Vakıflar İdaresi tarafından onarılarak, turistik çarşı olarak hizmete açılmıştır. CEZAR, *Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period*, s. 134.

⁷⁹⁸ THYS-ŞENOCAK, *Hadice Turhan Sultan*, s. 267, 271; NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 161.

⁷⁹⁹ CEZAR, *Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period*, s. 129-133.

⁸⁰⁰ ÇELEBİ, *Seyahatname I*, s. 136.

Şekil 5.5.1 : Valide Arastası/Mısır Çarşısı.

Arastanın 4 büyük, 2 küçük olmak üzere toplam 6 girişi sahiptir. Bunlardan dördü, iki kolun ucunda, ikisi ise karşılıklı olarak Marulyan Hanı ve Balık Pazarı arasında yer alan kolun ortaya yakın bölümünde yer alır. İki kolun birleşme yerinde bir dua kubbesi vardır. Yeni Camii ve Marulyan Hanı girişleri, altı revaklı ve iki katlı bir yapı olarak tasarlanmıştır. Bu alanlar, ticaret mahkemesi olarak işlevlendirilmiştir. Birinde esnaf ile esnaf, diğerinde ise esnaf ve halk arasındaki anlaşmazlıklar çözüme ulaştırılmıştır.

Şekil 5.5.2 : Valide Arastası/Mısır Çarşısı.

1688’de meydana gelen yangında, Tahmis Sokak yönündeki dükkânlar ciddi zarar görmüştür. Aradan çok geçmeden 1691 yılın bir yangın daha yaşanmış ve iç taraftaki bazı dükkânlara zarar vermiştir. XIX. yüzyılda yapının görünümü büyük ölçüde değişmeye başlamıştır, özellikle avlu tarafında dükkânlar eklenmesiyle yapı sayısında artış yaşanmıştır. Zamanla harap duruma gelen yapı, 1940’lı yıllarda İstanbul Belediyesi tarafından yürütülen restorasyon çalışmaları sonucunda günümüzdeki görünümünü almıştır. Arastanın dükkânları ilk inşa edildiği bir oda ve önünde tezgâhın yerleştirildiği, malların sergilendiği ve satıcının oturduğu açık kısımdan meydana gelmekteydi. Restorasyon sırasında aradaki duvar yıkılarak, iki bölüm birleştirilmiştir.⁸⁰¹

Yeni Camii Külliyesi’nin inşası sırasında iki han yapısından söz edilmesine karşın, inşa edilmemiştir. Bu durum yapının uzun süre yarım kalması sonucunda, ilk planda bazı değişiklikler yapılmış olabileceğini düşündürmektedir.

⁸⁰¹ CEZAR, **Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period**, s. 129-133; NAYIR, **Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası**, s. 161.

Yüzyılın iki anıtsal yapı topluluğu Sultan Ahmed ve Yeni Camii külliyesi dâhilindeki arastaların büyük ölçüde topografyaya bağlı kalınarak şekillendiği ve bulunduğu bölgeye uyumlu olarak külliyeinin yer aldığı araziye sınırlayıcı bir işlev üstlendiği görülmektedir.

XVII. yüzyılda bağımsız ya da külliye dahilinde birçok han inşa edilmiştir. Bunlar arasında Büyük Valide Han, Şekerci Han, Vezir Han ve Yelkenciler Hanı günümüze ulaşmıştır. Anılan yapılar, XV. ve XVI. yüzyılda inşa edilen hanların mimari özelliklerini büyük ölçüde devam ettirir. Buna karşın, erken dönem hanlarından farklı olarak topografyaya bağlı kalınması nedeniyle katı geometrik formların yerini sokakla uyumlu planlar almıştır. Büyük Valide Han, ilk kez üçüncü avlu tasarlanması nedeniyle farklılık gösterir iken, ahırların üçüncü avlunun bodrumuna alınmasıyla, konaklama kısmından ayrılması önemlidir. Ayrıca ilk kez, Vezir Hanı gibi ahır yer almayan hanlar da inşa edilmiştir.⁸⁰² XVII. yüzyıl hanlarının mimarisinin şekillenmesinde çağın ihtiyaçlarının yanı sıra araziye uygunluk gibi etkenlerin belirleyici olduğu anlaşılır.

XVII. yüzyıldan günümüze ulaşan iki önemli han; Eminönü'nde Büyük Valide Han ve Çemberlitaş'ta Vezir Han'dır. Suriçinde ve kentin farklı noktalarındaki ticari merkezler üzerinde yer alan bu iki yapı, ortak mimari özellikler sergilemektedir. Oldukça büyük ölçekli olan bu yapılar, şehir içi hanları olarak birden fazla avlu çevresinde gelişmiştir. Girişin üzerinde cumbalı hücreler taş konsollar ile desteklenmiştir. Merkezinde mescid yer alan avlunun düzgün olmayan formu sokağa uygun olarak tasarlanmasından kaynaklanır. Büyük Valide Han'da tek kule yer alırken, Vezir Han'a iki kule eklenmiştir.

Galata'da yer alan Yelkenciler Han, dar ve uzun bir arazi üzerinde konumlanmıştır. Yapının inşa tarihi ve mimarı kesin olarak bilinmemekle birlikte, bânisi Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'dır (ö. 1053 H./1644 M.). Yapı, arazinin biçimi nedeniyle dar ve uzun olarak tasarlanmıştır. Uzun cephesi, eski Ceneviz surlarına paralel olarak uzanmıştır. Tek avlulu ve iki katlı olan yapı, 3 x 44 m. ölçülerindedir. Kürekçiler Sokağı üzerindeki yuvarlak kemerli girişi mevcuttur. Cephe, taş ve

⁸⁰² Ceyhan GÜRAN, **Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1976, s. 31, 32, 44.

tuğladan almasıık duvar örgüsü ile inşa edilmiştir. Kapı kemerinde, pencere sövelerinde, payelerde taş malzeme, örtü sistemi ve günümüze ulaşamayan revak kemerlerinde ise tuğla malzeme kullanılmıştır. Girişte beşik tonozlu bir geçit ile avluya bağlanır. Zemin katta her biri tek bir kapı ile avluya açılan mekânların, depo olarak kullanıldığı anlaşılır. Alt ve üst katta üst örtü elemanı olarak beşik tonoz kullanılmıştır. Günümüze özgün bir şekilde ulaşamayan yapıda, revaklar tamamen kaybolmuş, pencere düzenleri değişmiş ve özellikle üst kata çeşitli ilaveler yapılmıştır.⁸⁰³

Fatih'te konumlanan Şeker Hanı hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Mimarı, bânisi ve yapım yılı bilinmeyen yapı, mimari özellikleri nedeniyle XVII. yüzyıla tarihlendirilmektedir. İki katlı ve tek avlulu olan yapı, arazi nedeniyle muntazam olmayan bir plana sahiptir. Yapıya sonradan bir kat daha eklenmiştir. Taş-tuğla almasıık duvar örgüsüne sahip olan yapının iç bölümlerinde moloz taş kullanılmıştır. Revak kemerleri, pencere kemerleri, tonozlarda tuğla malzeme, revak sütunlarında, pencere sövelerinde ve kapı kemerlerinde ise taş malzeme kullanılmıştır. Yuvarlak kemerli bir girişten, beşik tonozlu bir geçitle avluya ulaşılır. Avlu cephesinde, iki kat boyunca yükselen sivri kemerli revak sıralarına yer verilmiştir. Alk katta, dikdörtgen söveli kapıdan ulaşılabilen birimlerin depo olarak kullanıldığı, pencere bulunmamasından anlaşılır. Üst kattaki mekânlarda ise her birinde dışa açılan dikdörtgen taş söveli, üzeri sivri tuğla kemerli, sağır alınlıklı, iki pencere penceresi vardır. Buradaki izlerden ocak bölümlerinin olduğu anlaşılır.⁸⁰⁴

Büyük Valide Hanı, Eminönü, Mercan'da Haliç'e hâkim bir sırt üzerinde inşa edilmiştir. Yapının bânisi Sultan I. Ahmed'in (1603-1617) zevcesi, Sultan IV. Murad (1623-1640) ve Sultan I. İbrahim'in (1640-1648) validesi Mahpeyker Kösem Sultan'dır. 1640 yılında inşa edilen yapının, Piyale Paşa Sarayı'nın istimlakı ile elde edilen arsa üzerine inşa edilmiş olduğu veya burada Cerrah Mehmed Paşa Sarayı'nın yer aldığına dair görüşler öne sürülmüştür. Yapının mimarı bilinmemesine karşın, bu tarihlerde mimarbaşı Kasım Ağa'dır. Müstakil olarak inşa edilen han, Mahpeyker

⁸⁰³ GÜRAN, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, s. 101-102.

⁸⁰⁴ GÜRAN, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, s. 98-99.

Valide Kösem Sultan tarafından inşa edilen Üsküdar'daki Çinili Külliyesi başta olmak üzere çeşitli yapılara gelir sağlamak için inşa edilmiştir.⁸⁰⁵

Üç avlu etrafında gelişen Büyük Valide Han, sokağın konumuna göre düzenlenmiş, Çakmakçılar Yokuşu üzerindeki dükkân sıralarından meydana gelen cephesi muntazam kesme taş ve tuğladan inşa edilmiştir. Bu cephede yer alan giriş üzerinde yedi konsol ile taşınan bir hücresi bulunur. Girişin ardından sokağın konumu nedeniyle düzgün olmayan formdaki ilk avluya ulaşılır. İlk avlu iki yönden revakla çevrelenmiştir. Alt katta depolar, üst katta ise hücre bulunur. Üç avlu arasında en büyük boyutlu olan ikinci avlu, 62,5 x 67,5 m ölçülerindedir. Alt kat dükkân/depo ve üst katta hücreler yer alır. Avlu ortasında 1951 yılında yenilenen bir mescid bulunur.⁸⁰⁶

Üçüncü avluya kot farkından dolayı bodrum ve rampayla inilen bir ahır inşa edilmiştir. Güneydoğuda ise hazine dairesi olarak kullanıldığı düşünülen ve yaklaşık 25 m. yüksekliğe sahip, 12 x 12 m. ölçülerindeki kulenin, Orta Bizans devrine tarihlenir. Bu kule, han ile birleştirilirken dış cephesi Osmanlı duvar tekniği ile kısmen yenilenmiştir. Toplamda 227 odası bulunan Büyük Valide Han,⁸⁰⁷ alt kat odaları beşik tonozlu, üst kat odaları kubbeli, revakları ise tonozla örtülmüş olup, ikinci ve üçüncü avluya açılan geçit dehlizleri çapraz tonozla örtülmüştür.⁸⁰⁸

Büyük Valide Han, muhtemelen 1894 depreminde oldukça ciddi hasar almış ve zamanla yıkılmaya başlamıştır. 1906 yılında hanın bir kısmı yıkılmış, tehlikeli olduğu düşünülen bölümleri de boşaltılmıştır. Han-ı Sagîr/Küçük Han olarak anılan arkadaki bölümün 1926'da yıkılmasının ardından şehremaneti tarafından tehlikeli görülen kısımları da yıktırılmıştır. Zamanla harabe haline gelen han, yeni inşaatlarla özgün niteliklerini kaybetmiştir.⁸⁰⁹

⁸⁰⁵ Semavi EYİCE, "Büyük Valide Hanı", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İstanbul, 1992, s. 516-517.

⁸⁰⁶ NAYIR, **Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası**, s. 231.

⁸⁰⁷ Murat KOCAASLAN, **Kösem Sultan, Hayatı, Vakıfları, Hayır İşleri ve Üsküdar'daki Külliyesi**, Metamorfoz Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 119.

⁸⁰⁸ Semavi EYİCE, "Büyük Valide Hanı", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İstanbul, 1992, s. 516-517.

⁸⁰⁹ Semavi EYİCE, "Büyük Valide Hanı", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İstanbul, 1992, s. 516-517.

XVII. yüzyılda inşa edilen ancak günümüze gelemeyen Nasuhiye Hanı, Büyük Valide Hanın hemen arkasında, Han-ı Sâgir'in yanındadır. Kesme taştan inşa edilen yapı, sandıkçı esnafı tarafından kullanılmakta iken 1841 depreminde yıkılmıştır.⁸¹⁰

Çemberlitaş'ta bulunan Vezir Han, yapı üzerindeki 1321 H./1903 M. tarihli onarım kitabesine göre Köprülü Mehmed Paşa tarafından 1070 H./1659 M. tarihinde inşa edilmiştir.⁸¹¹ Bu tarihte mimarbaşı Mustafa Ağa'dır. İki avlu çevresinde gelişen yapıda, sokak dokusu nedeniyle ilk avlu küçük boyutlu ve düzgün olmayan biçimde tasarlanmıştır. Arazinin eğimi nedeniyle batı yönde dışa bakan dükkân sırası üzerinde iki katlı hücreler tasarlanmıştır. İkinci ve büyük boyutlu olan avlu 70 x 47 m. ölçülerinde olup, iki katlı revakla çevrelenmiştir. İki katlı revak gerisinde dükkân sıraları yerleştirilmiştir.⁸¹² Günümüzde büyük ölçüde değişikliğe uğramış olan Vezir Han, Köprülü suyolu haritasında tek avlulu olarak betimlenmiştir. Yapının, günümüzde özgün olmayan girişinde, cumbalı bir hücre göze çarpmaktadır. Avlu ortasında, fevkani ve altı şadırvanlı olduğu görülen mescid günümüze ulaşamamıştır. Bu mescidin bânisi Fazıl Ahmed Paşa'dır.⁸¹³

Vezir Hanın kuzeydoğu ve güneybatı köşelerinde birer kule inşa edilmiştir. Kuzeydoğusunda ise üzeri kalın ayaklarla taşınan çapraz tonoz örtülü bir mekân, ahır olarak tasarlanmıştır. Günümüzde ahır avluya bağlayan rampa kapatılmış ve Gazi Sinan Paşa Sokağı üzerinden yeni bir giriş açılmıştır.⁸¹⁴ Günümüze ulaşamayan bölümleri ve özgün mimarisine uygun olmayan ilaveler nedeniyle büyük ölçüde değişikliğe uğramıştır.

⁸¹⁰ GÜRAN, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, s. 154.

⁸¹¹ Yapının Fazıl Ahmed Paşa tarafından 1661 yılında inşa edildiği bilgisi kabul edilmekteydi, ancak yapının onarım kitabesi ve vakfiyesinde geçen Köprülü Mehmed Paşa tarafından inşa edildiği şeklindeki bilgiler örtüşür. NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 233; TOPÇU, *Köprülüler*, s. 137.

⁸¹² NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 233.

⁸¹³ TOPÇU, *Köprülüler*, s. 137.

⁸¹⁴ 1312 H./1894 M. depreminde harap olan yapı, 1332 H./1914 M. yılında Odabaşı Mustafa Efendi tarafından onarım görmüştür. TOPÇU, *Köprülüler*, s. 137.

Şekil 5.5.3 : Vezir Han.

Arasta ve hanların yanı sıra özellikle küçük ölçekli ve medrese merkezli külliyelerde, gelir getirmesi amacıyla dükkânlara yer verilmiştir. Bu yapılar arasında Kuyucu Murad Paşa Külliyesi, Ekmekçizâde Ahmed Paşa Külliyesi, Bayram Paşa Külliyesi, Ebu'l Fazl Mahmud Efendi Külliyesi, Köprülü Mehmed Paşa Külliyesi ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi sayılır. Kuyucu Murad Paşa Külliyesi'nde günümüzde Şehzadebaşı Caddesi'ne bakan girişin iki yanı dükkân sırası olarak tasarlanırken, Ekmekçizâde Ahmed Paşa Külliyesi'nde girişin yanında sokağa bakan birimlerden biri daha sonraki bir tarihte dükkâna çevrilmiştir. Bayram Paşa Külliyesi'nde, eğimli bir arazi üzerinde yer alan medresenin, doğu yönde sokağa bakan öğrenci hücrelerinin alt kısmı, dikdörtgen planlı ve tonoz örtülü dükkân sırası olarak tasarlanmıştır. Günümüze ulaşamayan Ebu'l Fazl Mahmud Efendi Medresesi'nde cadde yönünde dükkânlara yer verilir iken, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi'nde ise caddeye bakan kuzey yönünde 4 ve batı cephesinde 8 olmak üzere 12 tonoz örtülü dükkân vardı.

Şekil 5.5.4 : İstanbul hanları haritası (Güran, İstanbul 1976, s. 29.).

5.6 Su Yapıları; Sebil, Çeşme, Hamam, Bent ve İsale Hatları

XVII. yüzyılda tarihlenen külliyelerin pekçoğunda sebil, şadırvan, çeşme ve hamam gibi işlevsel nitelikte su yapıları inşa edilmiştir. Bunun yanı sıra yalnızca hayır amaçlı ve müstakil olarak inşa edilen çok sayıda çeşme örneğine de rastlanır. Su kemeri inşasına rastlanmadığı gibi, tespit edilebilen iki bent ve çok sayıda suyolu inşa edilmiştir. Özellikle kentin gelişiminde Suriçi'nin önemini koruduğu bu çağda, suyolları inşası Suriçi ve Üsküdar'da yoğunlaşmıştır.

Sultan Ahmed Camii'nde inşaat programında kaydedilen dört sebilden üçü günümüze ulaşmıştır. Bunlardan ikisi At Meydanı'na bakan dış avlu kapılarının yanında, diğeri ise arastanın güney kolunun doğu ucundadır. Dikdörtgen planlı, yalın demir şebekelere sahip bu yapıların oldukça mütevazı olduğunu söylemek mümkündür. İnşaat defterinde belirtilen dördüncü sebinin izlerine ise Melling'in gravürü üzerinden ulaşılır. Gravürde betimlendiği şekliyle çokgen planlı, kubbeyle örtülü ve her cephesinde geometrik formlu demir şebekelere sahip olduğu anlaşılır. Yapı, bu yönüyle Eyüp Sultan Türbesi'ne bitişik olarak tasarlanan Sultan Ahmed Sebili ile benzerlik taşır. Yeni Camii Külliyesi'nde ise iki sebil yer alır. Kasr-ı hümayunun alt katının sebil olarak düzenlenmesi nedeniyle, geleneksel mimari yorumun dışında bir tavır sergilenmiştir.⁸¹⁵ Külliye'nin güneyinde çeşme ile birlikte tasarlanan ikinci sebil ise şebekeli pencerelere sahiptir. İçte sekiz kemere oturan kubbe, dışta geniş saçaklı bir çatı ile gizlenir. Sivri kemerli bir niş içine yerleştirilen çeşmenin arkasında, sebil ile bitişik olarak tasarlanan biz hazne vardır.

⁸¹⁵ NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 88, 162-163.

Şekil 5.6.1 : Yeni Camii sebil ve çeşmesi.

Şekil 5.6.2 : Yeni Camii sebil detayı.

Şekil 5.6.3 : Yeni Camii çeşmesi, ayna taşı detayı.

Medrese merkezli külliyelerde derslane/mescid, türbe ve sebil arasında konum bakımından bir ilişki bulunması nedeniyle sebiller öne çıkar. Genellikle külliye köşe noktasında, işlevsel açıdan sokağa dönük olarak tasarlanan sebiller, benzer külliye kurgusuna sahip Kuyucu Murad Paşa ve Ekmekçizâde Ahmed Paşa'nın külliyelerinde sebil, türbe ve derslane/mescid birbirine bitişik olarak, Bayram Paşa Külliyesi'nde ise türbe ile bitişik tasarlanmıştır. Yalnız Ekmekçizâde Ahmed Paşa'nın yapı topluluğundaki sebinin külliye'den daha erken tarihli olduğu öne sürülmektedir. Bununla birlikte, yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Köprülü ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa külliyelerinde de bu ilişkinin ilk inşa edildiği dönemde yoğun biçimde hissedildiği, ancak XIX. yüzyıldan itibaren yol genişletme çalışmaları nedeniyle külliye elemanlarının bazılarının taşınması ve Köprülü Külliyesi'nde sebinin yıkılması nedeniyle azalmıştır. Günümüze ulaşan örnekler üzerinden, Kuyucu Murad Paşa Külliyesi, Ekmekçizâde Ahmed Paşa Külliyesi, Bayram Paşa Külliyesi ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi'ndeki sebiller arasında özellikle beş kenarı dışa taşkın olarak tasarlanan Kuyucu Murad Paşa Sebili ve Bayram Paşa Sebili, mimari özellikleriyle öne çıkarken, Çinili Külliyesi'nde avlu duvarındaki pencerelerin sebil

olarak düzenlenmesi sonucunda işlevsel yönüyle önem kazanmıştır. Bezemeleri bakımından öne çıkan Bayram Paşa Sebili'nde, beş kenarın köşelerine baklava başlıklı sütunçeler eklenmiş, üzerindeki sivri kemerlerin kilit taşlarında gülbezeğin yanı sıra naturalist üslupta farklı bezeme motiflerine yer verilmiştir. Mukarnas saçak silmesinin altında yapıyı dolaşan kitabe metninin ardından kemer köşelikleri rumî motifleriyle dolgulanmıştır.

Şekil 5.6.4 : Ekmekçizâde Ahmed Paşa sebili.

Şekil 5.6.5 : Bayram Paşa Sebili.

Şekil 5.6.6 : Bayram Paşa Sebili detayı.

Şekil 5.6.7 : Çinili Camii Şadırvanı yanında sebil olarak düzenlenen pencereler.

XVII. yüzyılda bağımsız ve külliye içine, çok sayıda çeşme inşa edilmiştir. Çağın külliye içine yer alan çeşmelerden önemlileri arasında Çinili Çeşmesi ve Bayram Paşa Çeşmesi'nde benzer kurgu görülür. Dikdörtgen silme ile çerçevelenen sivri kemerin altında, kırık kaş kemerli ayna taşında gülbezek motifine yer verilmiştir. Bayram Paşa Çeşmesi'nde gülbezeğin iki yanına simetrik olarak yerleştirilen naturalist çiçek motifleri de eklenmiştir. Çeşme tekneleri kırık olup, lüleri de yoktur. Köprülü Külliyesi'nde ise çift renkli taşlardan oluşan sivri kemerli niş içinde ele alınan çeşme, iki yanda sütunçelerle sınırlandırılmıştır. Niş içindeki alınlıkta rumilerden oluşan bezeme motifine rastlanır iken, kemer köşelikleri kıvrım dallardan oluşan kompozisyon ile dolgulanmış ve iki yanda gülbezeklere yer verilmiştir. Üzerinde kitabe metni mevcuttur. Ayna taşında ise bahsedilen bezeme kurgusu tekrarlanmıştır.

Şekil 5.6.8, 5.6.9 : Bayram Paşa Çeşmesi ve ayna taşı detayı.

Şekil 5.6.10, 5.6.11. : Çinili Camii çeşmesi, ayna taşı detayı.

Şekil 5.6.12, 5.6.13 : Köprülü Çeşmesi.

Şekil 5.6.14 : Köprülü Çeşmesi detay.

XVII. yüzyılda anıtsal külliye inşasının azalmasıyla birlikte İstanbul’da küçük ölçekli külliyelerde hamam yapısına genellikle yer verilmemiştir. Anıtsal yapı toplulukları arasında Sultan Ahmed Külliyesi içinde ve küçük ölçekli külliyeler arasında Çinili Külliyesi içinde hamam yapısına rastlanır. Bunun dışında inşa edilen hamamların büyük çoğunluğu yıkılmış olmalıdır.

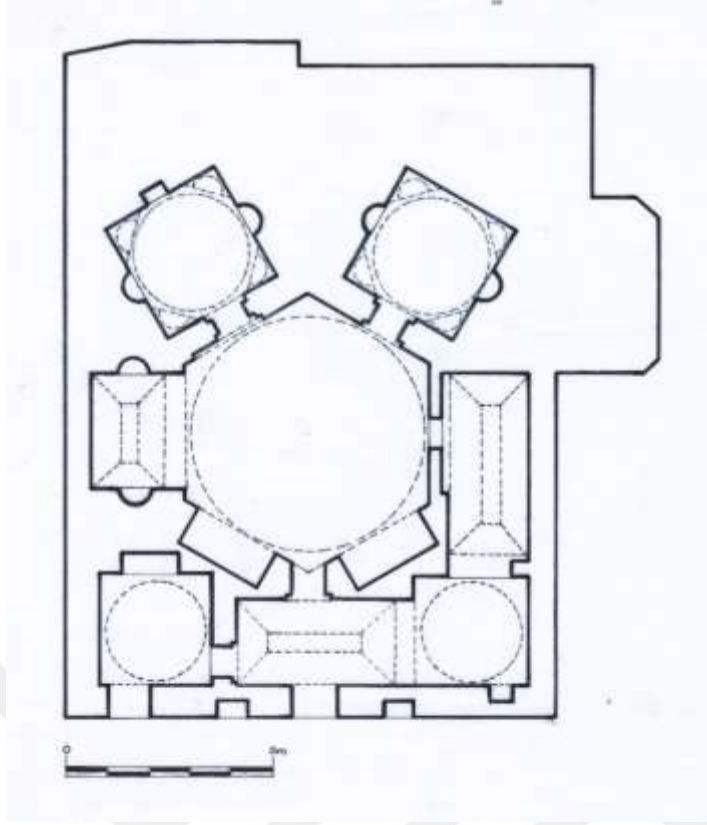
Arastanın batı ucunda harap bir halde bulunan ve Arasta Hamamı olarak da anılan Sultan Ahmed Hamamı’nın, ılıklik, halvet, külhan ve hazne bölümleri ayakta olup, soğukluk kısmı günümüze ulaşamamıştır. Sıcaklık bölümü altıgen planlı ve iki hücrelidir. Muhtemelen kubbe ile örtülü olan yapının üst örtüsü yıkılmıştır.⁸¹⁶ Günümüzde özgün niteliklerinin büyük ölçüde yitiren Çinili Hamam ise külliyein en büyük yapısıdır. Çifte hamam olarak düzenlenen yapı, soyunma, ılıklik ve sıcaklık bölümleriyle klasik düzeni sürdürür iken, kadınlar bölümü boyut itibarıyla daha büyüktür. Kadınlar bölümü 10,12 x 10,17 m., erkekler bölümü ise 9,33 x 9,33 m. ölçülerindedir. Kadınlar bölümünün halveti, sekizgen planlı orta mekâna açılan dört eyvan ve dört köşe hücreesine sahip iken erkekler bölümünde halvet tek bir kubbe altında toplanmıştır. Kare mekânın köşe hücrelerinde halvet hücreleri oluşturulmasıyla dört eyvan düzeni uygulanmıştır.⁸¹⁷

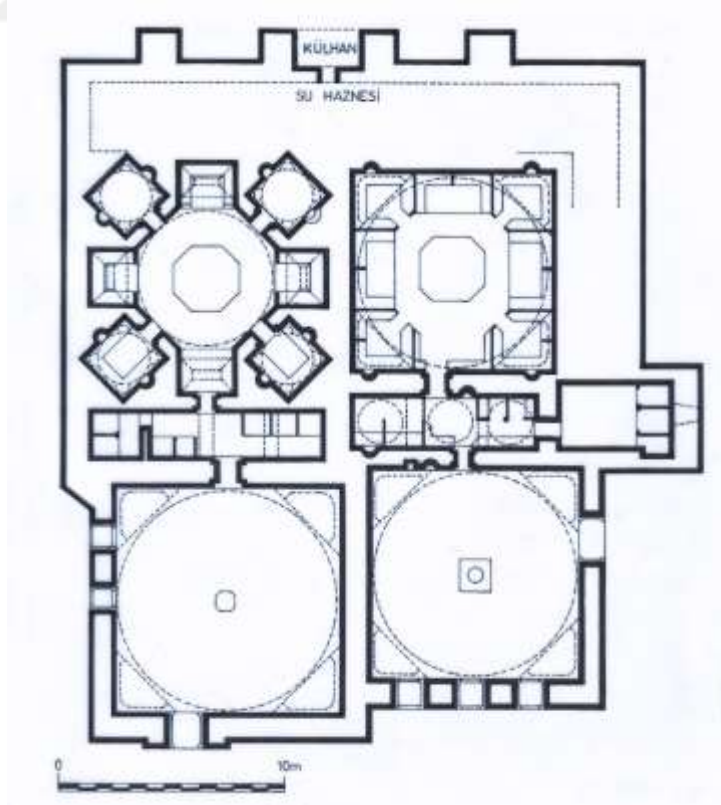
Şekil 5.6.15 : Sultan Ahmed Hamamı kalıntısı

⁸¹⁶ NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 83-84.

⁸¹⁷ NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 183.

Şekil 5.6.16 : Sultan Ahmed Hamamı planı (Zeki Sönmez Arşivi).

Şekil 5.6.17 : Çinili Hamamı planı (Zeki Sönmez Arşivi).

Günümüze ulaşamayan hamamlar arasında Kızlarağası Abbas Ağa tarafından inşa edilen 1660 tarihli Laleli'deki çifte hamam sayılır. H. Glück'ün araştırmalarına göre Ayasofya Hürrem Sultan Hamamı'na benzer kurguda tasarlanmıştır. Oldukça simetrik olan bu yapıda kare planlı soyunmalık, yanlarda ise hela ve usturalık gibi birimlerin de yer aldığı ılıkliğa açıktır. Halvet bölümünde dört eyvanlı ve köşe hücreli olarak ele alınmıştır. Merkezî hacim, köşeleri pahlanmış bir kareden oluşmaktaydı. Aynı bâninin Sirkeci'de yer alan ve günümüze ulaşan hamamı ise planı ve mimari özellikleri bakımından oldukça mütevazıdır.⁸¹⁸

XVII. yüzyılda Kırkçeşme Suları'nı beslemek üzere inşa edildiği tespit edilebilen iki bent, Sultan II. Osman Bendi/Karanlık Bent ve Hadice Turhan Sultan Bendi'dir. Bu yapılardan erken tarihli olan II. Osman Bendi, "*Kömürcü Bendi*", "*Karanlık Bent*" ve "*Topuz Bendi*" olmak üzere farklı isimlerle de anılmaktadır. 1620 yılında, İstanbul'un içme ve kullanma suyunu arttırmak üzere inşa edilmiştir. Bendi'nin inşa edildiği tarihte mimarbaşı Ömer Ağa'dır.⁸¹⁹ Belgrad Ormanları'nda Taşlı Dere, Bataklı Dere, İhlamur Deresi ve Kızlarağası Deresi'nin meydana getirdiği Topuzlu Dere üzerinde yer alan yapı, Belgrad Deresi aracılığıyla Büyük Bendi beslemiştir. Büyük Bendi'nin menbaında ve yaklaşık 3 km. kuzeyinde konumlanmıştır.⁸²⁰

II. Osman Bendi, kâgir ağırlık bendi olup, doğrusal eksenli tasarlanmıştır. Mansap tarafında dört payanda mevcuttur. Bezemesiz ve yalın olarak ele alınan yapının kitabesi mevcut değildir.⁸²¹ II. Osman Bendi üzerinde kitabe yer almaması, seyr köşkü bulunmaması, bezemesiz ve yalın tasarımı nedeniyle mimari özellikleri üzerinden çevresinin kamusal alan kullanımına dair izlere rastlanmamasına karşın⁸²², XVII. yüzyılda Evliya Çelebi yapıya dair aktarımlarında, bent civarının âşıklar tarafından kullanımına dikkat çeker;

⁸¹⁸ NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 242.

⁸¹⁹ II. Osman Bendi'nin Sedefkâr Mehmed Ağa tarafından inşa edilmiş olabileceği öne sürülmekle birlikte, 1620 yılında Ömer Ağa'ya ilişkin başmimarlığın kendisine verildiğine dair Ru'us Kalemî'nin inhası ve yine aynı yıl Ömer Ağa'nın Hassa mimarları atamasında arzı bulunur. ORGUN, "Hassa Mimarları", s. 339.

⁸²⁰ ÇEÇEN, *Osmanlı Dönemi Suyolları*, s. 91.

⁸²¹ Şükrü SÖNMEZER, İlknur AKTUĞ KOLAY, Soner ŞAHİN, "İstanbul'daki Osmanlı Dönemi Suyolu Yapıları", *Turkish Studies*, Cilt: 13, Sayı: 18, 2018, s.1197.

⁸²² Soner ŞAHİN, Şükrü SÖNMEZER, İlknur Aktuğ KOLAY, "Open Space Use in Ottoman Daily Life: Landscape of Historical Dams in Istanbul", *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes*, Cilt: 35, Sayı: 4, 2015, s. 4, 9.

“...teferrücgâh-ı Sultan ‘Osman Havzı, ‘aşren fe’aşr bir havz-ı azîmdir. Anda cümle dağ u rağ u bağ ve dere ve depelerden âb-ı hayatlar cem’ olup bu havzdan kemerlere tavzî’ olur ve bu havzlara ve kemerlere nighbân üç pâre ma’mur kurâlar vardır kim seyl-i rahmet dağlardan hâr (u) hâşâk getirüp havzâ idhâl itdükde ol kurâ halkı tathîr idüp kavs-ı kuzah misâl kemerleri (dahi) tathîr iderler. Bu kemerin cânib-i erba’sında ma’mur âbâdân korular vardır. Cümle ‘uşşâkân anda zevk (u) şafâ iderler. Bir ‘acâyib ve garâyib hıyâbânlardır kim medinde lis’an kâsırdır.”⁸²³

Doğal güzellikler içinde inşa edilen bentler, Osmanlı topraklarına gelen ressamalar için pitoresk bir görünüm sergilemesi nedeniyle XIX. yüzyılda pek çok gravürde yansıtılmıştır. II. Osman Bendi, XIX. yüzyıla tarihlenen gravürlerde farklı yönlerden yansıtılmıştır. Mansap yönünden betimlenen Mayer’in gravüründe, arka planda bent duvarı üzerinde ve suyun kıyısında oturan ve ayakta duran insanlar resmedilmiştir. Melling’in gravüründe ise bent duvarının üzeri ve menba tarafı ele alınmış olup, resmin sağ alt köşesinde bulunan beş kişiden biri telli bir enstrüman çalarken, sol tarafta kompozisyonu sınırlayan ağacın dibindeki bir kişi ise atı ile birlikte dinlenirken yansıtılmıştır. Söz konusu geç tarihli betimlemeler, bendin civarının açık alan kullanımını açıkça göstermektedir. Bununla birlikte, iki gravürde de bendin görünümü mimari olarak mümkün olduğunca aslına uygun verilmeye çalışılmıştır. Yalnızca ilk gravürde plastik etkisi yüksek, heykelsi ve ihtişamlı görünümüleriyle dikkat çeken çörtenler gerçekte bent yapısında yer almamakla birlikte duvar üzerinde herhangi bir ize de rastlanılmamıştır. İkinci gravürde ise korkuluk seviyesine yükselen suyun bent duvarı üzerinde yer alan kanallar içerisinden geçirilerek mansap tarafına akıtılması gerçeğe daha yakın bir tasvir olarak yorumlanabilir.

⁸²³ ÇELEBİ, Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1. Kitap, s. 208.

Şekil 5.6.18 : Sultan II. Osman Bendi'nin mansap yönünden betimlemesi (Mayer, London 1810).

Şekil 5.6.19 : Mansap yönünden Sultan II. Osman Bendi.

Şekil 5.6.20 : Sultan II. Osman Bendi'nin menba yönünden betimlemesi (Melling, Paris 1819).

Şekil 5.6.21 : II. Osman Bendi'nin menba yönünden günümüzdeki görünümü.

Hadice Turhan Sultan Bendi, Valide Hadice Turhan Sultan tarafından Kırkçeşme Sularını arttırarak, katma su aracılığıyla Yeni Camii Külliyesi'nin su ihtiyacını karşılamak üzere inşa edilmiştir. Belgrad Ormanı'nda Bahçeköy civarındaki dereler üzerinde yer almakta olup, 1074 H./1663-1664 M. yılına tarihlenmektedir.⁸²⁴ 1074 H./1664 M. tarihli bir berat kaydından⁸²⁵ da Yeni Camii Külliyesi'ne Kırkçeşme Suyolu'na eklenen katma su aracılığıyla su temin edildiği, bendin Valide Sultan tarafından inşa edildiği teyit edilmekle birlikte, bu dönemde başmimarın Mustafa Ağa, bina emininin İbrahim Ağa ve su yolu nâzırının Osman Ağa olduğu anlaşılmaktadır. Günümüze gelemeyen bu bendin yakınına yine bir hanım sultan olan, Sultan III. Selim'in validesi Mihrişah Sultan tarafından Valide Bendi inşa edilmiştir.

İstanbul'da, yeni kurulan ya da nüfusu artan mahallelerin su ihtiyacını karşılamak ve çeşitli hayratlara su sağlamak amacıyla suyolları inşa edilmiştir. XVII. yüzyılda kentin nüfus yapısında, önceki yüzyıla kıyasla daha yavaş olmakla birlikte, nüfus artışı devam etmiş ve yeni yerleşim bölgeleri kurulmuştur. Bu çağda tespit edilen suyolları inşası, kentin merkezi durumundaki Tarihi Yarımada ile Üsküdar çevresinde yoğunlaşmış olup, Üsküdar'da beş isale hattı, Rumeli yakasında, suriçini besleyen üç önemli isale hattı inşa edilmiştir. Bunun yanı sıra, erken tarihlerde inşa edilen ana suyolları ve yapıları onarım görmüştür. Ayrıca söz konusu suyolları üzerine çok sayıda katma sular eklenerek, isale hatlarının civarındaki bölgelerin su iletim sisteminden faydalanması sağlanmıştır.

Kentin Avrupa Yakası'nda inşa edilen Sultan Ahmed, Saray Çeşmesi ve Köprülü suyolları Halkalı Suları'na bağlanmaktadır. Sultan Ahmed Suyolu, Sultan Ahmed Külliyesi'nin inşası sırasında (1609-1620), 1026 H./1617 M. tarihinde inşa edilen suyolunun⁸²⁶ kaynağı, Rami'nin güneyindeki Topçular civarındaki katmaların toplanmasıyla oluşturulmuştur. Sultan Ahmed Külliyesi'nin cami, imaret, medrese,

⁸²⁴ Eyüp Sabri KALA-İdris AKARÇEŞME, **Mihrişah Valide Sultan Vakfı**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2019, 273; Söz konusu bent, vakfiyede ve diğer kayıtlarda "havuz" olarak geçmektedir. N. Nirven'in de belirtmiş olduğu gibi, eski kayıtlarda havuz kelimesi bent anlamında kullanılmıştır. Saadi Nazım NİRVEN, "Tarihi Bir Belgeye Göre XVIII. Yüzyılda İstanbul'da Taksim Suyu Çeşmeleri", **Arkitekt**, Cilt: 1979, Sayı: 1979-02 (374), s. 78.

⁸²⁵ **İstanbul Su Külliyyâtı Vakıf Su Defterleri Hatt-ı Hümayûn (1577-1804)**, Haz. Ahmet Kal'a, Cilt I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1997, s. 14-15.

⁸²⁶ NİRVEN, **İstanbul Suları**, s. 162.

fırın, sebil ve çeşmelerine su sağlar.⁸²⁷ Vakıf defterine göre şehirde 20 bölgeye su sağlamaktadır. Sultan Ahmed Suyolu'nun, 1500 m. galeri ve 200 m. künk olmak üzere toplam uzunluğu 1700 m.'dir.⁸²⁸ Bununla birlikte, Sultan Ahmed Külliyesi'ne daha geç tarihlerde yangınlarda kullanılmak üzere su havuzu ve su terazisi eklenmiştir.⁸²⁹ Sultan Ahmed Suyolu'nun inşa edildiği 1617 yılında mimarbaşı, -Sultan Ahmed Külliyesi'nin de mimarı olan- Sedefkâr Mehmed Ağa'dır.⁸³⁰

Külliye'nin inşasının başladığı tarihlerde ise su yolu nâzırı Hasan Ağa'nın adına rastlanır.⁸³¹ Caminin ibadete açılmasının ardından külliye'nin diğer elemanlarının inşası devam ederken su yolunun inşasına başlandığı için su yollarının yapım sürecinde Başmimar Sedefkâr Mehmed Ağa ve Suyolu nâzırı Hasan Ağa etkin olarak görev almış olmalıdır. Yapı topluluğunun başkentte konumlanması ve sultan tarafından ısmarlanan bir külliye olması nedeniyle külliye elemanlarından su yollarına kadarki tüm inşa faaliyetlerinden başmimarın sorumlu olması gerekir. Bunun dışında, Sultan Ahmed Suyolu'na dair XIX. yüzyıla tarihlenen kayıtlar, kapsamlı bir onarım geçirdiğini göstermektedir.⁸³²

Kayıtlarda, Saray Çeşmeleri Suyolları'nın ihyası sırasında Sultan IV Murad (1623-1640), Sultan I. Mahmud (1730-1754) ve Fatma Sultan'ın adları bâni olarak

⁸²⁷ NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 162; ÇEÇEN, *Osmanlı Dönemi Suyolları*, s. 173, 187; Saadi Nazım NİRVEN, "Bozdoğan Kemerı", *Arkitekt*, Cilt: 1955, Sayı: 1955-03 (281), s. 134.

⁸²⁸ ÇEÇEN, *Halkalı Suları*, s. 110, ÇEÇEN, *Osmanlı Dönemi Suyolları*, s.173.

⁸²⁹ Caminin güneyindeki avluda, doğu köşede kare planlı bir havuz yer alır. Doğru yöndeki avlu kapısı üzerinde III. Selim'in tuğrası ve 1217 H./1802-1803 M. tarihi kaydedilmiştir. İki yüzünde çeşme bulunan bu havuz, yangınlarda kullanılmak üzere külliye'ye eklenmiştir. Bununla birlikte, caminin Atmeydanı'na bakan batı kapısı yanında bir su terazisi yer alır. Muhtemelen bu su terazisi de avlu duvarının inşasından sonraki tarihte eklenmiştir. Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU, "Sultan Ahmed Camii ve Külliyesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 37, İstanbul, 2009, s. 502.

⁸³⁰ Sedefkâr Mehmed Ağa'nın 1609-1618 yılları arasında başmimar olduğu kabul edilmektedir. AFYONCU, *Hassa Mimarları Ocağı*, s. 13.

⁸³¹ 1608/1609 M. yılında, su yolu nâzırı Hasan Ağa'dır. NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 127., 4 Receb 1017 H./14 Ekim 1608 M., 8 Şevval 1022 H./21 Kasım 1613 M., 9 Şaban 1053 H./23 Ekim 1643 M. tarihli bir buyruklarda da su yolu nâzırı Hasan'ın adına rastlanır. Mühimme Defteri nr. 80, s. 71, hüküm 187, Mühimme Defteri nr. 81, s.164, hüküm 361 ve Mühimme Defteri, nr. 89, s. 98, hüküm 249, Said ÖZTÜRK, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde İstanbul'un Tarihî Suyolları Muhafaza ve Bakımı*, Cilt: 1, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2006, s. 230, 232, 236.

⁸³² Sultan Ahmed Suyolu'nun 1258 H./1842 M. tarihli onarım keşfi için bkz. *İstanbul Su Külliyyâtı Vakıf Su Defterleri Su Keşif Defteri 1 (1842-1862)*, Cilt: XXVII, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2003, s. 37. Ayrıca Sultan Ahmed ve Ayasofya Külliyelerine su sağlayan su yolunun 13 Receb 1269 H./23 Nisan 1853 M. tarihli onarımına dair keşf-i sâni defteri mevcuttur. *İstanbul Su Külliyyâtı Vakıf Su Defterleri Su Keşif Defteri 2 (1847-1872)*, Cilt: XXVIII, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2003, s. 127.

geçmektedir. Sultan IV. Murad'ın daha erken tarihte hükümdarlık sürmesi nedeniyle suyolunu yaptırma olasılığı daha kuvvetlidir. Sultan I. Ahmed'in Kösem Valide Sultan'dan doğan oğlu Sultan IV. Murad'ın adının geçtiği söz konusu isale hattının kaynağı Demirkapı'dadır. Mevlevihâne Kapısı civarındaki saray meydanında bânilerin adını taşıyan çeşmelere su verir. Suyolunun 500 m. galeri ve 2800 m. künk olmak üzere toplam uzunluğu 3300 metredir.⁸³³ Saray Çeşmeleri Suyolu'nun inşa tarihi bilinmemekle birlikte, Sultan IV. Murad'ın tahtta bulunduğu 1623 ve 1640 yılları arasında, belirli aralıklarla Kasım Ağa ve Hasan Ağa mimarbaşdır.⁸³⁴

XVII. yüzyılda kapsamlı bir isale hattı inşası, Köprülüler tarafından gerçekleştirilmiştir. Köprülü Mehmed Paşa'nın (ö.1661)⁸³⁵ Çemberlitaş'taki Köprülü Külliyesi'ne su temini etmek amacıyla inşa edilen Köprülü Suyolu, 1656 ve 1661 yılları arasında inşa edilmiş olup, Köprülü Mehmed Paşa'nın oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlık yıllarına rastlayan 1670 ve 1673 tarihinde katmalar ilave edilmiştir.⁸³⁶ Köprülü Suyolu, surların kuzeybatısında Çınarlıhan mevkiinden kaynaklanır. Çemberlitaş'taki Köprülü Külliyesi'ne Valide Hamamı ile Tavukpazarı ve Vezir Han avlusundaki çeşmelere su sağlar. Çok sayıda kubbe ve su terazisinden geçen Köprülü Suyolu, 22 km. uzunluğuyla XVII. yüzyılda inşa edilen isale hatları arasında en uzun olan su şebekesidir.⁸³⁷ Köprülü Suyolu'nun XIX. yüzyılda kapsamlı bir onarım geçirdiği anlaşılr.⁸³⁸

⁸³³ NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 163; ÇEÇEN, *Osmanlı Dönemi Suyolları*, s.174; ÇEÇEN, *Halkalı Suları*, s. 110-111.

⁸³⁴ Kasım Ağa'nın ilk olarak 1032 H./1622-1623 M. yılında mimarbaşı olduğu kabul edilir. 1033 H./1623 M. yılında ise Hasan Ağa başmimardır. 2 Receb 1044 H./22 Aralık 1634 M., 8 Receb 1044/28 Aralık 1634 M., 1049 H./1639-1640 M., 1050 H./1640-1641 tarihli belgelerde Kasım Ağa ve 1048 H./1638-1639 M. yılında ise Hasan Ağa başmimardır. Mehmed SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî*, Haz. Nuri Akbayar, Çev. Seyit Ali Kahraman, Cilt: 3, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 872; KUMBARACILAR, "Türk Mimarları I", *Arkitekt*, Cilt: 1937, S.1937-02(74), İstanbul, 1937, s. 60; AFYONCU, *Hassa Mimarları Ocağı*, s. 14-15.

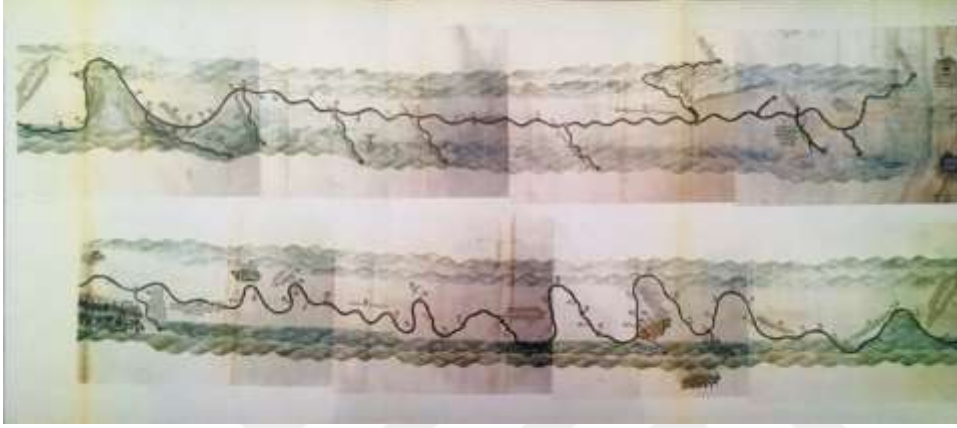
⁸³⁵ Mehmed SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî*, Haz. Nuri Akbayar, Çev. Seyit Ali Kahraman, Cilt: 4, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 1061.

⁸³⁶ ÇEÇEN, *Halkalı Suları*, s. 99, 101. NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 163.

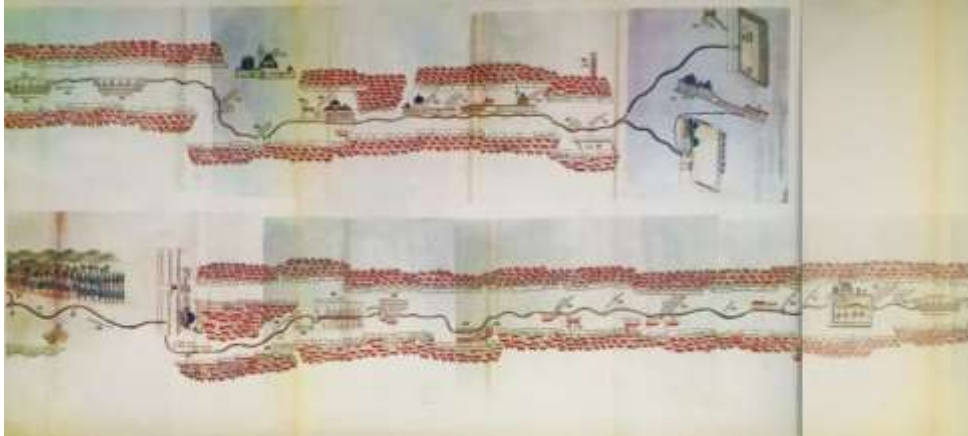
⁸³⁷ K ÇEÇEN, *Osmanlı Dönemi Suyolları*, s.s.189; ÇEÇEN, *Halkalı Suları*, s. 101.

⁸³⁸ Köprülü Medresesi'nin tahrip olan suyolunun onarım masrafını içeren 18 Receb 1280 H. ve 17 Kânûn-ı evvel 1279 / 29 Aralık 1863 M. tarihli keşf-i evvel defteri bulunmaktadır. Ayrıca Köprülü Mehmed Paşa Çeşmesi Suyolu'nun onarım masrafına ilişkin 3 Zi 'l-ka'de sene 1287 H. /12 Kânûn-ı sâni 1286 / 24 Ocak 1871 M. tarihli keşf-i evvel defteri yer alır. *Keşif Defteri 2*, s. 185-186, *Keşif Defteri 3*, s. 66-69.

Köprülü suyollarına ilişkin haritalardan en erken tarihli muhtemelen 1672 yılına diğerleri ise XIX. yüzyıla tarihlenmektedir. En erken tarihli haritaya göre Köprülü Suyolu, on üç kolun birleşmesinin ardından şehre ulaşır. Yan kolların bir kısmı Mimar Mustafa Ağa tarafından kazdırılmış olup, kollardan biri doğrudan Mustafa Ağa tarafından kazılmıştır. Aynı zamanda suyollarının yapım sürecini içeren 1656 ve 1661 yılları arasında Mustafa Ağa başmimardır.⁸³⁹

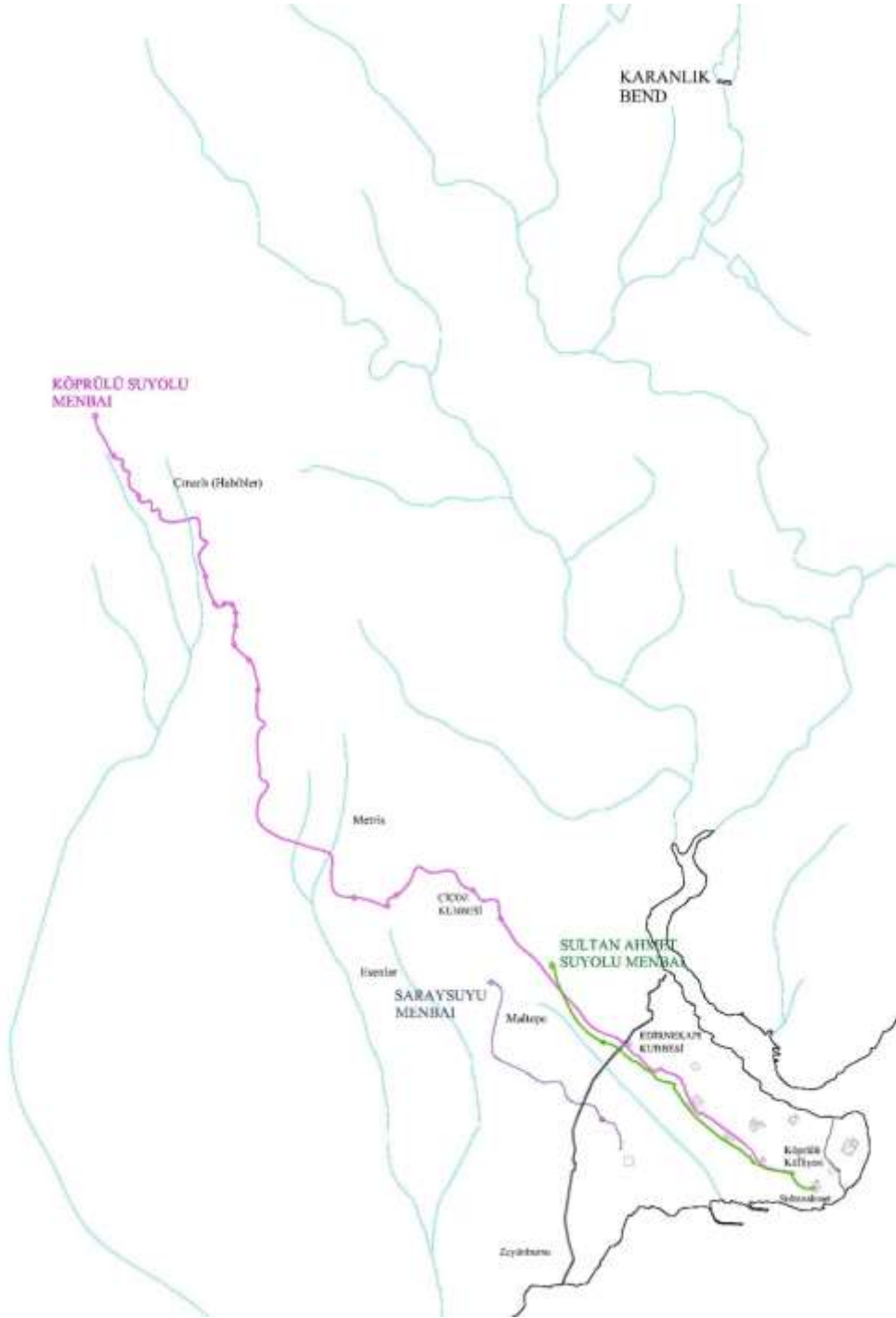

Şekil 5.6.22 : 1672 tarihli su yolu haritasında Köprülü Suyolu’nun sur dışındaki güzergâhı (Çeçen, İstanbul 1999).

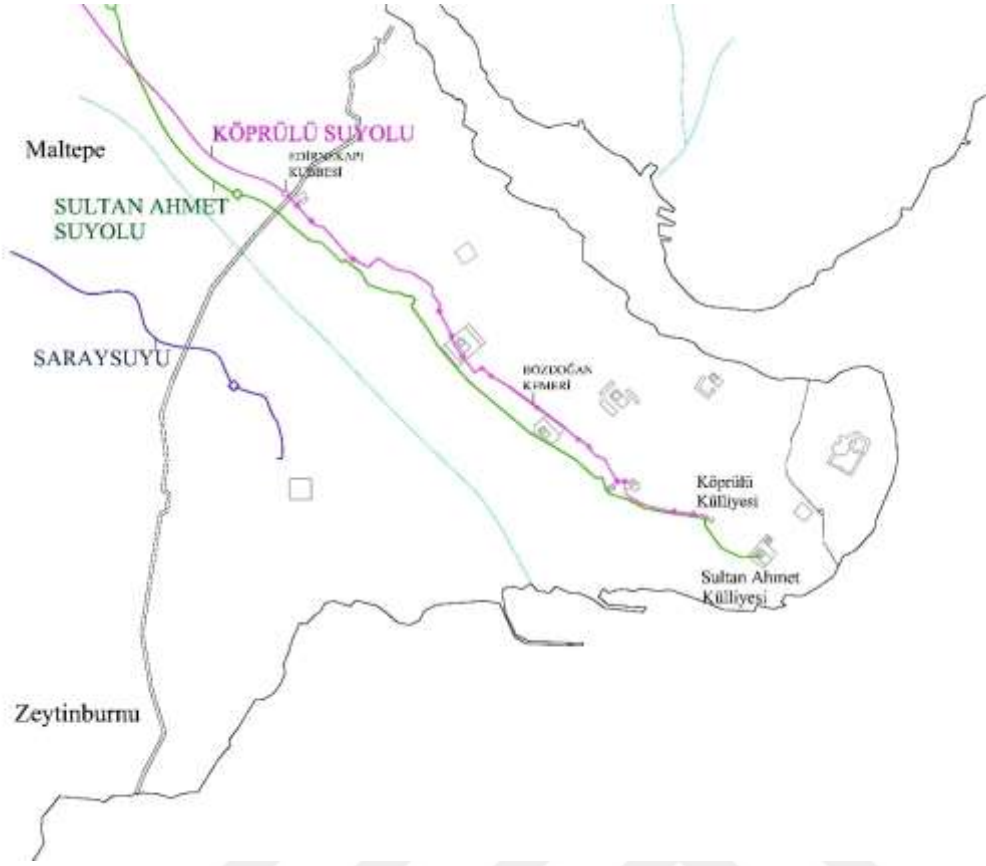

Görsel 5.6.23: 1672 tarihli su yolu haritası üzerinde Körpülü Suyolu’nun suriçindeki güzergâhı (K.Çeçen, İstanbul 1991).

⁸³⁹ ÇEÇEN, **Halkalı Suları**, s. 101; Mustafa Ağa, suyollarının inşa edildiği 1066 H./1655-1656 M., 1067 H./1656-1657 M., 1069 H./1658-1659 M., 1070 H./1659-1660 M. ve 1071 H./1660-1661 M. tarihindeki belgelere göre mimarbaşı olarak görev almıştır. AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 17-18; KUMBARACILAR, “Türk Mimarları I”, s. 60.

Şekil 5.6.24 : Avrupa Yakası'nda XVII. yüzyıla tarihlenen su yolları ve Karanlık Bent (Soner Şahin).

Şekil 5.6.25 : Suyollarının Suriçi'ndeki güzergâhı (Soner Şahin).

XVII. yüzyılda Anadolu yakasında inşa edilen suyolları Üsküdar'ın doğusundaki Büyük Çamlıca ve Küçük Çamlıca tepelerinden muhtelif noktalardaki kaynaklardan toplanarak kıyıya doğru ilerlemektedir. Aziz Mahmud Hüdayi, Çinili, Aslan Ağa, Selami Ali Efendi ve Yakup Ağa suyolları olmak üzere beş su yolu inşa edilmiştir. Bu suyolları, bânilerinin Üsküdar'daki hayratlarına su sağlamaktadır. Üsküdar'da yüzyılın bilinen en erken tarihli su yolu, Aziz Mahmud Hüdayi tarafından inşa edilmiştir. Celvetiyye tarikatının kurucusu, mutasavvıf ve şair olan Aziz Mahmud Hüdâyî (1541-1628) tarafından inşa edilen su yolu, 1030 H./1620 M. yılına tarihlenir.⁸⁴⁰ Bu tarihte mimarbaşı Ömer Ağa'dır.⁸⁴¹

⁸⁴⁰ Nirven su yolunun inşa tarihini 1007 H. /1598-99 M. olarak aktarır. NİRVEN, **İstanbul Suları**, s. 229-230. İ. Remzi ise tesisin yapılış tarihini 1030 H./ 1620 M. olarak kaydeder. ÇEÇEN, **Üsküdar Suları**, s. 56.

⁸⁴¹ Ömer Ağa'ya ilişkin başmimarlığın kendisine verildiğine dair Ru'us Kalemî'nin inhası ve Ömer Ağa'nın hassa mimarları atamasında arzı bulunur. ORGUN, "Hassa Mimarları", s. 339.

Aziz Mahmud Hüdayi Suyolu, Kısıklı'da Arif Bey'in bahçesindeki menbadan çıkarak, Doğancılar'dan ilerleyerek açık türbedeki sebiline ve çeşmelerine su temin eder.⁸⁴² Vakıf defterinde kaydedilen yapılar arasında açık türbe, 3 çeşme, imaret, musluklar ve matbah sayılır. İsale hattının toplam uzunluğu 5000 m.'dir.⁸⁴³

Üsküdar'da inşa edilen ikinci isale hattı olan Çinili Suyolu ya da Kösem Sultan Suyolu ise başlıca Çinili Külliyesi'ne su temin etmek amacıyla, 1050 H./1640,1641 M. - 1052 H./1642 M. yılları arasında inşa edilmiş olup, Çinili Külliyesi'ne (cami, şadırvan, hamam ve çeşme) ve daha sonraki tarihlerde Arif Hikmet Bey Çeşme ve sebiline su sağlamıştır. Çinili Suyolu, Büyük Çamlıca'dan Bağlarbaşı'na ulaşmaktadır. Çinili Suyolu'nun 9,900 m'si künk olmak üzere toplam uzunluğu 10500 m.'dir.⁸⁴⁴ Çinili Külliyesi ve suyolunun inşa edildiği tarihlerde mimarbaşı Kasım Ağa'dır.⁸⁴⁵

Üsküdar'daki üçüncü isale hattı, Kösem Sultan'ın kethüdası Arslan Ağa tarafından inşa edilmiştir. Aslan Ağa Suyolu, Üsküdar'da Selman Ağa Mahallesi'ndeki Şeyh Camii veya kendi çeşmelerinin suyunu temin etmek amacıyla, 1056 H./1646 M. yılında inşa edilmiştir.⁸⁴⁶ Şeyh Camii'nin bânisi Aslan Ağa'nın oğlu Mustafa Ağa'dır. Mustafa Ağa tarafından inşa edilen camiye, muhtemelen Aslan Ağa'nın yaptırmış olduğu isale hattından su verilmiştir. İsale hattının inşa edildiği 1646 yılında mimarbaşı olarak Mustafa Ağa ve Kasım Ağa'nın adına rastlanmaktadır.⁸⁴⁷

İcadiye'den kaynaklanan Aslan Ağa Suyolu, Sultantepe'sindeki Aslan Ağa Çeşmesi'nden akar. Ardından vakıf defterine göre Şeyh Yokuşu karşısında Aslan

⁸⁴² NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 229-230; ÇEÇEN, *Üsküdar Suları*, s. 55.

⁸⁴³ ÇEÇEN, *Üsküdar Suları*, s. 56.

⁸⁴⁴ NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 229. Çeşmenin tamamlandığı 1642 yılında, su yolunun inşasının da tamamlanmış olduğu kabul edilir. ÇEÇEN, *Üsküdar Suları*, s. 57, 58. XIX. Yüzyılda Çinili Suyolu'nun onarımına ilişkin kayıtlar bulunur. Bu kayıtlar arasında, 29 Safer 1287 H. ve 18 Mayıs 1286 M. / 30 Mayıs 1870 tarihinde, Karaca Ahmed Türbesi ve Bağlarbaşı arasına döşenmesi planlanan kaldırımlar dolayısıyla yeniden inşa edilecek olan su yolları arasında Çinili Suyolu da sayılmakta olup, suyolunun inşa masrafı belirtilmiştir. Bunun dışında, Çinili Camii ile civarına su sağlayan suyolunun bozulan kısımlarının onarım masrafı hakkında 26 Ra 1287 H./ 25 Haziran 1870 M. tarihli bir başka kayıt bulunur. *Keşif Defteri 3*, s. 39, 44, 89-94.

⁸⁴⁵ 1049 H./1639-1640 M., 1050 H./1640-1641 M., 1051 H./1641 M. ve 1053 H./1643-1644 M. tarihli belgelerde Kasım Ağa başmimar olarak görünmektedir. AFYONCU, *Hassa Mimarları Ocağı*, s. 15, KUMBARACILAR, "Türk Mimarları I", s. 60.

⁸⁴⁶ NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 223.

⁸⁴⁷ ÇEÇEN, *Osmanlı Dönemi Suyolları*, s. 211-212. Mustafa Ağa, 4 Rebiülahir 1056 H./20 Mayıs 1646 yılında azledilerek, yerine Kasım Ağa başmimarlık görevine getirilmiştir. 27 Şaban 1056 H./7 Ekim 1646 M., Muharrem ayından Zilhiccenin sonuna dek Kasım Ağa başmimardır. AFYONCU, *Hassa Mimarları Ocağı*, s. 16-17.

Ağa'nın karısı Ayşe ile kızı Ümmühan adına inşa edilen çeşmelere su verir. Dağıtım kolu buradan Şeyh Camii'ne ulaşarak, şadırvana su temin eder. Daha geç tarihlerde Mihrimah Sultan Külliyesi'ne bu isale hattından su temin edilmiştir. Aslan Ağa Suyolu'nun toplam uzunluğu 1640 m.'dir.⁸⁴⁸

Üsküdar'da inşa edilen dördüncü suyolu, Şeyh Selami Ali Efendi tarafından inşa edilmiştir. Suyolunun inşa edildiği 1088 H./ 1677-78 M. yılında, mimarbaşı Ahmed Ağa'dır.⁸⁴⁹ Selami Ali Efendi Suyolu, Selami Efendi Tekke ve Mescidi'ne ve vakıf defterlerine göre Selami Ali Efendi Mahallesi'nde ve Selamsız Sokak'taki iki ayrı çeşmeye su sağlamaktadır. 10 m. galeri, 690 m. künk olmak üzere suyolu toplam 700 m. uzunluğundadır.⁸⁵⁰

XVII. yüzyılda Üsküdar'da inşa edilen beşinci ve son suyolu, Babüssaade Ağası Yakup Ağa tarafından, 1089 H./1678 M. yılında inşa edilmiştir.⁸⁵¹ Bu tarihte mimarbaşı Ahmed Ağa'dır.⁸⁵² Söz konusu suyun mecrası değiştirilmiş veya başka bir mecraya akıtılmış olup, 1900 tarihinde tekrar eski mecrasına çevrilmiştir. Menbaı Libade civarında olan suyolu, Yakup Ağa Çeşmesi'ne su sağlamaktadır. Daha geç tarihlerde Yakup Ağa Çeşmesi'ne, Atik Valide suyollarından su verilmiştir. Libade bölgesinden kaynaklanan Atik Valide Suyolu ile aynı güzergâhı izlemesi dolayısıyla, uzunluklarının da yaklaşık olarak aynı olduğu kabul edilir. Yakup Ağa Suyolu yaklaşık olarak 15 km. uzunluğa sahiptir.⁸⁵³

⁸⁴⁸ NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 223; ÇEÇEN, *Üsküdar Suları*, s. 59-60

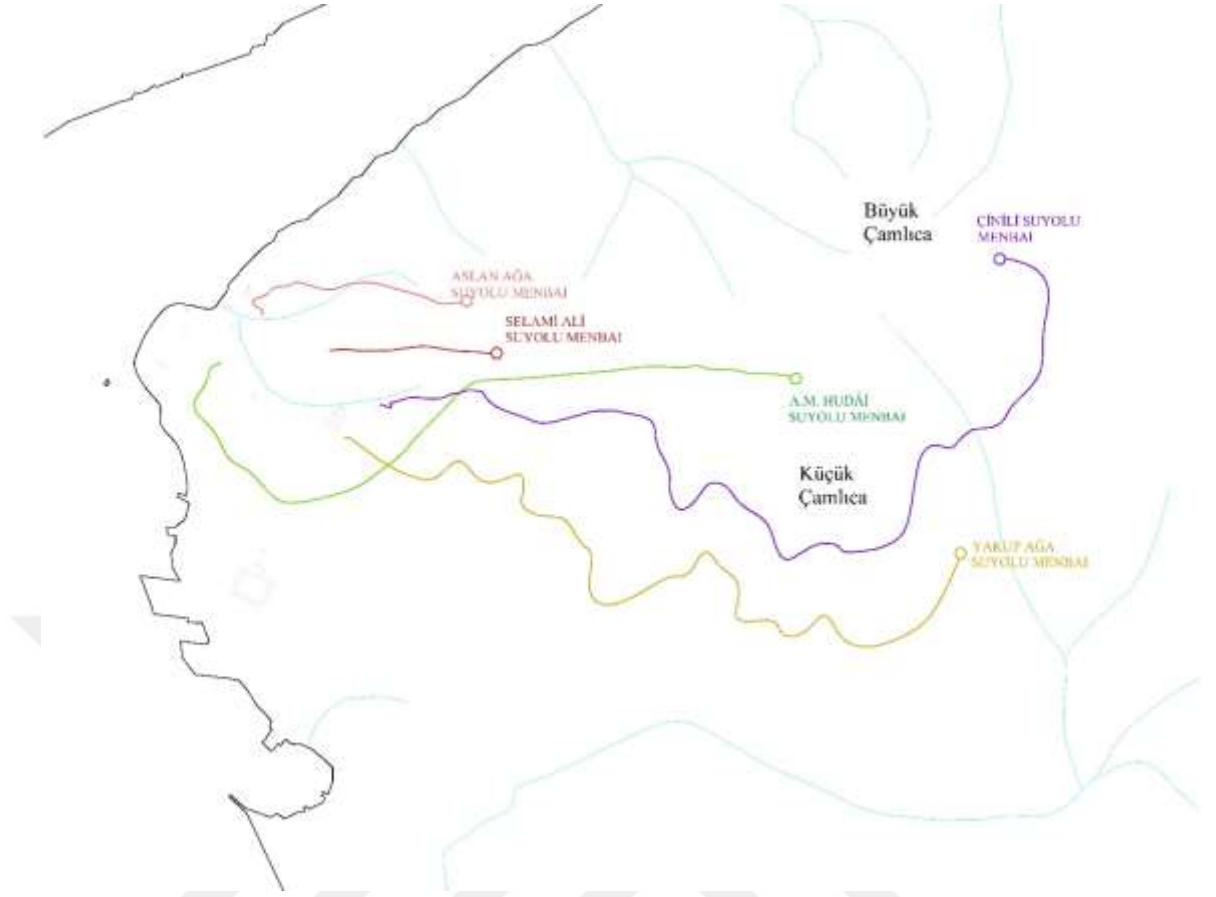
⁸⁴⁹ ÇEÇEN, *Üsküdar Suları*, s. 61. Ahmed Ağa, 2 Muharrem 1089 H./24 Şubat 1678 M., 13 Muharrem 1089 H./7 Mart 1678 M. ve 16 Muharrem 1089 H./10 Mart 1678 M. yıllarındaki belgelere göre mimarbaşıdır. NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 19.

⁸⁵⁰ ÇEÇEN, *Üsküdar Suları*, s. 61.

⁸⁵¹ ÇEÇEN, *Üsküdar Suları*, s. 64.

⁸⁵² Ahmed Ağa, 2 Muharrem 1089 H./24 Şubat 1678 M., 13 Muharrem 1089 H./7 Mart 1678 M. ve 16 Muharrem 1089 H./10 Mart 1678 M. yıllarında başmimardır. AFYONCU, *Hassa Mimarları Ocağı*, s. 19.

⁸⁵³ ÇEÇEN, *Üsküdar Suları*, s. 64. Ayrıca 1087 H./ 1676 M. yılına tarihlenen bir kayıt, Ayşe Sultan Suyolu'ndan, Yakup Ağa'nın Akbıyık Mahallesi'nde sakini olduğu menziline su sağlanmasına ilişkindir. *Hatt-ı Hümayûn*, s.59.

Şekil 5.6.26 : XVII. Yüzyılda Üsküdar’da inşa edilen suıolları (Soner Şahin).

Kentte inşa edilen ana suıolları dışında, ana isale hatlarına çok sayıda katma sular bağlanmıştır. Bu yüzyıla tarihlenen katma sular arasında Ekmekçizâde Ahmed Paşa Medresesi’ne, Yeni Camii Külliyesi’ne ve Başmimar Mustafa Ağa’nın çeşitli yapılarına su sağlayan katma sular öne çıkar.

5.7 Sivil Yapılar; Saraylar/Kasırlar

XVII. yüzyılda anıtsal dini yapı inşasının yavaşlamasına karşın kentin demografik yapısında yaşanan artış ile birlikte yeni mahallelerin kurulması nedeniyle konut inşası sürdürülmüş olmalıdır. Halkın yaşadığı konutlarda genellikle ahşap yapı malzemesinin tercihi ve İstanbul'u etkisi altına alan büyük yangınlar⁸⁵⁴, yerleşim bölgelerinin sonraki zaman diliminde de kullanılması nedeniyle yapıların sürekli elden geçirilmesi gibi etkenler, özgün konutların günümüze ulaşamamasına neden olmuştur. Sultanların ve devlet ricalinin konaklarında ise durum farklıdır. Sultanların Topkapı Sarayı dışına çıkması, XVIII. yüzyılda Lale Devri'nde (1718-1730) gerçekleştiği için, XVII. yüzyılda Topkapı Sarayı önemini korumakla birlikte, İstanbul'un çeşitli bölgelerinde de kasırlar inşa edilmiştir. İnşa edildiği dönemden günümüze gelebilen örnekler özellikle Topkapı Sarayı içindendir. Bununla birlikte, İstanbul'un Davudpaşa, Üsküdar, Beşiktaş gibi farklı semtlerinde inşa edilen kasırların büyük bir kısmı günümüze gelememiş ya da sonraki dönemlerde büyük ölçüde elden geçirilerek, yenilenmiştir. Tarihsel kaynaklar üzerinden inşa edildiği tespit edilebilen ancak günümüze ulaşamayan kasırlarda, genellikle ahşap yapı malzemesinin tercihinin yanında yapıların zamanla gözden düşerek bakımsız kalması veya İstanbul'da büyük tahribat yaratan yangın, deprem gibi afetlerin yaşanması, yapıların zamanla ortadan kalkmasına neden olmuştur.

Ortadan kalkan köşk ve kasır gibi yapıların arazisi farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Bu araziler miriye bırakılarak yerlerine Kuleli Köşkü, Kavak Sarayı gibi yapılar inşa edilmiş ya da bahçeler lağvedilerek, Kandilli, Beylerbeyi, Emirgan, Üsküdar Sarayları gibi yeni mahalleler kurulmuştur. Bunun dışında, Şevkiye, İncirli, Gülhane, Bebek Köşkleri gibi yapılar ise fazla harcamaya neden olduğu gerekçesiyle yıktırılmıştır. Genellikle Çağlayan, Bebek, Çırağan, Tokad, Küçüksu gibi köşkların bulunduğu bölgelere aynı ismi taşıyan yeni yapılar inşa edilmiştir.⁸⁵⁵

⁸⁵⁴ XVII. yüzyılın sonunda ahşap yapı malzemesiyle inşa edilen evlere ruhsat verilmemesine ilişkin kayıtlar vardır. Bkz. 15 Zilade 1107 H./ 16 Haziran 1696 M tarihli kayıt. **İstanbul Kadı Sicilleri 57 İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1108 / M. 1695- 1697)**, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul 2019, s. 706-707.

⁸⁵⁵ ELDEM, **Köşkler ve Kasırlar I**, s. XII.

Topkapı Sarayı'nda ve İstanbul'un çeşitli semtlerinde inşa edilen köşklerin yanı sıra, XVII. yüzyılda Sultan Ahmed Camii ile başlayan ve Yeni Camii ile sürdürülen, camilere eklenen hünkâr kasırları, mimari kurgusu ve bezeme programı bakımından detaylıca ele alınarak, sultanlar için kent merkezinde başlı başına bir sivil mimari örneği teşkil etmiştir. Bunun dışında yerleşim merkezin dışında, kenti besleyen su kaynaklarını arttırmak amacıyla inşa edilen bentlerin civarında da kasrı hümayunlar inşa edilmiştir. Dolayısıyla kasırlar, konumları ve işlevleri bakımından S. H. Eldem tarafından şöyle tasnif edilmiştir;

- 1- Topkapı Sarayı'nda inşa edilen kasır ve odalar
- 2- Bağımsız veya “biniş” kasırlar
- 3- Camilere eklenen hünkâr kasırları
- 4- Su yapılarının çevresindeki kasırlar

Fatih döneminde temelleri atılan ve XIX. yüzyılın ortalarına kadar çeşitli ilavelerle genişletilen Topkapı Sarayı'nda, XVII. yüzyıldaki başlıca imar etkinlikleri Sultan I. Ahmed (1603-1617), Sultan IV. Murad (1623-1640) ve Sultan I. İbrahim'in (1640-1648) saltanat yıllarına rastlar.

Sultan I. Ahmed döneminde, I. Ahmed Odası inşa edilmiştir. 1608 yılında Harem'deki III. Murad Köşkü'ne bitişik olarak inşa edilen Sultan Ahmed Odası⁸⁵⁶, tek hacimli ve kubbe ile örtülü bir yapıdır.

Av merakı olan Sultan I. Ahmed, vaktinin büyük çoğunluğunu Bursa ve İstanbul'da geçirmekteydi. İstanbul'da bulunduğu sürede özellikle Üsküdar, Halkalı, Davudpaşa ve Tersane Bahçesi'nde zaman geçiren Sultan I. Ahmed,⁸⁵⁷ Tersane Bahçesi'nde 1613 yılında Tersane Saray-ı Hümayunu/Aynalıkavak Kasrı'nı inşa ettirmiştir.⁸⁵⁸ Bu kasır, özellikle Sultan I. İbrahim ve Sultan III. Ahmed zamanında genişletilmiştir. Bunun yanı sıra, Beylerbeyi'nde inşa ettirdiği İstavroz Sarayı ortadan kalkmıştır.⁸⁵⁹ Sultan I. Ahmed, Davud Paşa Sarayı'nda da mimari faaliyetlerde bulunmuştur. Büyük ölçüde

⁸⁵⁶ TANIŞIK, *İstanbul Çeşmeleri I*, s. 60-62.

⁸⁵⁷ ŞAPOLYO, *Osmanlı Sultanları*, s.222-223.

⁸⁵⁸ KUBAN, *Ahşap Saraylar*, s. 88.

⁸⁵⁹ ÇUHADAR, *Zubdetü't-Tevârih II*, s. 230-244.

elden geçirdiği Davud Paşa Sarayı'nda inşa ettirdiği bir çeşmenin kitabesinde Sultan I. Ahmed'in mahlasına rastlanır.⁸⁶⁰

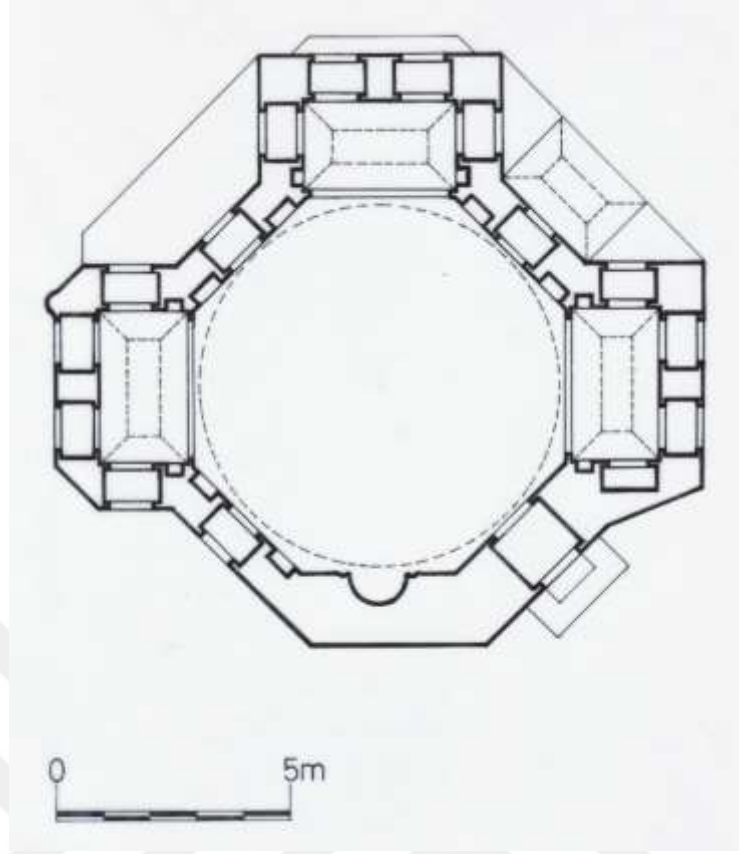
Sultan I. Ahmed döneminde Dolmabahçe koyu doldurularak, Kapudan Paşa Cağalazade Yusuf Paşa'nın oturduğu Cağalazade Yalısı'nın yıktırılması üzerine Beşiktaş Sarayı'nın ilk yapıları inşa edilmiştir. Köşkler ve iskeleler onarım geçirmiş ve yedi kubbeli bir kasır inşa edilmiştir. Bahçesinde büyük bir havuz yer alan kasrın, pencerelerinin altından geçen su bu havuza dökülmekte idi. Köşkün tamamlanması geciktiği için Sultan I. Ahmed bu yapıda kısa bir süre kalabilmiştir. Görüldüğü gibi Sultan I. Ahmed, Topkapı Sarayı başta olmak üzere İstanbul'un birçok noktasında kasırlar inşa ettirmiştir.

Sanatsal zevki yüksek bir sultan olan IV. Murad'ın, sivil yapı faaliyetleri arasında özellikle Topkapı Sarayı'ndaki Bağdat Köşkü ve Revan Köşkü öne çıkmaktadır. Söz edilen yapıların mimarının olasılıkla Kasım Ağa⁸⁶¹ ya da Hasan Ağa olduğu öne sürülmektedir. Erivan Kalesi'nin alınmasının ardından 1045 H./1635 M. yılında inşa edilen Revan Köşkü, Hırkai Saadet dairesinin önündedir.⁸⁶² 3 m. yüksekliğinde mermer kaide duvarı üzerinde yer alan Revan Köşkü, sekizgen planlı olup, üç yönde eyvanlarla genişletilmiştir. Sağır kalan dördüncü cepheye ise ocak yerleştirilmiştir. Sekizgen hacim kubbe ile, eyvanlar ise aynalı tonozla örtülmüştür. Köşkün cephesi, alt pencere üst seviyesine kadar beyaz mermer, saçak seviyesine kadar ise çinilerle kaplanmıştır. Yapı, cephedeki girintileri de kapsayacak genişlikte bir saçakla gölgelenir. Lale bahçesine bakan cephesine bir kameriye eklenmiştir. Çok sayıda pencere açılan yapıda, alt katta dikdörtgen söveli, üst katta ise sivri kemerli pencereler açılmıştır. Yapının iç mekânında ağırlıklı çini, ahşap ve taş bezeme programı uygulanmıştır.

⁸⁶⁰ ELDEM, *Köşkler ve Kasırlar I*, s. 209.

⁸⁶¹ ELDEM, *Köşkler ve Kasırlar I*, s. 187, 301.

⁸⁶² ELDEM, *Köşkler ve Kasırlar I*, s. 187.

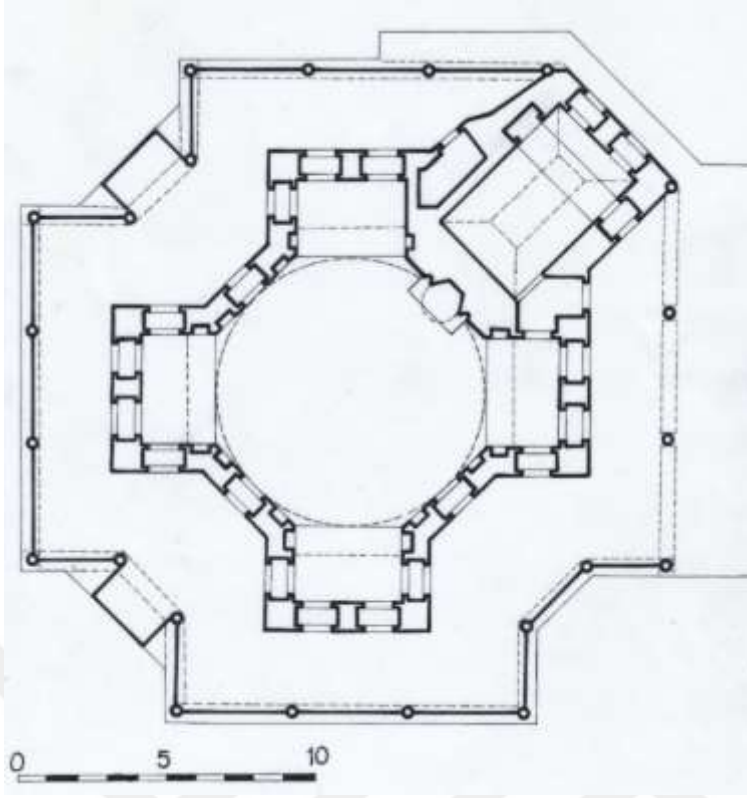

Şekil 5.7.1 : Revan Köşkü planı (Zeki Sönmez Arşivi).

Bağdat Köşkü, Bağdat Seferi'nin anısına 1048 H./1638 M. yılında, Topkapı Sarayı'nda dördüncü avluda, Sofa-i Hümayun ve İncirlik arasında inşa edilmiştir.⁸⁶³ Aynı yıl içinde Kasım Ağa ve Hasan Ağa'nın başmimar olması nedeniyle yapının mimarı kesin olarak bilinmemektedir. Kesme taştan ağır ayaklar üzerinde yükselen köşkün kaide kısmında yığma duvar mermer ile gizlenmemiştir. Sekizgen planlı ana hacim, dört yönde eyvanlarla genişletilmiştir. Ana mekân, sekiz kemer üzerine pandantif ile oturtulan fenerli bir kubbe, eyvanlar ise aynalı tonozla örtülmüştür. Sekizgenin dar kenarlarından birine, aynalı tonozla örtülü bir oda eklenmiştir. Köşkün etrafı, araları mermer şebekeyle kaplanan ve mermer sütunlardan oluşan bir revakla çevrelenmiştir. Revak sırasının Boğaz ve Haliç yönünde çıkmalar yapan, taş sedirler yer alan kamariye şeklinde düzenlemelere yer verilmiştir. İç mekân yoğun çini bezeme programına sahiptir. Duvar yüzeyleri kubbe üzengi seviyesine kadar çinilerle kaplanmıştır. Bunun yanı sıra ahşap, mermer, fildişi uygulamalara da rastlanır.⁸⁶⁴

⁸⁶³ ELDEM, *Köşkler ve Kasırlar I*, s. 299.

⁸⁶⁴ Detaylı bilgi için bkz. ELDEM, *Köşkler ve Kasırlar I*, s. 299-307.

Şekil 5.7.2 : Topkapı Sarayı'nda Bağdat Köşkü planı (Zeki Sönmez Arşivi).

Şekil 5.7.3 : Topkapı Sarayı'nda Bağdat Köşkü.

Sultan IV. Murad döneminde, Topkapı Sarayı'nda has oda ve sünnet odası onarım geçirmiştir. Bunun yanı sıra Topkapı Sarayı dışında, Kandilli'de de bir saray inşa ettirmiştir.⁸⁶⁵

Yaşamının büyük çoğunluğunu Topkapı Sarayı'nda geçiren Sultan I. İbrahim, sivil yapılar özelinde mimari etkinliklerde bulunmuştur. Topkapı Sarayı'nda Hırka-i Saadet Dairesi önünde yer alan Sünnet Odası, 1640 yılında elden geçirilerek, onarılmıştır. Bu tarihte mimarbaşı Kasım Ağa'dır.⁸⁶⁶ Bu yapı, kare bir hacim ve arkasındaki müstemilattan meydana gelir. İlk inşası XVI. yüzyılın başlarına tarihlenen yapıda, XVI. yüzyıl sonları veya XVII. yüzyıl başlarında ikinci inşaat aşamasında, Haliç'e bakan cephesine bir çıkma eklenmiştir. Cumba, İncirlik bahçesine eklenen ve kemerle bağlanan iki ağır taşıyıcıyla desteklenir.⁸⁶⁷ Sultan I. İbrahim, burada bulunan havuzu küçülterek, sünnet odasının önündeki taşlığı genişletmiş ve odaya son şeklini vermiştir. Sofa-i hümayun taşlığı, cumba hizasına getirilmiş, sünnet odası da bu cumbayı kapsayacak şekilde büyütülmüştür. Haliç'e bakan cephe yıkılarak, dört pencere açılmış, tonozları da yeniden inşa edilmiştir. Pencere söveleri zengin çeşmelerle bezenmiştir. Ayrıca tepe pencereleri eklenerek, yeni bir tunç ocak da yapılmıştır. Minyatürlerde yapıyı çevreleyen revağın üstünde kubbe görülmekte ise de bir iz kalmamıştır. Sultan Reşad zamanında, iç mekândaki tekne tonozda kalemişi uygulamalar yapılmış, dış cephe duvarları havuzun etrafındaki revak gibi yükseltmiş ve aynı saçak altına alınmıştır.⁸⁶⁸

Sultan I. İbrahim tarafından Topkapı Sarayı'nda, Sünnet odası ve Bağdat Köşkü arasında 1050 H./1640 M. yılında İftariye Köşkü inşa edilmiştir. Bu tarihte mimarbaşı Kasım Ağa'dır.⁸⁶⁹ Teras üzerinde, dört taş konsol üzerinde taşınan ve yaklaşık 1,65 m. kadar bir çıkma yapan seki/taht, İncirliğe hâkim bir konumdadır. Tamamen madeni malzeme ile inşa edilmiştir. Burmalı ve baklavali başlıklı dört ayak, tekne tonoz formuna yaklaşan biçimde kubbe ile örtülmüş ve topuz biçiminde sonlanmıştır.

⁸⁶⁵ ELDEM, *Köşkler ve Kasırlar I*, s. 323.

⁸⁶⁶ AFYONCU, *Hassa Mimarları Ocağı*, s.15.

⁸⁶⁷ ELDEM, *Köşkler ve Kasırlar I*, s. 319-322.

⁸⁶⁸ ELDEM, *Köşkler ve Kasırlar I*, s. 319- 323.

⁸⁶⁹ AFYONCU, *Hassa Mimarları Ocağı*, s. 15.

Topuzun üzerine bir alem ve saçak kısmının dört köşesine topuz ilave edilmiştir. Dört ayağın arası, üç yönden mermer şebekelere sahiptir.⁸⁷⁰

Sultan I. İbrahim tarafından Topkapı Sarayı'nda inşa edilen bir diğer yapı, Sepetçiler Köşkü'dür. Dış bahçede, deniz surları üzerinde yer alan Sepetçiler Köşkü, 1053 H./1643 M. yılında burada bulunan başka bir köşkün yerine, yeniden inşa edilmiştir. Sultan I. Mahmud zamanında büyük ölçüde yenilenmiş, XIX. yüzyıl başlarında günümüzdeki görünümünü almıştır.⁸⁷¹ Sünnet Odası, İftariye Köşkü ve Sepetçiler Kasrı'na bakıldığında, XVII. yüzyılda Topkapı Sarayı'nda yürütülen yapı etkinliklerinde Sultan I. İbrahim'in de bâni olarak öne çıktığı görülmektedir.

Yaşamının büyük bir bölümünde av peşinde koştuğu bilinen Sultan IV. Mehmed, İstanbul başta olmak üzere Edirne ve Bursa gibi şehirlerde inşa ettirdiği saraylar/konaklar dolayısıyla öne çıkan bir bânidir. İstanbul'da bulunduğu süreçte Davud Paşa Sarayı'nda kalan Sultan IV. Mehmed, yapıyı büyük ölçüde elden geçirmiş ve burada kendi adına bir cami⁸⁷² inşa ettirmiştir. Yapıya çeşitli ilaveler yaptıran sultanın saraya çini ismarlatmasına dair kayıtlara rastlanır. Yapı, 1096 H./ 1684 M. yılında ve XVIII. yüzyılda kapsamlı onarım geçirmiştir.⁸⁷³

Osmanlı şehzadelerinin yakınında bulunan ve sultan olduktan sonra, “hâce-i sultânî”, “padişah hocası” veya “hünkâr hocası” gibi isimler ile anılan kimseler, oldukça yüksek konumda sayılırdı.⁸⁷⁴ Sultan I. İbrahim'i tedavi ettiği gerekçesiyle padişah hocası olan ve daha ziyade Cinci Hoca olarak tanınan Hüseyin Efendi, sarayın tüm maddi imkânlarını kullandığı gibi, kısa sürede mevkiini yükseltmiş ve rüşvet gibi usulsüz yollarla servetini kısa sürede arttırmıştı. Cinci Hoca Hüseyin Efendi, medrese tahsilini tamamlamamış olmasına karşın, 1052 H./1642 M. yılında Sahn-ı Semân Medresesi ve ardından Süleymaniye Medresesi müderrisliği gibi İstanbul'un en yüksek dereceli medreselerine atanarak, 60 akçe yevmiye verilmiş, dahası kapıcı ve müteferrika kadrolarındaki açıkların ödenekleri dahi Cinci Hoca'ya tahsis edilmişti.⁸⁷⁵ Ayrıca

⁸⁷⁰ ELDEM, *Köşkler ve Kasırlar I*, s. 329-334.

⁸⁷¹ ELDEM, *Köşkler ve Kasırlar I*, s. 335.

⁸⁷² AYVANSARAYÎ, *Hadîkatü'l-Cevâmi'*, s. 384;

⁸⁷³ ELDEM, *Köşkler ve Kasırlar I*, s. 209.

⁸⁷⁴ UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s.152.

⁸⁷⁵ HAMMER, *Osmanlı Devleti Tarihi X*, s. 31.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sultan hocalarının arpalık hasları da olup, ihtiyaçları sultan tarafından karşılanmaktaydı.⁸⁷⁶ Cinci Hoca Hüseyin Efendi'nin ikametgah olarak kullanması için İstanbul'da iki milyon akçe değerinde bir saray inşa edilmiştir.⁸⁷⁷

Sultan hocasının yanı sıra diğer devlet adamlarının da çok sayıda sarayları/konakları olup, bu yapılar genellikle günümüze ulaşamamıştır. Bu bağlamda, Defterdar Ekmekçizâde Ahmed Paşa'nın Ortaköy'de konağı,⁸⁷⁸ Sadrazam Bayram Paşa'nın (1637-1638) Ayasofya yakınında ve Kuzguncuk'ta konakları vardı. Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın (1676-1683) ise Topkapı dışında, Eyüp⁸⁷⁹, Bahariye, Taşlıkburun ve Süleymaniye'de konakları bulunmaktaydı.⁸⁸⁰ Söz edilen yapılar günümüze gelememiştir.

Bağımsız konakların dışında, dini mimariye eklenen ve sultanın kullanımına tahsis edilen hünkâr kasırları mevcuttur. XVII. yüzyılın başında Sultan Ahmed Camii'nde başlayan ve Yeni Camii'nde sürdürülen bu uygulama, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da camiye farklı yönden eklenerek, devam etmiştir. Öyle ki, XIX. yüzyılda ölçüleri genişlemiş ve harim kütesinden iki yana taşarak caminin girişine egemen olmuştur.

Yeni Camii'nin güney doğu yönüne eklenen Hünkâr Kasrı⁸⁸¹, caminin içindeki hünkâr mahfili ile bağlantılıdır. Sultanın atı ile, valide sultanın ise tahtirevanla yapıya giriş sağlayabileceği uzun ve geniş bir rampadan ulaşılan, kemer üstünde bir kasırdan meydana gelir. Zemin, ikinci ve üçüncü kat olmak üzere üç kattan oluşan yapıda, alt katta kesme taş malzeme kullanmış iken, üst katlarda taş-tuğla almalı duvar örgüsüne yer verilmiştir. Üstte çıkma yapan ve taş-tuğla duvar örgülü kısım, taş konsollarla desteklenmiştir. Özgün durumda olmadığı anlaşılan sivri kemerli tepe pencereleri hariç, dikdörtgen söveli pencere düzenlemesine yer verilmiştir. Konsollarla desteklenen geniş bir saçakla gölgelenmektedir.

⁸⁷⁶ UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s.152.

⁸⁷⁷ HAMMER, *Osmanlı Devleti Tarihi X*, s. 43-44.

⁸⁷⁸ ÇELEBİ, *Seyahatname I*, s. 212.

⁸⁷⁹ TOPÇU, *Köprülüler*, s. 220.

⁸⁸⁰ TANIŞIK, *İstanbul Çeşmeleri I*, s. 88.

⁸⁸¹ Hünkâr Kasrı'nın iç mekân süslemelerine dair detaylı bir çalışma için bkz. *İstanbul Yeni Camii ve Hünkâr Kasrı*, Haz. İbrahim Ateş Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1944.

Benzer şekilde, Sultan Ahmed Camii Hünkâr Kasrı’da camiye güneydoğu yönden eklenerek, harimdeki hünkâr mahfili ile bağlantı kurulmuştur. Yapının bugünkü görünümü büyük ölçüde 1949 yangınından sonraki durumunu yansıtır.⁸⁸² Rampayla ulaşım sağlanması, yapı malzemesi kullanımı, pencere düzenlemesi, geniş saçağa yer verilmesi yönünden Yeni Camii Hünkâr Kasrı ile benzerlik taşır. Farklılıklara ise muhtemelen geçirdiği yangın neden olmuştur. Günümüzdeki durumuna göre bakılacak olursa, yüksek bir bodrum üzerinde yer alan yapı, bölgenin eğimli yapısına uygun şekilde, güney cephesi daha yüksek olarak tasarlanmıştır. Kuzey cephedeki yuvarlık kemerli iki pencere, iç mekânda hünkâr mahfiline ulaşılan yolun yukarı doğru hareketine uygun olarak farklı boyut ve düzeylerde yerleştirilmiştir.

Şekil 5.7.4 : Sultan Ahmed Camii Hünkâr Kasrı.

⁸⁸² NAYIR, *Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası*, s. 78.

Şekil 5.7.5 : Sultan Ahmed Camii Hünkâr Kasrı.

Şekil 5.7.6 : Yeni Camii Hünkâr Kasrı.

Şekil 5.7.7 : Yeni Camii Hünkâr Kasrı.

Sivil yapılar arasında bir diğer yapı grubunu, su yapılarının çevresindeki kasırlar oluşturmaktadır. Özellikle bentlerin civarı, sultan ve yakınlarının kullanımına yönelik, geleneksel Osmanlı konut mimarisiyle örtüşen tipte kasr-ı hümayunların inşası için sultana tahsis edilmiştir.⁸⁸³ Bentlerin resmedildiği geç tarihli gravürlerde kasr-ı hümayunlar kolaylıkla ayırt edilir. II. Osman Bendi'ni betimleyen gravürlerde, yapının civarında bir kasır görülmemekte ise de Osmanlı arşiv kayıtlarına göre burada bir kasr-ı hümayunun varlığı bilinmektedir. 1129 H./1717 M. yılında III. Ahmed tarafından inşa edilen yapı, “Çifte Havuzlar Kasrı” olarak anılmaktadır. Sultan II. Osman ve ardından Sultan III. Ahmed tarafından inşa edilen bentlerden dolayı bu bölgeye Çifte Havuzlar denilmiştir. III. Selim zamanında bentlerin çoğalmasına karşın Belgrad bölgesi bu isimle anılmaya devam etmiştir.⁸⁸⁴

⁸⁸³ Detaylı bilgi için bkz. N. Nirven, “İstanbul Bendlerinde Kasr-ı Hümayunlar”, **Arkitekt**, Cilt: 1954, Sayı: 1954-01-02 (267-268), s.34.

⁸⁸⁴ Sedat Hakkı Eldem, **Köşkler ve Kasırlar**, Cilt: II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1974, s. 192.

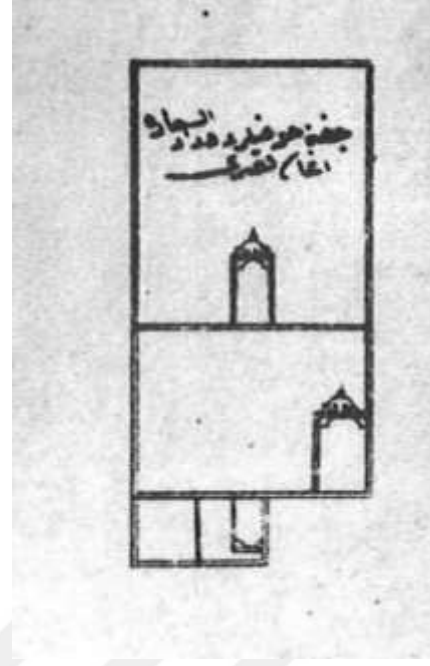
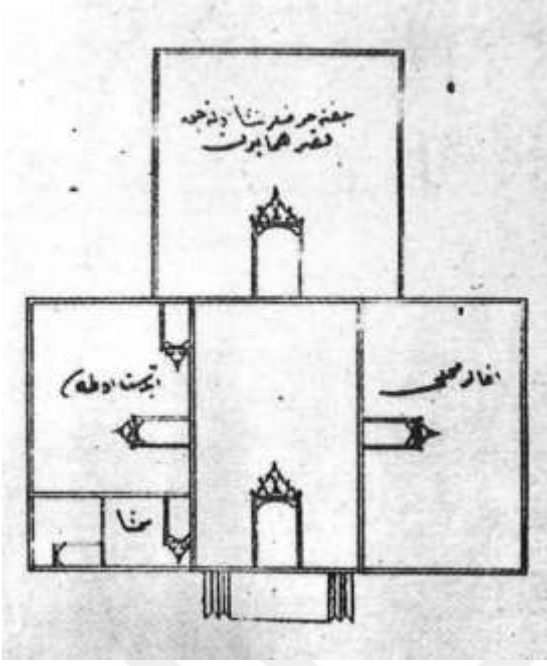
Yapıya dair Osmanlı arşivinde yapılan araştırmalar sonucunda ulaşılan en erken tarihli belge 1189 H./ 1775 M. yılına tarihlenmekte olup, yapının harap durumda ve onarıma ihtiyaç duyduğu belirtilmiştir.⁸⁸⁵ Yapıya dair 15 Şevval 1212 /2 Nisan 1798 M. tarihli ikinci kayıttaki ise Matbah Emmini Aziz Efendi'nin keşfinde Sultan Osman Bendi'ndeki kasr-ı hümayunun bir önceki kayıttaki gibi aslına uygun biçimde onarım gereksinimi üzerinde durulmuştur.⁸⁸⁶ N. Nirven tarafından yayımlanan bir arşiv belgesi ise Sultan Osman Bendi yakınında onarıma ihtiyaç duyan ve yeniden inşa edilmesi gereken yapıların planlarını da içermektedir. Bu yapılar arasında Çiftehavuzlar'daki kasr-ı hümayun ve darüssaade ağası kasrının planları sayılır.⁸⁸⁷

Kasr-ı hümayunda üç basamakla ulaşılan giriş sahanlığının ardından ana aks üzerindeki bir kapıdan sofaya girilmektedir. Sofa, giriş yönü hariç üç yönden üç oda ile çevrelenmiştir. Ana girişle aynı aks üzerindeki bir kapıdan girişin karşısındaki köşk odasına geçilmektedir. Köşk odası, sofanın iki yanındaki odalara göre daha geniş olarak ele alınmıştır. Girişin solundaki oda padişahın abdest odasıdır ve köşk odasına açılan bir kapısı daha bulunmaktadır. Sağdaki oda ise ağalara ayrılmıştır. Kasr-ı hümayunun S. H. Eldem tarafından hazırlanan restitüsyonu yapının plan şemasını daha anlaşılır kılmaktadır. Diğer taraftan darüssaade ağası kasrı ise çok daha yalın bir biçimde tasarlanmıştır. İki oda ile bir abdesthaneden oluşmaktadır.

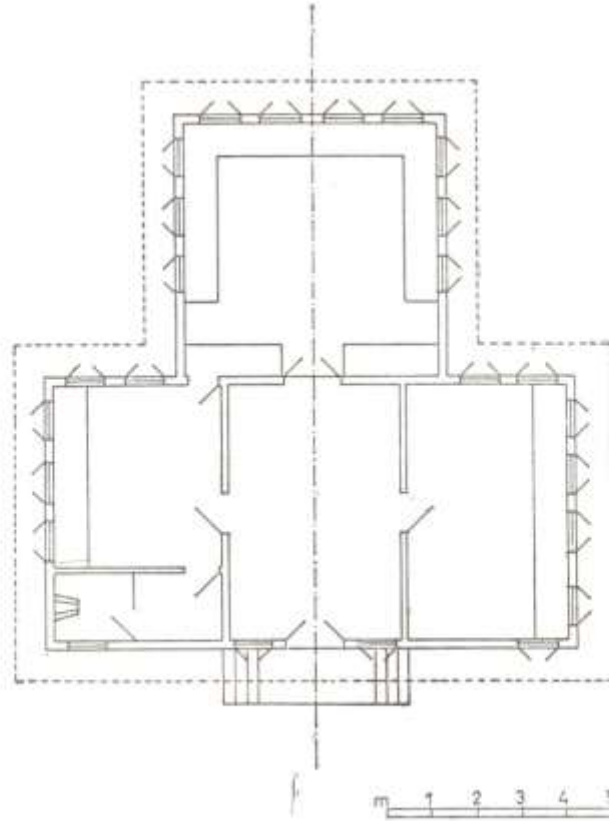
⁸⁸⁵ Ayrıca bu belge üzerinden Mimarbaşı Hafız İsmail ve Suyolu nâzırı El-hac Mehmed Ağa'nın adına ulaşılır. BOA, C.SM., nr:3674, 16 Safer 1189 H./18 Nisan 1775 M.

⁸⁸⁶ "...cennet-mekân Sultan Osman Han havuzu üzerinde vâkî kasr-ı hümayûn külliye dahi mâil-i inhidâm olmak hasebiyle hey'et-i asliyesi üzere ta'mîr ve târiklerinin tathîri husûsunda fevâid-i azîme derkâr olduğu..." ÖZTÜRK, **İstanbul'un Tarihî Suyolları**, s.364

⁸⁸⁷ NİRVEN, "Kasr-ı Hümayunlar", s.35

Şekil 5.7.8, 5.7.9 : Çiftehavuzlar'da kasr-ı hümayunun eski planı ve darüssaade ağası kasrı planı (Nirven, İstanbul 1954)

Şekil 5.7.10 : Çiftehavuzlar Kasr-ı Hümayunu Restitüsyonu (Eldem, İstanbul 1974)

Yukarıda söz edilen belgeler arasında 1189 H./ 1775 M. tarihli arşiv kaydı, yapının mimari özelliklerine ve yapı malzemesine dair fikir vermesi açısından da oldukça değerlidir. Bu belgede geçen “Havz-ı merkurum üzerinde üzeri sakaflı ve turra saçaklı ve elvan boyalı açma şişe tavanlı ve tahtâni ve fevkâni ve bel tahtalı ve etraf doğrama kepenkli mükemmel kasr-i hümayun tecdidi ma'a ...”⁸⁸⁸ şeklindeki açıklamalara dayanılarak kasrın mimari özellikleri bakımından geleneksel Türk konut mimarisi geleneğini sürdürdüğü söylenebilmektedir. Bent civarındaki bir ormanda devrilen ağaçların tahrip olan kasırlarda onarım için kullanılmak istenmesi, kasrın ahşap yapı malzemesi ile inşa edildiğine işaret eder. Bunun dışında yine onarım belgesinden öğrenildiği üzere yapı, sakıf/çatı ile örtülmüş ve saçak ile çevrelenmiştir. Çok renkli ve muhtemelen kalem-işi tekniğinde tavan bezemelerine sahiptir. Fevkâni olduğu anlaşılan yapının etrafındaki pencereler kepenk ile kapatılmıştır.

Bu belgelerin dışında Luigi Mayer’in 1810 yılında Londra’da basılan, içerisinde ayrıntılı gravürler ve açıklayıcı metinlerin yer aldığı eser dikkat çekicidir. Seyahatname benzeri bu eserde “Piccolo Bend” olarak adlandırılan Karanlık Bent gravürü ile ilgili açıklama metninde, yaklaşık 70 yıl önce bendin bulunduğu yerde, buranın güzelliğinden etkilenen Sultan III. Ahmed’in oymalı ve altın yaldızlı bezemelere sahip bir köşk yaptırdığı, ancak köşkü görüldüğü tarihlerde bakımsızlıktan harap durumda olduğu belirtilmektedir. Mayer tarafından kaleme alınan bu eserin basım tarihi dikkate alındığında 70 yıl öncesi gerçekten de Sultan III. Ahmed’in saltanat yıllarına denk gelir. Yukarıda ayrıntılı bir biçimde ele alınan gravürde etkileyici bir peyzaj içerisinde mimari açıdan detaylarıyla betimlenen bent yapısının işlevi hakkında bazı bilgiler verilmiştir. Burada bendin üzerindeki çörtenlerden şelale benzeri akan suların birkaç basamak düştüğü ve sonrasında kemerler vasıtasıyla şehre ulaştırıldığı söylenmektedir. Tüm bunların yanı sıra bir imparatorun diğerinin yaptırdığı eseri asla onartmadığı bilgisi de oldukça dikkat çekicidir.⁸⁸⁹

Sultan III. Ahmed devrinde inşa edilen, XVIII. Yüzyıl sonlarında harap bir halde varlığını koruyan bu yapının, kasr-ı hümayunların bent duvarının hemen bitiminde

⁸⁸⁸ BOA, C.SM., nr: 3674, lef 2, 16 Safer 1189 H./ 18 Nisan 1775 M.

⁸⁸⁹ Luigi MAYER, *Views in the Ottoman Dominions, in Europe in Asia, and some of the Mediterranean Islands, from the Original Drawings taken for Sir Robert Ainslie by Luigi Mayer, F.A.S. with descriptions historical and illustrative*, P. Bowyer, London, 1810, s. 69.

inŖa edilmesine karŖın, XIX. yüzyıla tarihlenen gravrlere yansımaması, muhtemelen XIX. yüzyılda tamamen ortadan kalkmıŖ olmasından kaynaklanmıŖtır.

6 XVII. YÜZYILDA HASSA MİMARLAR OCAĞI'NDA MEYDANA GELEN DEĞİŞİM VE ÇÖZÜLME

XVII. yüzyılın zorlu siyasi koşulları mimarlık ortamını doğrudan etkileyerek, Hassa Mimarlar Ocağı'nın ana ilkelerinin değişmesine yol açmıştır. Bu durumu, sanatkârdan siyaset adamına evrilen başmimarın osmanlı sarayında değişen konumu, yüzyıl boyunca artan başmimar sayısı nedeniyle mimar kadrolarındaki istikrarsızlık ve mimarlık mesleğinde “kayd-ı hayat” şartının kaldırılması üzerinden açıklamak mümkündür.

6.1 Sanatkârdan Siyaset Adamına Evrilen Başmimarın Osmanlı Sarayında Değişen Konumu

Başmimarların, Hassa Mimarlar Ocağı'nda meydana gelen çözülme ile birlikte başlayan siyasi etkinlikleri, zamanla asıl mesleklerinin önüne geçmiştir. Öyle ki, yüzyılın başmimarlarının görev aldığı yapıların birçoğu kesin olarak belirlenemez iken, siyasi yaşamdaki etkinlikleri Osmanlı tarihçilerinin kaleme aldığı eserler üzerinden açıkça izlenir. Siyasal yaşamda etkili olan valide sultan, sadrazam, padişah hocası gibi kişiler ile yakınlıkları veya düşmanlıkları dolayısıyla başmimarlar, Osmanlı vakayinamelerinde geniş yer bulmuştur. Artık mimari eserlerin üretiminde tasarım denemeleri ile ilgilenmekten ziyade doğrudan saray oyunlarına katılan mimar profili belirlemiştir. Osmanlı tarihçilerinin yanı sıra, XVII. yüzyılın tanıklarından Evliya Çelebi'nin eserinde –Sadrazam Melek Ahmed Paşa'nın ağzından- aktarılan söylemlerde Kasım Ağa ve Mustafa Ağa'nın adı, dönemin entrikaları ile öne çıkan politik figürlerinin yanında ve vezirlik taslayan kişiler arasında anılmıştır;

“...Biri ibtidâ Bektâş Ağa ve Ömer Çelebisi ve İkinci Çelebi Kethüdâ ve Halîl Yazıcısı ve üçüncü Yeniçeri Ağası Kara Çavuş ve Kâtibi Yûsuf Çelebi ve Alahoz Mehmed Efendi ve

Sarı Kâtib ve Mi'mâr Mustafâsı ve Vâlide Sultân ve Koca Mi'mâr [Mimar Kasım Ağa], bunların emsâli niçe yüz vüzerâlık peresesinde âdemlerden bi-zâr olmuşdum...’’⁸⁹⁰

Yüzyılın dönemin siyasi oyunlarına katılan başmimarları arasında, Kasım Ağa ve Mustafa Ağa'nın adı öne çıkmaktadır. Hassa Mimarlar Ocağı içerisindeki denetlemelerde yüzyılın ikinci yarısının başlarında (1662/1663) altı, yüzyılın sonlarında (1690/1691) ise yirmi üç mimarın azledilmesi ve bir daha ocak listelerine dâhil edilmemesi⁸⁹¹, bu durumun yalnız Kasım Ağa ve Mustafa Ağa ile sınırlı olmadığını düşündürmektedir. Ancak haklarında bilgi edinilemeyen bu mimarlar belli ki Kasım Ağa ya da Mustafa Ağa kadar ön planda olamamıştır. Bir diğer ilginç nokta ise Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki mimar azillerinin Kasım Ağa'nın hayatını kaybettiği ve Mustafa Ağa'nın katledildiği 1662 yılından sonra yaşanmış olmasıdır. Söz konusu veriler, belki de olası bir politik mimar figürünün belirmesinin önlenmeye çalışıldığını düşündürmektedir. Tarihsel kaynaklarda Mustafa Ağa'dan sonraki mimarların siyasi yönleri ile anılmaması, mimarlık teşkilâtı içindeki azillerin kısmen de olsa, bu açıdan başarılı olduğunu ancak Mustafa Ağa'dan sonra sıklıkla görev değişimlerinin devam etmesi, Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki çözülmenin devam ettiğini gösterir.

Mustafa Ağa'ya kıyasla Kasım Ağa dönemin vezirleri, valide sultanları ve padişah hocası gibi tarihi kişilikleri ile yakınlığı dolayısıyla siyasi açıdan daha etkin olduğu söylenebilir. Naima Mustafa Efendi'nin eserinde hırsı nedeniyle "...Koca Mi'mar Kasım Ağa, ki hırs-ı dünya ile u'cûbe-i dehrdir..."⁸⁹² sözleri ile anılan Kasım Ağa, başına gelen onca musîbete rağmen hayatı pahasına siyasi mücadelelerden geri kalmamıştır.

Naima Mustafa Efendi'nin aktardığında göre Kasım Ağa, Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa ile olan yakın dostluğu nedeniyle kendi görüşlerini sadrazam aracılığıyla uygulatmıştır.⁸⁹³ İkilinin bu yakınlığı, tarihsel kaynakların yanı sıra, Kasım Ağa'nın Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın vakfında müteveli olması ve sadrazamın idamından sonra Kasım Ağa'nın da başmimarlıktan azledilmesi üzerinden açıkça anlaşılır. Ancak

⁸⁹⁰ ÇELEBİ, Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap, s. 268.

⁸⁹¹ AFYONCU, Hassa Mimarları Ocağı, s. 31-32, 40-49.

⁸⁹² Na'imâ Mustafa EFENDİ, Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn), Haz. Mehmet İpşirli, VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 1288.

⁸⁹³

ilginç olan Kasım Ağa'nın, Kemankeş Kara Mustafa Paşa ile hiç anlaşılamayan ve hatta sadrazamın idamına sebep olan Cinci Hoca/Hüseyin Efendi ile de yakın ilişkiler kurmasıdır. Bu sayede, zamanında yaptığı bir iyilik nedeniyle Cinci Hoca'nın yardımıyla yeniden katledilmekten kurtulmuş ve yeniden mimarbaşı olabilmıştır. Dolayısıyla dönemin siyasi ilişkilerinin hayati rol oynadığı açıktır.

Kasım Ağa'nın siyasi ilişkileri bu kişiler ile sınırlı kalmamıştır. Öncelikle, kethüdası olarak Kösem Sultan ile yakınlık kurma isteği, molla gibi araçlar sokmasına karşın yine de kabul edilmemiştir. Bilindiği gibi, kethüdalar valide sultana yakınlığı dolayısıyla oldukça varlıklı kimselerdir. Bu bağlamda, Kösem Sultan'ın kethüdası Aslan Ağa, Üsküdar'daki sarayı ve inşa ettirdiği suyolları ile devrin önemli bânilerinden biri sayılır. Aslan Ağa'nın vefatı üzerine Kasım Ağa'nın kethüda olmak istemesi, dönemin siyasi ortamı göz önüne alındığında şaşırtıcı değildir. Kasım Ağa, her ne kadar Kösem Sultan'ın kethüdası olamasa da, bu isteği valide Hadice Turhan Sultan'ın kethüdası olması üzerine gerçekleşmiştir. Kösem Sultan tarafından kethüdalığa kabul edilmemesi belki de onu maiyetindeki kişilerden biri olarak katledilmekten kurtarmıştır.

1651 yılında Hadice Turhan Sultan'ın kethüdası olan Kasım Ağa, kısa sürede valide sultanın siyasi görüşlerine başvurduğu adeta bir danışmanı haline gelmiştir. Kasım Ağa'nın Valide Hadice Turhan Sultan'ın yanında, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa ile yakın dostluğu birçok tarihçi tarafından kaydedilmiştir. Kasım Ağa, kendisi gibi Arnavut asıllı olan Köprülü Mehmed Paşa'yı sadrazamlığa getirebilmek için türlü fedakârlıklarda bulunmuş ve bu isteğini valide sultana her fırsatta dile getirmiştir. Köprülü Mehmed Paşa'yı sadrazamlığa getirme isteğinin, Sadrazam Gürcü Mehmed Paşa gibi kişiler tarafından duyulması üzerine düşman sayısı da gün geçtikçe artmıştır. Hatta bu arzusu onun kethüdalıktan uzaklaştırılıp zindanda tutulmasına, sürgün edilmesine ve katledilmek istenmesine yol açmıştır. Ancak valide sultandan çekinen düşmanları, Kasım Ağa'yı öldürmeye cesaret edememişlerdir.

Affedilerek İstanbul'a dönen Kasım Ağa, bu sefer de Sadrazam Süleyman Paşa ile yakınlık kurmuştur. Bu dönemde Şami-zâde, devlet meseleleri, vezirler, alınan-verilen

paralar ve hediyeleri kaydedip, Kasım Ağa'yı iletmiştir.⁸⁹⁴ Kasım Ağa'nın memleket meselelerine dair bu merakı, devlet işlerine olan ilgisini açıkça gösterir. Diğer taraftan Köprülü Mehmed Paşa ile yakınlığı devam eden Kasım Ağa, geceleri kıyafet değiştirerek yanına uğrayan Köprülü Mehmed Paşa ile saatlerce siyasi durumu tartışmıştır. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazam olabilmesi için yakını olduğu Hoca Mehmed Efendi ve Baltacı Karakaş aracılığıyla hazinedar Solak Mehmed Ağa'ya haberler göndererek, Hadice Turhan Sultan'a ulaştırmıştır.⁸⁹⁵ Sonunda Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazam olmasını sağlamıştır.

Köprülü Mehmed Paşa'nın 1656 yılında sadarete getirilmesinin ardından Kasım Ağa'nın adı tarihsel kaynaklarda anılmaz olmuştur. Muhtemelen yaşı iyice artan ve Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazam olmasını sağlayarak büyük emeline ulaşan Kasım Ağa, artık devlet yönetimini güvende hissetmiştir. Devlet otoritesinde istikrarı yeniden sağlayan Köprülü Mehmed Paşa, kısa sürede büyük başarılar elde etmesinin ardından 1661 yılında yaşamını yitirmiştir. Yakın dostu Kasım Ağa ise 1662 yılında hayatını kaybetmiştir.

Kasım Ağa'nın yaşamı özellikle de siyasi ilişkileri büyük ölçüde tarihsel kaynaklara yansımış olmasına karşın, Kasım Ağa tarafından inşa edilen yapıların birçoğu belirsizdir. Diğer tarafyan bir mimarın siyaset ile bu derece ilgili olması, Osmanlı toplumunda başmimarın değişen konumuna işaret etmektedir. Köprülü Mehmed Paşa'yı sadrazamlığa getirebilmek için türlü çaba gösteren, hatta hayatını ortaya koyan Kasım Ağa'nın aslında bu düşüncesinde ne kadar haklı olduğu, Köprülü Mehmed Paşa'nın başarıları üzerinden kanıtlanmıştır.

Dönemin entrikalar ile dolu yaşamı dolayısıyla tanınan bir diğer mimarı Mustafa Ağa'dır. Adına ilk kez Kasım Ağa'nın azledilmesinden sonra başmimarlığa getirilmesi sırasında rastlanan Mustafa Ağa'nın saray entrikalarına karışması, özellikle Evliya Çelebi'nin aktarımları ve Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde yer alan bilgiler üzerinden anlaşılmaktadır. Mustafa Ağa'nın mimari konusundaki ilk hatası, Üsküdar'da inşa ettirdiği ahırdır. Kasım Ağa'nın inşa ettirdiği ahıra kıyasla yaklaşık üç kat daha fazla maliyete sahip olan bu ahır nedeniyle azledilerek gözden düşmüştür. Ahır

⁸⁹⁴ Na'imâ Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na'imâ VI*, s. 2708.

⁸⁹⁵ Na'imâ Mustafa EFENDİ, *Târih-i Na'imâ VI*, s. 2707-2708.

masraflarının ortaya çıkmasını sağlayan kişi ise Cinci Hoca Mustafa Efendi'dir. Ardından Kasım Ağa kethüda olmasının ardından rüşvet aldığı gerekçesiyle yayılan dedikodular üzerine görevinden uzaklaştırılmıştır. Bu sırada Mustafa Ağa da sorgulanmış ve hatta bir süre mallarına el konmuştur.

1661 yılına kadar başmimar olduğu Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden takip edilebilen Mustafa Ağa, İstanbul'da meydana gelen yangından sonra yeni gayrimüslim yapılarının inşasının yasak olmasına rağmen inşa edilmesi üzerine bu durumdan sorumlu tutularak, katledilmiştir. Katledilmeden önce çavuşbaşının hapsinde tutulduğu anlaşılmaktadır. İngiliz Diplomat ve Tarihçi Paul Rycout'un 1680 yılında yayımlanan eserinde yazılanlar ise bu durumun Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın tuzağı olduğunu ortaya koymaktadır. Nasûh Paşa-zâde'nin aktarımları ise aralarındaki anlaşmazlıkları ortaya koymaktadır. Evliya Çelebi'nin eserinde vezirlik taslayan kişiler arasında anılan Mustafa Ağa'nın, mimari konusundaki ikinci hatasından ötürü katledilmesi, Kasım Ağa gibi siyasetle ilgilenen bir mimar figürünün engellenmek istenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

XVII. yüzyıl boyunca sayıları yirmiyi aşan başmimarlar arasında Dalgıç Ahmed Ağa, Sedefkâr Mehmed Ağa, Kasım Ağa ve Mustafa Ağa'nın yaşamına ilişkin detaylı bilgi edinilebilmektedir. Söz konusu mimarlar arasında Dalgıç Ahmed Ağa ve Sedefkâr Mehmed Ağa'nın dönemin siyasi ilişkilerine katıldıklarını gösteren bir bilgiye rastlanmamıştır. Sedefkâr Mehmed Ağa'dan sonra Hassa Mimarlar Ocağı içinde sıkça görev değişimleri yaşandığı gibi, bu tarihten sonra mimarbaşı olan Kasım Ağa ve Mustafa Ağa'nın çeşitli siyasi entrikaların içinde anılması, siyasi istikrarsızlığın Hassa Mimarlar Ocağı'nı da büyük ölçüde etkilediğini ortaya koymaktadır.

Yüzyılın yeni siyasi mimar figürü, 1662 yılında Mustafa Ağa ve Kasım Ağa'nın hayatını kaybetmesinin ardından 1663 yılında Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki düzenlemeler ile önlenmeye çalışılmış olmalıdır. 1691 yılındaki ikinci büyük denetim sırasında yirmi üç mimar azledilmiştir. Mimarlık Ocağı'nı iyileştirmeye yönelik tüm bu girişimlerin başarısız olduğu, yüzyıl içinde mimarların görev değişiminin devam etmesi üzerinden anlaşılmaktadır. Mimar Sinan döneminde güçlenen Hassa Mimarlar Ocağı, her ne kadar Sinan'ın hayatını kaybetmesinin ardından yaklaşık otuz yıl kadar

sonra zayıflamaya başlamış olsa da, 1831 yılına kadar varlığını sürdürebilmesi oldukça sağlam temellere dayandığını göstermektedir.

Hassa Mimarlar Ocağı'nın zayıflamasıyla birlikte mimarların siyasi yaşamdaki etkinliği, doğrudan devlet yönetimindeki otorite boşluğu ile alakalıdır. Genç yaşta ve deneyimsiz olarak tahta çıkan sultanlar nedeniyle valide sultanların yönetimi üstlenmesi, harem başta olmak üzere valide sultanın yakınında olan birçok kişinin yönetimde etkin olmasıyla sonuçlanmıştır. Dalgıç Ahmed Ağa ve Sedefkâr Mehmed Ağa'nın başmimarlığı döneminin –kısa bir süre Sultan III. Mehmed'in yönetimi dışında (1595-1603)- büyük çoğunluğunda yönetici vasfı güçlü bir sultan olan I. Ahmed'in tahtta bulunması, Hassa Mimarlar Ocağı'nda meydana gelebilecek olası sorunları önlemiştir. Kasım Ağa'nın başmimarlığının ilk yıllarında, siyasi başarıları bakımından devrin güçlü padişahlarından biri olan Sultan IV. Murad tahtta bulunmaktaydı. Sultan IV. Murad'ın saltanat yıllarında (1623-1640) Kasım Ağa'nın adı dönemin entrikaları arasında anılmamaktadır. Kasım Ağa'nın politik oyunlar içinde anılmaya başladığı 1640'lı yıllar ise Sultan I. İbrahim'in taht yıllarına (1640-1648) rastlamaktadır. Akli dengesinin yerinde olmadığı öne sürülen ve genellikle devlet meseleleri yerine Topkapı Sarayı'nın dekorasyonu ile ilgilenen Sultan I. İbrahim dönemindeki yönetsel otorite boşluğu, Kasım Ağa gibi bir başmimarın devlet meselelerine eğilmesine, zamanla kethüda olarak valide sultanlar ile yakınlık kurmasına ve sadrazamların atanmasına kadar giden yolda dolaylı olarak yönetimde söz sahibi olmasına yol açmıştır. Sultan I. İbrahim'in saltanatında devlet yönetimini üstlenen Valide Mahpeyker Kösem Sultan'dır. Ardından gelen Sultan IV. Mehmed döneminde (1648-1687) ise Valide Hadice Turhan Sultan ve ardından sadarete bulunan Köprülü Ailesi devleti idare etmiştir. Dolayısıyla Mimar Kasım Ağa'nın Köprülü Mehmed ve söz konusu iki valide sultan ile kethüda olarak yakınlık kurmak istemesi, siyasi yaşamda etkin olma isteğinin bir sonucudur.

Kasım Ağa ile başlayan ve siyaset ile ilgilenen yeni mimar figürü, ardından gelen ve Kasım Ağa kadar baskın olamayan Mustafa Ağa da kendini belli etmiştir. Mustafa Ağa'nın başmimarlığının ilk yılları, Sultan I. İbrahim'in saltanatına rastlamaktadır. Başmimarlığının devam ettiği yıllarda ise “avcı” lakabıyla tanınan Sultan IV. Mehmed, benzer şekilde devlet işleriyle ilgilenmek yerine av peşinde koşmayı tercih etmiştir. Dolayısıyla Hassa Mimarlar Ocağı'nda meydana gelen bozulmalar

doğrultusunda yeni mimar figürünün ortaya çıkması, doğrudan devlet yönetimindeki otoritenin gücü ile alakalıdır.

6.2 Mimarlık Mesleğinde “Kayd-ı Hayat” Şartının Kaldırılması

Temelleri XV. yüzyılda atılan ve XVI. yüzyılda Mimar Sinan’ın başmimarlık döneminde teşkilât yapısı iyice güçlenen Hassa Mimarlar Ocağı, XVII. yüzyılda büyük bir değişim ve çözülme süreci içerisine girmiştir. Erken dönemlerden itibaren geçerli olan ve örgütün işleyişinin ana prensiplerinden biri sayılan birtakım unsurlar değişmeye başlamıştır. Mimarlık Ocağı’ndaki değişimlerden ilki, başmimarlıktaki “kayd- hayat” şartının artık geçerliliğini yitirmiş olmasıdır. Mimarlık mesleğindeki kayd-ı hayat yani ömür boyunca mesleği devam ettirme durumu, XVI. yüzyıl boyunca geçerliliğini koruduğu görülür. Üstâd Hacı Hayreddin Ağa (1482-1503), halefi Yakub-Şah bin Sultan-Şah (1503-1509), Acem Ali/Alâeddin Ali, (1509-1537), Mimar Sinan (1537-1588) ve Davud Ağa’nın (1588-1598) başmimarlık görevleri süresince herhangi bir nedenle görev azli yaşanmadığı ve başmimarlık süreçlerinin kesintiye uğramadığı bilinmektedir.⁸⁹⁶ Mimari üretimin yanında işçi ücretlerinden yapı malzemesinin ölçü ve kalitesinin tespitine kadar pek çok mesele ile ilgilenen Sinan’ın döneminde Hassa Mimarlar Ocağı en gelişmiş devrini yaşamıştır. Yanında yetişen Davud Ağa, Dalgıç Ahmed Ağa ve Sedefkâr Mehmed Ağa’nın başmimarlık dönemlerinde ise bu düzen büyük ölçüde korunmakla birlikte, birtakım değişimler yaşanmaya başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nda mimarlık mesleğinde geçerli olan kayd-ı hayat kaidesinin ortadan kalkması, Osmanlı tarihçisi Naima Mustafa Efendi’nin aktardığı bilgilere dayanılarak Kasım Ağa’nın başmimarlık döneminde yaşandığı mevcut çalışmalarda da kabul edilen bir görüştür. Ne var ki, bu durum Naima Mustafa Efendi’nin aktarmış olduğu gibi Kasım Ağa’dan itibaren değil, XVII. yüzyılda ilk kez Dalgıç Ahmed Ağa’nın başmimarlığı döneminde yaşanmıştır. Sedefkâr Mehmed Ağa’nın 1606 yılında başmimar olması üzerine Dalgıç Ahmed Ağa’nın başmimarlık görevi sona ermiştir. Dalgıç Ahmed Ağa, aynı yıl ümera/paşa sınıfına yükselmiş, Erzurum, Şam, Halep ve Silistre beylerbeyliklerinde görevlendirilmiştir. Farklı görevleri yürütmesinin ardından 1016 H./1607-1608 yılında Kalendoroğlu isyanını bastırmak

⁸⁹⁶ Bkz. Zeki SÖNMEZ, *Erken Klasik Dönem Osmanlı Mimarları ve Eserleri*, Yayımlanmamış Doçentlik Tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 1998.

üzere görevlendirildiği Manyas Gölü Savaşı'nda hayatını kaybetmiştir. Dalgıç Ahmed Ağa'nın yaşamının sonuna dek başmimarlık görevinde bulunmaması, bu ilkenin XVII. yüzyılın ilk başmimarının görev yıllarında ortadan kalktığını ortaya koymaktadır.

Dalgıç Ahmed Ağa'nın ardından başmimar olan ve Mimar Sinan'ın yanında yetişen Sedefkâr Mehmed Ağa'nın görev süresince bir kesinti olmadığı anlaşılmaktadır. Sedefkâr Mehmed Ağa'nın başmimarlığından sonra ise büyük bir kırılma noktası yaşanmış ve bu tarihten sonra neredeyse tüm mimarlar, -özellikle Kasım Ağa, Mustafa Ağa, Ali Ağa'nın görevleri süresince çok açık bir şekilde izlenebildiği gibi- defalarca görevden alınmış ve yeniden bu göreve getirilmiştir. Tıpkı Osmanlı saltanatında kısa sürelerde meydana gelen taht değişimleri gibi, Hassa Mimarlar Ocağı özelinde de başmimarlar arasında yaşanmıştır. Özellikle Sedefkâr Mehmed Ağa'nın başmimarlığının sona ermesinin ardından Hassa Mimarlar Ocağı içinde çözümlerin başladığı anlaşılır. Sedefkâr Mehmed Ağa'dan sonra başmimar olan Kasım Ağa ve Mustafa Ağa gibi tarihsel kişiliklerin artık mimarlıklarından ziyade siyasete olan ilgileri ve siyasi yaşamdaki etkin rolleri nedeniyle çağın Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde anılmaları, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

XVII. yüzyılda kayd-ı hayat ilkesinin artık geçerliliğini kaybetmesi, yalnızca başmimarlığı değil, büyük ölçüde başmimarlık ile ilişkili olan suyolu nâzırlığının düzeninin bozulmasına da yol açmış olmalıdır. Başmimarlar görevden azledildiğinde kabahatlerinin derecesine göre suyolu nâzırlığına atanmış, sürgün edilmiş ya da katledilmiştir. Dolayısıyla başmimarlıktaki görev değişimleri, benzer şekilde suyolu nâzırlığında da yaşanmış ve defalarca suyolu nâzırı-başmimar olan kişilerin görev süreleri iç içe geçerek, karmaşık bir hal almıştır. Suyolu nâzırları da tıpkı başmimarlar gibi sürekli görev değişimleri içinde ve istikrarsız bir şekilde mesleklerini devam ettirmeye çalışmıştır. Kuşkusuz mimarlık teşkilâtı içinde yaşanan tüm bu olumsuz gelişmeler, maddi etkenlerin yanında nitelikli mimari üretimi sınırlayan etkenlerden birisidir.

6.3 Yüzyıl Boyunca Artan Başmimar Sayısı ve Mimar Kadrolarındaki İstikrarsızlık

XVI. yüzyılda sırasıyla Üstâd Hacı Hayreddin Ağa (1482-1503), Yakub-Şah bin Sultan-Şah (1503-1509), Acem Ali/Alâeddin Ali, (1509-1537), Mimar Sinan (1539-1588) ve Davud Ağa (1588-1598) olmak üzere yalnızca beş başmimar görevde bulunmuştur. Bu sayı XVII. yüzyıl boyunca yirmiyi aştığı gibi, Hassa Mimarlar Ocağı'nda sürekli aziller ve görev değişimleri yaşanmaya başlamıştır. Sultan I. Ahmed'in (1603-1617) saltanat yıllarının ardından devlet yönetiminde başlayan istikrarsızlık, yakın tarihlerde Hassa Mimarlar Ocağı'nda da meydana gelmiştir. Sultan I. Ahmed'in saltanatının ardından Sultan I. Mustafa (1617-1618), ardından Sultan II. Osman (1618-1622) ve yeniden Sultan I. Mustafa (1622-1623) tahta geçmiştir. Altı yıl gibi kısa bir sürede iktidarda yaşanan bu değişim, sultanın otoritesini derinden sarstığı gibi, tahta çıkıldığında dağıtılan cülus bahşişi, Osmanlı hazinesinin hızla boşalmasına yol açmıştır. Buna ilaveten, Sultan II. Osman'ın katledilmesi ve sonrasında I. Mustafa'nın aklî dengesinin yerinde olmadığı öne sürülerek yönetimden alınması, yönetim kademesinde ve halk tabanında büyük bir huzursuzluğa ve karmaşaya yol açmıştır. Sultan I. Ahmed'in ölümünün ardından meydana gelen bu otorite boşluğu, Sultan IV. Murad'ın iktidarının (1623-1640) son yıllarında ve özellikle 1656 yılında Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete getirilmesiyle büyük ölçüde kontrol altına alınabilmektedir.

Osmanlı saltanatında yaşanan bu gelişmeler ile eş zamanlı olarak Hassa Mimarlar Ocağı'nda da sıkıntılar yaşanmaya başlamıştır. Sultan I. Ahmed'in 1617 yılında yaşamını yitirmesinin ardından 1618 yılında Sedefkâr Mehmed Ağa'nın başmimarlığı sona ermiştir. Sedefkâr Mehmed Ağa'nın ardından Ali Çelebi, 1618 yılında başmimarlığa getirilmiştir. Daha sonra 1620-21 yılında Ömer Ağa başmimar olmuştur. Bu tarihten sonra ise Kasım Ağa'nın başmimar olmasıyla Hassa Mimarlar Ocağı içindeki düzen iyice karmaşık bir hal almıştır. Kasım Ağa ve Mustafa Ağa arasında birkaç ay gibi kısa sürelerde görev değişimleri yaşanmıştır. 1662/1663 ve 1690/1691 yıllarında Hassa Mimarlar Ocağı'nda düzenlemelere gidilmiş ise de, görev değişimleri yüzyıl boyunca devam etmiştir. Artık XVI. yüzyılda olduğu gibi başmimarlığa getirilip, yıllarca bu görevi sürdüren mimarlara rastlanmamaktadır. Aksine bir mimar defalarca görevden alınıp, tekrar aynı göreve getirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda

siyasi yaşamda meydana gelen olumsuz gelişmeler, askeri teşkilât, maliye, saltanat ve mimarlık ortamı gibi birbiriyle ilişkili ancak devletin farklı birimlerinde çözülmeye yol açmıştır.

Yüzyıl boyunca artan başmimar sayısına paralel olarak Hassa Mimarlar Ocağı'na bağlı mimar sayısı da artmıştır. Yüzyıl boyunca Sultan Ahmed ve Yeni Camii Külliyesi dışında anıtsal yapı üretiminin oldukça sınırlı olduğu bu çağda, mimar sayısının artmış olması ve bu mimarların bir kısmının Mimarlık Ocağı'ndaki denetlemeler sırasında hizmette bulunmadıkları gerekçesiyle azledilmesi, Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki sıkıntıları ortaya koyar. Bunun yanı sıra başmimarların ulûfeleri akçedeki tağşiş ile birlikte başlangıçta artmasına karşın yüzyılın sonlarında düşürülmüş ve hatta bir dönem ödenemez hale gelmiştir. Sayıları artan hassa mimarlarının ulûfeleri de geçen yüzyıla oranla daha düşüktür.

Osmanlı yönetiminde Sultan I. Ahmed, mimarlık ortamında ise Başmimar Sedefkâr Mehmed Ağa'dan sonra başlayan çözülme süreci, sanat ve siyasetin birbirinden bağımsız yürütülemeyeceğini bir kez daha ortaya koymaktadır. Osmanlı mimari eserlerini ısmarlayan bâniler, genellikle devlet yönetiminde sultan, valide sultan, sadrazam gibi üst düzey kişilerdir. Dolayısıyla bânilerin siyasi-mâli gücü yapıların biçimsel özelliklerine ve kent içindeki konumuna yansıdığı gibi, Osmanlı yönetiminde yaşanan siyasi gelişmeler de doğrudan Hassa Mimarlar Ocağı'nın işleyişine etki etmiştir. Bir başka deyişle, yönetim kademesinde başlayan çözülme, Hassa Mimarlar Ocağı'na sıçramıştır.

6.4 Hassa Mimarlar Ocağı'nda Suyolu Nâzırlığının Yeri ve Önemi

Hassa Mimarlar Ocağı'nın baş sorumlusu mimarbaşı, su yolcuların başında bulunan su yolu nâzırı ile yakın ilişki içinde çalışır. Bilindiği gibi başmimarlar, genellikle Hassa Mimarlar Ocağı içinden yükselmekte veya su yolu nâzırlığından başmimarlığa erişmektedir.⁸⁹⁷ Hassa mimarları arasından seçilen, su işlerinin bakım, onarım ve işlerliğinden sorumlu olan su yolcuların başında bulunan su yolu nâzırı, başmimarın yanında çeşitli su yapılarında görev alarak, gerekli teknik bilgi, beceri ve deneyime

⁸⁹⁷ Bu durumun istisna örnekleri de vardır. Mehmed Emin Efendi, mimar halifeliklerinden, Mehmed Arif Ağa ise hassa mimar kethüdalığından bu göreve getirilmiştir. TURAN, "Hassa Mimarları", s. 161.

sahip olduktan sonra başmimarın hayatını kaybetmesi durumunda, başmimarlığa getirilirdi. Dolayısıyla su yolu nâzırlığı, başmimarlık mertebesine ulaşmak için bir basamak olarak görülmüştür. Mimar Sinan'ın yanında yetişen Davud Ağa, Dalgıç Ahmed Ağa ve Sedefkâr Mehmed Ağa, çeşitli görevleri de yürütmekle birlikte su yolu nâzırlığı görevinin ardından başmimar olmuştur. Mimar Sinan'dan önceki erken Osmanlı mimarlarının yaşamı arşiv kayıtları üzerinden daha sınırlı olarak izlenebilmekle birlikte, Mimar Sinan'dan önce başmimarlık görevini yürüten Acem Ali/Alaeddin Ali'nin (1509-1537) Topkapı Sarayı'nın çeşme ve sebillerine su getirmesi, Amasya'da su işleri ile ilgilenmesi⁸⁹⁸, su yollarında çalıştığını gösterir.

XVII. yüzyıl boyunca sayıları yirmiye aşan başmimarlara ilişkin hakkında daha fazla bilgi edinilebilen Dalgıç Ahmed Ağa, Sedefkâr Mehmed Ağa, Kasım Ağa ve Mustafa Ağa, başmimarlık dönemlerinde ve öncesinde su yapılarının inşasıyla doğrudan ilgilenmiştir. Dalgıç Ahmed Ağa ve Sedefkâr Mehmed Ağa, -çeşitli görevleri de yürütmekle birlikte- su nazırlığı görevinin ardından başmimarlığa atanmış ve başmimar olduktan sonra su yapılarının inşasına devam etmiştir.⁸⁹⁹ Özellikle Sedefkâr Mehmed Ağa, Mimar Sinan'dan sonra en çok su yapısı inşa eden mimar olarak anılır.⁹⁰⁰ Kasım Ağa, memleketi Arnavutluk'ta çok sayıda çeşme, köprü ve su yolları

⁸⁹⁸ NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 120.

⁸⁹⁹ Dalgıç Ahmed Ağa'nın adına ilk kez Dergâh-ı Ali Çavuşları arasında rastlanmış olup, ardından 1004 H./1595-1596 M. yılında su yolu nâzırlığı ve 1007 H./1598-1599 M. yılında Davud Ağa'nın hayatını kaybetmesi üzerine başmimarlık görevine getirilmiştir. Ayrıca Erzurum, Şam, Halep ve Silistre Beylerbeyliklerinde bulunan Dalgıç Ahmed'in su yolu nâzırlığı görevinin devam ettiği 1005 H./1596-1597 M. yılında Demirhane Çeşmesi, Ayasofya Çarşısı, Galata ve Silivri Camileri ve bazı mescid, medrese ve hanların su yolları onarılmış ve 1006 H./1597-1598 M. yılında İstanbul Su yolları'nın onarımı için Kesriye, Gebran cizyesi tutarı Dalgıç Ahmed Ağa'ya teslim edilmiştir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî I*, s. 206; AKALIN, "Mi'mar Dalgıç Ahmed Paşa", s.72, 78; REFİK, *Onbirinci Asr-Hicrî'de İstanbul Hayatı*, s. 12, 21; NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 125; ORGUN, "Mimar Dalgıç Ahmed", s. 60-61. Sedefkâr Mehmed Ağa ise kapuculuk, kulle sofisi, Rumeli teftişi, muhızırbaşı, Diyarbakır müsellimi, kapı kethüdası, Şam müsellimi, Şam/Havran nahiyesi hâkimi ve sekiz yıl kadar su yolu nâzırı olarak görev aldıktan sonra, 1015 H./1606'da ise mimarbaşılık görevine getirilmiştir. Bkz. Ca'fer Efendi, *Risâle-i Mi'mâriyye*, Haz. İ. Aydın Yüksel, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2005. Mimari tasarımın yanında şehirciliğe ve teşkilatın işlerliğine dair geniş görev ve sorumlulukları bulunan Mimarbaşı Sedefkâr Mehmed Ağa'nın adı geçen Divan-ı hümayun kayıtları arasında, Hafız Ahmed Paşa tarafından inşa ettirilen camiye su getirilmesine ilişkin fi 13 m 1018 H./18 Nisan 1609 M. tarihli bir buyruk, Mehmed Ağa'nın başmimarlık döneminin ilk yıllarında su yolları ile ilgilendiğini göstermektedir. REFİK, *Onbirinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı*, s. 34-35.

⁹⁰⁰ *Risâle-i Mi'mâriyye*'de Sedefkâr Mehmed Ağa'nın inşa ettiği yapıların listesi beşinci fasılda verilmek istendiği halde, 46b ve 51a sayfaları arası boş bırakılmış, tamamlanabilen bölümler üzerinden yalnızca Kâbe'deki onarımlar, Sultan Ahmed Camii ve yüzden fazla çeşme inşa ettiği bilgisine ulaşılabilmektedir. "...hâssa mi'mârân ağâsı olan sâhib-i izz ve't-temkin MEHMED AĞA ibn ABDÜLMUÎN Hazretleri dâimâ cevâmî-i şerife ve mesâcid-i münife binâsında olup andan gayri dahi nice medrese ve nice köprü ve yüzden mütecâviz çeşme, kimini gayri kimesneler mâliyle ve ba'zını dahi kendi mâliyle binâ ve ihdâs etmiş olup bu dâîlerine dahi kullî nazar-ı şerîfleri olup..." Ca'fer Efendi, *Risâle-i Mi'mâriyye*, s. 8-9.

inşa ettirmiştir.⁹⁰¹ Mustafa Ağa ise suyolu nâzırı olarak çeşitli yapılarda görev almıştır.⁹⁰² Dolayısıyla suyolu nâzırlığı ve başmimarlık arasındaki ilişki, Sinan'ın yanında yetişen mimarların ardından XVII. yüzyılda devam etmiştir.

XVII. yüzyılda Mimarbaşı Hüseyin Ağa ve Defterdar Efendi tarafından 1102 H./1690-1691 M. yılında Hassa Mimarlar Ocağı'nda yapılan denetlemeler sonucunda yirmi üç mimar azledilmişti. İlginç olan birkaç yıl içinde, 1105 H./ 1693-1694 M. tarihli bir buyruğa göre⁹⁰³ suyolu nâzırı ve başmimarlık görevinin aynı kişi, -muhtemelen Hassa Mimarlar Ocağı'nda düzenlemeler yapan- Hüseyin Ağa tarafından yürütülmesidir. Ne var ki, yüzyılın sonlarına ait 1108 H. ve 1109 H. tarihli belgelerde su nazırı olarak geçen kişilerin isminin yanında başmimar tanımının geçmemesi ve başmimarlar arasında adlarına rastlanmaması,⁹⁰⁴ söz edilen düzenlemenin sürekli veya kalıcı olmadığını ortaya koyar.

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda 1133 H./1720-1721 M., 1141 H./1728-1729 M., 1210 H /1795-1796 M. ve 1253 H./1837-1838 M. tarihli hükümlere göre zaman zaman suyolu nâzırlığı ve başmimarlık yeniden aynı kişide toplanmıştır.⁹⁰⁵ Söz konusu hükümlerden anlaşıldığına göre başmimar ve suyolu nâzırlığı görevlerinin aynı kişide toplanması, bilinen ilk kez XVII. yüzyıl sonlarında uygulanmış ve XIX. yüzyıla dek belirli aralıklarla sürdürülmüştür. XVII. yüzyıl sonlarında Şehreminliği vekilliği ve başmimarlığın da aynı kişi tarafından yürütülmeye çalışıldığı ve bu uygulamanın

⁹⁰¹ Söz konusu yapılar Mimar Kasım Ağa'nın vakfiyesinde kaydedilmiştir. TKG.KK., VKF.Cd., 62, 10a, 12b (Zilkade 1050 H./Mart 1641 M.). Ayrıca Kasım Ağa, Berat şehrinde suyolları inşa ettirmiştir. Sülejman DASHİ, **Fjalor Enciklopedik Shqiptar**, Tirane, 2008, s. 101.

⁹⁰² BOA, MAD, nr.416, s.40'den naklen AFYONCU, **XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı**, s. 17. Ayrıca 1074 H./1663-1664 yılında ise Yeni Camii'nin şadırvan ve çeşmelerine Terkos Nahiyesi'nin Belgrad köyünden getirilecek suya dair keşif yapmış ve İstavroz Sarayı bahçesine bir havuz inşa etmiştir. ORGUN, "Hassa Mimarları", s. 338.

⁹⁰³ "Su nâzırı ve mimar Ağa olan Hüseyin Ağa hafrelediği suyundan bir çuvaldız suyu yorgani Hacı Ahmed Ağaya be'yi oldahi Haydarpaşa kurbinde Hacı Hasan mahalline icra. 1105 h." NİRVEN, **İstanbul Suları**, s. 129.

⁹⁰⁴ 4 Mayıs 1697 M. tarihinde Suyolu Nâzırı Ali ve 10 Şubat 1698 M. yılında Suyolu Nâzırı Osman'ın adlarına rastlanır. XVII. yüzyılda Osman adlı başmimara rastlanmadığı gibi, başmimar Ali isimli kişinin mimarlığının söz edilen belgeden daha erken tarihli olması, muhtemelen aynı kişiler olamayacağını gösterir. BOA, İE.DH., 1639 (12 Şevvâl 1108 H./ 4 Mayıs 1697 M.), BOA, A.DVNS.MHM.d., 1247 (29 Receb 1109 H./10 Şubat 1698 M.).

⁹⁰⁵ 1831'de Hassa Mimarlar Ocağı ve Şehreminliği ile birleştirilerek, Ebniye-i Hassa Müdürlüğü adını almıştır. Söz edilen belgelerden sonuncusu olan 1837/1838 tarihli hüküm, Hassa Mimarlar Ocağı'nın kapanışından sonraki devreye rastlar. Dolayısıyla burada başmimar ifadesi değil, Ebniye-i Hassa Müdürü Halim Efendi tabiri geçmektedir. Söz edilen belge, Ebniye-i Hassa Müdürü Halim Efendi'nin meşguliyetleri dolayısıyla suyolu nâzırlığı görevini yürütemediği ve bu görevin kereste nazırına devredilmesi ile alakalıdır. Buyruklar için bkz. NİRVEN, **İstanbul Suları**, s. 129-130.

başarılı olmadığı anlaşılmaktadır.⁹⁰⁶ Söz konusu uygulamalar arasında özellikle başmimarlık ve suyolu nâzırlığının aynı kişi tarafından yürütülmesi, Hassa Mimarlar Ocağı'nın ana işleyişinde büyük bir değişimin yaşandığını göstermektedir. Önceki devirlerde suyolu nâzırlığı görevinin ardından başmimar olan kişilerin aksine, belirli aralıklarla iki görev tek kişi tarafından yürütülmeye çalışılmıştır. Hassa Mimarlar Ocağı'nda Sedefkâr Mehmed Ağa'nın başmimarlığının ardından başlayan değişim/çözülme süreci, mimarlık teşkilâtının düzenindeki değişimleri de beraberinde getirmiştir. Bu yüzyılda belki de yapı üretiminin azalmasıyla birlikte iki görevin aynı kişi tarafından yürütülebileceği düşünülmüş olsa da uygulamanın başarılı olmadığı, sürekli olmamasından anlaşılmaktadır. Nitekim bu uygulamaların ardından Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki bozulmalar devam etmiş ve 1831 yılında kapatılmak zorunda kalmıştır. Sonuç olarak Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki zayıflama, yakın ilişki içinde çalıştığı Suyolu Nâzırlığı'nı da doğrudan etkilemiştir.

⁹⁰⁶ XVII. yüzyılın sonunda şehreminliği vekilliği ve başmimarlık görevlerinin aynı kişide toplandığı görülmektedir. 1697 yılında Mehmed Ağa başmimar olmuştur. 1698 tarihinde mimarbaşılığın yanı sıra, şehreminliği vekilliği görevini de yürüten Mehmed Ağa, iki görevin birlikte yürütülmesinin güç olması nedeniyle mimarbaşılık görevi Hüseyin Ağa'ya devredilmiş ve Mehmed Ağa, şehreminliği vekilliği görevine devam etmiştir. BOA, A.RSK, Dosya Kısmı, nr. 197/57'den aktaran AFYONCU, **XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı**, s. 22

7. DEĞERLENDİRME

Bu bölümde, “Hassa Mimarlar Ocağı’nın Dönüşümünü Hazırlayan Koşullar, Sanat ve Siyaset İlişkisi Üzerine Düşünceler”, “Hassa Mimarlar Ocağı’nda Mimar Sinan Ekolünün Giderek Etkisini Kaybetmesi ve Değişen Uygulamalar”, “Askerî-İdari Görevleri, Siyasi Eğilimleri ve Bâni Kimlikleri Üzerinden Yüzyılın Başmimarları” ile “Çağın Mimarlık Ortamı Çerçevesinde Başmimar, Bâni ve Yapı İlişkisi Üzerine Görüşler” başlıkları incelenmiştir.

7.1 Hassa Mimarlar Ocağı’nın Dönüşümünü Hazırlayan Koşullar, Sanat ve Siyaset İlişkisi

XV. yüzyılda temellenen ve XIX. yüzyıl başlarına dek varlığını koruyan Hassa Mimarlar Ocağı’nda, XVII. yüzyılda bir takım değişimler yaşanmaya başlamıştır. Teşkilâtın ana yapısında meydana gelen değişimler, çözülme sürecinin başladığını göstermekle birlikte, kuşkusuz bu dönüşüme zemin hazırlayan etkenler dönemin siyasi ve buna bağlı olarak gelişen ekonomik koşullarıdır. Sultanların kafes usulü yoluyla küçük yaşta ve hatta kimilerinin de -tarihçilerin öne sürdüğü gibi- aklı dengesi yerinde olmadan tahta çıkarılması, sultan otoritesinin gün geçtikçe zayıflamasına yol açmıştır. Genç yaşta ve deneyimsiz olarak saltanatta bulunan padişahlar dolayısıyla belirli bir dönem devlet yönetimini Mahpeyker Kösem Sultan ve Hadice Turhan Sultan gibi valide sultanlar üstlenmiştir. Valide sultanların yönetimi devralması, saray entrikalarını da beraberinde getirdiği gibi, valide sultanların yakınındaki kethüda gibi görevlilerin yanı sıra özellikle harem ağaları, ulema ve yeniçeri ağalarının siyasi etkinliği artmıştır. Bu bağlamda Kasım Ağa gibi mimarlar, mimarlığı bırakarak güçlü valide sultanların kethüdası olmak istemiş ve zamanla sadrazamların atanmasında etkili olabilecek güce erişmiştir. Yönetimsel açıdan meydana gelen otorite boşluğu, mimarların siyasete olan ilgisinin artmasına neden olmuştur.

Mimar Sinan, 1539 ve 1588 yıllarını kapsayan başmimarlık sürecinde imparatorluk dâhilinde çeşitli türdeki yapıların inşa sürecini yönetmiş, birçok kentin simge mimari

eserlerini, kenti besleyen su yollarını ve yapılarını da inşa etmiştir. Doğrudan inşa ettiği yapıların yanı sıra sermimar olarak tüm mimari organizasyonun sorumluluğunu da üstlenen Sinan, inşaat malzemesinden, işçi ücretlerine dek pek çok mesele ile doğrudan ilgilenmiştir. Mimar Sinan yönetiminde Hassa Mimarlar Ocağı, mimari organizasyon bakımından en gelişmiş devrini yaşamıştır. Mimar Sinan'ın 1588 yılında hayatını kaybetmesinin ardından yanında yetişen ve XVII. yüzyılın başmimarları Dalgıç Ahmed Ağa ve Sedefkâr Mehmed Ağa zamanında Hassa Mimarlar Ocağı'nın işleyişinde Sinan ekolünün etkilerinin ufak değişimlerle birlikte büyük ölçüde korunduğu anlaşılmaktadır.

Sultan I. Ahmed'in saltanat yıllarında (1603-1617) imparatorluğu huzursuz eden isyan hareketlerinin büyük ölçüde bastırılması ve Avusturya ile 1606 yılında imzalanan Zsitvatorok Antlaşması ile savaş dönemine son verilmesi dolayısıyla görece daha sakin bir ortamda, büyük çaplı imar faaliyetlerinin yürütülmesi mümkün olmuştur. Ayrıca bu dönemde veraset sisteminde büyük bir değişim yaşanmış, merkezî otoriteyi güçlendirmek adına sultan olma yetkisi, sultanın büyük oğlunun yerine "ekber ve erşed" sistemine göre hanedanın büyük oğluna verilerek şehzadelerin katledilmesinin önüne geçilirken sancağa çıkma yerine kafes usulü, haremde daha fazla vakit geçiren ve deneyimsizleşen sultanların tahta çıkmasına neden olmuştur. Bu değişimin olumsuz etkileri, Osmanlı yönetiminde ve siyasi gelişmelerden doğrudan etkilenen Hassa Mimarlar Ocağı'nda, Sultan I. Ahmed'in saltanatından hemen sonra yoğun olarak hissedilmeye başlanmıştır.

Sultan I. Ahmed'in tahtta bulunduğu süreçte (1603-1617) Dalgıç Ahmed Ağa/Paşa ve Sedefkâr Mehmed Ağa başmimarlık görevini yürütmüştür. Dalgıç Ahmed Ağa'nın başmimarlığı sırasında Hassa Mimarlar Ocağı'nın işleyişinde büyük bir değişim yaşanarak, mimarlık mesleğinde "kayd-ı hayat" yani ölene dek görevde bulunma kaidesi, XVII. yüzyılda ilk kez ortadan kalkmıştır. Dalgıç Ahmed Ağa başmimarlık görevinin sona ermesinden sonra paşa sınıfına yükselmiş, Erzurum, Şam, Halep ve Silistre beylerbeyliklerinde görev almasının ardından Kalendaroğlu isyanını batırmak üzere destek kuvvetler arasında görevlendirildiği Manyas Savaşı sırasında aldığı ağır yaralar sonucunda hayatını kaybetmiştir. Dalgıç Ahmed Ağa'nın ardından gelen Sedefkâr Mehmed Ağa'nın başmimarlığı döneminde ise "kayd-ı hayat" ilkesinin korunduğu anlaşılmaktadır. Başkentteki önemli yapıların inşa ve onarımında görev

alan Sedefkâr Mehmed Ağa, başmimarlık öncesinde kapuculuk, kulle sofisi, Rumeli teftişi, muhızırbaşı, Diyarbakır müsellimi, kapı kethüdası, Şam müsellimi, Şam/Havran nahiyesi hâkimi ve su yolu nâzırlığı gibi çeşitli görevleri de yürütmüştür. Bu görevleri sırasında başkent dışında, Rumeli’de Sol Kol ve Sağ Kol, Malta, İspanya, Arabistan, Macaristan, Kırım ve Belgrat gibi çeşitli bölgelerde bulunmuştur.

XVII. yüzyılın tarihsel kaynaklarında Dalgıç Ahmed Ağa ve Sedefkâr Mehmed Ağa’nın mimarlık dışında yürüttükleri çeşitli görevlere geniş yer verilmiş olmasına karşın siyasi yaşamdaki etkinliklerinden söz edilmemiş ve devrin politik oyunları içinde anılmamışlardır. Dolayısıyla bu tarihlerde mimarlar özelinde Hassa Mimarlar Ocağı’nda yaşanan çözülmeye ilişkin bir veri mevcut değildir. Yalnızca başmimarlık mesleğinde “kayd-ı hayat” kaidesinin Dalgıç Ahmed Ağa’nın başmimarlık sürecinde geçerliliğini yitirmesi, bir takım değişimlerin başladığına işaret etmektedir.

1617 yılında Sultan I. Ahmed’in hayatını kaybetmesinin ardından 1618 dolaylarında Sedefkâr Mehmed Ağa’nın da yaşamını yitirdiği anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra gerek Osmanlı saltanatında gerek ise Hassa Mimarlar Ocağı’nda eş zamanlı olarak büyük sorunlar baş göstermiştir. Sultan Ahmed’in yaşamını yitirmesinin ardından altı yıl gibi kısa sürede taht değişimleri yaşanmış, aklî dengesinin yerinde olmadığı öne sürülen Sultan I. Mustafa iki kez tahta çıkarılmış (1617-1618 ve 1622-1623) ve Sultan II. Osman (1618-1622) katledilmiştir. İktidarda yaşanan bu değişim, sultanın otoritesini derinden sarstığı gibi, tahta her çıkıldığında dağıtılan cülus bahşişi, Osmanlı hazinesinin hızla boşalmasına yol açmıştır. Osmanlı saltanatında yaşanan bu değişimler ile aynı tarihlerde mimarların çok kısa süreli olarak görevde bulunduğu ve özellikle Kasım Ağa’dan sonra bu bozulmanın iyice arttığı ve mimarların sürekli azledilip, tekrar aynı göreve getirildiği izlenir. Sedefkâr Mehmed Ağa’dan sonra Ali Çelebi, 1618 yılında başmimarlığa getirilmiştir.⁹⁰⁷ Daha sonra 1620-21 yılında Ömer Ağa başmimar olmuştur.⁹⁰⁸ Bu tarihten sonra ise Kasım Ağa’nın başmimar olmasıyla, birkaç ay gibi kısa süreler içinde yaşanan görev değişimleri, mimarbaşılık mesleğindeki istikrarı bozarak, Hassa Mimarlar Ocağı’nın işleyişine ciddi zarar vermiştir.

⁹⁰⁷ PARMAKSIZOĞLU, “Sultan Ahmed Camii Mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa”, s. 36.

⁹⁰⁸ ORGUN, “Hassa Mimarları”, s. 339.

Çağın siyasi gelişmeleri mimari üretimi de sınırlamıştır. Başkentte anıtsal yapı etkinliği yalnızca Sultan Ahmed ve Yeni Camii külliyesi ile sınırlı kalmıştır. XVII. yüzyılda yapı üretiminin kısıtlı olması, mimarların politik oyunlara katılmasına imkân sağlayan etkenlerden birisidir. Önceki dönemlerde vaktinin büyük çoğunluğunu imparatorluk dâhilindeki yapıların tasarımına ve inşa sürecinin yürütülmesine ayıran mimarların aksine Kasım Ağa ve Mustafa Ağa gibi mimarlar, devrin siyasi kişileriyle yakınlık kurmuş ya da tam tersi önemli devlet adamlarını karşısına almış ve mimarlıktan ziyade çarpık siyasi oyunlarda etkin olmuştur. Saray entrikalarına karışmadığı anlaşılan Dalgıç Ahmed Ağa ve Sedefkâr Mehmed Ağa gibi mimarlar ise çağın mali koşulları nedeniyle başkentte yalnızca bir anıtsal külliye çalışması imkânı bulmuş bunun dışında genellikle ufak ölçekli yapılarda ya da onarım işlerinde görev almıştır.

Kasım Ağa'nın başmimarlığının ilk yılları, Sultan IV. Murad'ın saltanatına (1623-1640) rastlamaktadır. Bu tarihlerde henüz tarihsel kaynaklarda siyasi ilişkileri dolayısıyla ya da farklı bir yönüyle anılmayan Kasım Ağa'nın siyasi kişiler ile yakınlaşarak tarih sahnesinde rol oynaması, Sultan I. İbrahim'in saltanat yıllarına (1640-1648) rastlar. İlk olarak sadrazam Kemankeş Kara Mustafa ile yakınlaşan Kasım Ağa, ardından Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın hiç hazzetmediği ve idamına neden olan Cinci Hoca Hüseyin Efendi ile yakınlık kurmuştur. Daha sonra Kösem Sultan ile yakınlık kurmak istemiştir. Bu amaçla araya bir takım aracılar sokan Kasım Ağa'nın bu isteği kabul edilmemiş ise de bu isteğine 1651 yılında Valide Hadice Turhan Sultan'ın kethüdası olarak kavuşmuştur. Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Cinci Hoca Hüseyin Efendi, Köprülü Mehmed Paşa, Valide Hadice Turhan Sultan, Sadrazam Süleyman Paşa, Hoca Mehmed Efendi ve Baltacı Karakaş gibi çağın öne çıkan tarihi kişilikleriyle yakın ilişki kuran Mimar Kasım Ağa, başına gelen onca musibete rağmen siyaset ile ilgilenmekten vazgeçmemiş ve sonunda en büyük amacı olan yakın dostu Köprülü Mehmed Paşa'yı sadarete getirebilmiştir.

Kasım Ağa'nın siyasi ilişkilerini kuvvetlendirdiği ve dolaylı olarak siyasi yaşamda etkin olduğu yıllar, yönetsel açıdan otorite boşluğunun yaşandığı ve kadın sultanların yönetimi üstlendiği dönemlerdir. Sultan I. İbrahim'in taht süresince ve IV. Mehmed'in saltanat yıllarının başında Valide Kösem Sultan, IV. Mehmed döneminde ise Hadice Turhan Sultan, devlet yönetimini idare etmiştir. Görünürde Sultan I.

İbrahim ve Sultan IV. Mehmed'in saltanat yıllarında, gerçekte ise valide sultanların dolaylı olarak yönetimin başında olduğu süreçte devlet ricali arasındaki önemli kişiler ile yakınlık kuran ve türlü siyasi mücadelelere katılan Kasım Ağa, başmimarlığının ilk yıllarında aynı baskınlığı gösterememiştir. Başmimarlığının ilk yıllarında saltanatta bulunan IV. Murad, bu tarihlerde yönetimi validesi Kösem Sultan'dan devralarak, sultanın mutlak otoritesini yeniden kurmuştu. Ardından gelen Sultan I. İbrahim döneminde ise sultanın yeniden zayıflayan otoritesi, Kasım Ağa gibi mimarların tarih sahnesinde siyasi yönleriyle belirmesine imkân sağlamıştır. Bu durum, sultanın mutlak gücünün mimarlar özelindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır.

Kasım Ağa'nın Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın idamı üzerine azledilmesi sırasında 1644 yılında tarih sahnesine çıkan Mustafa Ağa'nın, Mimar Kasım Ağa gibi, devrin siyasi oyunları içinde yer aldığı anlaşıyor. Evliya Çelebi'nin aktarımına göre Kasım Ağa ile vezirlik taslayan kişiler arasında anılan Mustafa Ağa, Sultan I. İbrahim'in saltanat yıllarında (1640-1648) yani devlet otoritesinin yeniden zayıfladığı, Valide Kösem Sultan'ın yönetimi devraldığı ve saray entrikalarının yaşandığı bir süreçte mimarbaşı olmuştur. Ardından başmimarlığının devam ettiği IV. Mehmed'in tahtta bulunduğu yıllar (1648-1687) yine sultanın yönetim gücünün zayıfladığı ve bu sefer de 1656 yılında Köprülüler'in sadarete getirilmesine kadar Valide Hadice Turhan Sultan'ın devlet yönetiminde etkin olduğu yıllardır. Mimarbaşı olduğu dönemde ahır meselesinde adı yolsuzluklara karışan Mustafa Ağa'nın hayatını kaybetmesi, en az yaşamı kadar entrikalara sahne olmuştur. XVII. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Fındıklılı Mehmed Ağa tarafından katledilme nedeni olarak gayrimüslim ibadet mekânlarının ve binalarının inşa edilmesinin yasak olmasına karşın inşa edilen yapılardan Mustafa Ağa'nın sorumlu tutulması gösterilmiştir. Ancak Mustafa Ağa'nın infaz edilmesinde Kasım Ağa gibi siyasetle ilgilenen yeni bir politik mimar figürünün engellenme isteği de etkili olmuştur. Nitekim bu düşüncüyü destekler nitelikteki bir veri, Rycault'un eserindeki anlatımlarda açıkça ortaya konmaktadır. İngiliz diplomat ve tarihçi Rycault'un 1680 yılında yayımlanan eserinde, Valide Sultan'ın (Hadice Turhan Sultan) gösterişli bir cami inşa ettirdiği sırada sadrazam ve mimar arasındaki anlaşmazlıklardan söz edilmiştir. Esere göre, cami inşası için çok sayıda marangoz, duvarcı, sanatçı ve işçi mimarbaşına yönlendirilmiştir. Ancak mimar, böylesine büyük bir inşa faaliyeti için kilise inşa etmeleri gerekçesiyle hapsedilen Rumların salıverilmedikçe, işçi sayısının yeterli olamayacağını ifade etmiştir. Bunun üzerine

hapsedilen Rumlar, Valide Sultan'ın araya girmesiyle, valide sultanı memnun etmek isteyen sadrazam (Fazıl Ahmed Paşa) tarafından bir bedel ödettirilmeksizin serbest bırakılmıştır. Ancak sadrazam bu durumu kendisine bir köle (mimarbaşı) tarafından yapılan saygısızlık olarak algılamıştır. Bunun intikamını almak için salıverilen işçilerle işbirliği yaparak, mimarbaşını kiliselerin inşasından sorumlu olmakla suçlamış ve mimarbaşı katledilmiştir. Mustafa Ağa'nın katledilmesinin ardından ortaya çıkarılan mirası da oldukça dikkat çekicidir. Mustafa Ağa'nın evinde her kesesi yaklaşık beş bin dolara (kuruş) karşılık gelen iki bin kese para (altın) bulunmuştur. Rycault, bu miktarın sıradan bir kişi için oldukça olağan dışı olduğunu sözlerine eklemiştir.⁹⁰⁹

1662 yılında hayatını kaybettiği tespit edilen Mimar Kasım Ağa'nın da öldürüldüğüne dair veriler bulunmakla birlikte, arşiv kayıtlarında öldürülen mimarlardan söz edildiği gibi “maktul” olarak söz edilmemesi, öldürüldüğüne dair belgelere rastlanmaması ve son dönemlerinde muhtemelen ilerleyen yaşı nedeniyle Koca Kasım Ağa olarak anılması nedeniyle Kasım Ağa'nın öldürüldüğüne dair yeterince delil mevcut değildir. Bu nedenle Mustafa Ağa'nın ve Kasım Ağa'nın 1662 yılında hayatını kaybetmesinin ardından 1662/1663 yılında Hassa Mimarlar Ocağı'nda yapılan düzenleme sırasında hassa mimarlarının azledilmesi, siyasetle ilgilenen yeni bir politik mimar figürünün engellenme isteği olarak düşünülmelidir.

1662/1663 yılında Hassa Mimarlar Ocağı'nda yapılan bu düzenlemeler, Sultan IV. Mehmed'in tahtta bulunduğu (1648-1687) ve Mimar Mustafa Ağa'nın katledilmesinden sorumlu olan Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlık yıllarına (1661-1676) rastlamaktadır. Babası Köprülü Mehmed Paşa gibi, askeri ve mali alanlarda reformlar yapan Fazıl Ahmed Paşa, rüşveti engellemek adına resmî günlerde devlet görevlilerine ve saray erkânına verilen hediyeleri yasaklanmıştır. Diğer taraftan Avusturya ile savaş sürecinin devam ettiği bu dönemde Osmanlı Devleti'nin farklı birimlerinde mali yönden kısıtlamalara gidildiği anlaşıyor.

Mustafa Ağa ve Kasım Ağa'nın hayatını kaybetmesinin ardından yüzyıl boyunca siyasi yaşamdaki etkinlikleri veya mimari yetenekleri nedeniyle öne çıkan mimar

⁹⁰⁹ RYCAULT, *The History of the Turkish Empire*, s. 105-106.

isimleriyle karşılaşılmamaktadır. Diğer taraftan, 1683 yılındaki Viyana Bozgunu'nun ardından XVII. yüzyılın sonlarında Hassa Mimarlar Ocağı'nda ikinci düzenlemede büyük çaplı azillerin yaşanmıştır. 1690/1691 tarihinde yaşanan görevden uzaklaştırma hareketi⁹¹⁰, Sultan II. Süleyman'ın (1687-1691) saltanat yıllarına rastlamaktadır. Bu dönemde savaşların getirdiği ağır mali yükün etkisiyle imar faaliyetleri durma noktasına gelmiştir. 1689 yılında Köprülü ailesinden Fazıl Mustafa Paşa'nın sadrazam olması üzerine ordu ve idarede düzenlemeler yapılarak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zorlu durumdan kurtulması adına, devletin çeşitli birimlerinde ıslahatlar yapılmıştır. Bu ıslahatlar arasında Yeniçeri Ocağı'nda asker sayısının azaltılması ve saray halkının giderlerinin kısılması sayılabilir.

Hassa Mimarlar Ocağı'nda söz edilen ıslahat hareketlerinin ikincisinin gerçekleştiği 1690/1691 yılında, Mimarbaşı Hüseyin Ağa ve Defterdar Efendi tarafından yapılan denetlemeler sonucunda hassa mimarlarının büyük çoğunluğu azledilmiştir. Bu konuya ilişkin 1690-91 M. tarihli arşiv belgesinde, 34 hassa mimarı arasında 23 mimarın isminin yanına *reft şüd/gitti* ibaresi ile belgenin sonuna bir açıklama eklenmiştir. Söz edilen mimarların hizmette mevcut olmadıkları ve bazılarının da ihtiyaç duyulmaması nedeniyle görevlerine son verildiği, yevmiyelerinin hazineye bırakıldığı belirtilmiştir.⁹¹¹ XVII. yüzyılda Osmanlı Devlet teşkilâtının yeniçeri ocağı gibi çeşitli birimlerinde, görevini yerine getirmeden yalnızca ulûfe alması için usulsüz yollarla ocağa kaydedilen ve hazine gelirinden faydalanan kişilerin varlığı saptanmış ve benzeri usulsüz uygulamaların engellenmesi amacıyla Sultan IV. Murad gibi ıslahatçı padişahlar tarafından reform hareketlerine gidilmiştir. Dolayısıyla yüzyılın sonlarına ait Hassa Mimarlar Ocağı'na dair bir belgede “23 mimarın hizmette mevcut olmadıkları” ifadesinin geçmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli birimlerinde yaşanan çözümlerin, Hassa Mimarlar Ocağı'nda da geçerli olduğunu ortaya koymaktadır.

Artan savaş giderleri ve ağır yenilgilerin sonucunda maliyenin iyice bozulması, yüzyılın sonlarında Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki başmimarların yevmiyeleri üzerinden de izlenebilmektedir. 1634-1694 yılları arasında 120 akçe olan mimar yevmiyesi, 1694'ten sonra ödenemez hale gelmiştir. 1697 yılında başmimar olan

⁹¹⁰ AFYONCU, *Hassa Mimarları Ocağı*, s. 32.

⁹¹¹ AFYONCU, *Hassa Mimarları Ocağı*, s. 32.

Mehmed Ağa, Divân-ı Hümâyûn'a başvurarak, başmimar olduğu tarihten itibaren ulûfe alamadığını ve hassa mimarlarıyla birlikte harc-ı hassa malından mevâcib/maaş almak üzere talepte bulunmuştur. Başmimarın isteği kabul edilmiş ise de mimar ulûfesi 80 Akçe'ye düşürülmüştür.⁹¹² Diğer taraftan Viyana Bozgunu'nun ardından Osmanlı-Kutsal İttifak Savaşları'nın devam etmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun mali gücünün iyice zayıflamasına yol açmıştır. Hassa Mimarlar Ocağı'ndaki çözölmeyi önlemeye yönelik çabalar, XVIII. yüzyılda da sürdürölmüştür. Hassa Mimarlar Ocağı'nda çözölmeye süreci açıkça başlamış olmasına rağmen 1831 yılına dek varlığını sürdürebilmesi, bir başka deyişle mimarlık teşkilâtı zayıflamaya başlamasının ardından yaklaşık iki yüz yılı aşkın bir süre daha ayakta kalabilmesi, Hassa Mimarlar Ocağı'nın oldukça sağlam temellere dayandığını bir kez daha göstermektedir.

Hassa Mimarlar Ocağı'nın işleyişinin zarar görmesinde, Osmanlı mimarlarının değişen ilgi alanlarında ve mimari üretimin zayıflamasında, çağın siyasi ve ekonomik etkenleri doğrudan belirleyici olmuştur. Bu durum, sanat ve siyaset arasındaki ilişkilerin özellikle XVII. yüzyılın mimarlık ortamında belirleyici etken olduğunu ortaya koymaktadır.

7.2 Hassa Mimarlar Ocağı'nda Mimar Sinan Ekolünün Giderek Etkisini Kaybetmesi ve Değişen Uygulamalar

İstanbul'un fethinden sonra teşkilat şeklinde örgütlendiğı düşünölen Hassa Mimarlar Ocağı, kuşkusuz en gelişmiş dönemini Mimar Sinan'ın katkılarıyla XVI. yüzyılda yaşamıştır. Mimar Sinan, farklı ströktürel sisteme dayanan plan tasarımları, bilinen mimari öğeleri özgün kullanımı, topografya-yapı uyumu, oransal ilkelere uygunluk ve mekâna hâkim merkezî kubbeyi ustaca kullanımı gibi nitelikleri bakımından evrensel mimari değerlere sahip yapılar inşa etmiştir. Osmanlı mimarisine olan katkısının yanında mimarlık kurumunun gelişmesinde de büyük rol oynamıştır. Hassa Mimarlar Ocağı'nın baş sorumlusu olarak inşaat sürecini yürötmek dışında, işçi ücretlerinden imparatorluk dâhilindeki tüm mimari üretimin denetimine kadar pek çok meşle ile ilgilenen Sinan'ın başmimarlık süreci içinde Suyolu Nâzırlığı'nda kurumlaşma

⁹¹² AFYONCU, *Hassa Mimarları Ocağı*, s. 23.

yönünde önemli bir adım atılması, Mimar Sinan'ın mimari organizasyona olan katkılarından biri olmalıdır.

Hassa Mimarlar Ocağı, Mimar Sinan'ın yanında yetişen Davud Ağa, Dalgıç Ahmed Ağa ve son olarak Sedefkâr Mehmed Ağa'nın başmimarlığının ardından zayıflamaya başlamıştır. Siyasi açıdan yönetim mekanizmasında yaşanan problemler ile eş zamanlı olarak Hassa Mimarlar Ocağı'nın çözülme sürecini girmesi, Mimar Sinan'ın yanında yetişen son mimar Sedefkâr Mehmed Ağa'dan sonra yoğun bir şekilde hissedilmektedir.

XVI. yüzyıldaki uygulamalardan farklı olarak, XVII. yüzyılın başında mimarbaşı olan Dalgıç Ahmed Ağa'nın başmimarlık sürecinde mimarlık mesleğinde “kayd-ı hayat” yani ömür boyu görevde kalma şartı ortadan kalkmıştır. Ardından gelen Sedefkâr Mehmed Ağa'nın kesintisiz bir şekilde başmimarlık görevine devam ettiği anlaşılar. Mimar Sinan'ın yaklaşık elli yıl süren başmimarlık sürecinin ardından yanında yetişen mimarlar ise en fazla on yıl kadar görev yapabilmıştır. Sedefkâr Mehmed Ağa'nın başmimarlığının ardından 1618 yılında Ali Çelebi ve 1620/21 yılında Ömer Ağa başmimar olmuştur. İki yıl gibi kısa sürede meydana gelen başmimar değişimi yüzyıl boyunca devam etmiş ve hatta bu süre birkaç aya kadar inmiş, azledilen mimarlar dolayısıyla sürekli görev değişimleri yaşanmıştır.

Önceki çağda başmimarların belirli bir tarih aralığıyla sınırlandırılan başmimarlık sürelerinin aksine XVII. yüzyılda Sedefkâr Mehmed Ağa'dan sonra kısa süreli görev değişimleri nedeniyle başmimarların görev tarihlerini izlemek oldukça güçleşir. Başmimarların görev sürelerinde yaşanan bu istikrarsızlık mimarlık teşkilâtının işleyişine ciddi zarar vermiştir. Özellikle Mimar Kasım Ağa'dan sonra mimar azillerinin artması ve mimarların azledildikten sonra tekrar aynı göreve getirilmesinin yanı sıra siyaset ile ilgilenen başmimarların ortaya çıkması, Hassa Mimarlar Ocağı içindeki zayıflamayı açıkça ortaya koymaktadır.

Yüzyılın sonlarında başmimarların zaman zaman suyolu nâzırlığı görevini de yürüttüğü N. Nirven tarafından yayımlanan buyruklar⁹¹³ üzerinden anlaşılmaktadır.

⁹¹³ NİRVEN, *İstanbul Suları*, s. 129-130.

Mimar Sinan'ın başmimarlık yıllarını kapsayan 1560'lı yıllarda kurumlaşan Suyolu Nazırlığı'nın XVII. yüzyıla gelindiğinde belirli aralıklarla başmimar tarafından yürütülmesi, mimarlık teşkilâtının işleyişindeki değişimi gösterir. Ne var ki, yüzyılın sonlarına ait belgelerde suyolu nâzırı olarak geçen kişilerin isminin yanında başmimar ifadesinin geçmemesi ve başmimarlar arasında adlarına rastlanmaması, söz edilen düzenlemenin sürekli veya kalıcı olmadığını ortaya koyar. XVII. yüzyılın sonlarında başmimarların, suyolu nâzırlığı dışında zaman zaman farklı görevleri de üstlendiği anlaşılmaktadır. 1108 H./10 Mart 1697 M. yılında başmimar olan Mehmed Ağa, 1698 M. tarihinde mimarbaşılığın yanı sıra, Şehreminliği vekilliği görevini de yürütmüş, iki görevin birlikte yürütülmesinin güçlüğü nedeniyle mimarbaşılık görevini bırakarak, şehreminliği vekilliğine devam etmiştir.⁹¹⁴ Bilindiği gibi, Hassa Mimarlar Ocağı ile sıkı bir ilişki içinde çalışan Şehreminliği, idari ve teknik işlere müdahale etmeden harcama kalemlerini yönetmektedir. 1831 yılında Hassa Mimarlar Ocağı'nın kapanma gerekçesi olarak Şehreminliği ve başmimarlık görevlerinin birbirine karışması gösterilmiştir. Dolayısıyla 1831 yılında Hassa Mimarlar Ocağı'nın kapanmasına yol açan etkenlerin ve çözülme sürecinin XVII. yüzyıla dayandığını söylemek mümkündür.

7.3 Askerî-İdari Görevleri, Siyasi Eğilimleri ve Bâni Kimlikleri Üzerinden Yüzyılın Başmimarları

XVII. yüzyılda mimarların tasarım yeteneklerini ortaya koyabilecekleri anıtsal yapı etkinliği yalnızca iki külliye ile sınırlı olduğu için, askeri-idari görevleri, siyasi ilgileri ve bâni kimlikleri olmak üzere farklı yönleri de öne çıkar. Bu çağda bazı mimarların başmimarlık görevlerinden ya da mimarlık mesleğinden ayrıldıktan sonra birtakım askerî ve idari görevleri yürüttüğü görülür. Söz konusu mimarlar arasında çağın ilk başmimarı Dalgıç Ahmed Ağa sayılır. Dalgıç Ahmed, tarih sahnesine çıktığı ilk dönemlerde dergâh-ı ali çavuşu olduğu süreçte “Çavuş”, ardından başmimar iken “Ağa” ve son olarak beylerbeyliklerinde bulunduğu dönemde “Paşa” olarak anılmıştır.

Yaşamı boyunca birden fazla unvanı taşıyan Dalgıç Ahmed, dergâh-ı ali çavuşları arasında Osmanlı ordusu içinde önde savaşan "Serdengeçti" birliği içinde yer aldığı

⁹¹⁴ BOA, A.RSK, Dosya Kısmı, nr. 197/57'den aktaran AFYONCU, **Hassa Mimarları Ocağı**, s. 22.

süreçte “Dalgıç” lakabını kazandığı düşünülmektedir. Eski askeri teşkilatta dalkılıç, bir ülkü uğruna her türlü tehlikeli işe atılabilecek cesaretteki kimseler için kullanılan “fedaî” anlamı taşımaktadır. Bu yüzden “dalgıç” lakabının bu anlama gelebileceği de öne sürülmüştür. Aynı zamanda sedefkâr sanatında da usta olduğu bilinen Dalgıç Ahmed Ağa’nın III. Mehmed Türbesi’nden getirilen cüz mahfazasına ve III. Murad Türbesi’nin kapı kanatlarına “*Amel-i Dalgıç Ahmed Çavuş*” şeklinde “çavuş” olarak imza atması dikkat çekicidir.

Çavuşluktan yetişen Dalgıç Ahmed, suyolu nâzırlığı görevinde bulunduktan sonra başmimar olmuştur. 1606 yılında başmimarlık görevi sona ermesinin ardından aynı yıl paşa sınıfına yükselmiş, Erzurum, Şam, Halep, Silistre Beylerbeyliklerinde görevlendirilmiştir. XVII. yüzyılın Osmanlı tarihçileri Kara Çelebizâde Abdüaziz Efendi, Nâima Mustafa Efendi ve Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi’nin aktarımlarına göre Dalgıç Ahmed Ağa, Silistre Beylerbeyliği sırasında Anadolu’da çıkan Kalenderoğlu isyanını bastırmak üzere Nakkaş Hasan Paşa’ya takviye için Silistre askeri ve Dobruca gönüllüleri ile birlikte Gelibolu’dan Anadolu’ya geçmiş, bu sırada Kalenderoğlu, Bursa’ya gelmekte olan Dalgıç Ahmed Paşa’yı, Balıkesir’in Gönen kazası ovasında karşılamış ve Dalgıç Ahmed Paşa Manyas Gölü Savaşı’nda savaş meydanında aldığı yaralar sonucunda hayatını kaybetmiştir. Çavuşluktan yetişen, suyolu nâzırlığını yürüten ve ardından başkentteki yapılarda başmimar olarak çalışan Dalgıç Ahmed Ağa, aynı zamanda Osmanlı taşra teşkilatında eyaletin askerî ve idari amiri olan beylerbeyliği görevini yürütmesi ve bizzat Manyas Gölü Savaşı’na katılması, onun mimarlık dışında idari ve askerî görevleri arasındadır.

Dalgıç Ahmed Ağa’dan sonra başmimar olan Sedefkâr Mehmed Ağa’nın da benzer şekilde çeşitli askerî ve idari görevleri yürüttüğü Risâle-i Mi’mâriyye üzerinden anlaşılmaktadır. Rumeli’den devşirme olarak saraya gelen, önce musikiye heves eden ve zamanla mimarlığa yönelen Sedefkâr Mehmed Ağa, sarayda kapuculuk/kapıcılık görevinin ardından kulle sofisi görevine getirilmiştir. Bu görevi sırasında Şehla Mahmud’u, Mısır Beylerbeyi Üveys Paşa’ya teslim etmiştir.

Başkente döndüğünde ise Rumeli teftişine memur edilen Mehmed Ağa. İstanbul surlarından Selanik’e kadar olan sol kol üzerindeki tüm kale, şehir, kasaba ve kale neferlerini soruşturmakla görevlendirildikten sonra Selanik’ten Arnavutluk’a giderek,

Malta ve İspanya'daki kale, şehir, kasaba ve kale neferlerini görmüş, oradan da Bosna vilayetine geçmiş, Malta, İspanya, Latin, Hırvat, Tut, Macar, Nemçe taraflarına giderek incelemelerde bulunmuştur. Ardından Budin, Tımişvar, Erdel, Eflak, Leh, Boğdan, oradan Kırım, Kefke, Silistre, Niğbolu, Güvercinlik, Semendire, Belgrat ve Tuna kıyısındaki kaleleri gördükten sonra Sağ Kol'dan İstanbul'a geri dönmüş ve gezdiği yerlere ilişkin bilgileri rapor etmiştir.

Tekrar İstanbul'a dönen Sedefkâr Mehmed Ağa, dâvacıları mahkemeye çıkarmak vazifesiyle görevli muhızlıların başı olan “muhızlıbaşılık” ile ödüllendirilmiştir. Ardından Hüsrev Paşa tarafından müsellim olarak Diyarbakır'a gönderilmiştir. Hüsrev Paşa, Diyarbakır'a geldikten sonra ise kapı kethüdası olmuştur. Hüsrev Paşa, Şam beylerbeyi olunca, Mehmed Ağa da müsellim olup, Hüsrev Paşa gelene dek Şam'ı müsellimlik ile idare etmiştir. Hüsrev Paşa, Şam'a geldikten sonra ise Şam Eyaleti nahiyyelerinden Havran'ın nahiye hâkimi olmuştur.

Bu dönemde Şam hacıları kfilesinin, asi bir Arap grubu tarafından soyulması üzerine Hüsrev Paşa tarafından Şam birlikleriyle asi Arap üzerine gönderilen Mehmed Ağa, hepsini kılıçtan geçirmiştir. Kâbe yollarını asayiş altına alan Mehmed Ağa, daha sonra suyolu nâzırı ve başmimar olmuştur. Hafız Hüseyin Ayvansarâyî tarafından Sultan Ahmed Camii'nin inşasının ardından Mehmed Ağa'ya vezirlik verildiği öne sürülmekle birlikte, bu bilgiye ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir.

Görüldüğü gibi çağın iki önemli başmimarı Dalgıç Ahmed Ağa ve Sedefkâr Mehmed Ağa, mimarlık dışında pek çok idari ve askerî görevi yürütmüştür. İki mimarın yaşamı arasındaki temel fark ise Dalgıç Ahmed Ağa'nın mimarlığı bırakarak Beylerbeyliklerde görev alması, Sedefkâr Mehmed Ağa'nın ise başmimarlık dönemi öncesinde askeri-idari hizmetlerden sorumlu olmasıdır. XVII. yüzyılda başmimarların yanı sıra, hassa mimarları arasında zaman zaman görevden ayrılan ve askerî bölüklere katılan mimarlara rastlanmaktadır.

Osmanlı başmimarlarının yaşamları boyunca birden fazla hizmette bulundukları, bu görevler arasında askerî ve idarî hizmetlerden de sorumlu tutulabildikleri anlaşılmaktadır. Bu durum, XVII. yüzyıl mimarlarına özgü değildir. Benzer durum, Mimar Sinan'ın yaşamı üzerinden de izlenir. Mimar Sinan, Acemioğlanlar Ocağı

içinde yer aldığı dönemde Yavuz Sultan Selim'in 1514 tarihli İran Seferi'ne, 1516 tarihinde Mısır Seferi'ne ve Yeniçeri Ocağı içinde Kanunî Sultan Süleyman'ın İran, Belgrad ve Boğdan seferlerine katılmıştır.⁹¹⁵ Kuşkusuz mimarların çeşitli seferlere katılarak bilgi ve deneyim kazanması, tarihi güzergâhlar üzerinde yetiştikleri bölgeden farklı üslupta mimari eserleri ve şehircilik anlayışını yerinde gözlemlemeleri, mimarların tasarım yeteneğini beslemiş olmalıdır. Dalgıç Ahmed Ağa ve Sedefkâr Mehmed Ağa gibi sedefkârî, mûsikî ve mimari gibi birçok alanda başarılı olan çok yönlü mimarların ardından Kasım Ağa ve Mustafa Ağa gibi mimarların ise daha ziyade saray entrikaları içinde politik yönleriyle öne çıktıkları anlaşıyor.

Dönemin siyasi koşulları, XVII. yüzyılda siyaset ile son derece ilgili ve dönemin entrikalarında etkin olan mimar figürünün ortaya çıkmasına yol açmıştır. Başlangıcından itibaren Osmanlı mimarları arasında Atik Sinan ve Davud Ağa gibi çeşitli nedenler yüzünden infaz edildiği öne sürülen mimarlara rastlanmaktadır. Bir mimarın, mimarlığından ziyade siyaset ile bu derece ilgili olmasına XVII. yüzyıl özelinde Kasım Ağa'nın yaşamı üzerinden tanıklık edilebilmektedir. Ardından gelen Mustafa Ağa da benzer şekilde devrin politik oyunlarına katılmış ve sonunda sadrazam tarafından suçlanarak katledilmiştir.

XVII. yüzyılda Osmanlı saltanatında Sultan Ahmed'in ardından küçük yaşta ve deneyimsiz olarak tahta çıkan sultanlar dolayısıyla meydana gelen otorite boşluğu, valide sultanların yönetimi devralmasına ve harem ağaları başta olmak üzere valide sultanın yakınlarındaki kimselerin gücünün artmasına neden olmuştur. Sultanların yakınında bulunan musahipler gibi, valide sultanların yanında yer alan kethüdalar da bir nevi akıl hocalığı yapmıştır. Tarihsel kaynaklar üzerinden oldukça varlıklı kimseler olduğu anlaşılan kethüdalar, imar faaliyetlerinde inşa ettirdikleri hayratları ve su yapıları dolayısıyla bâni kimliğiyle de önem kazanır.

Sultan IV. Murad'ın tahtta bulunduğu ilk yıllar, Sultan I. İbrahim dönemi ve IV. Mehmed'in saltanat yıllarının başında yönetimi üstlenen Kösem Sultan'ın kethüdası olarak öne çıkan kişiler arasında Üsküdarî Behram Ağa ve Aslan Ağa sayılır. Sultan IV. Mehmed döneminde yönetimi üstlenen Valide Hadice Turhan Sultan'ın

⁹¹⁵ Zeki SÖNMEZ, **Mimar Sinan il ilgili Tarihi Yazmalar-Belgeler**, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1988, s. 56.

kethüdalığını yapan kişilerden biri ise Mimar Kasım Ağa'dır. Henüz mimar iken siyasetle ilgilendiği ve hatta Naima Mustafa Efendi'ye göre yakın dostu Kemankuş Kara Mustafa Paşa aracılığıyla fikirlerinin hayata geçmesini sağladığı öne sürülen Kasım Ağa, çağın önemli tarihî kişilikleriyle yakın siyasi ilişkiler kurmuştur. Tarihî kaynaklarda oldukça varlıklı olduğu kaydedilen ve Kösem Sultan'ın kethüdası olan Aslan Ağa'nın 1650 yılında vefatı üzerine, Aslan Ağa'nın yerine geçmek için aracılar sokarak, büyük çaba göstermesi üzerinden Kasım Ağa'nın dönemin en güçlü kadın sultanlarından birine yakınlaşmak istediği anlaşılr. Bu isteği kabul edilmeyen Kasım Ağa, 1651 yılında valide Hadice Turhan Sultan'ın kethüdası olabilmıştır.

Naima Mustafa Efendi'nin aktarımları aracılığıyla yaşamı hakkında detaylı bilgi edinilen Kasım Ağa'nın, Hadice Turhan Sultan'ın kethüdası olmasının ardından başmimarlığı sona ermiş ve bu tarihten itibaren siyasette dolaylı etkisi artmıştır. Hadice Turhan Sultan'ın devlet meselelerinde görüşlerine başvurduğu Kasım Ağa, yakın dostu Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi gerektiğini her fırsatta dile getirmiştir. Ancak bu isteğinin Gürcü Mehmed Paşa gibi kişiler tarafından duyulması üzerine düşman sayısı da gün geçtikçe artmış ve rüşvet aldığı yönünde söylenceler öne sürülerek kethüdalıktan uzaklaştırılmasına ve sürgün edilmesine yol açmıştır. Aslında düşmanlarının Kasım Ağa'yı ortadan kaldırmak istediği ancak Hadice Turhan Sultan'a yakınlığı nedeniyle buna cesaret edemedikleri açıktır.

Affedilmesinin ardından tekrar İstanbul'a dönen Kasım Ağa, başına gelenlerin ardından devlet meseleleriyle ilgilenmekten vazgeçmemiştir. İlk olarak Sadrazam Süleyman Paşa ile yakınlaşan Kasım Ağa, Şami-zâde'den devlet meseleleri, vezirler, alınan-verilen paralar ve hediyelere dair bilgi istemiştir. Diğer taraftan Köprülü Mehmed Paşa ile dostluğu devam eden Kasım Ağa, geceleri kıyafet değiştirerek yanına uğrayan Köprülü Mehmed Paşa ile saatlerce memleket meselelerini tartışmıştır. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete getirilmesi için yakını olduğu Hoca Mehmed Efendi ve Baltacı Karakaş aracılığıyla Hazine-dar Solak Mehmed Ağa'ya haberler göndererek, Hadice Turhan Sultan'a ulaştırmıştır. Sonunda büyük emeline, Köprülü Mehmed Paşa'nın 1656 yılında sadrazam olmasıyla ulaşmıştır. Görüldüğü gibi sadrazamlar, valide sultanlar ve padişah hocalarıyla yakın ilişki içinde olan Kasım Ağa, bu kişiler aracılığıyla fikirlerini uygulamak istemiştir. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete getirilmesi konusundaki ısrarı, sadrazamın kısa sürede elde ettiği başarılarla

bakıldığında Kasım Ağa'nın bu konuda haksız olmadığını gösterir. Diğer taraftan Kasım Ağa'nın defalarca yaşamını tehlikeye atma pahasına ve hatta asıl mesleği olan başmimarlığı bırakarak devlet meseleleriyle bu derece alakadar olması, alışlagelmiş Osmanlı mimar kimliğinin değiştiğini ortaya koymaktadır.

Kasım Ağa'dan sonra başmimarlık görevini yürüten Mustafa Ağa'nın da devrin siyasi ilişkilerinde önemli rol oynadığı, Sadrazam Melek Ahmed Paşa'nın ağzından vezirlik taslayan kişiler arasında anılması ve Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa tarafından suçlanarak, katledilmesi üzerinden anlaşılmaktadır. Çağın Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde Kasım Ağa'ya kıyasla daha az yer bulan Mustafa Ağa'nın yaşamına dair Batılı tarihçilerin eserlerinden de bilgi edinilebilmektedir. Ahır inşası sırasında adı yolsuzluklara karışan, Kasım Ağa'nın kethüdalıktan uzaklaştırılması sırasında sorgulanan ve hatta mallarına el konulan Mustafa Ağa'nın hayatını kaybetmesinin ardından ortaya çıkarılan mal varlığı da oldukça dikkat çekicidir. Mustafa Ağa'nın XVII. yüzyıla özgü politik mimar kimliğini barındırdığı söylenebilmektedir.

Eriştikleri maddi güç çerçevesinde kendi adına yapı inşa ettiren başmimarlar, bâni kimlikleriyle de önem kazanmaktadır. Söz edilen mimarlar arasında Mimar Ayas, Atik Sinan/Azadlı Sinan, Hayreddin Ağa, Alaeddin Ali/Acem Ali Ağa, Mimar Sinan, Mimar Hasan ve Mimar Mehmed Ağa gibi isimler sayılabilmektedir.⁹¹⁶ Mescid, medrese ve çeşme gibi farklı türde yapılar inşa ettiren mimar bânilerin, genellikle memleketlerinde ve yaşadıkları bölgenin yakınında kendi adlarına yapılar inşa ettikleri görülmektedir. Bu bağlamda, muhtemelen Arnavutluk'un Elbasan şehrinden gelen Sedefkâr Mehmed Ağa, söz konusu şehirde kırk çeşme inşa ettirmiştir. XVII. yüzyılda bâni yönüyle öne çıkan mimarlardan ikincisi Kasım Ağa'dır. Sedefkâr Mehmed Ağa gibi, Arnavut kökenli olan Mimar Kasım Ağa, vakfiyesine göre Arnavutluk'un Avlonya sancağının, Temurince/Temurunce nahiyesinin, Grameç adlı karyesinde doğmuştur. Vakfiyesine göre doğum yeri Grameç'te kendi adına bir külliye inşa ettirmesi oldukça ilginçtir. Vakfin görevlileri üzerinden külliyenin yapı elemanları arasında cami ve hamamın bulunduğu kesin olarak söylenebilmektedir. Ayrıca yine vakfiyesi üzerinden Arnavutluk'un Arnavud Belgrad/Berat şehrinde yedi çeşme ve

⁹¹⁶ Mimarların yapıları için bkz. Hafız Hüseyin AYYANSARAYÎ, **Camilerimiz Ansiklopedisi (Hadikatü'l Cevâmi)**, Cilt II, Haz. İhsan Terzi, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1987, s.41, 47-49, 57-58; KÜTÜKOĞLU, XX. **Asra Erişen İstanbul Medreseleri**, s. 103.

suyolu inşa etmiş olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca Grameç ve Günzel’de çeşmeler ile birlikte, Uyvar ve Eğrican’da hanlar, Eğrican’da köprü ve kaldırımlar inşa ettirmiştir.

Özellikle kökeninin dayandığı Arnavutluk başta olmak üzere Balkanlarda imar faaliyetlerinde bulunan Mimar Kasım Ağa, yaşadığı İstanbul’da kentin ana arteri durumundaki Divanyolu’nun hemen yakınındaki Şehzadebaşı’nda bir medrese/darülhadis inşa ettirmiştir. Bilindiği gibi, XVII. yüzyılda başkentte anıtsal yapı etkinliğinin zayıflamasıyla birlikte özellikle Divanyolu üzerinde medrese merkezli ve küçük ölçekli külliye inşaa edilmiştir. Devrin önemli bânileri olan Bayram Paşa, Kemankuş Kara Mustafa Paşa ve Köprülü Ailesi gibi sadrazamlar tarafından inşa edilen külliye kurgusu genellikle medrese etrafında toplanmıştır. Siyasi ilişkileri nedeniyle sadrazamlık taslayan biri olarak anılan Mimar Kasım Ağa, kendi adına bir mescid veya çeşme inşa ettirmek yerine yönetici elitin tercih ettiğı gibi bir medrese inşa ettirmiştir. Belki de devrin sadrazamlarına yakınlığı ile bilinen Kasım Ağa’nın kendi adına başkentte, tarihi güzergâhın hemen yakınında bir darülhadis inşa ettirmesi, onlara katılma isteğinin mimari açıdan yansıması olarak yorumlanabilir. Mimar Kasım Ağa’nın ikamet ettiğı konağı da söz konusu darülhadisinin yakınında Molla Hüsrev Mahallesi’nde konumlanmaktadır. Süleymaniye ve Şehzade külliyelele arasında kalan bu bölge, kentin Osmanlı devri ve öncesindeki Doğu Roma devrinde genellikle devlet adamları ve paşalar gibi varlıklı kimselerin konaklarının veya çeşitli mülklerinin bulunduğu bir semt olması açısından dikkat çekicidir.

Mimar Mustafa Ağa tarafından İstanbul’da konağının da bulunduğu Ayia Teodosia Manastır Kilisesi / Gül Camii civarında bir çeşme inşa edilmiştir. Mimar Mustafa Ağa’nın Mimar Ağa Çeşmesi adıyla anılan söz konusu yapısının suyollarına, kendi evine ve bahçesine katma sular aracılığıyla su sağlanmasına dair arşiv kayıtları mevcuttur. Söz konusu kayıtlar, Mimar Mustafa Ağa’nın İstanbul’da birden fazla konağının bulunduğunu ancak bu konaklar arasında özellikle Gül Camii civarındaki konağında ikamet ettiğini ve kendi adına inşa ettirdiğı çeşmesinin de bu konağın hemen yakınında konumlandığını göstermektedir.

Görüldüğü gibi çağın başmimarları, mimarlıklarının yanında askerî-idari görevleri, siyasi yönelimleri ve bânî kimlikleri olmak üzere farklı yönleriyle önem kazanmaktadır. XVII. yüzyılda yaşamına yakından tanıklık edilebilen mimarlar

arasında Dalgıç Ahmed Ağa ve Sedefkâr Mehmed Ağa askerî ve idari görevleriyle, Kasım Ağa ve Mustafa Ağa siyasi eğilimleriyle öne çıkarken, Sedefkâr Mehmed Ağa, Kasım Ağa ve Mustafa Ağa aynı zamanda bâni kimliklerini de barındırmaktadır.

7.4 Çağın Mimarlık Ortamı Çerçevesinde Başmimar, Bâni ve Yapı İlişkisi

XVII. yüzyıla gelindiğinde, asırlar boyunca kentin ana merkezi durumundaki Tarihi Yarımada, Doğu Roma devrinden kalan mimari eserler ve Osmanlı devrinin simge yapılarıyla donatılmıştı. Dolayısıyla yeni inşa edilecek yapıların sur dışında yer alması ya da suriçinde belirli bir arazinin istimlâk edilmesi gerekiyordu. Osmanlı mimari geleneğine göre mescid inşa ettirilecek alandaki istimlâkler, arazi veya mal sahibinin rızası alınarak gerçekleştirilmek zorundaydı. Bu durum inşaat sürecinin ayrıntılı olarak izlenebildiği Süleymaniye Camii inşaat defterlerinde de açıkça görülmektedir. Bahsedilen sık yapı dokusuna karşın XVII. yüzyıla tarihlenen iki anıtsal yapı topluluğu olan Sultan Ahmed ve Yeni Camii külliyesi, İstanbul'un tarihi topografyasında sur içinde, tarih boyunca farklı karakterleriyle ön planla olan iki önemli merkez üzerinde inşa edilmiştir.

Başkentte kendi adına anıtsal bir külliye inşa ettirmek isteyen Sultan I. Ahmed tarafından ilk olarak Eminönü'nde temelleri atılan ve inşaatı yarım kalan Yeni Camii'nin tamamlanması düşünülmüş ancak vazgeçilmiştir. Ardından yapının inşa edileceği arazinin seçimi aşamasında düşünülen bölgelerden bir diğeri Rüstem Paşa Sarayı'nın arazisi olmuştur. Rüstem Paşa Sarayı'nın bulunduğu bölge, diğer ulu camiler ile eşdeğer yükseklikte, havadar bir mevkide ve sultanın sarayından izleyebileceği bir konumda olması nedeniyle düşünülmüş ise de sık yapı dokusuna sahip olması ve caminin inşa edilmesi için buradaki yapıların yıkılmak zorunda kalmasıyla birçok kişinin gönlünün kırılacağı öngörülerek vazgeçilmiştir.⁹¹⁷ Yapı topluluğunun yer alacağı arazinin yüksekliğinin diğer sultan camilerinin arazisiyle kıyaslandığı Mustafa Safi'nin *Zübdetü't-Tevârîh* adlı eserinde geçen bu anlatımlarda açıkça kaydedilmiştir. Söz edilen etkenlerin yanında Osmanlı İmparatorluğu'nda saltanat süren önceki sultan yapılarının Tarihi Yarımada'da yer alması, konum

⁹¹⁷ ÇUHADAR, *Zubdetü't-Tevârîh I*, s. 48-49.

bakımından da bu durumun gözetildiğini ve bu mimari geleneğin sürdürülmek istendiğini göstermektedir.

Arazi seçimi konusunda bir diğeri kıstas ise sultanın sarayından izleyebileceği bir konumda yer alması olarak belirtilmiştir. Bânilerin yapılarına duyduğu bu ilgi, yalnız sultan-bâniler özelinde değil, mimar-bâniler arasında da izlenir. Öyle ki, XVII. yüzyıl başmimarlarından Mimar Kasım Ağa'nın Şehzadebaşı'ndaki evinin hemen yakınında darülhadisinin konumlanması, Mimar Mustafa Ağa'nın çok sayıda arsası ve konağı bulunmasına karşın Gül Camii civarındaki ikamet ettiği konağın hemen yakınında çeşmesinin yer alması ya da XVI. yüzyılda Mimar Sinan'ın Kanuni Sultan Süleyman adına inşa ettiği Süleymaniye Külliyesi'nin hemen yakınında ikamet etmesi ve türbesinin de burada bulunması, mimar-bâni-yapı arasındaki ilişkileri somut olarak ortaya koyar.

Son olarak Sultan Ahmed Külliyesi'nin yer alacağı arsa için Hipodrom/At Meydanı'nda Ayşe Sultan Sarayı'nın arazisi uygun görülmüştür. Bu arazi, geniş bir alan olmasının yanında, deniz kıyısında temiz havada, sultanın sarayının hemen yakınında, kalabalık ve cemaati bol olmasıyla ünlü bir bölge olmasından dolayı tercih edilmiş ve Ayşe Sultan'a değerinden daha fazla -otuz bin yük- altın gönderilerek temlik edilmiştir.⁹¹⁸ Sultan Ahmed Külliyesi'nin inşası için Doğu Roma'nın Büyük Saray Kompleksi, Hipodrom ve Ayasofya'nın da bulunduğu idari, sosyal ve inanç bakımından simgesel bir bölgenin tercih edilmiş olması, yapının sıklıkla Ayasofya ile karşılaştırılmasına neden olmuştur. Bilindiği gibi, plan şeması ve üst örtüsü bakımından Ayasofya ile benzerlikleri üzerinde durulan Osmanlı camileri arasında Mimar Sinan'ın yapıları olan Süleymaniye Camii ve Kılıç Ali Paşa Camii sayılır. Ancak Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde diğer camiler de bu kıyaslamaya dâhil edilmiştir.

⁹¹⁸ Sultan Ahmed Külliyesinin yer aldığı arazi üzerinde Ayşe Sultan Sarayı/Ahmed Paşa Sarayı'nın yanında farklı yapıların da bulunduğu diğer kaynaklardan öğrenilmektedir. Evliya Çelebi, beş vezir sarayının satın alınarak temellerinden yıkıldığını, Naima Mustafa Efendi ise Ahmed Paşa ve Mehmed Paşa saraylarının temellerinden yıkıldığını, Hafız İbrahim ise Sokollu Sarayı, Aslanhane, miri ambar, dükkânlar, Mehmed Paşa Sarayı ve konakları istimlak ettirdiğini kaydeder. ÇELEBİ, **Seyahatname I**, s. 145; UZUNÇARŞILI, **Büyük Osmanlı Tarihi IV**, s. 554. Söz edilen yapıların yerinde bulunan daha erken tarihli yapılar için bkz. GÖKYAY, "Risale-i Mimariyye", s. 158-161.

Dönemin çağdaşları tarafından kaleme alınan bu eserlerde, Osmanlı camileri betimlenirken genellikle sağlamlığı ve boyutları bakımından Ayasofya ile kıyaslanır. Bu konuda Evliya Çelebi'nin, Sultan Ahmed Külliyesi'nin iç mekânındaki taşıyıcılardan bahsederken yapıyı Ayasofya ve Süleymaniye Camii ile kıyaslaması,⁹¹⁹ Risâle-i Kürd Hatîb'te Ayasofya'dan daha dayanıklı, sağlam ve kalıcı olduğunun belirtilmesi,⁹²⁰ Zubdetü't-Tevârîh'te ise cemaatinin Ayasofya kadar bol olacağının öngörülmesi⁹²¹ dikkat çeker. Kuşkusuz yapıların teknik nitelikleri yalnız boyutları, yükseklikleri veya kubbe çapı üzerinden belirlenemeyeceği gibi, dönem içinde vakanüvislerin gözünden Osmanlı camilerinin Ayasofya ile mukayese edilmesinin kalıplaşmış bir yaklaşım olduğu anlaşılıyor. Diğer taraftan bu durumun XVII. yüzyıla özgü olmadığı, Tuhfetül Mi'marin'de Şehzade Mehmed Camii ve Ayasofya'nın kıyaslanması⁹²² üzerinden anlaşılmaktadır.

Külliyenin yeri kararlaştırıldıktan sonra Sultan I. Ahmed, burada namaz kılınmasının uygunluğu konusunda danışmak üzere şeyhülislama başvurmuştur. Şeyhülislam, buranın At Meydanı olması ve çevresinde çok sayıda saray bulunması nedeniyle cemaatinin az olabileceğini belirtmesi üzerine, Darüssaade Ağası Mustafa Ağa hemen söze girmiş ve yeni mahallerin kurulacağını, eskiyen ve boş binaların yıktırılarak yeni konutların inşa edileceğini, bu sayede cemaatinin en az Ayasofya kadar bol olacağını öngörmüştür.⁹²³ Bu anlatımların yer aldığı Zübdetü't-Tevârîh adlı eser 1614 yılında tamamlandığında Sultan Ahmed Camii'nin inşası henüz tamamlanmamıştı. Tarihsel kaynakların yanında, bir takım söylencelerde yapının inşasının ardından tepki çektiği ve bu nedenle caminin cemaatinin az olduğu öne sürülmektedir.⁹²⁴ Bu durumun olası nedenlerini şöyle açıklamak mümkündür. Sultan Ahmed Külliyesi, iddialı konumunun yanı sıra bir takım özellikleri nedeniyle Osmanlı mimari adabının dışına çıkan bir tavır sergilemektedir. Bilindiği gibi, Osmanlı sultanları çıktıkları seferlerde elde ettikleri

⁹¹⁹ Evliya Çelebi, yapının payelerinden bahsederken Ayasofya ve Süleymaniye ile kıyaslamıştır; "Ayasofya ve Süleymâniyye gibi içinde amûd-ı azîmler yokdur, hemân kubbe-i azîm dörd aded amelî zıh zıh musanna' pâyeler üzre mebnî kubbe-i nakş-ı bukalemundur." ÇELEBÎ, **Seyahatname I**, s. 95.

⁹²⁰ ARSLANTÜRK-KOCAASLAN, **Risâle-i Kürd Hatîb**, s. 40-41.

⁹²¹ ÇUHADAR, **Zubdetü't-Tevârîh I**, s. 49.

⁹²² Zeki SÖNMEZ, **Mimar Sinan il ilgili Tarihi Yazmalar-Belgeler**, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1988, s.94-95.

⁹²³ ÇUHADAR, **Zubdetü't-Tevârîh I**, s. 49.

⁹²⁴ Godfrey GOODWIN, **Osmanlı Mimarlığı Tarihi**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 431. Bu konuya Aliye Öten çalışmasında değinmiştir. Bkz. Aliye ÖTEN, **Arşiv Belgelerine Göre Sultan Ahmed Külliyesi ve İnşası**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2017, s. 48.

ganimetlerin beşte birini kullanma hakkına sahipti. Bu ganimetlerle inşa ettirilen selâtin camileri, sultanların dini vazifelerini yerine getirmelerinin yanında gücünü somut olarak sergileyen mimari eserlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan siyasi gelişmelerle birlikte Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının ardından sultanların bizzat sefere çıkma geleneği kaybolmaya başlamıştır. Sultan I. Ahmed de doğrudan sefere çıkmamış olup, külliye'nin giderleri hazineden karşılanmıştı. Osmanlı maliyesinin bozulmaya başladığı bu çağda, devlet gelirlerinin anıtsal bir külliye için harcanması ve Osmanlı mimari geleneğinin terkedilmesi ülemanın ve halkın hoşnutsuzluğunu beraberinde getirmiş olmalıdır. Evliya Çelebi'nin eserindeki aktarımlar da bu düşüncüyü desteklemektedir. Caminin temel atma töreni sırasında Evliya Efendi ve Üsküdarî Mahmud Efendi tarafından sultana, ataları gibi yeni yerler fethederek gelirlerini bu camiye vakfetmesi tavsiye edilmiş ve Kanunî Sultan Süleyman'ın fetihlerinden örnekler verilerek gelirlerini camilerine vakfetmesi açıklanmıştır;

“Ammâ bu câmi'e bir evkâf-ı azîm lâzımdır” deyince hemân huzzâr-ı meclisde olanlardan Evliyâ Efendi ve Üsküdarî Mahmûd Efendi buyururlar kim "Pâdişâhım niyyetü'l-gazâ deyüp bir diyârı feth edin. Andan cümle imârâtı ve mahsûlât-ı cizyesin bu câmi'-i şerîfinize vakf edin. Gör e ecdâd-ı ızâmın Süleymân Hân tâbe serâha bizzât kendüleri cezîre-i Malta (ve) Rodos'u feth edüp ve cezîre-i İstanköy ve cezîre-i Hereke ve cezîre-i İlyaki ve cezîre-i Sönbeki kal'alarını feth edüp cümle câmi'ine vakf eyleyüp, hâlâ tevliyet-i azîmdir, cümle ecdâdlarınızın evkâflarından Süleymân Hân evkâfindan metîn ve kavî evkâf-ı azîm yokdur.”⁹²⁵

Sultan I. Ahmed'in doğrudan sefere katılmaması ve inşaat defterine göre 1811 yük, 2944 akçe harcanan yapının⁹²⁶ masraflarının doğrudan hazineden karşılanması, tepkiyle karşılanmış olmalıdır.

Yapı, inşaa masraflarının kaynağı dışında minare sayısı nedeniyle de Osmanlı mimari geleneğine aykırı ve iddialı bir tutum takınır. Bilindiği gibi Osmanlı camilerinde iki

⁹²⁵ ÇELEBİ, *Seyahatname II*, s. 79.

⁹²⁶ Tahsin ÖZ, *İstanbul Camileri*, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s.126. Evliya Çelebi ise şu bilgileri aktarır; “Bu câmi'in cümle kubâbları serâpâ rusâs-ı hâs ile mestûrdur ve cümle huddâmı yedi yüz elli huddâmdır. Zîrâ evkâf-ı kavîdir. Galata şehrinin cümle hâs harâcı ve niçe evkâflar dahi Sultân Ahmed Hân'ındır.” ÇELEBİ, *Seyahatname I*, s. 96.

veya daha fazla minareye sahip olan camiler, selâtin camisidir.⁹²⁷ Sultan Ahmed Camii'nde ise diğer selâtîn camilerinden daha fazla, altı minare eklenmiştir.⁹²⁸ Kâbe'de ciddi onarım faaliyetlerinde bulunan Sultan Ahmed, Kâbe'de altı minare yer alması nedeniyle buraya bir minare daha ekletmiştir.

Sultan I. Ahmed'in de bizzat katıldığı 36 gün süren temel kazımının ardından Sultan Ahmed Camii'nin inşasına detaylıca yer verilen Risâle-i Mi'mâriyye'de ve Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde Nuruosmaniye ve Laleli camileri gibi, bâninin caminin plan, strüktür veya üst örtü tasarımında doğrudan etkisini gösteren bir işarete rastlanmamıştır. Ne var ki, Sultan Ahmed'in yapının şeklini/planını görmesi üzerine oldukça etkilenecek mimara ihsanda bulunması,⁹²⁹ bâni ve mimarın yapının tasarım sürecinde birlikte karar almış olabileceğini düşündürür. Ayrıca arazinin seçiminde diğer sultan camilerinin konumlandığı gibi yüksek bir bölge aranması ve Evliya Çelebi başta olmak üzere dönemin çağdaşları tarafından sıklıkla yapının yüksekliğinin vurgulanması, bâninin isteklerinin bu yönde olabileceğini düşündürmektedir. Bunun dışında mimari açıdan Mimar Sinan döneminde Şehzade Camii başta olmak üzere önemli yapılarda kullanılan plan tipi, taşıyıcı sistem ve üst örtü sistemi kullanılmıştır. Üst örtüde yarım kubbelere eşlik eden eksedra sayısının artırılması ve cami kütesine güneydoğu yönden hünkâr kasrı eklenmesi uzun bir süre devam edecek uygulamanın erken örneğidir. Bununla birlikte, bezeme programında özellikle çini bezemenin yoğunluğu dikkat çekicidir.

XVII. yüzyılda inşa edilen ikinci ve son anıtsal yapı topluluğu, Yeni Camii Külliyesi'dir. 1597 yılında inşa hazırlıklarına başlanan ve 1598 yılında Sultan III. Mehmed'in validesi Safiye Sultan'ın emriyle temelleri atılan Yeni Camii Külliyesi⁹³⁰, birden fazla mimarın görev aldığı ve altmış yıl kadar inşaatın duraksadığı, iki ayrı inşaat aşaması geçirmiştir. Bununla birlikte, ilk inşa sürecinde yaşanan yolsuzluklar, yapının kötü şöhretle anılmasına yol açmıştır. Yüzyılın çağdaşları, inşaatın ilk

⁹²⁷ Bu mimari geleneğin dışında kalan yapılar da vardır. Bu yapılar arasında muhtemelen Kanunî Sultan Süleyman tarafından kendi adına yapılması planlanan ancak ani ölümü nedeniyle Şehzade Mehmed'e adanan Şehzade Camii sayılır.

⁹²⁸ “Ve bu câmi'in evsâf-ı minârâtı altı aded ayyûka ser çekmiş minâre-i serâmedlerdir. Bu câmi'-i Ahmed Hân selâtînlerin on altıncısı olmağın ve on altıncı pâdişâh binâ etdiği için ana alâmeten altı minâresi on altı tabakadır” ÇELEBİ, *Seyahatname I*, s. 96.

⁹²⁹ GÖKYAY, “Risale-i Mimariyye”, s. 164

⁹³⁰ Selânikî Mustafa EFENDİ, *Selanikî Tarihi (1003-1008/1595-1600)*, Cilt: II, Haz. Mehmed İpşirli, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989, s. 761.

evresinde “Zulmiyye” olarak anıldığını aktarır.⁹³¹ Yeni Camii’nin inşa edilmesi için planlanan bölge, İstanbul’un ticari merkez niteliği taşıyan ve dolayısıyla ticaretle ilgilenen Yahudilerin yoğun olarak bulunduğu bir bölgedir. Külliye inşasından önce burada bir kilise, bir sinagog ve Yahudi konutları bulunmaktaydı. Külliye inşası için istimlâk edilmesi gereken bu iki ibadethane için başka yerde iki ibadet yapısının onarılması ve evlerin ise değerinin iki misli verilerek istimlâk edilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak halk arasında parasını alamayanların olması üzerine bina emini azledilerek Kara Mehmed Ağa tayin olunmuştu. Binanın temellerinin atmasının ardından sekiz ay sonra bina yükselmeye başladığında bu sefer de Bina Emini Mehmed Ağa’nın yolsuzlukları ortaya çıkmıştı. Bina emini yeni bir kilise yapılmasına izin vermiş ve evlerin istimlâk bedellerini ödememişti. Bunun üzerine Bina Emini Mehmed Ağa’nın yerine Kapıcılar Kethüdası Nasuh Ağa atanmıştır.⁹³² Bilindiği gibi, bina eminleri genellikle devlet kadrosunda önemli görevleri yürütmüş, belirli bir yaşa erişmiş, olgun ve güvenilir kimseler arasından seçilmekteydi. Söz konusu veriler XVII. yüzyılda devletin birçok kademesinde yaygınlaşan usulsüz uygulamaların, özellikle de mimari ortam özelinde yaşanan yolsuzlukların başlangıcının XVI. yüzyıl sonlarına dayandığını açıkça göstermektedir. Bunun dışında, yapının ibadete açılmasından sonra devlet büyüklerine ve çeşitli görevlilere verilen ihsanlar arasında Bina Emini İbrahim Ağa’nın adı kaydedilmiştir.⁹³³ Dolayısıyla inşaat sürecinde mali işlerden sorumlu son bina emininin İbrahim Ağa olduğu anlaşılmaktadır.

Sultan III. Mehmed’in 1603 yılında hayatını kaybetmesi üzerine Safiye Sultan’ın Eski Saray’a gönderilmesi nedeniyle kötü şöhretle anılan caminin inşaatı yarım kalmıştır. Bu sürede inşaatı yarım kalan caminin bulunduğu bölge yeniden Yahudi mahalleleriyle dolmuştu. 1660 yılında İstanbul’da meydana gelen büyük yangın caminin de bulunduğu Bahçekapı semtini ve camiye derinden etkilemesi üzerine kendisi de bir cami inşa ettirme niyetinde olan Hadice Turhan Sultan, yangından zarar

⁹³¹Ayrıca Evliya Çelebi tarafından Safiye Sultan’ın emriyle inşasına başlanan yapının mali kaynakları kaydedilmiştir; “Mukeddemâ fâtihi (---) Sultân (---) Hân’ın vâlidesi on Mısır hazînesi mâl sarf edüp tâklar peydâ olacak mahalle dek binâ olunup bânîsi Vâlide Sultân merhûm olup (---) sene harâb ü nâ-tâmâm kalup Zulmiyye nâmıyla iştiâr bulmuş bir câmi’-i nâ-tâmâm idi.” ÇELEBÎ, *Seyahatname I*, s. 135.

⁹³²Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*, Cilt: II, Haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 849-851.

⁹³³ARSLANTÜRK-KOCAASLAN, *Risâle-i Kürd Hatîb*, s. 41, 42, DERİN, “Abdurrahman Abdi Paşa”, s. 185

gören bölgeleri ziyaret etmiştir.⁹³⁴ Aradan geçen yaklaşık altmış yıl kadar sonra, 1661 yılında Sultan IV. Mehmed'in validesi Hadice Turhan Sultan'ın emri üzerine ikinci inşaat aşaması başlatılmıştır.

Bu yapı topluluğunun tamamlanmasına karar verilmeden önce Hadice Turhan Sultan'a yeniden elden geçirmesi için farklı yapılar da önerilmiştir. İlk olarak kendisi de yangından sonra harap olan Hoca Paşa Camii'ni tamir ettiren Köprülü Mehmed Paşa'nın önerisi olmuştur. Bu yapı, Mercan'daki İbrahim Paşa Camii'dir. Mimarlar çağrılıp, keşfi yaptırılan yapının masraf bedelinin kırk bin kuruş olduğu hesaplanmıştır.⁹³⁵ Hadice Turhan Sultan'a gösterilen bir diğer yapı ise Cerrah Mehmed Paşa Camii'dir. Bu caminin de keşifleri yapılmış olmasına karşın Mimar Mustafa Ağa, Yahudi mahallesi arasında kalan, harap durumdaki Yeni Camii'ni kurtarmanın daha hayırlı olduğunu söylemiştir.⁹³⁶ Hadice Turhan Sultan son olarak Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın görüşleri yerine Mimar Mustafa Ağa'nın fikirleri doğrultusunda karar almıştır. Bu durum, Hadice Turhan Sultan'ın kendi adına inşa ettireceği yapısında mimarın etkin rolünü açıkça göstermektedir. Daha önce aynı zamanda kethüdası olan Mimar Kasım Ağa ile yakın ilişki içinde olan ve hatta Kasım Ağa'nın görüşleri doğrultusunda Köprülü Mehmed Paşa'yı sadrazamlığa getiren Hadice Turhan Sultan'ın çağın mimarlarına yakınlığı dikkat çekmektedir. İlk bakışta mimari konusunda bir kararın bir mimara danışılması çok abes gelmemekte ise de bu yapıların aynı zamanda bânilerin gücünü politik olarak yansıttığı düşünülür ise bu kararın siyasi yönünün de bulunması, XVII. yüzyıl mimarlarının saray yaşamındaki baskın rolünü ve bânilerin mimarlarla olan yakın ilişkilerini göstermesi bakımından oldukça değerlidir.

⁹³⁴ KARAÇAY TÜRKA, *Zeyl-i Fezleke*, s. 248; ARSLANTÜRK-KOCAASLAN, *Risâle-i Kürd Hatîb*, s. 40.

⁹³⁵ ARSLANTÜRK-KOCAASLAN, *Risâle-i Kürd Hatîb*, s. 39-42.

⁹³⁶ “Bâğçekapısı İhrâk-ı kebîrden sonra Avret Bazârı'nda vâkı' Cerrah Mehmed Paşa Cami'i meremmâtîçün vezîr-i a'zam Vâlide Sultân hazretlerine sevk ve ilkâ idüp keşf olunmuş iken, Mi'mâr-ı hâssa Mustafâ Efendi dahi bundan müvecceh ve ahsen-i hayrât olmağa lâayık bin altı târîhinde fâtih-i Eğre Sultân Mehmed Han'ın vâlide-i Bâğçekapısı dâhilinde gümrüğe nâzır müceddeden ta'mîr-i binâsına mübâşeret eylediği câmi'-i şerîf, oğlı vefâtıyla kendü Sarây-ı Atî...e nefy olunmağın el çekilüp, nâ-tamâm-ı mu'attal kalmış idi. “Öyle bir vâlide-i büzürg-vârlarının hayrât-ı celîleleri bir alay mahallât-ı Yahûd içinde mezbelelikde harâb yatmak lâayık-ı dîn ve devlet-i pâdişâhî değildir. Nisfî yapı olup, binâsı aşağı pencerele yetmişdir. İtmâmına sâ'y olursa devr-i kıyâmete değin du'â-yı hayra mazhar ve sebeb-i mağfîret olur” deyü, vezîr-i a'zama, andan Vâlide Sultân hazretlerine arz u i'lâm olunup, ma'kûl görüldüğü üzre keşf olundu.” KARAÇAY TÜRKA, *Zeyl-i Fezleke*, s. 248.

Hadice Turhan Sultan'ın inşaatı başlatması üzerine Yeni Camii'nin kötü şöhretinin izleri de yavaş yavaş silinmeye başlamıştır. “Zulmiyye” olarak nitelenen yapı, artık “Adliyye” olarak anılmaya başlanmıştır. Bu olay Evliya Çelebi tarafından şu sözlerle açıklanmıştır;

“Ba‘dehu sene (---) târîhinde vâlide-i Mehemmed Hân deverân-ı büldân ederek İslâmbol'un ihrâkı günlerinde bu câmi‘ esâsı meydân-ı mahabbetde âşikâre olunca "Tîz bu esâsın itmâmına adl ile mübâşeret olunsun" deyü mâlından beş bin kîse ifrâz edüp binâsına şürû‘ edüp nâmına Adliyye dediler. Hâlâ Şehr-i İslâmbol kal‘ası içre onuncu câmi-i selâtîn budur. Şehîdkapusu ile Balıkbâzârkapusu'nun mâbeyninde Yahûdiler içinde kalmış bir garîb esâs idi. Bi-emrillâh cümle Yahûdî hâneler ihrâk bi'n-nâr olup cemî‘i Yahûdileri ol tarafdân nefy edüp ihrâk olan hâne-i harâblarının zemînin Vâlide Sultân kendü mâhlıya alup câmi‘in haremine ve çârsû-yı bâzârlarına ihrâk edüp (---) senede tamâm bir câmi‘-i münevver olup Zulmiyye iken Adliyye oldu.⁹³⁷

Külliyenin tamamlanması için harcanan masraf bedeline dair farklı aktarımlar bulunmakla birlikte, yaklaşık üç bin kese olduğu anlaşılmaktadır.⁹³⁸ Osmanlı tarihçilerinin eserleri arasında Yeni Camii'nin inşa sürecine dair özellikle Risâle-i Kürd Hatîb ve Zeyl-i Fezleke adlı eserlerden detaylı bilgi edinilebilmektedir. Risâle-i Kürd Hatîb'te Ayasofya ile kıyaslanan yapıda, Ayasofya'nın inşasında tâkların tamamlanmasının ardından hiçbir mimarın kubbeyi inşa etmeye cesaret edemediği ve bu nedenle kubbenin on altı yıl tamamlanamadığı açıklanmıştır. Ardından bâni ve mimarın, perde arkasından gerçekleştirilen bir görüşmesinden söz edilmiştir. Burada

⁹³⁷ ÇELEBİ, *Seyahatname I*, s. 135.

⁹³⁸ Hezarfen Hüseyin Efendi'nin aktarımına göre üç bin sekiz yüz elli kese harcanmıştır. İLGÜREL, *Telhîs'ül-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, s. 52; Abdi Paşa'nın ifadesine göre ise üç bin seksen kese akçe ödenmiştir. DERİN, *Abdi Paşa Vekâyi-nâme'si*, s. 186. Ayrıca Zeyli Fezleke'de yapının ikinci inşaat aşaması şu sözlerle anlatılır; “Rûz-merre yıkılıp, me‘ûneti yığılup, ehl-i bennâ ve ihzârından sonra işbu sene-i mezbûre mâh-ı Zilka‘desi'nün yigirmi beşinci gün binâya mübâşeret ve ancak eski binânın üzerinden bir sıra taş sökülüp, bed'an ve ihtimâm ü itmâmına sa'y-i belîğ ve dikkat-i tâmm olunup, icârıyla musakkafât olmak üzre, etrâfına çifte çârsû ve bir türbe ve bir dârü'l-kurrâ ve bir mekteb ve iki kapularında birer sebilhâne ve deryâya nâzır bir âlî kasr dahi yapılmak emr olundu. Tahtakal'a'dan Hâcepaşa'ya varınca değin ol mevâzi'-i nâzenin bi'l-cümle Yahûdî hâne idi. Bâde'l-yevm yapılmayup, yerlerin fûrûht idüp âher mahallere nakl olunmalarıçün hatt-ı hümayûn sâdır olmağın, tâ'ife-i Yahûd gayrete gelüp, herkes yine sâkin olduğu hânelerin yapup, oturmak üzre kazâ-belâ sanduğundan bin kîse akça çıkarup, vezîr-i a'zama virdiler. Kabûl itmeyüp cümlesin redd ve “Her kim yerin fûrûht itmez ise katl olunur” deyü, Yahûd arasında dellâl nidâ itdirilmeğın, bi'z-zarûrî satup kimin Vâlide Sultân hazretleri alup câmi‘ ve musakkafâta ilhâk ve kimin dahi âhâli-i şehir alup, âlî sarâylar binâsıyla ma'mûr u âfâk-ı âlem eylediler, ancak vezîr-i a'zamin bu husûsda olan metânet ve âsâr-ı celîlesi devr-i kıyâmete değin du'â-yı hayr ile mezkûr ve seyyiâtî defterini mestûr ider.” KARAÇAY TÜRKAL, *Zeyl-i Fezleke*, s. 248. Ayrıca Yeni Camii Külliyesi'nin kaynakları ve istibdal olunan vakıflara dair detaylı bilgi için bkz. Kenan YILDIZ, *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri, Vakıflar, Toplum ve Ekonomi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 168-176.

bahsedilen görüşmenin hangi dönemi kapsadığı, Ayasofya veya Yeni Camii olduğu açık değildir. Çünkü iki yapının da inşa süreci duraksamıştır ve iki yapının hikayesi birlikte ele alınmıştır. Esere göre bâni, inşaata bu kadar zaman neden ara verildiğini sormuş ve mimar dürüstçe yanıtlamıştır. Yapının oldukça yüksek ve geniş olduğunu, uzun zaman kaderine terkedildiğini, temeli olmasa sağlam ve kubbesinin kalıcı olamayacağını söylemiştir. İsteddiği cevabı alamayan ve bu cevaptan tatmin olmayan bâni, yapının temellerinin ölçülmesini emretmiştir. Sonuçta temelden iki zira yükselmiş ve bâni yapının gerçekten sağlam olduğunu görmüştür. Bunun üzerine mimarın temellerin sağlamlığı konusundaki sözlerine itimat ederek, binanın kubbesinin inşasına başlanmıştır. Bu olayın ardından caminin (Yeni Camii) altmış altı yıl mimarı olmadığı, yapının bu müddetçe terkedildiği açıklanmıştır.⁹³⁹

XVII. yüzyılda mimarların estetik becerilerini açıkça ortaya koyabilecek nitelikteki anıtsal yapı etkinliği Sultan Ahmed ve Yeni Camii külliyesi ile sınırlıdır. Sultan Ahmed Külliyesi, Sedefkâr Mehmed Ağa tarafından inşa edilmiştir. Yeni Camii Külliyesi’nde ise birden fazla başmimar çalışmıştır. Ancak bu çalışma ile ortaya konan yeni bulgular, Yeni Camii’nin mimarları konusundaki bilgilerin yeniden gözden geçirilmesini gerekli kılmıştır. Risâle-i Kürd Hatîp’te geçen bir diğer ilginç nokta yapının altmış altı yıl mimarının olmadığına vurgulanmasıdır. 1597 yılında Davud Ağa tarafından inşasına başlanmasının ardından mimarın 1598 yılında hayatını kaybettiği ve inşaatı tamamlayamadığı bilinmektedir. Ardından Dalgıç Ahmed Ağa’nın inşaatı devraldığı kabul edilmektedir.⁹⁴⁰ Osmanlı tarihçileri Dalgıç Ahmed Ağa’nın yapıdaki mimari katkısından hiç bahsetmediği gibi, inşaatın yarım kalma nedeni olarak 1603 yılında III. Mehmed’in vefatı üzerine Safiye Sultan’ın Eski Saray’a gönderilmesi gösterilmektedir. Dalgıç Ahmed Ağa, Davud Ağa’nın hayatını kaybetmesine kadarki süreçte zeminden bir zira yükseltilecek yapının duvar seviyesini bir miktar daha yükseltmiş olmalıdır. Bir sıra taşın sökülerek inşaata başlanması ise duvar yüzeyinin kubbe seviyesine ulaşamadığına işaret eder. Diğer taraftan başmimarlıkta “kayd-ı hayat” şartının XVII. yüzyılda ilk kez Dalgıç Ahmed Ağa’nın başmimarlık sürecinde ortadan kalkması, bu durumun duraksayan inşa faaliyetleriyle alakalı olabileceğini düşündürmektedir.

⁹³⁹ ARSLANTÜRK-KOCAASLAN, *Risâle-i Kürd Hatîb*, s. 41.

⁹⁴⁰ Başvekâlet Arşivi, Müttefferika Evrakı, nr. 4030’dan aktaran Soner GÜREL, “Yeni Camii ve Vakıfları”, Mezuniyet Tezi, Tarih Bölümü, 1964-1965, s. 13.

Hadice Turhan Sultan'ın 1661 yılında inşaatı yeniden başlatmasıyla Mustafa Ağa tarafından 1665 yılında külliye elemanlarının tamamlandığı bilinmektedir. Yeni Camii'nin tamamlanması için Hadice Turhan Sultan'ı teşvik eden Mustafa Ağa eliyle, 1661 yılında ikinci inşaat aşamasına geçilmiştir. Ancak Mustafa Ağa'nın 1662 yılında öldürüldüğü kadı sicillerine dayanılarak tespit edilmiştir. Bu sırada inşaatı devam eden Yeni Camii ise henüz tamamlanmamıştır. Bu nedenle yapı, Mustafa Ağa'nın öldürülmesinin ardından yerine gelen ve yine aynı ismi taşıyan bir başka Mustafa Ağa tarafından tamamlanmış olmalıdır. İkinci Mustafa Ağa'nın başmimarlığı arşiv belgeleri üzerinden de kanıtlanmıştır.⁹⁴¹ Bugüne dek yapıda yalnızca Davud Ağa, Dalgıç Ahmed Ağa ve Mustafa Ağa olmak üzere üç mimarın görev aldığı sanılması, Mustafa Ağa'nın 1662 yılında katledilmesinin kesin olarak bilinmemesinden kaynaklanmıştır.⁹⁴² Sonuç olarak, Yeni Camii'nde Davud Ağa inşaata başlamış, Dalgıç Ahmed Ağa 1598-1603 yılları arasında çalışmış, 1661 yılında Mustafa Ağa tarafından ikinci inşaat aşamasına başlanmış, ertesi yıl hayatını kaybetmesi üzerine bir başka Mustafa Ağa yapıyı tamamlamış olmalıdır.

Yapılar, mimarın yeteneğinin yanı sıra bâninin istekleri, maddi güç, yüzyılın mimari üsluplarına eğilim, arazinin şekli-ölçüleri ve bâninin Osmanlı devlet ricali arasındaki hiyerarşik konumu gibi birçok etken sonucunda biçimlenir. Söz konusu etkenler arasında özellikle mimarın tasarım gücünü, inşa ettiği yapı sayısı ne kadar fazla ise mimari kurgular veya tekrarlanan mimari çözümlemeler üzerinden açıkça anlamak mümkündür. XVII. yüzyıla bakıldığında anıtsal külliyelerin yalnızca iki yapı topluluğu ile sınırlı kalması, ikinci anıtsal külliye'nin iki ayrı inşaat aşaması geçirmesi ve çok sayıda mimarın çalışması, mimarların üslubunun anlaşılmasını güçleştirmektedir. Ne var ki, XVI. yüzyılda klasik Osmanlı mimari üslubunun ardından büyük değişimler yaşanmamış olsa da, yapıların mimari detaylarında farklı uygulamalara ve bir takım ortak özelliklere rastlanmaktadır. Çağın anıtsal külliyelerinden ilki olan Sultan Ahmed Külliyesi, Sedefkâr Mehmed Ağa'nın eseridir. Zübdetü't-Tevârîh üzerinden özellikle caminin bulunduğu arazinin yüksek olmasına

⁹⁴¹ Detaylı bilgi için bkz. 4.9 Mustafa Ağa.

⁹⁴² Bu alanda önemli bir çalışması bulunan ve İngiliz Diplomat Rycault'un anlatımlarına eserinde yer veren L. Şenocak, Yeni Camii'nin Mustafa Ağa tarafından tamamlanmasından dolayı Mustafa Ağa'nın öldürülmediğini açıklamıştır. Lucienne Thys-Şenocak, **Hadice Turhan Sultan**, s. 293-294 .

önem verildiği, diğer ulu camiler ile eşdeğer yükseklikte, sık yapı dokusu içinde yer almayan ve havadar bir bölgede olmasının istendiği anlaşılr.⁹⁴³ Bununla birlikte, çağdaşları tarafından yapının genellikle yüksekliğine ve sağlamlığına vurgu yapılmıştır. Bu konuda Risâle-i Mi'mâriyye'deki anlatımlarda, *Esasiyye Kasidesi*'nde caminin yüksekliğine yapılan vurgu tekrarlanmıştır;

“...devrinden bugüne gelinceye kadar daha böyle bir yüksek ve müstahkem yapı yapılmış değildir. Cami-i şerif ve onun avlusu bir mesiredir ki dünyada ve onun içinde böyle göz alabildiğine uzanan bir yer daha yoktur.”⁹⁴⁴

Gerçekte ise iç mekân yüksekliği bakımından Süleymaniye, Selimiye ve Ayasofya'ya erişmemektedir. XVI. yüzyılda Mimar Sinan'ın çeşitli tasarım denemelerinin ardından yanında yetişen Sedefkâr Mehmed Ağa, klasik üslupta Osmanlı mimarisinin ilk eseri kabul edilen Şehzade Mehmed Camii'ni, plan ve taşıyıcı sistemi bakımından küçük değişimler ile yinelemiştir. Burada Edirne, Selimiye Camii'ndeki gibi yapının alt kütlesi ve üst örtüsü arasındaki homojen birleşimden ziyade bâninin isteği doğrultusunda yüksekliğe vurgu yapılmasının istendiği anlaşılmaktadır. Yapının bir bodrum ile desteklenmesi ve özellikle cami kütesinin dört köşesindeki, üçer şerefeli minareler, yükseklik etkisini güçlendirmiştir. Bunun dışında Mimar Sinan'ın daha önce dört destekli cami denemelerinde de görüldüğü gibi, yapının boyutları arttığında, kubbeyi taşıyan dört payenin mekân içinde kapladığı alan da artmakta ve bu payeler harim mekânını görsel açıdan kesintiye uğratmaktadır. Bu durum Sultan Ahmed Camii için de geçerlidir. Bu görsel etkiyi hafifletmek amacıyla, kubbeyi taşıyan dört paye yivli olarak tasarlanmış ve kuzeydekilere ise çeşmeler eklenmiştir. Yapının büyük boyutlarına karşın, taşıyıcı sisteminde dört destekli cami modelinin tercih edilmesi nedeniyle, mimari elemanların birbiriyle daha az kaynaşan görünümü belki de çini süsleme programının ağırlığıyla birleştirilmek istenmiştir. Mimar Sinan'ın XVI. yüzyılda Osmanlı mimarisini evrensel düzeye ulaştırmasının ardından XVII. yüzyılda Sultan Ahmed Camii özelinde, taşıyıcı sistem ve üst örtü bakımından kayda değer gelişmelerin yaşandığını söylemek güçtür. Buna karşın, yapının eşsiz tarihi konumu ve yoğun bezeme programını nedeniyle günümüzde de İstanbul'un en önemli yapılarından biri olarak kabul edilmektedir.

⁹⁴³ ÇUHADAR, *Zubdetü't-Tevârîh I*, s. 48-49.

⁹⁴⁴ GÖKYAY, “Risale-i Mimariyye”, s. 165.

Sedefkâr Mehmed Ağa'nın külliye programı içindeki yapılarda ortaya koyduğu bir takım yeni mimari uygulamalara da rastlanmaktadır. Bunlar arasında XVII. yüzyılda Sultan Ahmed Camii'nde karşılaşılan, yapılara güneydoğu yönünden hünkâr kasrı eklenmesi sayılır. Bu uygulama ile Yeni Camii'nde de karşılaşılmakta olup, XVIII. ve XIX. yüzyıl yapılarında da sürdürülmüştür. XIX. yüzyılda hünkâr kasrı, harim küntlesinin iki yanından taşacak şekilde genişleyerek, caminin ön cephesine hâkim olmuştur. Bunun dışında caminin üst örtüsünde, merkezi kubbeye dört yönde eklenen yarım kubbelere eşlik eden eksedra sayısı da arttırılmıştır. Cami dışında, türbenin dârülkurra ile birlikte ele alınması, Yeni Camii Külliyesi'nde de benzer şekilde türbe ve darülhadis birlikte ele alınarak, tekrarlanmıştır. Mimari detaylardaki bu yenilikler, Sedefkâr Mehmed Ağa ve Mustafa Ağa'nın yeteneğini ortaya koymaktadır.

XVII. yüzyılda medrese merkezli külliyelerde rastlanılan derslane-mescid ve türbenin konum olarak yakınlaştırılması, cami merkezli anıtsal bir külliye olan Sultan Ahmed Külliyesi'nde de karşılaşılr. Sultan Ahmed Medresesi'nde klasik dönem medrese tipolojisinden farklı olarak, derslane/mescid birimi giriş aksı yerine dikdörtgen küntlenin köşesine, türbenin bulunduğu yöne doğru yaklaştırılmıştır. Yüzyıl boyunca nüvesi medrese olan külliyelerde yaygın olan bu uygulamanın, cami merkezli anıtsal bir külliye de görölmesi, cami ya da medrese merkezli külliyelerin benzer kurguda tasarlandığını ve yüzyıl boyunca genel bir mimari beğeni/eğilim olduğunu söylemek mümkündür.

XVII. yüzyılda kendi adına cami inşa ettiren diğ er sultan bâniler arasında Sultan II. Osman/Genç Osman ve Sultan IV. Mehmed sayılır. Söz konusu sultanların yapısı, Sultan Ahmed Camii'nin mimari özellikleriyle kıyaslanamayacak derecede mütevazı ve konum olarak da yönetici elitin yapılarının yoğun olarak inşa edildiğı Tarihi Yarımada'nın dışında kalır. İlk olarak, Sultan II. Osman'ın yapısı, günümüzde Güngören semtinde yer almakta olup, büyük ölçüde yıkılarak yeniden inşa edilmesinden dolayı özgün niteliklerini kaybetmiştir. Camii, dikdörtgen planlı, sakıflı, taş-tuğla almasıık duvar örgüsüne sahiptir. Bununla birlikte, Sultan IV. Mehmed tarafından inşa edilen cami ise günümüze ulaşamamıştır. Av merakı nedeniyle Avcı Mehmed olarak anılan Sultan IV. Mehmed'in ava gittiğı zamanlarda kullanmak üzere, İstanbul'daki vaktinin büyük çoğunluğunu geçirdiğı Davud Paşa Saray kompleksinin

bir parçası olarak yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Sultan I. Ahmed'in görkemli camisinin ardından Sultan II. Osman'ın ve daha sonra Sultan IV. Mehmed'in yalın ve mütevazı yapıları, mali etkenlerin yanında Osmanlı mimari geleneği gereği sultanlar dışındaki sadrazamlar ve diğer devlet görevlileri gibi bânilerin yapılarını ölçek ve tasarım bakımından etkilemiş olmalıdır.

Başkentte yüzyılın diğer külliyelerinde ölçek açısından küçülmeler yaşanmıştır. Sultan Ahmed ve Yeni Camii külliyesi dışında anıtsal külliyele rastlanmamakla birlikte, genellikle medrese merkezli ve küçük ölçekli külliyeler inşa edilmiştir. Söz konusu külliyelerin boyutlarının küçülmesinde, mali nedenlerin yanı sıra sık yapı dokusuna sahip olan kentte özellikle tarihi merkezlerde ve ana arterlerde arazi bulmanın zorluğu da etkili olmuştur. Külliyein merkezindeki yapı olarak cami yerine medrese tercih edilmesi ise aslında XVI. yüzyılın sonlarında başlayan bir eğilimdir ve bu uygulama, XVII. ve XVIII. yüzyılda dahi sürdürülmüştür. Medrese merkezli külliye tasarımı Sadrazam Kuyucu Murad Paşa, Defterdar Ekmekçizâde Ahmed Paşa, Sadrazam Bayram Paşa, Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa, Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa gibi bânilerin yapılarında izlenir. Sadrazam Bayram Paşa'nın külliyesi haricindeki diğer yapıların Divanyolu üzerinde ya da yakınında konumlanması dikkat çekicidir.

Sultanî külliyelerin dışında külliye kurgusunda genellikle medresenin belirleyici olduğu bu çağda, dönemin siyasi ilişkiler ağı içinde anılan Mimar Kasım Ağa'nın yapı seçimi de bu yönde olmuştur. Yüzyılın mimar bânileri kendi adlarına genellikle çeşme inşa ettirmesine karşın, Mimar Kasım Ağa tıpkı yönetici elit gibi kendi adına bir medrese/darülhadis inşa ettirmiştir. Bu medresenin Divanyolu'nun hemen yakınında Şehzadebaşı'nda yer alması, Kasım Ağa'nın eserinin konumu üzerinden de kendisini devlet yöneticileri ile bir tuttuğunu ve belki de onlara öykündüğünü göstermektedir. Öyle ki sadrazam dostları Kemankeş Kara Mustafa Paşa ve Köprülü Mehmed Paşa'nın külliyesi de Divanyolu üzerindedir. Kasım Ağa'nın bu tutumu, memleketi Arnavutluk'ta inşa ettirdiği yapılar üzerinden de izlenir. Sadrazamlara yakınlığı ile bilinen ve çağdaşları tarafından vezirlik taslayan kişiler arasında anılan Kasım Ağa, başkentte yalnızca darülhadis inşa ettirmiş olsa da Arnavutluk'ta ve diğer Balkan ülkelerinde kendi adına külliye, han, köprü ve su yolu gibi farklı türde yapılar da inşa ettirmiştir. Bu durum, sıkça rastlandığı gibi memleketine hizmet etme arzusunun

yanında başkentte yoğun olarak hissedilen mimari gelenek ile açıklanabilir. Görüldüğü gibi, kentin tarihi arterleri üzerindeki bu küçük külliyelerin yer seçiminde büyük ölçüde bânilerinin etkisi olmalıdır. Cami veya medrese merkezli, anıtsal ya da küçük ölçekli olmak üzere çağın külliyesi, Tarihi Yarımada üzerindeki ana merkezlerde ve tarihi güzergâhlarda yoğunlaşmıştır.

Sultan I. Ahmed'in saltanat yıllarında Osmanlı veraset sisteminde yaşanan değişim ve sancağa çıkma yerine kafes usulü yoluyla genç yaşta ve deneyimsiz olarak tahta çıkan sultanların devlet yönetimini üstlenemeyecek durumda olması nedeniyle valide sultanlar dolaylı olarak devlet idaresinde söz sahibi olmuştur. Güç dengesi üzerinde meydana gelen bu değişim, mimari eserler üzerinden de izlenebilmektedir. Çağın ikinci anıtsal külliyesi olan Yeni Camii, adeta bânisi olan valide sultanların gücünü temsil edercesine İstanbul'un tarih boyunca önem taşıyan merkezlerinden biri üzerinde yükselir. İlk olarak Safiye Sultan'ın emriyle inşasına başlanan, Sultan III. Mehmed'in ölümü üzerine Safiye Sultan'ın Eski Saray'a gönderilmesi nedeniyle inşaatı yarım kalan yapı, ardından yine bir kadın sultan olan Valide Hadice Turhan Sultan tarafından tamamlanmıştır. Kuşkusuz akla ilk gelen soru, Sultan I. Ahmed'in ya da Valide Mahpeyker Kösem Sultan'ın ilgilenmediği bu yapıyı, Hadice Turhan Sultan neden tamamlatma gereği duymuştur. Bu sorunun cevabını irdelenirken öncelikle, Kösem Sultan ve Üsküdar'daki külliyesinin üzerinde kısaca durmak gerekir.

Sultan I. Ahmed'in zevcesi Kösem Sultan, Sultan IV. Murad ve Sultan I. İbrahim'in validesi olarak, Osmanlı yönetimini üstlenen önemli bir siyasi kadın figürüdür. Sultan IV. Murad'ın saltanatının ilk yıllarında, Sultan I. İbrahim'in tahtta bulunduğu süreçte ve IV. Mehmed döneminin başlarında yönetimi devralan Kösem Sultan, entrikalarla dolu yaşamının yanında özellikle kurduğu vakıflar, hac kervanına yaptığı yardımlar ve inşa ettirdiği suyuolları gibi çeşitli hayır işleriyle de anılır. Vakfiyesi üzerinden oldukça varlıklı olduğu anlaşılan ve gerek İstanbul'da inşa ettirdiği çeşme ve hanları gerek ise Balkanlardaki yapıları nedeniyle önemli bir bânî olan Kösem Sultan'ın, kendi adına inşa ettirdiği külliyesinde oldukça mütevazı bir tasarım kurgusuna gitmesi ilk bakışta oldukça ilginç görünmektedir. Eşi Sultan Ahmed'in Sultan Ahmed Külliyesi'nin inşasının ardından tepki ile karşılandığı düşünülür ise belki de aynı tepkiyi görmekten çekinen Kösem Sultan'ın, Yeni Camii Külliyesi'ni tamamlatmak yerine, çeşitli hayır işlerine ve yapılarına ağırlık vererek, kendi adına inşa ettirdiği yapıda bölgenin

ihtiyacına uygun küçük ölçekli ve yalın bir yapı topluluğu inşa ettirmesi oldukça akılcı bir yaklaşımdır. Venedik Elçisi Pietro Foscari, Valide Kösem Sultan'ın oğlu Sultan IV. Murad'ın (1623-1640) 1637 yılında adını ölümsüzleştirmek üzere yapıyı yeniden inşa ettirmek istediğini ancak aşırı maliyeti nedeniyle projeden vazgeçtiğini bildirmiştir.⁹⁴⁵

Diğer taraftan Valide Hadice Turhan Sultan, Kösem Sultan'ın tam tersi bir mimari yönelim izlemiştir. Yeni Camii'nin ikinci inşaat aşamasını devralmış ve bir valide sultan olarak, Sultan II. Osman ve oğlu Sultan IV. Mehmed'in yapılarıyla kıyaslanamayacak büyüklükte ve kapsamlı bir külliyein tamamlayıcısı olmuştur. Oğlu Sultan IV. Mehmed'in yerine inşa etkinliğini üstlenen Valide Hadice Turhan Sultan, yönetimdeki ağırlığını dönemin yapı faaliyetleri üzerinde de hissettirmiştir.

Camilerin ve medreselerin dışında, özellikle medrese merkezli külliyelerde türbeye ayrı bir önem verildiği görülür. Yüzyılın ilk yarısındaki Kuyucu Murad Paşa, Ekmekçizâde Ahmed Paşa, Kemankeş Kara Mustafa Paşa ve Defterdar Ebul Fazıl Ahmed Paşa'nın medrese merkezli külliyelerinde benzer şema uygulanmış olup, türbe yapısı dersane-mescid birimine bitişik konumda ve boyut açısından eşdeğer olarak tasarlanmıştır. Bayram Paşa ve Çinili külliyesi ise bahsedilen diğer külliyele kıyasla daha dağınık bir vaziyet planına sahip olup, Kösem Sultan'ın, Sultan Ahmed Türbesi'ne defnedilmiş olması dolayısıyla Çinili Külliyesi'nde türbeye yer verilmemiştir. Yüzyılın ağırlıkla yalın kare plandan sekizgen planlı türbelere giden mimari gelişim yolunda Bayram Paşa Türbesi, XVII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Köprülü Mehmed Paşa ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın türbelerinin planının bir önceki aşamasını teşkil eder. Bayram Paşa Türbesi'nde kare kütle üç yönde eyvanımsı düzende çıkmalar yaparak genişletilmiş, giriş yönüne ise üç birimli revak eklenerek vurgu giriş yönüne çekilmiştir. Anıtsal külliyelerin türbelerinde ise yine anıtsal boyutta, kare planlı darülhadis veya darülkurra ile bir geçit ile bağlanarak, birbirine benzer tasarımda ele alınmıştır. Külliyein inşasından önce vaziyet planı kurgulanırken planlanmış olan türbeler,⁹⁴⁶ yüzyıl boyunca mimari gelişim seyri içinde ilerledikleri görülmektedir.

⁹⁴⁵ PEİRCE, *The Imperial Harem, Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, s. 206.

⁹⁴⁶ Hadice Turhan Sultan Türbesi, kendisi tarafından hayattayken inşa edilmiştir. ÇELEBİ, *Seyahatname I*, s. 136.

Osmanlı mimari eserleri arasında bâni ve yapı ilişkisi, özellikle açık türbeler özelinde de izlenir. Bu konu M. Çağhan Keskin'in çalışmasında detaylıca ele alındığı gibi, XVII. yüzyıl boyunca etkili olan ve XVIII. yüzyıla dek devam eden bir mimari yönelimdir. Köprülü Mehmed Paşa'nın sekizgen altyapı ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kare planlı ve açık türbe şeklindeki türbeleri, bu mimari yönelimin önemli eserleridir. Söz konusu yapılardan daha erken tarihli olan, XVII. yüzyılın ortalarına tarihlenen Kemankeş Kara Mustafa Paşa ve Ebu'l Fazl Mahmud Efendi'nin açık türbeleri ise günümüze ulaşamamıştır. Bu mimari zevkin benimsenmesinin arka planında, bânilerinin görüş ve inançları etkili olmuştur. XVII. yüzyılın önemli tarihi figürlerinden biri olan Vâiz Vani Efendi, Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa ve Sultan IV. Mehmed'in üzerinde oldukça etkilidir. Vani Efendi, görüşlerini izlediği Kadızadeliler gibi tasavvufî hareketler ve sufi tarikatlara karşıt bir tutum sergilemiş ve Bektaşî, Halvetî, Mevlevî tekke ve dergâhlarının kapatılmasında etkili olmuştur. İmam Birgivî gibi, türbe ve kabir ziyaretleri sırasındaki din dışı uygulamalara şiddetle karşı çıkan Vani Efendi, bu ziyaretlerde ölüyü kültleştiren hareketlerde bulunan kişilerin dinden çıkacağını ve hatta bu kişilerin katlinin vacib olduğunu ifade etmiştir. Bu görüşlerin etkisinde kalan Fazıl Ahmed Paşa, gördüğü bir rüyaya dayanarak, Kadızâdelileri İstanbul'dan süren babası Köprülü Mehmed Paşa'nın türbesini yıktırmış ve açık türbe şeklinde yeniden inşa ettirmiştir.⁹⁴⁷ Vani Efendi ile yakın ilişki içinde bulunan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Türbesi'nde, Köprülü Ailesi'nin üyeleri gibi açık türbe tercih edilmiştir.

Dinî ve temel eğitimin yapıldığı, hemen her mahallede kurulabilen sıbyan mekteblerine ise söz konusu külliye arasında Kuyucu Murad Paşa Külliyesi, Sultan Ahmed Külliyesi, Bayram Paşa Külliyesi, Çinili Külliyesi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi ve Ebu'l Fazl Mahmud Efendi Külliyesi içinde yer verilmiştir. Mimari özellikleri bakımından oldukça yalın olan bu yapılar, genellikle kâgir veya ahşap malzemeye inşa edilmiş, fevkânî ve çatı ile örtülmüşlerdir. Bu yapılarda medrese bulunması hatta birçoğunun medrese merkezli külliye olması, külliye elemanları içinde dini ve eğitim işlevli yapıların ağırlığını ortaya koyar. Diğer taraftan kütüphanelerin külliye tasarımı içinde yer alması XVIII. yüzyılda yaygınlaşmakla

⁹⁴⁷ Osmanlı mimarlığında açık türbelere dair bkz. KESKİN, ““Üzerime bir kubbe ve âsâr binâlar etmen”: Osmanlı Mimarlığında Açık Türbe Modası (1661-1763)”, s. 51-97.

birlikte, Köprülü Külliyesi'nde bağımsız bir kütüphane yapısına yer verilmesi önemlidir.

Osmanlı külliyesi içinde vakfa gelir getiren ve yapıların işlevliğini sağlayan mimari eserlerin başında ticari işlevli yapılar gelmektedir. Dolayısıyla bâniler tarafından yüzyılın anıtsal ve küçük ölçekli külliyelerinde külliye boyutlarıyla doğru orantılı olarak ticari yapılara yer verilmiştir. Kuyucu Murad Paşa, Ekmekçizâde Ahmed Paşa, Bayram Paşa ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın külliyelerinde yapı bütünü içinde dükkân sıralarına yer verilirken, Sultan Ahmed ve Yeni Camii Külliyelerinde gelişmiş arastalar ve dükkânlar ile karşılaşılır. Köprülü Mehmed Paşa'nın külliyesinde ise yapı topluluğu içinde dükkânlara yer verilmiş olup, ayrıca yol aşırı olarak Vezir Han eklenmiştir. Çinili Külliyesi ise bu genellemenin dışında kalır. Külliye akarları arasında sayılan Büyük Valide Han, Çinili Külliyesi'nin bulunduğu Üsküdar'ın uzağında ancak Eminönü'nde inşa edilmiştir. Benzer durum Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın yapılarında da görülür. Külliyesi Divanyolu üzerinde yer almasına karşın, yine aynı bâni tarafından inşa edilen Yelkenciler Han, ticari etkinliklerin yürütüldüğü Galata semtindedir. Aynı bâninin külliyesi ve gelir getiren ticari yapısının konum olarak farklı bölgelerde yer almasında, oldukça geniş ölçekli olan hanların inşa edileceği yeterli arazi bulmanın güçlüğü yanında ticari bölgeler üzerinde konumlanmasının hanların işlevine daha uygun olmasının etkisi vardır. Zira Yelkenciler Han'ın bulunduğu Galata, Büyük Valide Han'ın konumlandığı Eminönü ve Kapalı Çarşı'nın hemen yakınındaki Vezir Han, tarih boyunca kentin önemli ticari merkezleridir.

Denizlerle çevrili olmasına karşın tatlı su kaynaklarından yoksun bir bölgede kurulan İstanbul'da asırlar boyunca süregelen su problemi, hemen her dönemde belirli aralıklarla bu sorunun çözümü adına gerekli adımların atılmasını zorunlu kılmıştır. Bu amaçla, XVII. yüzyılda çok sayıda su yolu inşa edildiği gibi, XVI. yüzyılda inşa edilen su yolları onarılmış ve kentin Kırkçeşme ve Süleymaniye gibi ana isale hatlarına eklenen katma sular aracılığıyla çeşitli yapılara ve bölgelere su sağlanmıştır. Su yapıları arasında isale hatlarının ve bentlerin yoğun olarak inşa edildiği görülmektedir. Su yapılarının inşa edildiği bölgeler olarak ise Tarihi Yarımada ve Üsküdar öne çıkmaktadır. Su yapıları inşa ettiren bâniler arasında Sultan Ahmed, Sultan II. Osman, Sultan IV. Murad, Valide Kösem Sultan, Valide Hadice Turhan Sultan ve Köprülüler

sayılmaktadır. Söz edilen bâniler siyasi yaşamda etkin tarihi figürler olmalarının yanı sıra İstanbul’da külliye başta olmak üzere diğer yapı türlerini de inşa ettiren önemli bânilerdir.

XVII. yüzyılda sivil yapılar özelindeki köşk ve kasırlar, Davudpaşa, Beşiktaş ve Üsküdar olmak üzere kentin çeşitli bölgelerinde inşa edilmiş olmasına karşın mimari açıdan en görkemli örnekler, Topkapı Sarayı’ndan günümüze ulaşmıştır. Saray dışındaki örneklerin günümüze ulaşamamasında ahşap malzeme kullanımının yanı sıra, sarayların sık sık el değiştirmesi ve zamanla gözden düşmesi etkili olmuştur. XVII. yüzyılda sancağa çıkma yerine kafes usulüyle birlikte Osmanlı sarayında yaşanan değişim sultanların Topkapı Sarayı’nda daha fazla vakit geçirmesine ve sultan olduktan sonra imar faaliyetlerinin Topkapı Sarayı’nda sivil yapılar özelinde yoğunlaşmasına neden olmuştur. Söz konusu sultanlar arasında Sultan Ahmed tarafından I. Ahmed Odası inşa edildiği gibi, Sultan IV. Murad tarafından Revan Köşkü ve Bağdat Köşkü inşa edilmiş olup bunun yanı sıra has oda ve sünnet odası onarım geçirmiştir. Topkapı Sarayı’nın dekorasyonuna abartılı ilgi duyan Sultan İbrahim tarafından ise İftariye Köşkü inşa edilmiş olup, sünnet odası elden geçirilmiş ve dış bahçede bulunan Sepetçiler Köşkü yeniden inşa edilmiştir. Söz konusu yapılar arasında özellikle Revan Köşkü ve Bağdat Köşkü’nün ayrı bir önemi vardır. IV. Murad’ın siyasi başarılarını somutlaştıran bu yapılar, XVII. yüzyılın değişen mimari anlayışını gösterir. Osmanlı İmparatorluğu’nun gücünün doruk noktasında olduğu XVI. yüzyılda sultanların siyasi başarıları, görkemli anıtsal külliye ile simgelenirken ekonominin zayıfladığı XVII. yüzyıldaki galibiyetler, köşk örnekleri ile sınırlı kalmıştır. Üstelik Sultan IV. Murad’ın kendi adına inşa ettirdiği anıtsal bir camisi de bilinmemektedir.

Topkapı Sarayı dışında, sultanların merkezden uzakta veya ava gittikleri zamanlarda konaklamak üzere inşa ettirdikleri konaklar/saraylar da bulunur. Bağımsız veya biniş kasırları olarak anılan bu yapılar arasında Davud Paşa Sarayı dikkat çeker. Bu yüzyılda ilk olarak Sultan Ahmed tarafından ele alınmıştır. Sultan IV. Mehmed ise vaktinin büyük çoğunluğunu geçirdiği Edirne ve Bursa dışında İstanbul’da bulunduğu müddetçe Davud Paşa Sarayı’nda konakladığı için yapının mimari ve bezeme programını elden geçirmiş, kendi adına inşa ettirdiği bilinen tek camisini de bu saray kompleksinin bir parçası olarak tasarlamıştır. Bunun dışında, XVII. yüzyılda erken

örneği Sultan Ahmed Camii'nde görülen caminin güneydoğu yönünden eklenen hünkâr kasrına Yeni Camii'nde de yer verilmiş olup, benzer mimari kurguda tasarlanmış olmalıdır. Sultan Ahmed Hünkâr Kasrı, geçirdiği yangın nedeniyle özgünlüğünü büyük ölçüde kaybetmiştir. Camilere eklenen hünkâr kasırları, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine dek hacim ve cami kütlesine eklenme yönü bakımından değişerek uygulanmıştır.

Dini yapılara eklenen kasırlar dışında, bentlerin civarında sultanların kullanımına yönelik inşa edilen kasrı hümayunlara da rastlanmaktadır. XVII. yüzyılda Sultan II. Osman ve Valide Hadice Turhan Sultan tarafından iki ayrı bent inşa edilmiştir. Sultan II. Osman tarafından inşa edilen Karanlık Bendin civarına, daha geç tarihlerde bir kasır eklendiği arşiv belgeleri üzerinden anlaşılmaktadır. Lale Devri ile birlikte bentlerin civarının sultan ve kamusal alan olarak kullanımının yaygınlaştığı XVIII. yüzyılın başlarında inşa edilen ve günümüze ulaşamayan bu kasrı hümayunun arşiv belgeleri üzerinden anlaşıldığı üzere mimari özellikleri bakımından geleneksel Türk konut mimarisi ile örtüştüğü anlaşılr.

8. SONUÇ

XVII. yüzyılda başmimar, bâni ve yapı ilişkisi üzerinden Osmanlı dönemi mimarlık ortamının incelendiği bu çalışmada, Hassa Mimarlar Ocağı genelinde ve mimarlar özelinde yaşanan çözülme sürecinde çağın siyasi koşullarının belirleyici etken olduğu ortaya konulmuştur. Tahtta bulunan sultanın mutlak hâkimiyeti ve yönetici vasfı ne kadar yüksek ise Hassa Mimarlar Ocağı'nın kurumsal yapısının da o kadar sağlam olduğu anlaşılmaktadır. Sultan Ahmed'in (1603-1617) hayatını kaybetmesi ve Sedefkâr Mehmed Ağa'nın başmimarlığının sona ermesinin (1617/1618) ardından Osmanlı saltanatı ve mimarlık ortamında eş zamanlı olarak sorunlar başlamıştır. Sultan Ahmed'den sonra kısa sürelerde meydana gelen taht değişimleri gibi, Hassa Mimarlar Ocağı'nda da sürekli mimar değişimleri yaşanmıştır.

Sancağa çıkma usulünün kaldırılmasıyla birlikte haremde daha fazla vakit geçiren sultanların küçük yaşta ve deneyimsiz olarak tahta çıkmasıyla birlikte yönetimde meydana gelen otorite boşluğu, valide sultanların devlet idaresini üstlenmesiyle çözülmeye çalışılmıştır. Bu süreçte başta harem ağaları olmak üzere valide sultanlara yakın olan kişiler kısa sürede güç sahibi olmuştur. Aynı zamanda Osmanlı mimarlarının siyasete ilgisi artmış ve mimarlar devrin politik oyunlarına katılmaya başlamıştır. Bu gelişim özellikle Kasım Ağa ve Mustafa Ağa'nın yaşamları üzerinden açıkça izlenebilmektedir. Sultan otoritesinin zayıflamasıyla birlikte mimarların değişen ilgileri, zamanla mimar kimliklerinin geri planda kalmasına ve hatta Kasım Ağa özelindeki gibi mimarların, çağın güçlü siyasi kişilikleri olan bâniler ile mimarlık dışında siyasi amaçlarla yakın ilişki içine girmelerine neden olmuştur. Bu bağlamda, Kasım Ağa asıl mesleği olan başmimarlığı bırakmış ve valide sultanın kethüdası olarak sadrazamların atanmasında dolaylı rol oynamıştır. Osmanlı saltanatında değişen güç dengelerini, mimari yapılar üzerinden de okumak mümkündür. Sultan Ahmed dışında Osmanlı sultanlarının kendi adına anıtsal selatin camileri inşa edilmemesine karşın,

valide sultanlar anıtsal külliyelerin yanında bent, han gibi farklı türdeki yapıların bânisidir. Çağın mimarları da bu mimari etkinliğe daha küçük ölçekte katılmıştır.

XVII. yüzyılda sıklıkla meydana gelen taht değişimleri, uzun süren zorlu savaşlar, galibiyetlerin azalması dolayısıyla savaş ganimetlerinin azalması, Akdeniz’de değişen ticari dengeler, isyan faaliyetleri, özellikle Kadızadelilerin öncülük ettiği toplumda kargaşa yaratan fikri hareketler gibi birçok olumsuz etken Osmanlı Devleti’nin mali durumunu ve sosyal yaşamını derinden etkilemiştir. Buna bağlı olarak mimari üretim, önceki yüzyıla oranla çok sınırlı kalmıştır. Yüzyılın başlarında Sultan Ahmed’in hayatını kaybetmesi ve Sedefkâr Mehmed Ağa’nın başmimarlığının sona ermesinin ardından Osmanlı saltanatında ve eş zamanlı olarak mimarlık ortamında yaşanan bozulma, anıtsal yapı üretimini kısıtlamış ve XVIII. yüzyıla dek başkentte anıtsal bir selâtin camisi inşa edilememiştir. XVII. yüzyılda inşa edilen ikinci anıtsal külliye bânileri ise valide sultanlardır. Yüzyılın ikinci anıtsal külliyesi olan Yeni Camii’nin altmış yıl kadar tamamlanamamış olması, bu dönemde mimari üretim gücünün zayıflığını açıkça ortaya koyar. Yüzyılın diğer külliyelerinde ise ölçek bakımından küçülmeler yaşanmıştır.

Çağın zorlu siyasi ve ekonomik koşulları devletin birçok kademesinde usulsüz uygulamaların yaygınlaşmasına yol açmıştır. Mimari ortam özelinde özellikle Yeni Camii inşası sırasında bina eminlerinin ve bir ahır inşası sırasında Mimar Mustafa Ağa’nın bu yolsuzluklara katıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle yüzyılın ikinci yarısında, Mustafa Ağa’nın infaz edilmesi ve Mimar Kasım Ağa’nın hayatını kaybetmesinin ardından Hassa Mimarlar Ocağı’nda yapılan düzenlemeler sırasında görevde bulunmadığı tespit edilen kişilerin azledilmesiyle mimarlık teşkilâtındaki sorunlar giderilmeye çalışılmıştır. Bu düzenlemelerin ardından Kasım Ağa ve Mustafa Ağa gibi politik mimar figürlerinin belirmemesi, söz konusu ıslahat hareketlerinin bir ölçüde başarılı olduğunu düşündürür ise de, kısa sürelerde yaşanan mimar değişimlerinin devam etmesi Hassa Mimar Ocağı’nın giderek zayıfladığını gösterir.

Mimarlık ortamının yanı sıra mimarlar özelinde yeni bulgular ortaya konan ve birçok konuyu tartışmaya açan bu çalışmada, mimarlar asıl mesleklerinin yanı sıra farklı yönleriyle de ele alınmıştır. Bu bağlamda Dalgıç Ahmed Ağa/Paşa ve Sedefkâr Mehmed Ağa’nın mimarlıkları dışında askerî yönleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca

eriştikleri maddi güç çerçevesinde önemli yapılar inşa ettirmelerinden dolayı mimarların bâni kimlikleri de vurgulanmıştır. Birçok mimarın farklı görevleri yürütmesinin ardından suyolu nâzırlığının ardından başmimarlığa yükselmesi nedeniyle başmimarlık ve suyolu nâzırlığı arasındaki ilişkiler incelenmiştir.

Güncel çalışmalarda geri planda kalan ancak bu çalışmada öne çıkan Mimar Kasım Ağa ve Mimar Mustafa Ağa'nın yaşamları, Osmanlı tarihçilerinin eserleri ve arşiv kayıtlarından ulaşılan yeni bilgiler üzerinden derinlemesine irdelenmiştir. Bilindiği gibi Osmanlı tarihçileri, Osmanlı mimarlarından çok sınırlı söz etmesine karşın Kasım Ağa ve Mustafa Ağa'nın bu genellemenin dışında kalması, mimarlık dışında siyasete olan ilgileri nedeniyle saray entrikaları içinde anılmalarından kaynaklanmıştır. Bunun dışında, Mimar Kasım Ağa'nın vakfiyesi tümüyle derinlemesine tasnif edilerek, değerlendirilmiştir. Mustafa Ağa ve Mimar Kasım Ağa'nın ölüm tarihleri kadı sicillerindeki itaknâmeler üzerinden ortaya konmuştur. Mimar Mustafa Ağa'nın katledilmiş olduğu, aynı belgeler üzerinden belirlenmiştir. Arşiv belgeleri üzerinden ortaya konan söz konusu bilgiler, çağın siyasi perspektifinden Osmanlı tarihçilerinin aktarımlarına dayanılarak, arka planında yatan olası gerekçelerle birlikte irdelenmiştir. Özellikle Mimar Mustafa Ağa'nın ölüm tarihinin belirlenmesi, Yeni Camii mimarlarının irdelenmesini gerekli kılmış ve bu konu yeni bilgiler eşliğinde tekrar sorgulanmıştır. Mevcut bilinenlerin değişimine dair bir başka konu ise mimarlık mesleğinde geçerli olan “kayd-ı hayat” şartının bilinenin aksine XVII. yüzyılda ilk kez Dalgıç Ahmed Ağa'dan sonra değişmiş olduğu ortaya konmuştur. Söz konusu bulgular, XVII. yüzyıl mimarlık ortamının arka planındaki ilişkilerin anlaşılmasını mümkün kılmıştır. Özellikle mevcut bilinenlerin yeni bilgi ve belgelere dayanarak değişmesi, Osmanlı mimarları konusundaki çalışmaların belirli aralıklarla yeni bilgi ve belgelerin ışığında tekrar gözden geçirilmesinin önemini bir kez daha göstermektedir.

Yapıların üretiminde, mimarın yeteneği, bâninin Osmanlı sarayındaki hiyerarşik konumu ve tasarım konusundaki isteklerinin yanı sıra mali koşullar ile devletin içinde bulunduğu siyasi ortam gibi birçok etken aynı derecede etkili olmuştur. XVII. yüzyılda söz edilen tüm bu etkenler başmimar, bâni ve yapı ilişkisi üzerinden birbirini tetikleyerek mimari üretimin azalmasına ve mimarlık ortamında kargaşaya yol

açmıştır. Sonuç olarak bu çalışma, XVII. yüzyılda mimarlık ortamı özelinde sanat ve siyasetin birbirinden ayrılamayacağını ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Ensab (İE.ENB), 757. (25 Cemaziyelevvel 1067/ 11 Mart 1657)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Tevcihat (İE.TCT), 151. (17 Rebiülahir 1078 H. / 6 Ekim 1667 M.)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Tevcihat (İE.TCT), 396. (8 Şevval 1083 H. /27 Ocak 1673 M.)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 7780. (29 Zilhicce 1077 H./ 22 Haziran 1667 M.)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 4026. (29 Zilhicce 1078 H./ 10 Haziran 1668 M.)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 776. (29 Zilhicce 1079 H./ 30 Mayıs 1669 M.)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, A.DVNS.MHM.d., 1247 (29 Receb 1109 H./10 Şubat 1698 M.).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, C.SM., 3674, 16 Safer 1189 H./18 Nisan 1775 M.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, İE.DH., 1639 (12 Şevvâl 1108 H./ 4 Mayıs 1697 M.),

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (TKG.KK), Vakf-ı Cedit Defterleri (VKF. Cd.), 62. (Zilkade 1050 H./Mart 1641 M.).

Abdülaziz BEY, **Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

AFYONCU, Erhan- DEMİR, Uğur, **Turhan Sultan**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016.

AFYONCU, Erhan- DEMİR, Uğur, **Turhan Sultan**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016.

AFYONCU, Erhan, “XVI. Yüzyılda Hassa Mimarları”, **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, İzmir, 1999, s. 207-216.

AFYONCU, Fatma, **XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

AĞIR, Aygöl, **İstanbul'un Eski Venedik Yerleşimi ve Dönüşümü**, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Ahmet Reşit PAŞA, **Tarih-i Yemen ve San'a**, Cilt: I-II, Haz. Sadettin Baştürk, Tashan Kitap Yayınları, Ankara, 2013.

AKALIN, Şahabettin, "Mi'mar Dalgıç Ahmed Paşa", **Tarih Dergisi**, Cilt: IX, Sayı: 13, İstanbul, 1958, s. 71-80.

ARSLANTÜRK, H, Ahmet - KOCAASLAN, Murat, **Dördüncü Mehmed Saltanatında İstanbul, Risâle-i Kürd Hatîb**, Okur Akademî, İstanbul, 2014.

ASLANAPA, Oktay, **Osmanlı Devri Mimarisi**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1986.

AYCİBİN, Zeynep, **Kâtip Çelebi Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]**, Cilt: I, Çamlıca Yayınevi, İstanbul, 2016.

AYVANSARAYÎ, **Camilerimiz Ansiklopedisi (Hadikatü'l Cevâmi)**, Cilt II, Haz. İhsan Terzi, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1987.

AYVANSARAYÎ, Hafız Hüseyin, **Vefeyât-i Selâtin ve Meşâhîr-i Ricâl**, Haz. Fahri Ç. Derin, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978.

AYVANSARAYÎ, Hüseyin EFENDÎ, Alî Sâtî' EFENDÎ, Süleymân Besîm EFENDÎ, **Hadikatü'l-Cevâmi' İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mi'mârî Yapılar**, Haz. Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul, 2001.

BABİNGER, Franz, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, Çev. Coşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

BALTACI, Cahid, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: II, Ankara, 1942, s. 279-386.

BATUR, Afife, "Galata and Pera, a Short History, Urban Development Architecture and Today", **ARI The Bulletin of the İstanbul Technical University**, Vol: 55, No: 1, s. 1-10.

BLAŞKOVİÇ, Josef, "Sadrazam Köprülüzade Ahmed Paşanın Ersekuşvar Bölgesindeki Vakıfları 1664-1665", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 9, 1978, s. 293-342.

Ca'fer EFENDÎ, **Risâle-i Mi'mâriyye**, Haz. İ. Aydın Yüksel, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 2005.

CANTAY, Gönül, **Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

CERASİ, Maurice, **Divanyolu**, Çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

CEZAR, Mustafa, **Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System**, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1983.

CEZAR, Mustafa “17. Yüzyıl Osmanlı Kaynaklarında Sanat Tarihi ile İlgili Bilgilerin Yeri”, **17. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı**, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul, 1998, s. 41-54.

CEZAR, Mustafa, **Osmanlı Başkenti İstanbul**, Ekav Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002.

ÇAĞMAN, Filiz, “Mimar Sinan Döneminde Saray'ın Ehl-i Hiref Teşkilatı”, **Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1988, s. 73-77.

ÇAM, Nusret, **Yunanistan'daki Türk Eserleri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

ÇEÇEN, Kazım **Üsküdar Suları**, İSKİ Yayınları, İstanbul, 1991, s. 57-58.

ÇEÇEN, Kazım, **Halkalı Suları**, İSKİ Yayınları, İstanbul, 1991,

ÇEÇEN, Kâzım, **İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları**, İSKİ Yayınları, İstanbul, 1999.

ÇELEBİ KÖMÜRCİYAN, Eremya, **İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1988.

ÇELEBİ, Evliya, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi 8. Kitap: İstanbul - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu** –, Haz. Kahraman S.A., Dağlı Y., v.d., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

ÇELEBİ, Evliya **Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1. Kitap: İstanbul - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu** – Haz. Robert Dankoff, Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

ÇELEBİ, Evliya, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi 3. Kitap: İstanbul - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu** – Haz. Robert Dankoff, Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

ÇELEBİ, Evliya, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi 5. Kitap: İstanbul - Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu** – Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

ÇELEBİ, Evliya, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, Cilt: 2, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul, 1969.

ÇINAR, Gülnur Hediye, **Sadrazam Bayram Paşa ve İcraatları**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, 2016.

ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa, **İstanbul'da XVII. Yüzyıl Külliyesi**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1994.

ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa, “Sultan Ahmed Camii ve Külliyesi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 37, İstanbul, 2009, s. 497-503.

ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa, “Sultan Ahmed Külliyesinde Sebiller ve Çeşmeler”, **17. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı**, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul 1998, s. 57-76.

ÇUHADAR, İbrahim Hakkı, **Mustafa Saff'nin Zubdetü't-Tevârîh'i**, Cilt: I, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

DANIŞMEND, İsmail Hâmi, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi M. 1574-1703, H. 987-111**, Cilt: 3, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972.

DANIŞMEND, İsmail Hâmi, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, Cilt: 5, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972.

DASHI, Sülejman **Fjalor Enciklopedik Shqiptar**, Tirane, 2008.

DERİN, Fahri Çetin, **Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâne'si Tahlil ve Metin Tenkidi**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1993.

DEVELİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2011.

DÜNDAR, Recep, “Kıbrıs'ta Sultan Murad Han'ın Validesine (Kösem Sultan) Ait Mülk Çiftlikler”, **Karadeniz Araştırmaları**, Cilt: 355, Sayı: 35, 2012, s. 11-124.

EFENDİ, Hezarfen Hüseyin, **Telhîs'ül-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân**, Haz. Sevim İlğürel, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

EFENDİ, Na'imâ Mustafa, **Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyin fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)**, Haz. Mehmet İpşirli, Cilt: II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

EFENDİ, Na'ima Mustafa, **Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyin fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)**, Haz. Mehmet İpşirli, IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara, 2014.

EFENDİ, Na'ima Mustafa, **Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyin fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)**, Haz. Mehmet İpşirli, Cilt: V, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara, 2014.

EFENDİ, Na'ima Mustafa, **Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)**, Haz. Mehmet İpşirli, Cilt: VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara, 2014.

EFENDİ, Naîmâ Mustafa, **Naîmâ Tarihi**, Cilt I, Çev. Zuhuri Danişman, Zuhuri Danişman Yayınevi, İstanbul, 1967.

EFENDİ, Selanikî Mustafa, **Tarih-i Selanikî (1103-1108) I**, Haz. Mehmet İpşirli, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989.

EFENDİ, Selanikî Mustafa, **Tarih-i Selanikî (1103-1108) II**, Haz. Mehmet İpşirli, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989.

ELDEM, Sedad Hakkı, **Köşkler ve Kasırlar**, Cilt: I, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, İstanbul, 1969.

EL-ÜSKÜDARÎ, Behcetî İsmail Hakkı, **Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar**, Haz. Bedi N. Şehsuvaroğlu, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1976.

EMRE, Necmettin, "Ahmet Refik'in Türk Mimarları Adlı Eseri Hakkında", **Arkitekt**, Cilt: 1937 Sayı: 1937-01 (73), s.11-13.

ERDENEN, Orhan, "Osmanlı Devri Mimarları, Yardımcılar ve Teşrifatları", **Mimarlık**, Cilt :I Sayı: 27, 1966, s. 15-16.

EYİCE, Semavi "İstanbul'un Kaybolan Bir Eski Eseri: Kazasker Ebu'l-Fazl Mahmûd Efendi Medresesi", **Tarih Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 14, 1959, s. 147-162.

EYİCE, Semavi, "Büyük Valide Hanı", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İstanbul, 1992, s. 516-517.

EYİCE, Semavi, "Mimar Kasım Hakkında", **Belleten**, Cilt: XLIII, Sayı: 172, 1979, s.767-808.

EYİCE, Semavi, **Tarih Boyunca İstanbul**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2010.

FRASHËRÎ, Alfred- FRASHËRÎ, Neki, **Frashëri Në Historinë E Shqipërisë**, Print-AL, Tirane, 2014, s. 387.

GOODWIN, Godfrey, **Osmanlı Mimarlığı Tarihi**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2012.

GÖKYAY, Orhan Şaik, "Risale-i Mimariyye- Mimar Mehmet Ağa-Eserleri", **Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, s. 113-215.

GÜL, Abdulkasım, **Kuyucu Murad Paşa**, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015.

GÜL, Ahmet, **Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-hadislerin Yeri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

GÜLER, Mustafa, **Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüzyıllar)**, Tarih ve Tabiat Vakfı TATAV Yayınları, İstanbul, 2022.

GÜRAN, Ceyhan, **Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1976.

GÜREL, Soner, **Yeni Camii ve Vakıfları**, Mezuniyet Tezi, Tarih Bölümü, 1964-1965.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Bayram Paşa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: V, İstanbul, 1992, s. 266-267.

HAMMER-PURGSTALL, Joseph Von **Osmanlı Devleti Tarihi**, Cilt: IX, Üçdal Neşriyat İstanbul, 1985.

HAMMER-PURGSTALL, Joseph Von, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Cilt: X, Üçdal Neşriyat İstanbul, 1985,

HAMMER-PURGSTALL, Joseph Von, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Cilt: XI, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1986.

HAMMER-PURGSTALL, Joseph Von **Osmanlı Devleti Tarihi**, Cilt: VIII, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1985.

İLGÜREL, Mücteba, “Ahmed I”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: II, İstanbul, 1989, s. 30-33.

İLGÜREL, Mücteba, “Ahmed II”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: II, İstanbul, 1989, s. 33-34.

İLTER, İsmet, **Tarihi Türk Hanları**, KGM Matbaası, Ankara, 1969, s. 95-96.

İNALCIK, Halil, **Devlet-İ Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II Tagayyür Ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş Ve Kargaşa Dönemi**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 162, 273-274, 344.

İNALCIK, Halil, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III, Köprülüler Devri**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

İstanbul Kadı Sicilleri 45 Evkaf-I Hümayûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626), Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri 45 Evkaf-I Hümayûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626), Coşkun Yılmaz (Ed.), İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri 49 Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1063-1064 / M. 1652- 1653), Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri 50 Rumeli Sadâreti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil (H. 1067-1069 / M. 1656-1658), Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul: 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri 57 İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1108 / M. 1695- 1697), Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri 57 İstanbul Mahkemesi 22 Numaralı Sicil (H. 1107-1108 / M. 1695- 1697), Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri 60 Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil (H. 1120-1121 / M. 1709), Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 – 1667), Ed. Coşkun Yılmaz, İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul, 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096 - 1097 / M. 1685 - 1686), Ed. Coşkun Yılmaz, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-I Refîa) Mahkemesi 37 Numaralı Sicil (H. 1047 / M. 1637 - 1638), Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-I Refîa) 19 Numaralı Sicil (H. 1028 - 1030 / M. 1619 - 1620), Coşkun Yılmaz (Ed.), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 82 Numaralı Sicil (H. 1081 / M. 1670-1671), Ed. Coşkun Yılmaz, İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul, 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havâss-I Refîa) 90 Numaralı Sicil (H. 1090-1091 / M. 1679-1680), Ed. Coşkun Yılmaz Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1085-1090 / M. 1674-1679), Coşkun Yılmaz (Ed.), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073 - 1074 / M. 1663 - 1664), Ed. Coşkun Yılmaz, İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul, 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri, 51 İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663), Ed. Yılmaz Coşkun, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri, Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663), Ed. Coşkun Yılmaz, İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul, 2012.

İstanbul Su Külliyyâtı Vakıf Su Defterleri Hatt-ı Hümayûn (1577-1804), I, Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1997.

İstanbul Su Külliyyâtı Vakıf Su Defterleri Su Keşif Defteri 1 (1842-1862), Cilt: XXVII, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2003.

İstanbul Su Külliyyâtı Vakıf Su Defterleri Su Keşif Defteri 2 (1847-1872), Cilt: XXVIII, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2003.

İstanbul Su Külliyyâtı Vakıf Su Defterleri Su Keşif Defteri 3 (1847-1872), Cilt: XXVIII, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2003.

İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 1009-(1600), Haz. Mehmet Canatar, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2004.

İstanbul Yeni Cami ve Hünkar Kasrı, Haz. İbrahim Ateş, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1944.

KAFESÇİOĞLU, Çiğdem, **Constantinopolis/Istanbul, Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital**, Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2009.

KAHRAMAN, Hüseyin, **Kemankeş Kara Mustafa Paşa Vakıfları**, Yüksek Lisans Tezi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Burdur, 2019.

KALA, Eyüp Sabri- AKARÇEŞME, İdris, **Mihrişah Valide Sultan Vakfı**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2019.

KARAÇAY TÜRKAY, Nazire, **Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106/1654-7 Şubat 1695)**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2012.

KEMALETİN, A. “Mimar Koca Kasım Ali” **Arkitekt**, Cilt: 1934 Sayı: 1934-05 (41)1934, s. 147-150.

KESKİN, Mustafa Çağhan “Bursa’da IV. Mehmed Sarayı”, **Belleten**, Cilt: 84, Sayı: 300, 2020, s. 585-622.

KESKİN, Mustafa Çağhan, “‘Üzerime bir kubbe ve âsâr binâlar etmen’: Osmanlı Mimarlığında Açık Türbe Modası (1661-1763)”, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 55, Sayı: 55, 2020, s. 51-97.

KOCAASLAN, Murat, **Kösem Sultan, Hayatı, Vakıfları, Hayır İşleri ve Üsküdar’daki Külliyesi**, Metamorfoz Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Koçi Bey Risalesi, Haz. Zuhuri Danışman, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.

KUBAN, Doğan, **Kaybolan Kent Hayalleri Ahşap Saraylar**, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 2001.

KUBAN, Doğan, **Osmanlı Mimarisi**, YEM Yayınevi, İstanbul, 2016.

KUBAN, Doğan, **İstanbul bir Kent Tarihi, Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul**, Çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010.

KUMBARACILAR, İzzet, “Türk Mimarları”, **Arkitekt**, Cilt: 1937-02,74, İstanbul 1937, s. 59-60.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “1869’da Faal İstanbul Medreseleri”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 7-8, 1976-1977, s. 277-392.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, **Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, **XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

LOKMACI, Süleyman, **Solak-zâde Tarihi’nin Tahlili ve Metin Tenkidi**, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2015.

MAHİR, Banu, **Osmanlı Minyatür Sanatı**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2012,

MANTRAN, Robert, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Kurumsal İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi**, Cilt: I, Haz. Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

MANTRAN, Robert, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Kurumsal İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi**, Cilt: II, Haz. Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

MAYER Luigi, **Views in the Ottoman Dominions, in Europe in Asia, and some of the Mediterranean Islands, from the Original Drawings taken for Sir Robert Ainslie by Luigi Mayer, F.A.S. with descriptions historical and illustrative**, P. Bowyer, London, 1810.

MAYER, Leo Aryeh, **Islamic Architects and their Works**, Imprimerie Albert Kündig, Geneve, 1956.

Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, Cilt: III-IV, Haz. N. Çağatay, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

MÜLLER-WIENER, Wolfgang, **İstanbul'un Tarihsel Topografyası 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul**, Çev. Ülker Sayın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

MERİÇ, R. M. "Beyazıd Câmii Mimârı II. Sultan Bâyezid Devri Mimarları ile Bazı Binaları". **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Yıllık Araştırmalar Dergisi**, Cilt 2, 1958, s. 5-77.

NAYIR, Zeynep, **Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)**, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, 1975.

NAYIR AHUNBAY, Zeynep, "17. Yüzyıl İstanbul'unda Eğitim Kurumları", **17. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı, Sempozyum Bildirileri 19- 20 Mart 1988**, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, İstanbul, 1988, s. 9-19.

NİRVEN, Nazım, "İstanbul Bendlerinde Kasr-ı Hümayunlar", **Arkitekt**, Cilt: 1954, Sayı: 1954-01-02 (267-268), s. 34-36.

NİRVEN, Saadi Nazım, "Tarihi Bir Belgeye Göre XVIII. Yüzyılda İstanbul'da Taksim Suyu Çeşmeleri", **Arkitekt**, Cilt: 1979, Sayı: 1979-02 (374), s. 77-78.

NİRVEN, Saadi Nazım, **İstanbul Suları**, Halk Basımevi, İstanbul, 1946.

ORAL, Ertuğrul, **Mehmed Halife Tarih-i Gılmanî**, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2000.

ORGUN, M. Zarif, "Mimar Dalgıç Ahmet", **Arkitekt**, Cilt: 1941, Sayı: 1941/42-03-04 (123-124), 1941, s. 59-62.

ORGUN, Zarif "Hassa Mimarları", **Arkitekt**, Cilt: 1938, Sayı: 96, s. 333-342.

ORHONLU, Cengiz "Şehir Mimarları", **Osmanlı Araştırmaları**, Cilt: 2, Sayı: 2, Aralık 1981, s. 1-30.

ORHONLU, Cengiz **Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar**, Der. Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1984.

OSTROGORSKY, Georg, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

ÖTEN, Aliye, **Arşiv Belgelerine Göre Sultan Ahmed Külliyesi ve İnşâsı**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2017.

ÖZ, Tahsin, **İstanbul Camileri**, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

ÖZCAN, Abdülkadir “Kemankuş Kara Mustafa Paşa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 25, Ankara, 2002, s. 248-250.

ÖZCAN, Abdülkadir “Süleyman II”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 38, İstanbul, 2010, s. 75-80.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Dergâh-ı Âlî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 9, 1994, s. 174.

ÖZERGİN, Kemal, “Eski bir Rûznâme’ye göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, s. 4-5, Ağustos 1973-1974, s. 263-290.

ÖZGÜL, İbrahim, **Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi’nin Ravzatü’l Ebrâr adlı eseri (1299-1648) Tahlil ve Metin**, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2010.

ÖZTİRYAKİ, Sevgi, **Koca Sinan Paşa Külliyesi Restorasyon Projesi**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1995.

ÖZTÜRK, Said, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde İstanbul’un Tarihî Suyolları Muhafaza ve Bakımı**, Cilt: 1, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2006.

ÖZTÜRK, Temel, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde İstanbul Medreseleri”, **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu 5-7 Ekim 2012**, Cilt: II, 2013, s. 321-354.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Karesi Meşâhiri (Balıkesir Meşhurları)**, Haz. M. Sarı, A. Karaman, Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı, Balıkesir, 1999.

PAKALIN, Zeki, **Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, Cilt II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993.

PARLAK, Cengiz, “Gümülcine’de Kurulmuş Olan Defterdar Ahmed Efendi Vakfı (XVII-XVIII. Yüzyıllar)”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 10, 2015, s. 199-235

PARLAK, Cengiz, “Selanik Mevlevîhânesi (Evkâfı Ve Yönetim Sorunları)”, **Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi** Sayı V/2, 2019, s. 47-76.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet, “Sultan Ahmet Camii Mimarı Sedefkâr Mehmet Ağa”, **Kültür ve Sanat**, Sayı: 3, Ankara, 1974, s. 32-39.

PEİRCE, Leslie P. **The İmperial Harem, Women and Sovereignty in the Ottoman Empire**, Oxford University Press, New York/Oxford, 1993.

REFİK, Ahmet, **Onbirinci Asr-ı Hicrî’de İstanbul Hayatı (1592-1688)**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988.

REFİK, Ahmet, **Türk Mimarları**, Sander Yayınları, Haz. Zeki Sönmez, İstanbul, 1977.

RYCAULT, **The History of the Turkish Empire, from the Year 1623 to the Year 1677**, J. M. for John Starkey, London, 1680.

Said ÖZTÜRK, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde İstanbul’un Tarihî Suyolları Muhafaza ve Bakımı**, Cilt: 1, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2006.

SANDYS, William, **Sandys Travels**, J. Williams, London, 1673.

SÖNMEZ, Zeki “Anadolu Türk Mimarisinde Yapı Alanının Örgütlenmesi”, **Anadolu Uygarlıkları 5, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi**, Görsel Yayınlar, İstanbul, 1982, s. 920-921.

SÖNMEZ, Zeki, **Anadolu Türk İslam Mimarisinde Sanatçılar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

SÖNMEZ, Zeki, **Erken Klasik Osmanlı Mimarları ve Eserleri: Hayreddin, Yakub Şah, Alâeddin Ali**, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi İstanbul, 1998.

SÖNMEZ, Zeki, **İmparatorluğun Başmimarı Sinan ve Eserleri**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2022 (Baskı Aşamasındadır).

SÖNMEZ, Zeki, **Mimar Sinan il ilgili Tarihi Yazmalar-Belgeler**, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1988.

SÖNMEZ, Zeki, "Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Ocağı", **Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1988, s. 251-258.

SÖNMEZ, Zeki, "Osmanlı Mimarisinin Gelişiminde Hassa Mimarlar Ocağı'nın Yeri, Örgütlenme Biçimi ve Faaliyetleri", **Osmanlı**, Cilt: 10, Ankara, 1999.

SÖNMEZER, Şükrü, **17. Yüzyıl Mescitleri**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1996.

SÖNMEZER, Şükrü, AKTUĞ KOLAY, İlknur, ŞAHİN Soner, “İstanbul’daki Osmanlı Dönemi Suyolu Yapıları”, **Turkish Studies**, Cilt: 13, Sayı: 18, 2018, s. 1191-1226.

SÜREYYA, Mehmed, **Sicill-i Osmanî**, Cilt II, Haz. Nuri Akbayer, Çev. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

SÜREYYA, Mehmed, **Sicill-i Osmanî**, Cilt: I, Haz. Nuri Akbayar, Çev. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

SÜREYYA, Mehmed, **Sicill-i Osmanî**, Cilt: III, Haz. Nuri Akbayar, Çev. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

SÜREYYA, Mehmed, **Sicill-i Osmanî**, Cilt: IV, Haz. Nuri Akbayar, Çev. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

ŞAHİN, Soner, SÖNMEZER, Şükrü, AKTUĞ KOLAY, İlknur “Open Space Use in Ottoman Daily Life: Landscape of Historical Dams in Istanbul”, **Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes**, Cilt: 35, Sayı: 4, 2015, s. 1-11.

ŞAPOLYO, Enver Behnan **Osmanlı Sultanları Tarihi**, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul, 1961.

ŞİMŞEK, Hamdi, **Peçevî Tarihi**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2005.

TANIŞIK, İbrahim Hilmi, **İstanbul Çeşmeleri - I, İstanbul Ciheti**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.

TANIŞIK, İbrahim Hilmi, **İstanbul Çeşmeleri - II, Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1945.

Telhîs'ül-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân, Haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

THYS-ŞENOCAK, Lucienne, **Hadice Turhan Sultan Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler**, Çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009.

TOPÇU, Sultan Murat, **Gücün Mimariye Yansıması Köprülüler**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

TOURNEFORT, M. A **Voyage into the Levant**, Vol. I, D. Browne, A. Bell..., London, 1718.

TURAN, Şerafettin "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 1964, s. 159-200.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defterleri”, **Belgeler**, Cilt XI, Sayı: 15, 1986, s. 23-76.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt: III, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt: IV, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt: V, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

ÜNSAL, Behçet, “İstanbul’un İmarı ve Eski Eser Kaybı”, **Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri II**, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1968, s. 6-61.

ÜNSAL, Behçet, “Türk - Vakfı İstanbul Kütüphanelerinin Mimari Yöntemi”, **Vakıflar Dergisi**, 18, 1984: s. 95-124.

Vakıf Kuran Kadınlar, Haz. Mevlüt Çam, Beyhan Hacıömeroğlu, Adem Şahin, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2018.

YAZICI, Nurcan, **Osmanlılar’da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı**, Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2007.

YILDIZ, Kenan, **1660 İstanbul Yangını ve Etkileri, Vakıflar, Toplum ve Ekonomi**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

YÜCEL, Erdem, “Ekmekçizâde Ahmed Paşa Medresesi”, **Arkitekt**, Cilt: 1968 Sayı: 1968-03 (331), 1968, s.133-134.

ÖZGEÇMİŞ

2009 yılında başladığı Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü'ndeki lisans eğitimini, 2013'te tamamladı. Ardından 2014 yılında aynı üniversitenin Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Türk İslâm Sanatları Programı'nda yüksek lisans eğitimine başladı ve “*19. Yüzyılda Batılı Seyyahların Gözüyle Arnavutluk'ta Yer Alan Osmanlı Dönemi Yerleşim Merkezleri*” başlıklı yüksek lisans tezi ile mezun oldu.

Osmanlı dönemi mimarlık ve kent tarihi alanında çeşitli çalışmaları bulunmaktadır.

